

गोरे

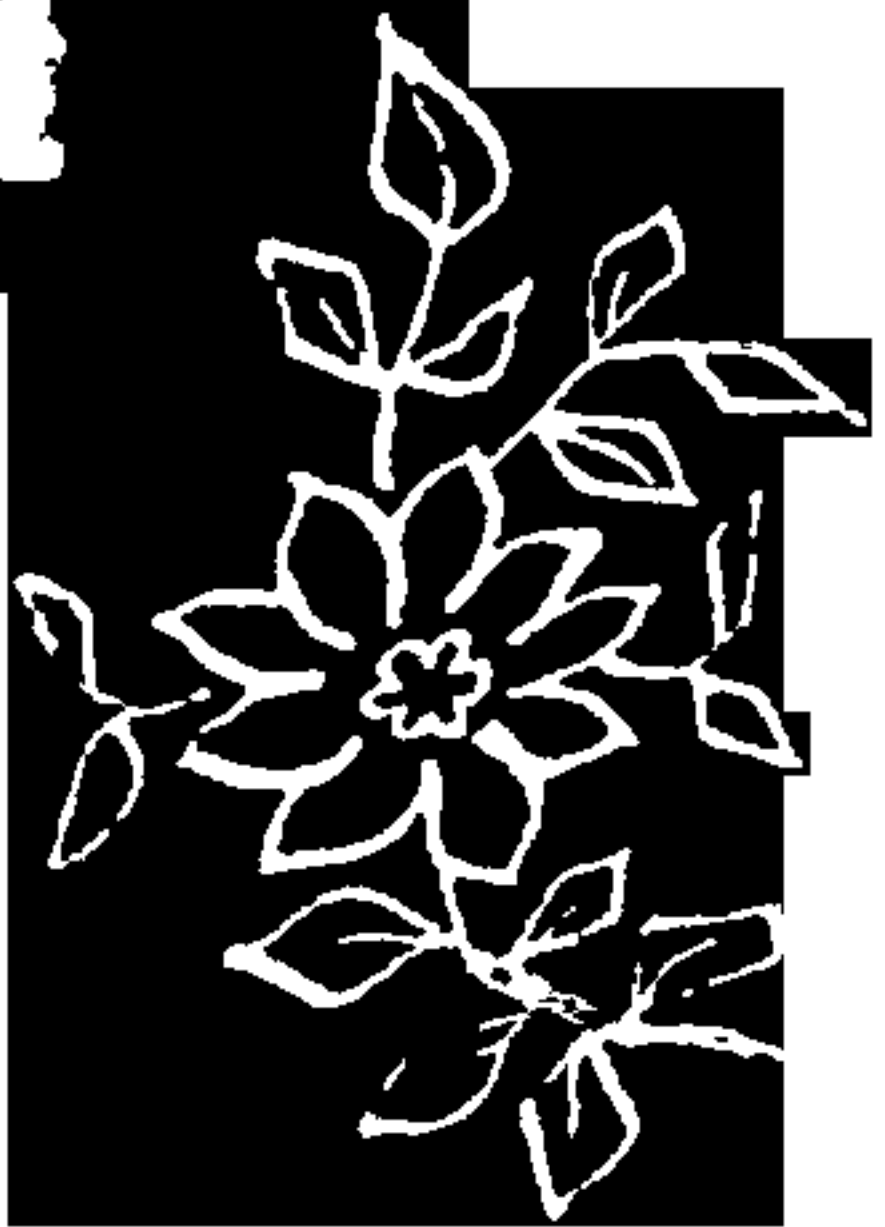

गोरे

गोरे

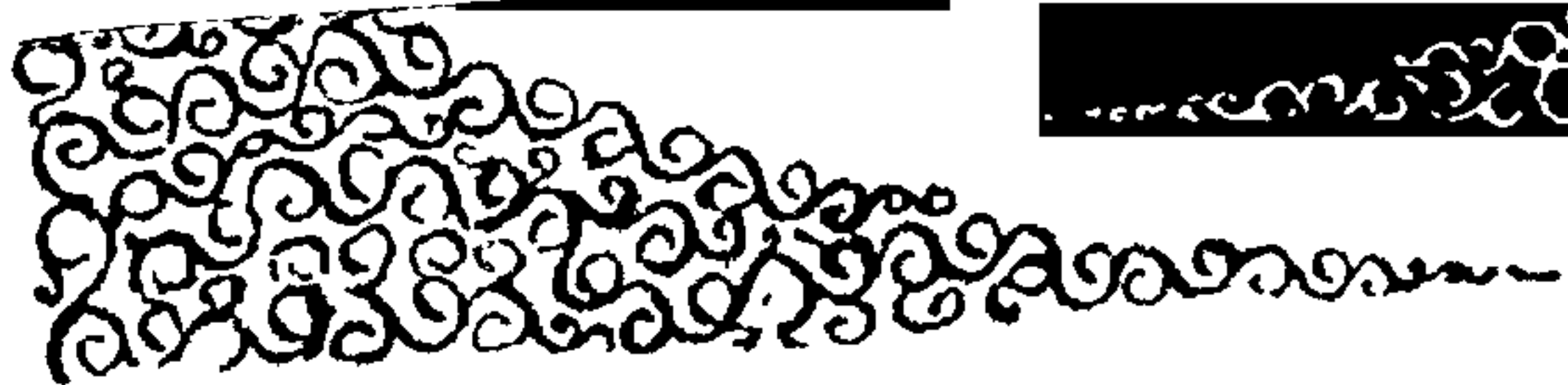

म. ग्रं. सं. ठाणे
 विषय चारित्र्य
 सं. क्र. १०९८

REFBK-0012373

गो. म. ठाणे

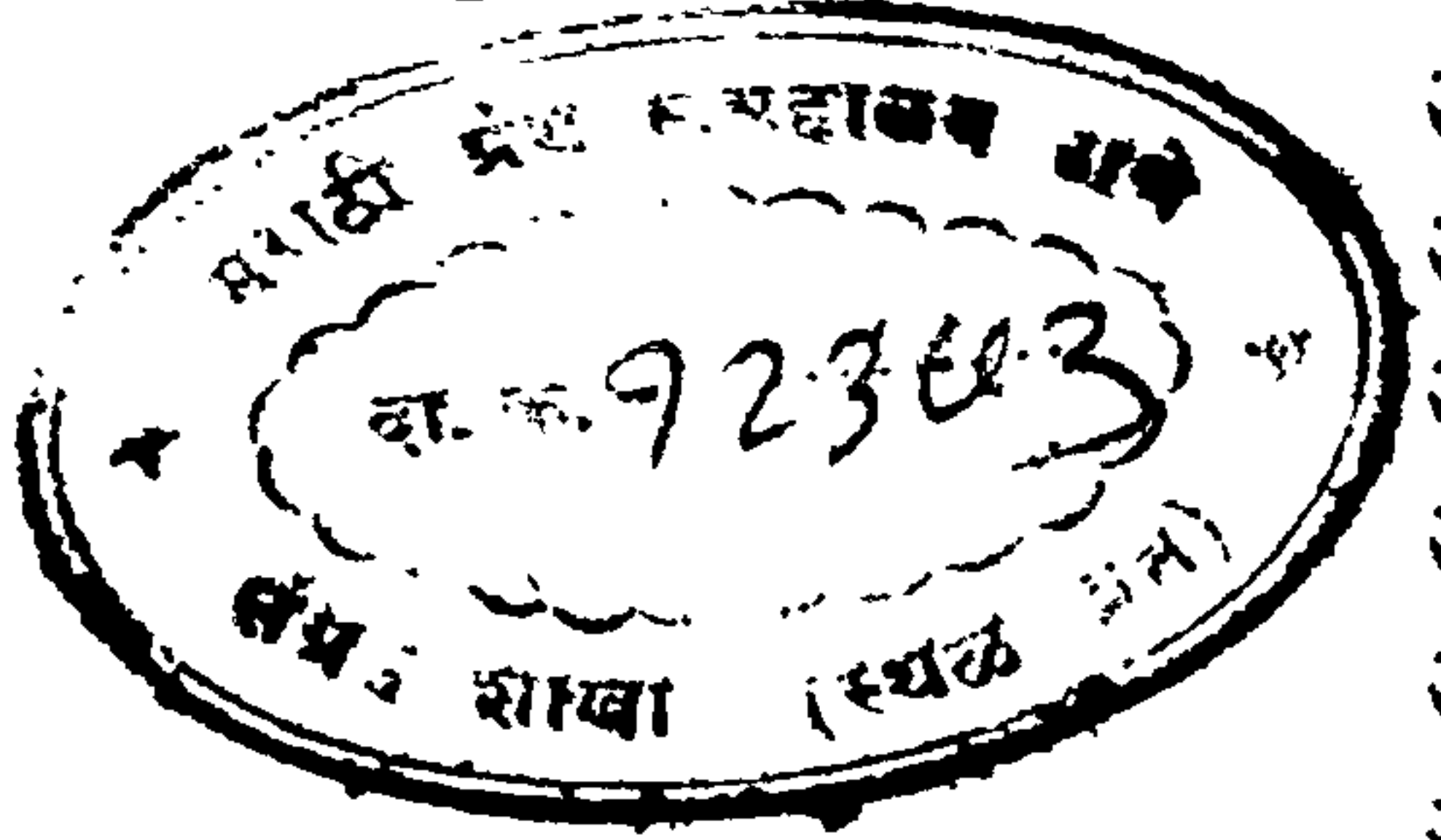

वेराठी ग्रंथ संग्रहालय, बा. वि. अल्पत.

अनुक्रम .. ३०५३४ .. वि: ... ५१२७ ..

क्रमांक ... १०२८ .. नों वि: २५१३१९३

बा ल क वि

कृ० ना० मराठे

REFBK-0012373

मौ ज प्र का श न गृ ह

मुंबई ४

पुस्तकांचे द्वारे सांस्कृतिक, शैक्षणिक, साहित्यिक, शोध, प्रकाशन, वितरण, वित्तिये.

मौज प्रकाशन : ७४
प्रथमावृत्ति : २७ ऑक्टोबर १९६२
© १९६२, कृ० बा० मराठे

किंमत साडे वारा रुपये

मुखपृष्ठ : राजा मराठे

मुद्रक :
वि० पु० भागवत
मौज प्रिंटिंग व्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक :
बा० पु० भागवत
मौज प्रकाशन गृह
खटाववाडी, मुंबई ४

पराधी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
भगुकर ३४९३४ वि: ...
मांक १०. ... नों वि: १५/३/६३.

अर्पणपत्रिका

माझे गुरु पूज्य श्री० सदाशिव लक्ष्मण ऊर्फ बाबासाहेब सोमण आणि पूज्य श्री० कृष्णाजी लक्ष्मण ऊर्फ भाऊसाहेब सोमण ('किरात') यांनी माझ्याबरोबर 'बालकवीची कविता' वाचली आणि समजावून दिली. अगदी शाळकरी मुलाप्रमाणे बरोबर वाचली आणि कवितेची चट लावली. त्यांच्या या गुरुकृपेचें फळ मी अत्यंत नम्रपणें त्यांच्या स्मृतिचरणांवर ठेवीत आहे.

—'कृष्णा'

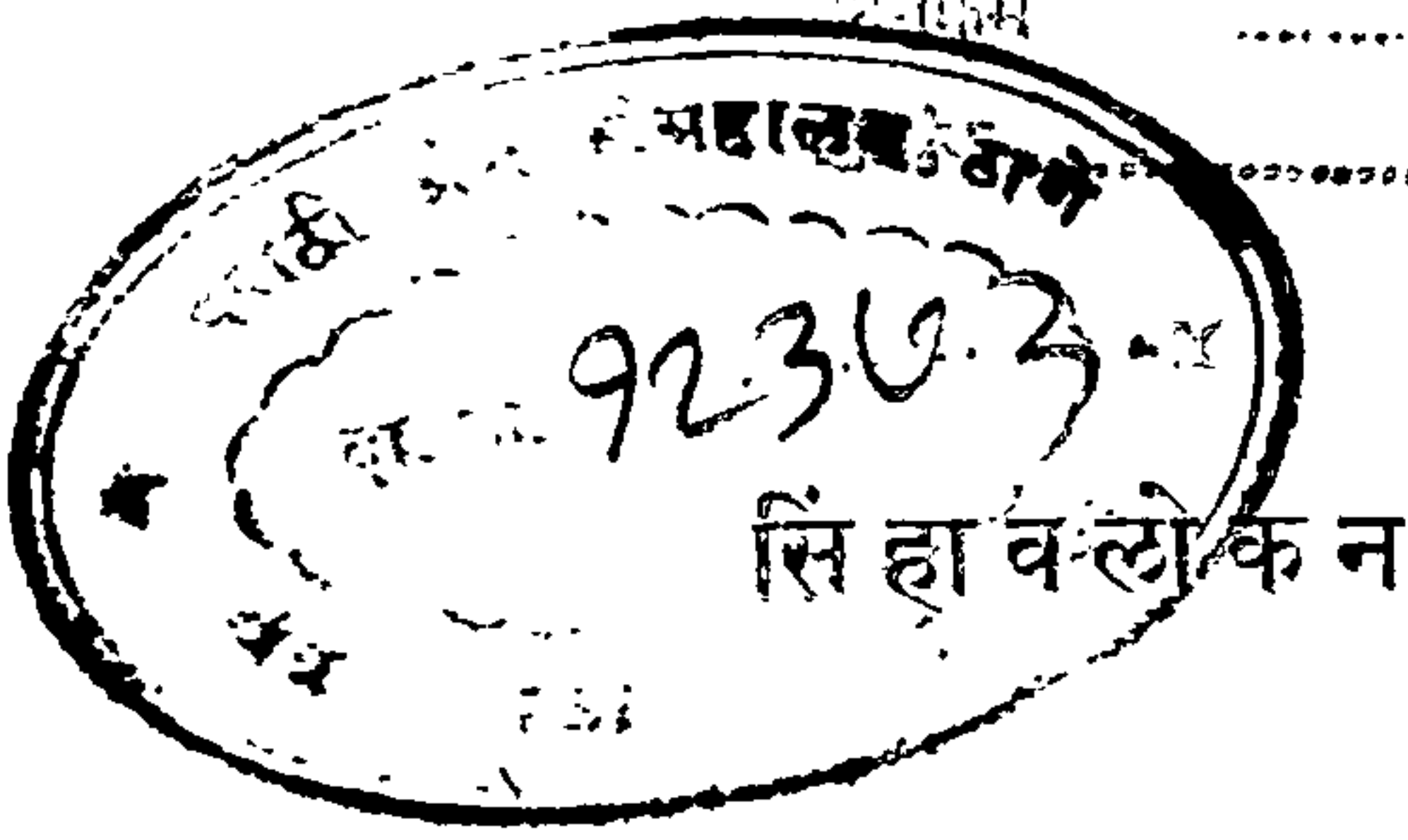
पराधी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

अनुक्रमणिका

	सिंहावलोकन	सात
१.	वालकवि	१
२.	जळगाव ते वडोदें	३०
२(व)	टिळक कुटुंबांतील ठोमरे	४२
३.	व्यक्ति आणि प्रकृति	६१
४.	पुणे आणि महाबळेश्वर	७७
५.	जळगाव आणि अखेर	९३
६.	वालकवींची कविता	१००

परिशिष्टे

१.	वालकवींचीं पत्रे	१४३
२.	आधुनिक कविता : एक वाद	१८०
३.	वालकवि ठोमरे यांची जीवनधारा	१९४
४.	संदर्भ	१९७

नों दि

‘बालकवि : लेखक कृ० बा० मराठे’ असें पुस्तकावर छापलेलें आहे. परंतु तें कर्तृत्व माझें एकदयाचें नाही. त्याला अनेकांचा हातभार लागलेला आहे. त्या सर्वांचा आदरें लेखकू झाल्यामुळेच मी ‘लेखक’ झालों आहे, हें मी प्रथमच नम्रपणे सांगूं इच्छितों.

माझें बाळपण आणि तारुण्याचाहि कांही काळ खेड्यांत गेल्यामुळे खेड्यांतील जनावराप्रमाणे माझ्या स्वभावांत एक प्रकारचा बुजरेपणा आहे. तो घालवणारा कोणी तरी पाठीराखा मला नेहमीच लागतो. ‘बालकवि’ हें पुस्तक आज जरी उजळपणे पुढे येत आहे तरी तें गेल्या दोन तपांहून अधिक काळ माझ्याजवळ लिहून पडलेलें होतें. तें प्रसिद्ध लेखकांनी वाचलें होतें. प्राध्यापकांनी पाहिलें होतें आणि बी. ए. चे व एम्. ए. चे कांही विद्यार्थी बालकवींच्या कवितेचा अभ्यास करतांना त्या हस्तलिखिताचा उपयोग करीत होते. परंतु प्रा० गो० म० कुलकर्णी यांच्या हातीं तें जाईपर्यंत त्यास ऊर्जित काळ आला नाही. प्रा. श्री० पु० भागवत यांनी मनावर घेईपर्यंत त्याला उजेड दिसला नाही. या उभय प्राध्यापकांचा परिचय घडता ना तर हा ‘बालकवि’ आणखी किती दिवस अंधारांत राहिला असता, देव जाणे !

कुणाला नाटकें वाचण्याचा नाद तर कुणाला कादंबरीवाचनाचा षोक असतो. त्याप्रमाणे मला काव्यवाचनाचा छंद आहे. माझी ही काव्यवाचनाची आवड माझे गुरु कवि किरात उर्फ कृ० ल० सोमण यांच्या प्रेमळ स्वभावाने अधिकच वाढीस लागली. ते स्वतः कविता करीत. त्यांचा समकालीन बहुतेक कवींशीं परिचय असल्यामुळे आणि ते रसिक टीकाकार असल्यामुळे अनेक नवींजुनीं काव्यपुस्तकें भेट म्हणून, अभिप्राय मिळावा म्हणून, आणि दक्षिणा ग्राह्य कमिटीचे ते एक परीक्षक असल्यामुळे परीक्षणार्थहि त्यांच्याकडे येत. या सर्व पुस्तकांचा लाभ तर मला घेतां येतच होता; वर भाऊसाहेब सोमण यांच्याशीं मोकळेपणाने चर्चाहि करतां येत असे. नकळत माझ्या काव्यवाचनाला मुगारे फुटत आणि काव्याची गोडी वाढत मांडवावर चढूं लागे.

अशाच एका प्रसंगीं ‘मधुगीतें’ हा बालकवींच्या काव्यांचा संग्रह माझ्या हातीं आला. हा संग्रह १९२३ सालींच प्रसिद्ध झालेला होता तरी तो मी पाहिलेला नव्हता.

माझ्यापार्शीं गो० गो० अधिकारी यांनी संपादित केलेली 'बालकवीची कविता' होती. ती जेव्हा प्रकाशित झाली त्या १९२५ सालीच मी वाचली होती. पण 'मधुगीतां'-मधील बालकवींचीं पत्रे आणि 'चैतन्याचे ध्वनि' 'बालकवीच्या कवितें'त नव्हते. मला तें खटकलें. एकाच कवीची कविता पुनर्मुद्रित होतांना संग्रह वाढून निघायचें बाजूलाच राहिलें, पण पूर्वी संपादित झालेली कविताहि या दुसऱ्या नंतरच्या संग्रहांत नसार्वा याचें मला नवल वाटलें. आणि येथेच मी बालकवीकडे ओढला गेलों. यानंतर माझ्या संग्रहीं असलेली 'काव्यरत्नावली' मासिकाचीं बांधीव पुस्तके मी पाहिलीं. कारण बालकवींची कांही कविता त्यांत वाचल्याचें आठवत होतें. तीं पुस्तके चाळून पाहतां त्यांतील एकहि कविता या दोन्ही संग्रहांत नसल्याचें मला आढळून आलें. म्हणून त्या बारातेरा कविता मी माझ्या पुस्तकांत लिहून काढल्या.

नेहमीप्रमाणे मी भाऊसाहेब सोमणांच्या घरीं आलों. त्यांना या दोन्ही संग्रहांच्या प्रतींतील छपाईच्या गमती दाखवल्या आणि दोन्ही संपादकांनी 'काव्यरत्नावली'कडे कसें दुर्लक्ष केले आहे तें सांगितलें. त्यावर ते म्हणाले, "कृष्णा, तुला वाटते तितकी अर्वाचीन कवितेविषयीची आस्था आजहि जाणत्या कवींमध्ये सुद्धा नाही. मग संपादकामध्ये कोठून येणार ? कोठून तरी पैसा उभा करायचा, कवितेचें पुस्तक छपायचें आणि कवीबरोबर आपलें नांव गुंतवायचें, असा आहे प्रकार ! कळकळ, प्रामाणिकपणा या गोष्टी अजून आपल्या अंगवळणीं पडलेल्या नाहीत, म्हणून हें असं होतें."

यानंतर कांही काळ असाच गेला. पण माझ्या डोक्यांतला बालकवि उतरला नाही. ज्यांनी ज्यांनी बालकवींवर मृत्युलेख लिहिले किंवा या काव्यसंग्रहांच्या आधारे आपापले लेख सजविले किंवा या संग्रहांचें परीक्षण केले ते सारे लेख जुळवून वाचले. त्यांनी कोणत्या कवितांचा उल्लेख केला आहे, कोणत्या आठवणी सांगितल्या आहेत, वगैरे गोष्टींचें एक टिपण तयार केलें. एक लहानसें चाळीसपन्नास पानांचें कविचरित्र लिहिलें. तें गुरुवर्य भाऊसाहेब सोमणांना वाचून दाखवलें. त्यांनी माझ्या पाठीवरून हात फिरवला. माझ्या अंगावर मूठभर मांस चढलें. त्या हातांतच आशीर्वाद लाभला.

त्यांनी तो लेख माझे टिळक विद्यालयांतील मुख्याध्यापक पूज्य स० ल० तथा बाबासाहेब सोमण यांच्याकडे म्हणजे आपल्या धाकट्या भावाकडे कौतुकाने वाचण्यासाठी दिला. बाबासाहेबांच्या बरोबर जरी माझे अनेक वेळां बोलणेंचालणें होई तरी त्यांच्या विषयींच्या आदरामुळे माझ्या मनांत एक प्रकारचा वचक असे. म्हणून त्यांच्यापुढे मी फारसें बोलत नसें. एक प्रकारचें दडपण मनावर कायमचें राहिले. त्यांत खुलेपणा फारसा येत नाही. बाबासाहेबांना तो लेख वाचून काय वाटलें तें मला कळलें नाही, परंतु त्यांनी मला आपल्याबरोबर बालकवींची कविता वाचण्यास सांगितलें. नुसतें तेवढें सांगूनच ते थांबले नाहीत तर "आण आता तुझा बालकवि!" असें म्हणत एके दिवशीं खुर्ची ओढून बसले. मी मात्र हादरलों. माझा नाइलाजच झाला. मी

निमूटपणे भाऊसाहेबांच्या कडून तें संग्रह घेतले आणि त्यांच्यापुढे उभा राहिलों. त्यांतला एक आपल्या हातीं घेऊन त्यांनी एक माझ्या हातीं ठेवून दिला.

अगदी पहिल्या कवितेपासून वाचनाला सुरुवात झाली. प्रत्येक कवितेचा अन्वयार्थ, व्याकरण, वृत्त, अलंकार वगैरेसंबंधी मला अनेक प्रश्न विचारून विचारून ते पिंजून टाकीत. या पद्धतीने 'नको हें वाचन!' असें होऊन जाई. काव्यवाचनाचा नाद असला तरी असल्या विचक्षण फंदांत मी कधी पडत नसें. त्यामुळे माझ्या या छंदाचा नक्षा उतरण्याची वेळ आली. केव्हा एकदा या अभ्यासांतून सुटका होते असें होऊन गेलें. माझी ही अडचण ओळखून तेच पुढे पुढे कविता समजावून देऊं लागले. माझ्या डोक्यावरील ओझें थोडें कमी होऊं लागलें. आठवहा दिवस या प्रकारें बालकवींच्या कवितांचें वाचन झालें आणि एक दिवस ते म्हणाले, "कृष्णा, तुला अजूनहि नीटशी कविता समजलेली नाही. तूं असाच अभ्यास चालू ठेव." यानंतर बालकवींच्या कवितेची चर्चा मी भाऊसाहेबांपाशीं मधूनमधून करीत असें.

राजकवि यशवंत दिनकर पेंढारकर यांची वेळगांवच्या साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगाने ओळख झाली होती. त्यांच्या भेटीचा योग पुढे दोनचार वेळां आला. एका प्रसंगीं मी बालकवींविषयी त्यांना कांही माहिती विचारली. पण त्यांनी प्रा० शं० के० कानेटकर उर्फ कवि गिरीश यांना भेटण्यास सांगितलें. त्यांचा ठोमरे कवींशीं परिचय होता. त्यांनी ठोमरे यांच्या पत्नी श्री० पार्वतीबाई ठोमरे यांच्या शिक्षणाची सेवासदनांत कशी सोय करून दिली, वगैरे हकीगत सांगून त्यांना त त्यांच्याकडूनच माहिती घ्या असा सल्ला दिला. गिरीश कवींची ओळख होतीच. त्यांना बालकवींविषयीं माहिती पुरवण्याबद्दल एका पत्राने विनंती केली. त्याचें उत्तर २८-७-३०च्या पत्राने आलें तें असें :

"श्री० बालकवींच्या आठवणी मी सांगूं शकेन. मजपाशीं त्यांच्या कविता वगैरे कांही नाहीत. त्यांच्या विषयीं पुण्याचे रे० एस्०. एन्० थोरात यांस बरीच माहिती आहे. त्यांचा पत्ता C/o खिस्ती भ्रातृमंडळ, कॅम्प, पुणें असा आहे. राहण्याचा पत्ता ५५२ भवानी पेठ असा आहे. तरी माझे नांवाचा उल्लेख करून त्यांस विचारावें. याखेरीज कांही माहिती श्रीमती पार्वतीबाई ठोमरे यांजकडूनच घेणें बरें. पण मी ती त्यांजकडून एकदा घेऊन, ती श्री० मर्ढेकर नांवाच्या एका गृहस्थांस दिली होती. पण ते हल्ली विलायतेंत आहेत. आता पुनः जमल्यास आणीन; पण खात्री सांगतां येत नाही. याखेरीज बराचसा पत्रव्यवहार श्री० के० मा० सोनाळकर वकील जळगांव, पूर्व खानदेश यांजकडे आहे. पण तो पोष्टाने ते पाठविणार नाहीत. तुम्ही त्यांजकडे मुद्दे पाठवून माहिती घ्यावी. ते पाठवतील. माझे नांव सांगावें, म्हणजे झालें."

या पत्राने माझा उत्साह वाढला. त्या भरांत मी ज्यांचे पत्ते मिळाले त्यांना त्यांना पत्रें लिहून विचारणा करण्याचा सपाटा चालू केला. सरासरी सहाआठ महिने घरीं बसूनच असा एकतर्फी पत्रव्यवहार चालू होता. म्हणजे मी एकत्र्याने पत्रें

लिहावयाचीं, स्मरण द्यावयाचें, पण उत्तर कांही कोणाकडूनच आलें नाही. कदाचित् माझ्यासारख्या अनोळखी माणसाला माहिती द्यायला ते कचरले असतील. लेखणीच्या गोंधळांत दिवटी वेऊन न नाचलेला हा भुल्या आहे तरी कोण, असाहि त्यांच्यापुढे प्रश्न पडला असेल. कसेंहि असो. आपलें मित्ररूपाण फेडण्यासाठीसुद्धा आपली दौलत माझ्या हवालीं करण्यास कोणीहि तयार झाले नाहीत एवढें खरें.

यानंतर माझ्या मनाने पक्कें घेतलें की अशी कितीहि पत्री वाहिली तरी कोणताहि देव प्रसन्न होत नाही. मी हा सलोक भक्तीचा मार्ग सोडून समीपता स्वीकारली. गुरुवर्य सोमण यांचेकडून जळगांव, नाशिक येथील त्यांच्या परिचितांकडे व डॉ० साठे यांचेकडून श्री० प्र० के० अत्रे यांना एक पत्र घेऊन मी घर सोडलें. बरोबर बालकवींवर मी लिहिलेला निबंध, असंकलित कविता आणि बालकवींसंबंधी कुणाकुणाला भेटायचें त्यांचें पर्यासह टिप्पण करून घेतलें. निघतांना मी मुहूर्त पाहिला नव्हता, परंतु माझी निघण्याची वेळ शुभंकर असावी असें मला वाटतें.

मी पुण्यास गेलों. आनंद कार्यालयांतून 'आनंद' मासिकाचीं बांधीव पुस्तकें घेऊन बालकवींची कविता शोधून घेतली. त्यांत यशाचे कण हातीं आले. कण एवढ्याचसाठी म्हणायचें की 'चंद्र सूर्य भाई भाई' ही कविता आनंद मासिकांतून आपण पाठ केली असल्याचें श्री० वि० ल० बर्वे यांनी आपल्या 'उद्यान' मासिकांतील लेखांत म्हटलें आहे, ती कविता मला तेथे गवसली नाही. पण दुसऱ्या एकदोन असंकलित कविता मात्र आढळल्या. त्या मीं टिपून घेतल्या. श्री० थोरात यांच्या घरीं जाऊन गाठ घेतली, परंतु त्यांनी कांही थांग लागू दिला नाही. त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे दोनतीन वेळां गेलों पण प्रत्येक वेळीं तेंच दळण. मीं त्यांचा नाद सोडला. याचें कारण, ते आपणास माहिती नाही असें स्पष्ट सांगतहि नसत आणि आपल्याला असलेली माहिती मला देत मात्र नसत. वाचलेल्या माहितीच्या आधारें मी कांही विचारलें तर तेवढ्यापुरतें 'हां, हो' करीत; पण आपण होऊन बोलायचें टाळीत.

ही पहिली मुलाखत सर्वस्वी निराशेची झाली. मग श्री० प्र० के० अत्रे हे त्या वेळीं सारस्वत कॉलनींत राहत त्यांच्याकडे गेलों. त्यांना डॉ० साठे यांचें पत्र सादर केलें. पत्र वाचून त्यांनी मला बसायला सांगितलें. बालकवींविषयींचा आदर त्यांनी माझ्यापुढे व्यक्त केला आणि आपला व बालकवींचा तसा विशेष परिचय नव्हता हें प्रांजळपणे सांगितलें. मला सांगितलेली इत्थंभूत हकीकत 'गीतगंगा' या त्यांच्या काव्यसंग्रहाला त्यांनी जी प्रस्तावना लिहिली आहे त्यांत दिली आहे. पण डॉ० साठे यांच्या पत्रामुळे मला विन्मुख पाठवणें त्यांना योग्य वाटलें नसावें. म्हणून त्यांनी मंजुबाळ गडकरी यांचे नांवें एक पत्र माझ्या हातीं देऊन त्यांना भेटण्यास सांगितलें. या अनपेक्षित साहाय्याबद्दल मी आचार्य अत्रे यांचा ऋणी आहे.

आचार्य अत्रे यांनी पत्रांत लिहिलें होतें, "वेळगांवचे श्री० कृ० बा० मराठे हे

आपल्याकडे येत आहेत. त्यांना आपल्याजवळचीं बालकवींसंबंधींचीं पत्रे वगैरे देऊन माहिती द्यावी.” मला तें पत्र वाचून आनंद झाला. मी दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच तें पत्र श्री० गडकरी यांच्याकडे रजू केलें. पत्र वाचून त्यांनी कोणत्याहि प्रकारें उडवा-उडवी केली नाही. मला माडीवरील एका खोलींत नेऊन बसावयास सांगितलें. आणि आपण आंत गेले. येतांना चहाचे दोन पेंले आणले आणि एक सूटकेसवजा लोखंडी पेटी बरोबर आणविली. चहा घेतां घेतां मी माझी बालकवींविषयींची जमवलेली माहिती त्यांना दिली.

त्यांनी चहाचे रिकामे पेंले तिथेच बाजूला ठेवले आणि गडकऱ्यांना आलेल्या तीनचारशें पत्रांचा तो संग्रह उघडला. मी तीं पत्रे पाहून थक्कच झालों. त्यांत तात्यासाहेब कोल्हटकरांचीं पत्रे होतीं, केळकरांचीं पत्रे होतीं, गुर्जरांचीं होतीं, आणखीहि अनेक साहित्यसेवकांचीं होतीं. तात्यासाहेब कोल्हटकरांचीं पत्रे वाचण्याच्या नादांत मी माझें काम विसरूनच गेलों. त्यांना मीं विचारलें, “हीं पत्रे तुम्ही द्याल का ?” त्यावर त्यांना जाग आली. ते आपल्या बंधूंच्या म्हणजे कै० रा० ग० गडकरी यांच्या आठवणीने गहिवरलेलेच होते. ते म्हणाले, “ही पत्रे म्हणजे माझें जीवन आहे; तीं मी या पेटीच्या बाहेरसुद्धा जाऊं देणार नाही.” मी खडू झालों. पत्रे मिळण्याचा आग्रह धरला तर आपलें काम त्यामुळे कदाचित् पार विघडून जाईल असें तेव्हाच माझ्या लक्षांत आलें. आणि ते व मी मिळून तीं पत्रे पुनः पुढे चाळूं लागलों. पत्रे चाळतां चाळतां आमचे बालकवि बोलण्यांत होते. अडीच-तीन तास आम्ही ती पत्रांनी भरलेली लोखंडी संदूक पालथी केली. पण कांही हातीं आलें नाही. मग आठवण झाल्यासारखें करून ती पेटी घेऊन ते आंत गेले.

मी खोलींत एकटाच बसून राहिलों. दहा मिनिटें झालीं. पंधरा मिनिटें झालीं. ते बाहेर आलेच नाहीत. मग मात्र माझ्या मनांत निरनिराळ्या शंका येऊं लागल्या. सरासरी अर्ध्या तासाने ते बाहेर आले. हातांत एक अगदी लहान आकाराचें पुस्तक आणि त्यांतच एक पत्र ठेवलेलें. मला म्हणाले, “मराठे, मला फार वाईट वाटतें की अपेक्षेप्रमाणे तुम्हाला देण्यासारखीं पत्रे मला सापडलीं नाहीत. तथापि मी तुम्हाला कांही माहिती सांगतां.” असें बोलून तें पुस्तक आणि तें पत्र त्यांनी माझ्या हवालीं केलें आणि त्यांच्यासंबंधी कांही आठवणी सांगितल्या. त्या सर्वांचा मी माझ्या पुस्तकांत योग्य स्थळीं उपयोग केलेला आहे. परंतु दुर्दैवाने माझें हें पुस्तक पाहण्यास ते नाहीत याबद्दल मला वाईट वाटतें. तथापि त्यांनी जी माहिती देऊन मला उपकृत केलें त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

यानंतर मी ठाणें येथील ग्रंथसंग्रहालयांत गेलों. तिथे अनेक मासिकांचीं पुस्तके पाहावयास मिळालीं. बालकवींच्या अनेक कवितांचा उल्लेख श्री० ग० त्र्यं० माडखोलकर यांनी आपल्या ‘नवयुग’मधील लेखांत केलेला असून त्या कविता त्या

वेळपर्यंतच्या कोणत्याहि संग्रहांत आलेल्या नव्हत्या, त्या मला तिथे आढळल्या. परंतु 'ते डोंगर सुंदर दूरदूरचे वाई!' ही कविता मात्र कुठेच आढळली नाही. 'बालबोध मेवा', 'खेळगडी' या मुलांच्या मासिकांतून आलेल्या पण संग्रहांत नसलेल्या दुसऱ्याहि अनेक कविता येथे माझ्या वाचनांत आल्या. अशा प्रकारे बालकवींच्या असंग्रहित अशा पंचवीसतीस कविता माझ्या हातीं आल्या. माझा आनंद नव्हे, माझ्या कार्यातील तें एक प्रकारचें यशच माझ्या हातीं आलेलें होतें. तेवढ्यावरच खुर्षींत येऊन मी घरीं परतलों. पुढे गेलों नाही.

ही माहिती घेत असतां माझा इतरत्र पत्रव्यवहार चालू होता. त्यापैकी बालकवींना गुरुस्थानीं मानणारे कवि श्री० के० ल० टेंभुर्णीकर यांनी मला थोडी माहिती आणि 'हें जिकडे तिकडे गाणें' ही अप्रकाशित कविता माझ्यासाठी लिहून पाठविली. त्यांच्या या माहितीचा मीं केलेला उपयोग वाचकांपुढे आहेच. त्यांची माझी प्रत्यक्ष भेट अशी, प्रो० श्री० नी० चापेकर यांच्या घरीं ही माहिती दिल्यानंतर दोनतीन वर्षांनी अचानक पुणें मुक्कामीं झाली. त्या वेळीं माझ्याजवळचीं टिपणें पाहून ते समाधानाने म्हणाले, "असेंच चालूं द्या. तुमचें पुस्तक चांगलें होणार असें दिसतें."

जळगावाला जावें, बालकवींच्या मंडळींना भेटावें, त्यांच्या कडून माहिती घ्यावी आणि कांही शंकांचें निरसन करून घ्यावें, असें मला वाटत होतें. पण ती मंडळी कोठे आहेत याचा पत्ता कांही मिळत नव्हता. श्री० दत्तोपंत टिळकांना पत्रें लिहिलीं, पण त्यांनी कधी उत्तरच दिलें नाही. शेवटीं, मागल्या प्रमाणेच एकोणीसशे चौतीस-पसतीसच्या सुमारास मी पुन्हा गुरुवर्य भाऊसाहेबांच्या कडून पत्रें घेतलीं आणि त्यांचा आशीर्वाद घेऊन पुन्हा घराबाहेर पडलों.

गुरुवर्य बाबासाहेब सोमण आपल्या कामानिमित्त पुण्याला निघाले होते. मीहि त्यांच्याबरोबर प्रवासाला सुरुवात केली. पुण्याला पोचल्यावर मी बाबासाहेबांना म्हणालों, "मला तात्यासाहेबांना भेटायचें आहे. केसरींतूनहि कांही माहिती घ्यायची आहे."

"मग इतका वेळ कां नाही बोललास? आता दुपारीं आपण जाऊं." ठरल्या-प्रमाणे दुपारींच आम्ही केसरी कचेरींत तात्यांची भेट घेतली. ती हकीगत पुस्तकांत साग्र दिलेली आहे. त्यानंतर त्यांची परवानगी घेऊन केसरीच्या १९११।१२ सालच्या फाइली पाहिल्या आणि मला हवा असलेला भाग त्यांतून उतरूनहि घेतला. त्यानंतर बालकवींच्या संबंधांत तिथे कोणाला माहिती आहे की काय, याची मीं श्री० काळे यांच्याकडे चौकशी केली. तेव्हा बालकवि टोमन्यांचा केसरीशी कांही संबंध आहे ही कल्पनासुद्धा तेथे कोणाला माहित नाही इतकेंच नाही, तर तसा संबंध असता तर त्यांचा फोटो केसरी कचेरींत कुठे ना कुठे तरी यावयास पाहिजे होता, पण तो नाही; त्यावरूनहि ते केसरींत नसावे असें वाटतें;—अशीं आमचीं तेव्हा बोलणीं झालीं. अर्थात् तात्यांच्या मुलाखतींत मिळालेल्या माहितीशीं तें सुसंगतच होतें. त्यांचे

आभार मानून मी केसरी कचेरींतून बाहेर पडलों. माझी एक शंका निरसून निघाली याचें मला समाधान झालें.

पुण्याहून सरळ जळगाव गाठलें. श्री० शारंगपाणी यांना श्री० मा० रा० बडे यांच्या-कडून पत्र घेतलें होतें. अर्थात् गुन्हेगार वसाहतींत ते राहत असल्यामुळे त्यांच्याकडेच मुक्काम केला. दोनतीन दिवस तेथे होतों. तेवढ्या अवधींत ठोमन्यांच्या मंडळीविषयींची गावांतून माहिती घेतली. श्रीमती पार्वतीबाई ठोमरे पारोळ्यास असल्याचें मला सांगितलें गेलें. मी गावांत हिंडून श्री० वा० दा० पंडित, श्री० नथुभाऊ ना० पाटील यांच्या भेटी घेतल्या. पंडितांनी कांही दाद लागूं दिली नाही. “मीच त्यांच्यार लिहिणार असल्यामुळे तुम्हांला कांही सांगूं शकत नाही.” असें स्पष्टच सांगून मला वाटेला लावलें. श्री० न० ना० पाटील वकील यांनी कांही आठवणी सांगितल्या. बालकवींच्या वाचनाविषयी कल्पना दिली. आणि बालकवीची आठवण म्हणून आपल्या-जवळ असलेलीं बालकवींचीं कांही पुस्तकें मला दाखवलीं. शेले, वर्डसवर्थ इत्यादि कवींचे काव्यसंग्रह त्यांत होतेच. त्यानंतर त्यांच्याकडून ‘फेव्हरिट पोएम्स’ हा विविध कवींची निवडक कविता असलेला वेंचेसंग्रह मी मागून घेतला. त्यांचे आभार मानले.

जातां जातां श्री० के० मा० सोनाळकर यांचें घर पाहून त्यांच्याकडे मी दोनप्रहरीं येणार असल्याचा निरोप ठेवून वसाहतीकडे परतलों. सायंकाळीं साडेचार-पांच वाजण्याचा सुमार. मी त्यांच्याकडे माझें जमवलेलें भांडवल घेऊनच गेलों. बासन सोडलें. आणि माझ्या लेखावर थोडी नजर फिरवण्यास विनंती केली. एकेक पान उलटसुलट बघतां बघतां त्यांनी संपूर्ण निबंध वाचून काढला आणि ‘छान आहे!’ असे सहजोद्गार त्यांच्या मुखावाटे आले आणि डोळे पाण्याने भरून आले. ती मित्रस्मृति होती की निबंधाचा तो परिणाम होता, हें कांही मला सांगतां येत नाही. पण आपलें आख्यान लावण्याला ही शुभवेला एवढें मात्र मला वाटलें. मी त्यांना म्हटलें, “अप्पासाहेब, मला आपल्याजवळचीं पत्रें दाखवाल का?” माझा एवढा प्रश्न ऐकल्यावर ते उठले. समोरच्याच एका फडताळांतून एक मखमली गोंडेदार पिशवी काढली आणि माझ्या हातीं दिली. त्यांत ‘मधुगीतें’मध्ये संकलित केलेलीं सर्व पत्रें होतीं. पण एक पत्र त्यांत नसलेलें त्या पिशवींत होतें. तें ठोमन्यांनी आपल्या मरणापूर्वी दोनतीन महिने लिहिलेलें होतें. त्या पत्रांत बालकवींनी कांही अगदी खासगी गोष्टींचा उल्लेख केलेला होता. “तें पत्र मला द्याल का?” असें मी विचारतांच त्यांनी नकार दिला आणि सांगितलें की, “मी ‘मधुगीतें’मध्ये लिहिलेल्या ‘माझा—छे! महाराष्ट्राचा बालकवि!!’ या प्रस्तावनेच्या भागांत कांही विधानें केलीं आहेत, त्याचा पुरावा म्हणून मला या पत्राचा उपयोग करावा लागेल. आणि एवढ्यासाठीच मी तें आजपर्यंत कोणाला दिलें नाही. तुम्हाला हवीं असल्यास हीं इतर पत्रें घेऊन जा.” परंतु एकदा छापून निघालेलीं पत्रें पुन्हा जवळ ठेवून जोखीम पत्करणें मला इष्ट वाटलें नाही.

म्हणून त्यांतून एकच पत्र मीं घेतलें. त्यांनीहि तें आनंदाने दिलें व पुन्हा कधी लागलीं तर हीं पत्रेहि मी देईन असें उदार मनाने सांगितलें. त्यानंतर मी कांही आठवणी सांगण्याविषयी त्यांना पुन्हा विनंति केली आणि मी लिहिलेल्या निबंधाधारे वोलणें सुरू केलें. त्या वेळीं त्यांच्या आधीच डबडबलेल्या डोळ्यांतून अश्रू वाहूं लागले. आम्ही पांच एक मिनिटें नीरवतेंतच घालवलीं. त्या मुग्ध कलिकेची पाकळी माझ्या प्रश्नाने उकलली. त्या सुगंधांत त्यांनी रमाईची हकीगत मला सांगितली. आणि मी तिच्या अनुषंगाने जें लिहिलें होतें त्यातील चुका त्यांनी दाखवल्या व मी बालकवीचे म्हणून ऐकीव माहितीवर आधारलेले कांही प्रसंग लिहिले होते ते बालकवीचे चरित्राशी संबद्ध नसून आपल्या जीवनाशी निगडित आहेत तेव्हा तो भाग काढून टाका असेंहि त्यांनी सुचवले. त्याचप्रमाणे त्यांची पहिली कविता, त्यांच्या मृत्यूसंबंधी पसरणाऱ्या अफवा वगैरेविषयीहि कांही माहिती दिली. त्याप्रमाणे माझ्या त्या निबंधांत मी तिथेच दुरुस्ती करून घेतली. इतक्या मोकळेपणाने चर्चा केल्याबद्दल त्यांचे उतराई होणें माझें कर्तव्यच आहे.

जळगाव सोडलें नि पारोळ्यास गेलों. तिथे माझ्या माहितीचें कोणी नव्हतेंच किंवा जळगावांतूनहि मला कोणी पत्र दिलेलें नव्हतें. पारोळ्यास मीं प्रथम श्रीमती पार्वतीबाई ठोमरे यांचीच चौकशी केली. त्यांचा पत्ता चार ठिकाणीं विचारून मिळवला व सरळ त्यांच्या घरचाच रस्ता धरला. हा अपरिचित अनपेक्षित अतिथि टळटळीत दुपारीं त्यांच्या घरीं दाखल झाला. बालकवींच्या चरित्राची माहिती मिळवण्याची ओढ फार लागलेली होती. त्या नादांत माझ्या स्वभावांतील बुजरेपणा कुठे नाहीसा झाला कोण जाणे. त्याची जागा त्या तळमळीने धीटपणाला दिली होती. मी त्यांच्या दारांत गेलों नि “पार्वतीबाई ठोमरे इथे राहतात का ?” असा प्रश्न केला. तों त्याच पुढे आलेल्या होत्या. मीं त्यांना पूर्वी पाहिलें नव्हतें. त्यामुळे ओळखीदेखीचा प्रश्नच नव्हता. माझ्या एका हातांत कपड्याची स्टील बॅग आणि दुसऱ्या खाकेंत विस्तरा घेऊन उभ्या उभ्याच पुनः त्यांना प्रश्न केला. “इथे पार्वतीबाई ठोमरे राहतात का ?” त्या माझ्याकडे पाहातच राहिल्या. तोंडाने “हो” म्हणाल्या; पण “आंत या” असें कांही म्हणेनात की “तुम्ही कोण ? तुमचें त्यांच्याकडे काय काम आहे ?” असाहि कांही प्रश्न त्यांनी विचारला नाही. त्या या प्रवासी पाहुण्याकडे पाहातच राहिल्या. त्यांची भांडावलेली वृत्ति मला दिसत होती. मी निलाजरेपणाने तसेंच आंत पाऊल टाकलें आणि त्यांना सांगायला सुरुवात केली, “मी बेळगावचा मराठे आहे. मला बालकवींच्या चरित्राची माहिती हवी आहे. कवि गिरीशांनी म्हणजे श्री० शंकरराव कानेटकरांनी आपल्याकडून माहिती घेण्याविषयी लिहिलें होतें. व त्यासाठी मी बेळगावहून आलों आहे” वगैरे वगैरे. अघळपघळपणे बोलल्यामुळे त्यांनाहि थोडा धीर आला असावा. त्यांनी आंतून एक आरामखुर्ची आणून ठेवली व मला बसायला सांगितलें.

विस्तरा तर टाकलाच. आता पुढची व्यवस्था. पण त्यांत मी फारसा उत्सुक नव्हतोच. फक्त एक तांब्याभर पाणी घेऊन स्वच्छ तोंड धुवून घेतलें व थोडा ताजा-तवाना झालों. घरांत आलेल्या अतिथीचें स्वागत करायला ब्राह्मण कुटुंबांत फारसें सांगावें लागत नाही. त्यांत त्यांचींही जेवणें व्हावयाचींच होतीं. तांवर त्यांनी मला एक कपभर कॉफी दिली. मीहि आता सरावल्याप्रमाणे माझ्या वॅगमधून माझे भांडवल काढलें आणि “सवडीप्रमाणे तें वाचून ठेवा,” अशी विनंति केली. साधी चाळीस-पन्नास पानांची एक चोपडी. ती वाचायला कितीसा वेळ लागणार आहे? स्वयंपाक करतां करतांच त्यांनी ती अर्धीमुर्धी वाचली. मला वाटतें, त्या वेळीं त्यांच्याकडे बालकवींच्या धाकट्या भगिनी आलेल्या असाव्यात. त्याच ती वही वाचीत होत्या आणि मधूनमधून कांही सांगत होत्या. मला बाहेर तें ऐकूं येतच होतें. “घरची-सुद्धा माहिती दिली आहे त्यांनी. छान आहे नई?” अशीं कांही वाक्यें कानावर आलीं की जरा बरें वाटे. मुखावर अंतरांतील हसें विलसूं लागे आणि माझे आसावलेले कान त्या दिशेचा वारा पकडूं पहात. इतक्यांत पाटापानाचा आवाज झाला. जेवतांना मी कांही फारसें बोललोंच नाही, तरी माझा ग्रह मात्र त्यांच्याविषयी चांगलाच झाला. बालकवींइतकीच त्यांच्याविषयी आदरबुद्धि उत्पन्न झाली आणि आप्पासाहेब सोनाळ-करांकडे ऐकलेल्या कथांना फारसें बूड नसावें असें वाटूं लागलें. “अन्नदाता सुखी भव।” असें म्हणून मी पानावरून उठलों. मग तासभर वामकुक्षी केली.

तांवर त्या दोघांनी आपलीं जेवणें आटोपून घेतलीं आणि त्या बाहेर आल्या. मी उठून बसलों होतो. त्यांनी ती वही माझ्याजवळ परत दिली. आणि “कुणी तरी त्यांच्याविषयी लिहायलाच हवें असें आम्हालाहि फार वाटतें आहे. यांत दिलेली माहिती चांगली आहे” अशासारखें त्या बोलत होत्या. मी ती वही घेतली. त्यांत पार्वतीबाईविषयी लिहिलेल्या मजकुराचीं पानें उघडून तीं पुन्हा त्यांच्यापुढे ठेवलीं आणि आपल्याविषयी लिहिलेल्या वृत्तांतांत कांही फेरबदल करावयाचा असल्यास सांगावें, अशी प्रार्थना केली. त्यांनी तीं पुन्हा वाचून हकीगत ठीक असल्याचें सांगितलें. इतकेंच नाही तर, “तुम्ही आता वेळगांवहून याच कामासाठी येथवर आलां आहांत तर आणखीहि एखाददुसरा दिवस लागला तरी हरकत नाही, पण बाबूराव ठोमरे इथेच म्हणजे इथून थोड्या अंतरावर राहतात त्यांना भेटा. त्यांना हें दाखवा व त्यांच्याकडून माहिती मिळवून आपण लिहिलेलें हें चरित्र पूर्ण करा एवढेंच मला सांगावेंसें वाटतें. ते कदाचित् तुम्हाला दाद लागूं देणार नाहीत; तरीसुद्धा त्यांना भेटावयाला अडचण नाही” असा योग्य मार्गहि उपदेशिला.

मजविषयी श्री० पार्वतीबाईंच्या मनांत आपलेपणा उद्भवलेला वरील प्रकारच्या बोलण्यावरून माझ्या लक्षांत येण्यास वेळ लागला नाही. मी त्यांना म्हणालों, “बालकवींचीं पत्रें व त्यांची अद्याप असंग्रहित असलेली ही कविता आपण आता

पाहिलींच आहेत. तर त्या प्रकारचीं दुसरींहि कांही पत्रं आणि कविताहि पुनर्मुद्रित करण्यास मला परवानगी दिलीत तर मजवर उपकार होतील आणि आपल्याहि मनांतली इच्छा फलद्रूप होईल.” माझ्या या विनंतीला त्यांनी आनंदाने मान्यता दिली आणि बसल्याजागींच तशी परवानगी लिहून पाकीट माझ्या स्वाधीन केलें. त्या क्षणीं मला धन्यता वाटली. बालकवींचें चरित्र आणि काव्यसंपादन माझ्याच हातून पूर्ण व्हावें असा ईश्वरी संकेत दिसतो असें जें त्या वेळीं मला वाटलें, तो भाव, ती श्रद्धा आजहि कायम आहे. या भावनेला तडा जाण्यासारखे प्रसंग थोडे फार आले, पण त्यांतूनहि देवाने निभावून नेलें आहे.

श्री० पार्वतीबाईंच्याकडून बाबूराव उर्फ भास्कर बापूजी ठोमरे यांचा पत्ता घेतला आणि मी सरासरी पांच वाजतां त्यांच्या घरीं गेलों. त्यांनी प्रथम माझ्याविषयी चौकशी केली. मी कुणाकुणाकडे गेलों, काय काय माहिती मिळवली याचा सर्वसाधारण झाडा घेतला. मधूनमधून माझ्या वहींतील पानेहि वाचून पाहिलीं आणि संध्याकाळीं येथेच दोघे मिळून जेवण करूं अशीं ‘प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि’ देऊन टाकलीं. बोलतां बोलतां आमचा चहा झाला. आणि मग त्यांनी हकीगत सांगायला सुरुवात केली. सांगतां सांगतां ते गहिवरत, ओक्साबोक्शी रडत आणि पुन्हा सांगत. त्यांचीं टिपणें मी घेत होतों नि घेतां घेतां ऐकत होतों.

मध्येच त्यांना काय वाटलें कोण जाणे, ते एकाएकी म्हणाले, “हें पहा मराठे, मीं आजपर्यंत कोणालाहि दाद दिली नाही. कोणालाहि इतकीशीसुद्धा माहिती दिली नाही. पण तुम्हाला पाहिल्यावर मात्र मला सर्व कांही सांगून टाकावें, तुमच्याच हातून भाऊचें चरित्र होणार आहे, असें सारखें वाटतें आहे. तुम्ही हें चरित्र लौकर लिहून काढा.” असें बोलून ते पुन्हा रडूं लागले. काय बोलावें तें मला सुचेना. “ईश्वरी कृपा आणि तुम्हा मंडळीचा आशीर्वाद असेल तर खरोखरच तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणे घडून येईल. आपण याबाबत निर्धास्त रहा.” असें कांही तरी मी बोलून गेलों.

बाबूराव बालकवींच्या चरित्रांतील हकीकत म्हणून अगदी आजोबांच्या वेळेपासून बालकवींच्या जन्मापर्यंतची आपल्या घराण्याची ऐतिहासिक परंपरा सांगत होते आणि मध्येच वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांना लहर आली. त्यावरून बालकवींच्या स्वभावांतील लहरीपणासुद्धा कसा आनुवंशिक असेल याची पुसट कल्पना मनाला शिवल्याशिवाय राहिली नाही. त्यांनी ‘भाऊ’च्या चरित्राचें पूर्वानुसंधान घेतलें व आपलें कथन पुढे चालू केलें.

चरित्राची हकीगत ते सुसंगतपणे सांगत होते; मी टाचण करीत होतों. मध्येच एखाद्या कवितेचें कडवें म्हणत. त्या प्रसंगाची आढवण झाली की त्यांचा कंठ दाटून येई नि मग पुन्हा पांच मिनिटें कथनांत खळ पडे. अशा प्रकारें दोन-अडीच तास ते बालकवींचें चरित्र ऐकवीत होते. त्यांच्या त्या भावनापूर्ण कथनाने मी अगदी भारावून गेलों. त्यांची

परवानगी घेतली आणि पार्वतीबाईंच्या घराकडे निघालों. तों ते दारांत उभ्याउभ्या म्हणाले, “तुमचा होल्डऑल, ट्रंक किवा जें कांहीं असेल तें इकडेच घेऊन या आणि एकमेकांच्या संगतीतच रात्र काढूं.” मलाहि तेंच हवें होतें. त्यांचा मेहुणा माझ्या बरोबर आला. घरीं जातांच पार्वतीबाईंना सर्व हकीगत सांगितली. आता मी त्यांच्याकडे जातों असें सांगून हात जोडले व जातां जातां पुन्हा त्यांचे आभार मानले. त्यावर त्या एवढेंच म्हणाल्या, “भाग्यवान् आहांत !” त्याचा अर्थ मी समजायचा तसा समजलों.

बाबूरावांच्या घरीं गेलों. पथारी पसरली आणि भिंतीला टेकून थोडा कलंडता झालों. पडल्या पडल्या कांही शंका त्यांना विचारल्या. त्यांचें आपल्या कल्पनेप्रमाणे ते समर्थन किंवा खंडन करीत. मी त्यांना ‘यमाचे दूत’ या कवितेविषयी विचारलें. त्यावर ते एवढेंच बोलले की, “ती कविता फार पुढची आहे. तो स्वतः कवीचाच खास अनुभव. तें मरणाचें स्वप्नहि नाही की वडिलांच्या मृत्यूशींहि त्याचा कांही संबंध नाही. वडील वारले तेव्हा बालकवि घरीं नव्हते हें मघाशीच मी तुम्हाला सांगितलें नाही का ?” अशाच प्रकारचे कांही प्रकाशकिरण त्या दुसऱ्याहि एकदोन कवितांवर त्यांनी पाडले. त्यानंतर ‘वसंत ऋतूतील सूर्यास्त’ ही कविता ‘कवित्राळ’ या नांवाखाली ‘मुलांसाठी गोड गाणीं’ या पुस्तकांत छापलेली त्यांना दाखवली आणि ती कविता कुणाची, असा सहज प्रश्न केला. त्यावर ते चिडल्यासारखे झाले. “माझ्या लक्षांत आलें की माझी परीक्षा पाहण्यासाठीच हें विचारतां आहांत. पण मी सांगतों की ती कविता बालकवीचीच आहे आणि ‘कवित्राळ’ म्हणजे ‘बालकविच’ होय.” त्यांचें हें बोलणें मला लागलें. माझ्या मनांत त्यांची परीक्षा पाहावी असा कुत्सित हेतु नव्हता आणि परीक्षा पाहण्याचा तो प्रसंगहि नव्हता. केवळ कुतूहल म्हणूनच मी विचारलें होतें. ही कविता शानकोशाच्या सूचीमध्ये बालकवींच्या नांवावर आलेली असल्यामुळेच तसा प्रश्न केला होता. पण या प्रश्नाने ते बिथरले आणि बालकवींच्या कविता मधूनमधून म्हणून दाखवण्याचा उत्साह यानंतर दिसला नाही. इतकेंच नाही तर त्यांनी म्हटलेल्या कांही कविता मी मग दाखवीन असें मुखाने म्हणत पण दाखवीत नसत. जेवणानंतरहि मी एकदोन वेळां विचारलें. पण आता रात्रीच नको, मी उद्या शोधून तुम्हाला देईन, असें वळण आलें. दुसऱ्या दिवशींहि अशीच टोलवाटोलवी झाली. मी पारोळे सोडीपर्यंत कांही माझ्या हातीं लागू दिलें नाही. परंतु जें मिळालें तेंहि कांही थोडें नव्हतें. मला तेवढ्याचें समाधान वाटलें.

पारोळें सोडल्यानंतर भाऊसाहेब सोमणांच्या पत्राप्रमाणे श्री० जोग यांचेकडे नाशकांत दाखल झालों. तिथे सरासरी चार दिवस राहिलों. गेल्या दिवशीं नुसतें गाव फिरून पाहिलें. गु० भाऊसाहेबांनी मी नाशकास कशासाठी जात आहे तें लिहिलेंच होतें. त्याप्रमाणे रात्रीं त्यांच्याकडे दुसऱ्या दिवशीं कोणाकोणास भेटावयाचें याची चौकशी केली. त्याप्रमाणे कार्यक्रम आखला व सकाळीं नऊ वाजण्याच्या सुमारास श्री. लक्ष्मीबाई

टिळकांच्याकडे हजर झालों. यापूर्वी लक्ष्मीबाईंच्या 'बालकवीच्या आठवणी' 'प्रतिभा' पाक्षिकांतून आलेल्या मीं बरकाईने वाचल्या होत्या. तेव्हा मला उपयुक्त होईल अशी बरीच नवी माहिती माझ्या निबंधवाचनानंतर लक्ष्मीबाई मला देतील आणि मलाहि माझ्या कांही शंका निरसन करून घेतां येतील असें वाटत होतें. त्या आल्यावर मीं लवून नमस्कार केला आणि त्यांच्या जवळच एका खुर्चीवर त्यांनी वसा म्हटल्यावर बसलों. दोनचार मिनिटें आम्ही कांहीच बोललों नाही. त्यांनीहि कांही विचारपूस केली नाही. मीच त्यांना म्हणालों, "आपला 'प्रतिभा' पाक्षिकांतील बालकविविषयक लेख मीं वाचला आहे. मला तो फार आवडला. मीहि त्यांच्या चरित्रावर एक लहानसा लेख लिहिला आहे. आपण तो वाचून पाहावा आणि मला कांही माहिती द्यावी. माझ्या कांही शंका आहेत त्याहि निरसन करून मला आशीर्वाद द्यावा."

त्या वेळीं त्या त्रासलेल्या होत्या की काय कोण जाणे. त्यांनी एकाच वाक्यांत मला मोडून काढलें. "मला बालकवीविषयी सांगायचें होतें तें मीं माझ्या आठवणींत लिहिलेंच आहे. त्यापेक्षा वेगळें मला कांही सांगायचें नाही." या वाक्याने लक्ष्मीबाईंविषयींच्या अपेक्षांचा मनोरा पार टासळला. आठवणींतल्या लक्ष्मीबाईं वेगळ्या आणि या व्यवहारांतल्या लक्ष्मीबाईं वेगळ्या, हें जाणवलें. पण अवसान आणून मींच पुन्हा म्हटलें, "आपल्याला आठवणी सांगायच्या नसल्या तर मी आपल्याला त्रास देत नाही. पण मी माझा निबंध वाचतो. तो तरी ऐकून घ्या."

"तुम्हाला जें कांही सांगायचें असेल तें आत्ता दत्तू येईल त्याला विचारा आणि तो सांगेल तसें टिपण घ्या."

आम्ही दोघेंहि शेजारीं आपापल्या खुर्च्यावर निमूट बसून होतो. माझा मनाचा तर पुतळाच होऊन गेला होता. दहाबारा मिनिटें चूपचाप वातावरण होतें. मग लक्ष्मीबाईंचा दत्तू आला तो सरळ आंतच गेला. त्यांत वावगें कांहीच नव्हतें. पण मला मात्र वाटलें की हे दत्तोपंत टिळक नसून 'लक्ष्मीबाईंचा दत्तू' आहे. आणि झालेंहि तसेंच. ते दोनतीन मिनिटांतच बाहेर आले. त्यांनी आमच्याकडे पाहिलें. माझ्या हातीं वही नि पेन्सिल होतीच. त्यावरून त्यांनाहि माझ्या कामाची कल्पना आली असेल. तथापि ती मीं बोलून स्पष्ट केली. त्यावर "मला ठोमऱ्यांविषयी कांही विशेष माहिती नाही" अशासारखें एकदोन वाक्यांतच तुटक बोलून ते जे आंत गेले ते बाहेरच आले नाहीत. मी आणि लक्ष्मीबाईं त्यानंतर तशींच न बोलतां पंधरा मिनिटें तरी स्वस्थ बसून होतो. येथे आपली वर्णी लागत नाही अशी खात्री झाल्यावर मीं त्यांचा निरोप घेतला आणि त्यांना त्रास दिल्याबद्दल त्यांची क्षमा मागितली.

नाशिक काळ्या रामाबद्दल प्रसिद्ध आहे; तो मी अंतर्ब्राह्म पाहिला. त्यानंतर मी श्री० पाटणकर यांचे घरीं गेलों. त्यांच्या भेटीचा योग नव्हता. मग श्री० जोगळेकर यांचे घरीं चारदोन आठवणी मला माहिती असलेल्या ऐकून घेतल्या. त्यांनी अधिक

माहितीसाठी टिळकांचें घर दाखविलें ! आणखीहि एकदोघांना भेटलों, पण त्यांचाहि भरंवसा टिळकांवरच. टिळकांचा माझा अनुभव तर अगदी गरमागरम होता. त्यामुळे नाशिकचा माझा प्रवास काळ्या रामाच्या दर्शनापेक्षा अधिक महत्त्वाचा ठरला नाही.

तथापि कै. भास्करराव उजगरे यांच्या म्हणण्याप्रमाणेच मलाहि वाटतें की, “आमच्या मते च्यंबकरावांच्या चरित्रलेखनाचें कार्य दत्तोपंत टिळकांनी करावयास पाहिजे होतें.” उजगऱ्यांना वाटलें, “तथापि च्यंबकरावांच्या चरित्रांतला बराचसा महत्त्वाचा भाग पुणें येथे गेला असल्यामुळे कदाचित् तें कार्य करणें त्यांना अडचणीचें वाटण्याचा संभव आहे.” पण मला स्वतःला ती अडचण तेवढी सत्रळ वाटत नाही. पुण्याची माहिती त्यांना त्यांच्या तेथील मित्रांकडून सहज मिळवतां आली असती. त्यांनी चरित्र लिहिलें असतें तर त्याला अधिक मोल होतें आणि तें यापेक्षाहि अधिक सरस झालें असतें. पण तो योग अद्यापपर्यंत तरी जुळून आलेला नाही.

नाशिकमधील नकार यानंतर माझ्या मागोमागच येत असावा. कारण नगर, पुणें येथेहि तसाच अनुभव आला. नगरमध्ये श्री० पारनाइकांकडे गेलों, पण भेट झाली नाही. श्री० सप्तर्षि यांच्याकडे अगदी जुजबीच माहिती मिळाली. मग श्री० वि० का० मुळे यांचे घरीं गेलों. त्यांनी मला आठवणी सांगायला सुरुवात केली. दोनतीन आठवणी सांगितल्याहि त्यांचें टाचण मी करतों आहे तोंच श्री० टिळक दत्त म्हणून उभे राहिले. मी पाहतच राहिलों. टिळक येतांच मुळे उठले. ते दोघे आंत गेले. त्यांचीं कांही बोलणीं झालीं. तोंवर मी बाहेर एकटाच होतों. मुळे बाहेर आले नि म्हणाले, “मला कांही विशेष आठवणी आहेत असें नाही. ज्या होत्या त्या तुम्हांला सांगितल्याच आहेत. आता आणखी कांही सांगण्यासारखें नाही.” असें म्हणत त्यांनी आता कांही कामासाठी बाहेर जावयाचें आहे असा अविर्भाव करीत डोक्यावर टोपी ठेवली आणि खुंटीवरील कोटाला हात घातला. मी समजलों आणि ते बाहेर पडण्याच्या आंतच त्यांना नमस्कार करून मी पुढचा रस्ता धरला. त्यानंतर तेथील मिशन कंपाउंडमध्ये एकदोघांना भेटलों. थोडी माहिती घेतली. तरी एकंदरींत दौरा पुरा करण्याकडेच चित्त होतें.

नगराहून मी पुण्यास आलों. वेळगावची रात्रींची गाडी गाठेपर्यंत उगाच वेळ गमावण्यापेक्षा कुणाला तरी भेटायचें म्हणून मी पुन्हा श्री० थोरातांच्याकडे गेलों. पण हरिदासाची कथा मूळ पदावरच आली. याच वेळीं बहुधा असेल, श्री० वि० स० सुखठणकर या नवोदित कथालेखकाची अचानक गाठभेट झाली. त्यांनी बालकवींच्या एकदोन आठवणी सांगितल्या, त्या बहुतेक ते मिशनरी पंडितांना शिकवीत तेव्हा त्यांच्याकडून त्यांना कळलेल्या असाव्यात. एरवी त्यांचा बालकवींशीं साक्षात् परिचय नव्हता. पण त्यांच्या आठवणीमुळे माझ्या यादींत एकदोन नांवांची भर पडली. त्या अनुरोधाने मी त्या त्या व्यक्तींशीं पुढे पत्रव्यवहार केला, पण फलनिष्पत्ति झाली नाही. रात्रीं वेळगावची गाडी धरली.

घरीं आल्यावरोत्रर दुसऱ्याच दिवशीं भाऊसाहेब सोमणांना भेटून माझ्या प्रवासाची साद्यंत कथा सांगितली आणि मिळालेल्या आठवणी ताऱ्या आहेत तोंवर त्या जशाच्या तशा लिहून बालकवीच्या चरित्राचें पुनर्लेखन केलें. आता त्याचें निबंधाचें स्वरूप जाऊन त्याला छोट्याशा चरित्राचें स्वरूप आलें या प्रकारें माझ्या बालकवि कथेचा येथे पूर्वरंग संपला.

श्री० वि० स० तथा भाऊसाहेब खांडेकर यांचा व माझा बऱ्याच दिवसांचा परिचय आहे. त्यांनी माझें बालकवीचें चरित्र केव्हा नि कसें वाचलें अगर मीच त्यांना तें दाखवलें याचें नक्की स्मरण नाही; पण त्यांनी ज्या वेळीं 'ज्योत्स्ना' मासिक काढावयाचें ठरविलें तेव्हा पहिल्या अंकासाठी माझ्याकडून बालकवीची अप्रकाशित कविता नेली एवढें खरें. 'ज्योत्स्ना' मासिकाच्या पहिल्या अंकांत 'वनमाला' आली. माझ्या बालकवीच्या संकलनाची एकेक पाकळी उमळूं लागली. ही कविता श्री० ग० ह० पाटील यांच्या मध्यस्थीने श्री० बंडोपंत राजापूरकर यांचेकडून पुण्यासच मिळाली, हें मी पुढे चरित्रांत लिहिलेंच आहे. पण 'ज्योत्स्ने'च्या संपादकांनी जिथे माझेंहि नांव छापलें नव्हतें तिथे विद्याच्या बंडोपंतांचें छापलें नाही म्हणून काय वाईट वाटणार? शिवाय भाऊसाहेब खांडेकर माझेच होते ना? मग राग तरी कसचा येणार? अर्थात् याबद्दल तेव्हा तर कांहीच वाटलें नाही, पण आजहि वाटत नाही. उलट आजवर मुग्ध असलेल्या कळींचा सुगंध दरवळायला सुरुवात झाली म्हणून आनंदच वाटला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांत माझ्या पुनर्लिखित बालकविचरित्रातील 'व्यक्ति आणि प्रकृति' हें प्रकरण 'ज्योत्स्ना' मासिकाच्या मे महिन्याच्या अंकांमध्ये प्रकट झालें. तें वाचून श्री० झारापकर यांचें एक स्फूर्तिदायक पत्र मला आलें. त्यांत 'लेख उत्तम आहे. बालकवीचें चरित्र लिहावयाला तुम्हीच लायक आहांत. चरित्र लवकर छापवून काढा' वगैरे मजकूर होता. हे गृहस्थ म्हणजे 'झारापकर' मासिकाचे संपादक होत, हें नंतर बऱ्याच दिवसांनी मला कोणी तरी सांगितलें. कारण पत्रांत त्यांचा पत्ता नव्हता. यानंतर 'बालकवीची काव्यरत्नावलि' असा एक लेख आचार्य प्र० के० अत्रे यांच्या 'समीक्षक' मासिकांत लिहिला. तो लेख म्हणजे बालकवीच्या मजजवळ असलेल्या असंग्रहित कवितांपैकी 'काव्यरत्नावली'ने प्रसिद्ध केलेल्या कवितांचा केवळ परिचय होता.

यानंतर प्रा० वालिंबे यांचा बालकवीच्या कवितेचें गुणदोषविवेचन करणारा निबंध आणि प्रा० पाटणकरसंपादित 'बालकवीची कविता' या पुस्तकाच्या दोन आवृत्त्या झाल्या. तरी माझ्या चरित्राला जुनेपणा येईल असा भाग त्यांत फारसा नाहीच, उलट त्यांना न आढळलेल्या कांही कविता अजूनहि माझ्या संग्रहीं आहेतच. तथापि पहिल्या दोन्ही काव्यसंपादनांपेक्षा हें संपादन अधिक व अधिक चांगलें झालें याबद्दल वाद नाही.

पुढे नोकरीनिमित्त माझा वर्ग विजापूर येथे झाला. तिथे प्रा० श्री० रं० भिडे यांचा-माझा योगायोगाने परिचय झाला आणि त्यांच्यामुळेच प्रा० गो० म० कुलकर्णी यांची

ओळख झाली. त्या दोघांनीहि माझा हा नवा परिचय मैत्रींत रूपांतरित केला आहे. त्या दोघांनीहि माझे बालकविचरित्र व मजजवळील कविता पाहिली. तीं शक्य तों लौकर प्रकाशित व्हावींत म्हणून आपल्या परी प्रयत्नहि केले. प्रा० भिडे यांनी तर नागपूरपर्यंत जाऊन श्री० वा० कृ० भावे यांनी लिहिलेल्या चरित्राचें हस्तलिखितच आणलें. तें वाचून पाहतां त्यांनी इतरत्र लिहिलेल्या लेखांपेक्षा किंवा प्रा० पाटणकरांनी काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेंत यांतूनच वापरलेल्या माहितीपेक्षा त्यांत वेगळें कांहीच नव्हतें. तथापि आजवर पत्रें लिहूनहि ज्यांनी उत्तरे दिलीं नाहीं त्यांच्या माहितीचा हा पुरावा मला उपयुक्त वाटतो. याच सुमारास किंवा थोडें पूर्वी 'बालकवींची फुलराणी आणि आठवणी' हा लेख 'नवभारत' मासिकांतून प्रसिद्ध झाला. तो लेख वाचून थोडी अनपेक्षित माहिती अपसूक हातीं आली व श्री० भावे यांनी कौतुकाने आपलें मत दुसऱ्याकडून पत्र लिहवून कळविलें. त्यामुळे लेखनाला उत्तेजन मिळालें. प्रा० गो० म० कुलकर्णी यांनी माझ्याशीं वारंवार चर्चा करायला सुरुवात केली आणि नव्या दृष्टीचें माझे कांही तरी वाचन राहावें म्हणून माझ्या नांवें 'छंद' मासिक पाठवण्याची व्यवस्था केली. याहि पुढे जाऊन त्यांनी माझ्यामधील झोपलेला लेखक जागा केला. त्याचें फळ म्हणजे 'बालकवींची असंकलित कविता' हा माझा लेख 'छंद'मध्ये छापून आला.

त्या लेखाचा परिणाम कसाहि झालेला असो, परंतु या लेखामुळेच हा 'बालकवि' उभा राहिला. माझा आणि 'सत्यकथे'चे प्रा० श्री० पु० भागवत यांचा परिचय झाला. 'छंद' मासिकांतील तो लेख वाचून त्यांचेकडून मला एक पत्र आलें. त्यांत 'बालकवीचें चरित्र' तयार असेल तर तें पाठवून देण्याविषयी लिहिलें होतें. पण तें चरित्र लिहून झाल्याला तपाहून अधिक काळ लोटला होता. त्या अवधींत मीं आणखीहि कांही माहिती गोळा केली होती. त्याचा उपयोग करण्याची ही चालून आलेली संधि साधून मी माझ्याजवळ असलेल्या चरित्राचें संपूर्णपणे पुनर्लेखन केलें. तें माहितीच्या दृष्टीने अधिक असल्यामुळे त्याचा आकार पूर्वीच्या पेक्षा दीड पटीने वाढला.

सवडीप्रमाणे मी प्रा० भागवतांना भेटलों. केशवराव मुदलीयार वकील, वेळगाव, यांच्याकडून एकलेलें कै० भास्करराव उजगरे यांनी पूर्वी असा प्रयत्न केला असल्याचें मी त्यांना सांगितलें. त्यांचे चिरंजीव श्री० विद्याधरपंत उजगरे हे मी नोकरी करीत असलेल्या खात्यांतच असल्याने व त्यांची माझी गाठ पुणें कचेरींत पडली, त्या वेळीं 'आपल्या वडिलांनी लिहिलेले कांही कागदपत्र श्री० दत्तोपंत टिळकांनी घेतले, कांही कवि मंगेश पाडगांवकर यांनी नेले आणि आणखी कांही असतील पण ते आईकडे आहेत. ते तिच्याकडून घेऊन मी देईन' असें सांगितलें होतें; ते पुढे दोनतीन वेळां प्रयत्न करूनहि मिळालेच नव्हते. तेव्हा ते मिळाले तर पाहावें असेंहि प्रा० भागवतांना बोललों.

प्रा० भागवत यांनी बालकवीविषयी अधिक माहिती मिळवण्यासाठी जळगावचा दौरा पुन्हा एकदा करण्यास मला उद्युक्त केलें. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे व माझ्या सवडीनुसार मी जळगाव वगैरे ठिकाणी पुन्हा गेलों. या वेळीं माझे आत श्री० शि० ल० ओगले हे जळगावचे कलेक्टर होते. त्यांच्या घरीच मुकाम केला. त्यांचें या प्रसंगीं अमोल साह्य झालें. त्यांनी श्री० वि० प्र० जामखेडकर या साहित्यिक दृष्टि असलेल्या गृहस्थांशीं माझी गाठ घालून दिली. त्यांनी मला माहित नसलेल्या बालकवींच्या इतर आप्तांच्या गाठीभेटी घडवून आणल्या. त्यामुळे मला पुष्कळच चांगल्या आठवणी गोळा करतां आल्या. विशेष सांगण्यासारखें हें की, पूर्वी श्री० वा० दा० पंडित यांनी जरी मला वाटाण्याच्या अक्षता देऊन माझी बोळवण केली होती, तरी या वेळीं मात्र या कलेक्टरांच्या पाहुण्याला मंगलाक्षता दिल्या. आपलें दप्तर मला पाहूं दिलें आणि मीहि पूर्वी प्रकाशित झालेले माझे एकदोन लेख त्यांना वाचण्यास दिले. ते वाचीत वाचीत ते श्री० जामखेडकर व बालकवींचे भाचे श्री० आत्रासाहेब भावे इंजिनियर यांच्या-वरोबर बोलत होते आणि मी त्यांचें दप्तर पाहून टिपणें घेत होतो. हा कार्यक्रम दोन दिवस झाला. आणि त्यांचें दप्तर मी पाहून घेतलें. मग त्यांच्याशीं थोडें बालकवीं-संबंधी बोलणें झालें. मी टिपणें घेतलींच होती, तथापि त्या दप्तरांतून कांही कागद मिळवतां आले तर पाहावें म्हणून मी हलकेच त्यांना विचारलें की, “हे कागद एकदोन दिवस मला घरीं नेऊं घाल का? आपण मोजून द्या. मी ते मोजून आपल्याला येथून जाण्यापूर्वीच परत करीन.” त्यावर ते म्हणाले, “पूर्वी प्रो० पाटणकरांना जें सांगितलें तेंच तुम्हाला सांगतां. यांतला एक चिठोराहि या उंबऱ्याबाहेर जाऊं देणार नाही!” त्यांनी कागद दाखवले हेंच परम भाग्य! त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. यानंतर बालकवींचे एक स्नेही श्री० र० भा० देशपांडे यांचेकडून बऱ्याच गमतीच्या आठवणी घेतल्या. त्या निरनिराळे प्रश्न विचारूनच मला मिळवाव्या लागल्या. पुढे जामनेर येथे नथुभाऊंना पुन्हा भेटलों, तरी मागे सांगितलेल्याच आठवणी त्यांनी साश्रु नयनांनी निवेदन केल्या. त्यानंतर धुळे येथेहि एकदोघांना भेटलों. पण लाभ झाला नाही. शेवटीं भडगाव येथे श्रीमती पार्वतीबाईंना पुन्हा भेटलों. पण या खेपेस त्यांनी माझी डाळ शिजू दिली नाही. डॉ० भालेराव यांनी त्यांना परोपरीने समजावून पाहिलें; पण व्यर्थ. डॉ० भालेराव यांनी माझ्यासाठी घेतलेल्या या श्रमांबद्दल त्यांना धन्यवाद देतो. श्री० पार्वतीबाईंच्या या वृत्तीमुळे या दैन्यावरून माझें मन उडालें. मी दौरा आवरता घेतला. दैन्याची सर्व हकीगत श्री० ओगले यांना सादर केली. माझें हस्तलिखित त्यांना वाचायला दिलें. सर्व मंडळींनी तें आळीपाळीने वाचलें. चर्चा केली. कांही मौलिक सूचना त्यांच्याकडून घेतल्या आणि एका दुपारीं पुण्याचा रस्ता धरला. स्टेशनवर श्री० जामखेडकर होतेच. त्यांनी केलेल्या साह्याबद्दल पुन्हा आभार मानले आणि आत्रा भावे यांचाहि निरोप घेतला.

वाटेंत मुंबई येथे उतरून प्रवासाचें इतिवृत्त प्रा० भागवतांना कळविलें. घेतलेली सामग्री त्यांना दाखवली. 'जळगावच्याप्रमाणे तुम्ही नगर-नाशिककडे पुन्हा खेप टाकली तर कांही फायदा होईल. तुम्हाला त्यासाठी कुणाचें पत्र वगैरे पाहिजे असेल तर त्यासाठी मीहि प्रयत्न करीन' असें त्यांनी सुचविलें.

सौ० मराठे घरीं नेहमीच्या आजारी असल्यामुळे व घर सोडून पंधरावीस दिवसांवर काळ लोटला असल्यामुळे मी सरळ वेळगावास आलों. याच सुमारास माझा 'बाल्कवि : महाराष्ट्राचा शैले' हा लेख 'मनोहर' मासिकांतून प्रसिद्ध झाला. पुढे माझे स्नेही श्री० बा० कृ० गलगली यांच्या आग्रहामुळे 'मनोहर' मासिकाच्या मेच्या अंकांत मी बालकवींची एक अप्रकाशित कविता, 'सृष्टिदेविच्या सगुणा बाळा!' ही प्रकाशांत आणली. याच सुमारास मी अहमदनगरला जाऊन आलों. तिथे श्री० वि० का० मुळे यांना पुन्हा भेटलों. त्यांनी आपल्या जवळची माहिती श्री० दत्तोपंत टिळकांनी घेतल्याचें सांगितलें. बालकवींसंबंधांत त्यांना कांही कांही प्रश्न विचारून माहिती घेतली, इतरत्र मिळवलेल्या आठवणींशीं ती पडताळून पाहिली; जरूर तेथे टिपणहि घेतलें. यानंतर श्री० वेणुबाई मोडक, श्री० सनी मोडक यांनाहि भेटलों. एकंदरीने नवीन माहिती येथे फारशी हातीं आली नाही. नाशिकची आशा नव्हती म्हणून तिकडे गेलोंच नाही.

यानंतर थोड्याच दिवसांत प्रा० भागवतांनी श्री० पाडगांवकर आणि श्रीमती सोनूबाई उजगरे यांच्याकडून कै० भास्करराव उजगरे यांनी बालकवींविषयी माहिती गोळा करून लिहिलेले टिपणांचे कागद आणि श्री० हरिभाऊ मोटे यांनी मिळवलेल्या गडकन्यांच्या पत्रांपैकीं बालकवींचीं कांही पत्रें मजकडे पाठविलीं. भास्कररावांचें साहित्य नुसतें उपयुक्तच नव्हे तर अत्यंत हृद्य आणि सुंदर प्रसंगांनी नटलें होतें. माझ्या चरित्रमंदिराला जणु कळस शोभेल इतकें तें मनोहर होतें. श्रीमती उजगरे व श्री० मंगेश पाडगांवकर यांचें सहकार्य मिळालें, म्हणूनच हा योग आला. त्यांचा मी आभारी आहे.

कोणत्याहि व्यक्तीचें चरित्र कागदोपत्री पुराव्याच्या अभावीं तिच्या आत्तांनी दिलेल्या माहितीच्या आधारावरच मांडावें लागतें. (उदाहरणार्थ, श्री० लक्ष्मीबाई टिळकांनी सांगितलेल्या बालकवींच्या स्मृति जितक्या प्रमाणांत ग्राह्य व विश्वासार्ह आहेत, निदान तेवढ्या प्रमाणांत तरी बालकवींच्या बंधूंनी कथन केलेले चरित्र ग्राह्य समजावयास हरकत नाही.) तें तसें सजवतांना त्या चरित्राच्या दुजोऱ्यासाठी मित्रांच्या आठवणींचाहि उपयोग होतो. आता अशा आठवणी केवळ चटकदार आहेत किंवा चरित्रनायकाची उंची त्यामुळे वाढते म्हणून कांहीतर भाकडकथा दिल्या आहेत असें कोठेहि होऊं दिलेले नाही. उलट पूर्वी मींच प्रकाशित केलेल्या कांही आठवणी हें चरित्र लिहितांना गाळलेल्या आहेत. एखादी वैयक्तिक स्वरूपाची आठवण असली तर ती दुसऱ्या मित्रांच्या सांगीवरून पडताळून पाहतां येत नाही हें खरें, पण अशा प्रकारच्या आठवणी

यांत एकदोनच असतील. एरवी यांतील आठवणी चौकसपणे पारखूनच घेतल्या आहेत व कवीचा स्वभाव, त्याचीं पत्रं, त्याच्या कविता यापैकी कोठे ना कोठे ज्या स्मृतींचा तोंडावळा जमेल अशांचाच कटाक्षाने उपयोग केला आहे. आठवण देणाऱ्या व्यक्तींचें वय व त्याच्याशीं चरित्रांतील आठवणींत गुंतणारे हितसंबंध यांचें तारतम्यहि त्या आठवणी निवडतांना ठेवलें होतें. हें सर्व सांगण्याचें कारण, या चरित्राविषयीच्या आधारभूत माहितीसंबंधी सामान्य वाचकांच्या मनांत योग्य कल्पना यावी, एवढेंच आहे.

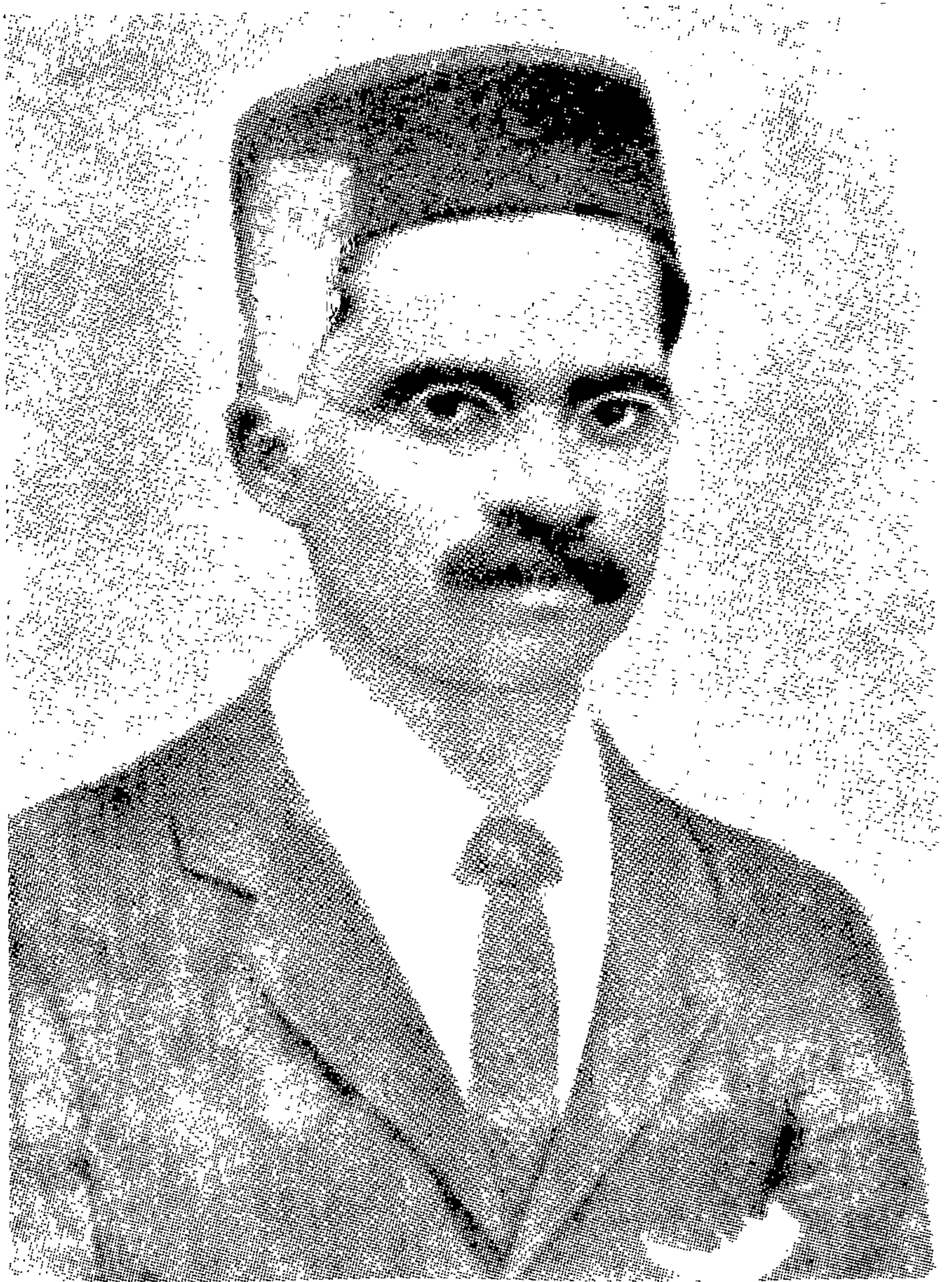
मध्यंतरीं प्रा० भागवत व प्रा० गो० म० कुळकर्णी यांनी यापूर्वी मीं लिहिलेलें चरित्र बारकाईने पाहून चर्चा केली. आणि नवीन मिळालेल्या माहितीचा योग्य उपयोग करण्याचें मीहि ठरविलें. अखेरीस चरित्र माहितीच्या आणि पुराव्याच्या दृष्टीने निर्दोष व्हावें म्हणून माझ्या जवळचीं टिपणें पुन्हा चाळलीं. प्रा० भागवत व प्रा० कुळकर्णी यांच्या सूचना ध्यानांत घेतल्या आणि बालकवींच्या चरित्राची मांडणी पुनश्च आमूलाग्र नवीन पायावर केली. महिनाभरांत तें लिहून काढलें. तेंच हें सलग चरित्र. ज्ञानेश्वरीच्या शब्दांत फेरबदल करून मीं पूर्वी म्हटल्याप्रमाणेच पुन्हा एकदा सांगतां की “हा ‘बालकवि’ सर्वांचा केला आणि कृ. वा. मराठे त्याचा आदरें लेखकू झाला !”

बेळगाव

अनंत चतुर्दशी, सन १९६२

}

कृ० वा० मराठे

बाल कवींचें

एक पत्र→

या चरित्रांत पृष्ठ ८८ वर उल्लेखिल्ले हे पत्र
के. मा. मोनाळकर यांना लिहिल्ले आहे.

Spiced

हे.थ.प.प. १९४४

४२
अहमदनगर.

१-११-४९.

प्रियबंधु:- माझ्या दुर्दैवाने आपले पत्र आज माझ्या हातीं पडत आहे कारण पत्र पोस्ट नाने घरात नेऊन टाकिले व आम्ही प्लेग मुळे बोहेराबात असल्यामुळे घरी गेल्यावर ते दिवा भोळे दुसरे एकाडे - कसलेही पत्र आणायची साधने नोंदत पडजे असते तर मला फारच वाईट वाटले नसते पर ज्या पत्रात आपण मला 'आई आली रे भाऊ आई आली' म्हणून घेताच्या भरात, आनंदाच्या उद्रेकांत अश्रुपूर्ण पांथे मज कळवितो तें पत्र - तें स्वर्ग द्वारावर तें पाठवून मला दुःखा उन्नीवां मिआले दुर्दैव माझे! दुसरे काव. मला दुतके चमत्कारिते वाटते आहे की पुसता सोय नाही. ~~असत~~ वला काय वाटते असे काय वाचविलेही आंही

काळजी नाही पण आरिला काय वाटले असेल. असे कां शोले? अशात माझा भाग्यदक्षिण काव - खरा भाग्योदय-काल दूरच आहे का! २९ तारखेपर्यंत मला सुयो होती मी राहण आलो असतो- अर्धो भेट झाली असती- मोठ्या ने गज काढून रडलो असतो मनाचा वंदना करी केल्या असल्या दुःख हाके शोले असते जीवाला शांती मिळाली असतो- पण हा सं- केतार्थ केहां सुटणार? गळ्यांतले हें विरडे- दावे केहां तुटेल? माझी आई मला केव्हें भेटेल. या वेळीं तर देवानेच दया साधण आमुळे अर्धो भेट अंतरली पण - आई तेथे राहिल का? मी दिवाळीत तेथें जरूर जरूर येईन पण आई मात्र तेथें राहिली पाहिजे कसेही तर माझ्यावर दया करणा काय पाहिजे तें

श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः

श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः

श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः
 श्री गणेशाय नमः

मरुत पण आदिना तेचून जाऊं देऊं नव्यासि.
 अफ हा भाग्याच्या वाट्याला वाटेचरी असली.
 माझ्या अदिचा भेट देंम मी गले परम भाग्य
 सप्तजने त्याचा वारा मला धरुं दे. मी
 अशक आहे मी तुझ्या सारखा खंबीर मनाचा
 नाही - नाहीतर नोकरीची हो परवाना करणे
 निघून आलो असतो - पण - माझी कसबे-का
 कराला हवी? अदिता कडव मी दिवाळीत
 घेईन. माझ्या दुईवाने माझ्या दुःखीचा अडेअर
 करण्यसाठी यापूर्वीच आदिता तेचून नेले तर
 नसेत ना? ही शंका सुद्धा दहा वेळ मनात
 येऊन गेली. काय काय शाले असोत ते ताकड
 ताक कळीव. तुझ्या पचांगीत वृत्ति 'ध्या शब्दांचे
 हा शब्दाच कळोय अनाार वाढत आहे तर पण
 कडे - आर्थात उगारणुडे गोक लागले आहेत.

बालकवि

“एक लहानसें पान घेतलें तर त्याच्यावर वाऱ्याच्या अनंत लहरी, सूर्याचे अनंत किरण, वाष्पाच्या अनंत कणिका; बीजाने त्या अंगी दिलेली बाह्य पदार्थसंग्रहणाची शक्ति, वृक्षावर झालेले परिणाम, फांदीला लागलेले आघात इत्यादि इत्यादि अनंत संस्कार झालेले आहेत. हाच किंवा यापेक्षाहि गहन विचार केला तर आपणांस मनुष्यत्व-व्यक्तित्वाची कल्पना होणार आहे. यावरून पाहतां प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे अनंताच्या अनंतावधि कर्माचा परिणाम असून तिच्यावर प्रत्येक सेकंदांत जग अनंतावधि परिणाम करीत असून तीहि आपल्या पूर्वसंस्कारांत नवीन संस्कार मिश्रित करून अनंतावधि नवीन संस्कार उत्पन्न करीत असते. हा संस्कारसंकर व त्यांचीं कार्ये याला आपण मनुष्याचा स्वभाव व त्यांचें वर्तन असें म्हणत असतो.”

—बालकवींचें एक अपूर्ण पत्र

बालकवींसारख्या अत्यंत तरल मनोवृत्तीच्या व संवेदनाशील सौंदर्यवादी कवीच्या स्वभावावर जगाने केलेला संस्कार त्यांच्या कवितेवरून चाणाक्ष रसिकालाहि उमगण्यासारखा आहे. धरणगाव हें पूर्व खानदेशांत (आता जळगाव जिल्ह्यांत) जळगावपासून पश्चिमेस वीस मैलांवर आहे. खानदेशच्या सपाटींत तें साधारण मध्यवर्ती ठिकाण आहे. हवा कोरडी; गावाला दोन तळीं; पाण्याचा पुरवठा पुरेसा; सुपीक जमीन. त्यांतहि कंपनी सरकारच्या राज्यांतील आग्रा रोडवरील एक उतारपेठ आणि शिक्षणाची सोय. अशा अनेक गोष्टींमुळे व्यापारी वृत्तीच्या गुजरांची येथे अधिक वस्ती आहे. त्याचप्रमाणे त्या वेळीं इंग्रज सरकारच्या हालचालींचें तें एक महत्त्वाचें ठिकाण असल्यामुळे सर जेम्स औटव्याम याची आठशे मिल्ल सैनिकांची तुकडी येथे तळ देऊन असे. त्यानंतरच्या काळांत सोईनी युक्त असें हें रम्य स्थान कांही दिवस सरकारी जिल्हा पोलिसांचें जळगावांतील मुख्य ठाणें होतें. त्यामुळे या गावाला शहरच्या सुधारणा आणि रोजगार यांचा जसा लाभ झाला तसा मराठी व गुजराथी बोलींचा

संगम जनवाणींत झाला. खेडवळ, निर्भयतेप्रमाणेच शहरी व्यवसायाकडे येथील तरुणांचें लक्ष असे. साहजिकच येथील तगडा जवान पोलिसखात्यांत नोकरी मिळवण्याचा प्रयत्न करीत असे. या धरणगावचीच माती बालकवि ऊर्फ चं. वा. ठोमरे यांच्या आई आणि वडील दोन्ही घराण्यांची आहे. त्याच मातीचे गुणधर्म घेऊन बालकवींचा पिंड बनलेला आहे. 'तडाग असतो तर' या कवितेत कवीच्या सौंदर्यवादी वृत्ती दिसतात तशी 'वीर मराठा', 'रणघोष' अशा कवनांवरून येथील राजकीय परिस्थितीची व सैनिकी तळाची कल्पना येते. कारण हा गाव म्हणजे बालकवींची जन्मभूमि होय.

बालकवि ठोमरे हे देशस्थ शुक्ल यजुर्वेदी ब्राह्मण. त्यांच्या मातुश्री गोदुवाई या धरणगावचे विठ्ठलपंत शुक्ल यांच्या कन्या. तत्कालीन शिक्षणपद्धतीप्रमाणे जुजबी लेखनवाचन, शिवणोटिपणें, गृहकृत्ये वगैरेंचें ज्ञान त्यांनी घरीच मिळविलें. श्रीधरकवीचे रसाळ काव्यग्रंथहि त्यांनी वाचले होते, व मननाने वृत्ति भाविक आणि उदार बनविल्या होत्या. बालकवींचे वडील बापुराव देवराव ठोमरे हेहि धरणगावींच येऊन स्थायिक झाले होते. त्यांची नोकरी पोलिस खात्यांत. नेकीने ते फौजदार झाले. आजचा देशभक्त इंग्रजी अमदानींतील फौजदाराचें चित्र ज्या प्रकारें काढील त्याच्या उलट बापुरावांचा स्वभाव होता. त्यांना शिकारीचा नाद असला तरी स्वभाव श्रद्धाळू होता. भाविकता बालकवींना त्यांच्या आईपासून मिळालेली होती. तिच्या मुखीं हिंदी-मराठी संतकवींचीं गाणीं असत. त्यामुळे भक्ति, काव्य आणि रसिकता हीं बालकवींच्या ठिकाणीं आनुवंशिकच आहेत. अशा भक्तिमान आईबापांच्या पोटीं चं. वा. बापूजी यांचा जन्म धरणगावीं शके १८१२ श्रावण वद्य १३ बुधवार (१३ ऑगस्ट १८९०) रोजीं रात्रौ आठाचे सुमारास झाला.'

बालकवींना 'मनुताई ऊर्फ जिजी' आणि अमृत हीं वडील भावंडे व कोकिळा आणि भास्कर ऊर्फ बाबू अशीं लहान भावंडे होतीं. बालकवि हे मधले आहेत. त्यांचें नांव चं. वा. या प्रेमळ कुटुंबांत कर्तृत्वाने व लाडकेपणाने ते निरनिराळ्या नांवांनी ओळखले जात. बापुराव 'चं. वा.' या जड संस्कृत नांवाऐवजी 'तिम्या' या लाडक्या नांवानेच संबोधित, तर आई व वडील भावंडे 'नाना' म्हणून हाक मारीत. मित्र-मंडळीहि तसेंच म्हणत. पण लहान भावंडे मात्र त्यांना 'भाऊ' म्हणत असावीत, असें बालकवींच्या आठवणी सांगतांना बाबुराव त्यांचा जो उल्लेख करीत त्यावरून

१. (अ) 'ठोमरे हे खानदेशांत एरंडोल येथे सन १८९१त जन्मले.'—चित्रमयजगत्. (ब) 'या मुलाचा जन्म १८९३ सालीं झाला,' असें 'आनंद' मासिकांत 'आनंदी प्रवासी' या कवितेवरील टीपेंत १९०७ साली श्री. वा. गो. आपटे यांनी लिहिलें आहे. (क) बालकवींचा जीवितकाल १८९१ ते १९१८ असा 'काव्यचर्चा'कारांनी दिलेला आहे.

वाटते. आणि महाराष्ट्राच्या मराठी बोलींत न्यं. बा. ठोमरे हे फक्त 'बालकवि' या एकमेव अभिमानास्पद अभिधानाने ओळखले जातात.

आपले आईवडील, भाऊबहिणी किंवा जिवलग यांपैकी कोणाचाच आपल्या कवनांतून उल्लेख त्यांनी केलेला नाही. अर्वाचीन कविता आत्मनिष्ठ आहे खरी, परंतु त्यांतील आत्मनिवेदन व्यक्तीपेक्षा भावनांचें अधिक आहे. आत्मपरिवाराच्या व्यक्तिरेखा काढणें हेंसुद्धा ती करीत नाही. परंतु कवीचें मानसिक आंदोलन मात्र अनेक ठिकाणीं दिसून येतें. ठोमऱ्यांचें मातृप्रेम 'संध्यातारक', 'गवताचें गाणें' अशा कांही सुंदर कवनांतून प्रगट झालें आहे. रजनीला तर ते माता म्हणून आवाहन करतात. परंतु प्रत्यक्ष मातृप्रेम असें कोठे आलेलें नाही. 'भरलें घर ओकें ओकें' या गीताच्या पहिल्या कडव्यांत त्यांनी आपल्याशीं संबंधित अशा कांही व्यक्तींचा निर्देश मात्र सर्वसामान्यपणे केलेला दिसतो. ही कविता बालकवि पुण्यास असतां त्यांच्या शेजारी राहणारा लक्ष्मणदास नांवाचा एक पंजाबी मित्र क्षयाने वारला त्याच दिवशीं लिहिली, असें बालकवींचे धाकटे बंधु बाबुराव म्हणतात. या कवितेंतील आत्मीयता, कवीने अनुभवलेला क्षय आणि रुग्णवृत्ति या प्रसंगाने उतरलीं आहेत. असें असल्याखेरीज या आत्मजनांच्या उल्लेखाची तड लावतां येत नाही. त्या मृत रुग्णाशीं एकरूप झाल्यामुळेच ते म्हणतात :

“भरलें घर ओकें ओकें मज न कळे दिसतें कैसें ?

मजभवती जमले सगळे स्वप्नीं परि बघतों जैसें

ही दूध पाजिते ताई परि वाटे घोडुं नयेसें

स्फुंदूनि माय रडताहे,

समजावित भाऊ आहे,

ती रमा भयाकुल पाहे.

वैकल्यभरी हृदयाने पाहूंच नये परि गमतें ”

हें वर्णन विवक्षित व्यक्तींचें नाही. पण त्यांतील ताई, भाऊ, माय, रमा (गृहलक्ष्मी ?) यांचा ओळीओळींतील ओलावल्या भावनांचा उल्लेख बालकवींची चेहरापट्टी सांगण्याजोगा खास आहे. असाच उडता उल्लेख 'आत्मविश्वास' या कवितेंत 'धनी जगताचा प्रेमळ तो जनकच माझा' या ओळींत एखाद्याला ओढूनताणून दाखवतां येईल. या खेरीज, पर्यायाने कां होईना, 'संताचा अनुवाद' आणि 'गवताचें गाणें' या कवनांतून त्यांच्या कांही बंधुतुल्य स्नेह्यांचा पुसट उल्लेख आढळतो. परंतु मौजेचें नवल असें की, ठोमरे ज्यांच्या घरीं राहिले, हसले, खिदळले, त्या टिळक कुटुंबांतील एकाहि व्यक्तीचा पुसटनिसट उच्चारहि ठोमऱ्यांनी आपल्या काव्यांत केलेला दिसत नाही. थडामस्करी करीत करीत रा. देवदत्त आणि तारा टिळक यांना त्यांनी पत्रें लिहिलीं, रा. सोनाळ-

करांनाहि भरल्या अंतःकरणाने काव्यमय पत्रे लिहिलीं, पण प्रत्यक्ष काव्यांत मात्र त्यांची नोंद नाही.

त्यांचें उत्कट भगिनीप्रेम मात्र त्यांच्या कवितेंत अनेक ठिकाणीं प्रगट झालें आहे. 'ओवाळणि घाली भाई', 'भाऊबीज' वगैरे अनेक गीतांतून त्यांची ही बहिणीवरील प्रीति फार चांगल्या रीतीने व्यक्त झाली आहे. बालकवींचे एक स्नेही, वडील बहिण मनुताई (जिजी) यांचे धाकटे दीर वा. कृ. भावे यांनी 'विहंगम' मासिकाच्या १९३४ च्या अंकांत या बाबतींत 'बालकवींची अल्पस्मृति' पुढील प्रमाणे दिली आहे :

“ठोमरे यांना ज्यांचा ज्यांचा सहवास घडला त्यांत बराच महत्त्वाचा सहवास म्हटला म्हणजे त्यांच्या वडील भगिनी सौ. जिजी यांचा होय. जिजीचा बालकवींना जन्मभर—अगदी मृत्यूच्या दिवसापर्यंत—मोठाच आधार होता. बालकवींना जिजी आपल्या विश्रांतीचें स्थान वाटे. बालकवींना जिजींनीच कवितेची गोडी लावली. त्यांच्या कवितांचें कौतुक करून त्यांना जिजींनीच उत्तेजन दिलें. बालकवींना सुखदुःखाच्या प्रसंगी जिजींचा केवढा तरी आधार वाटे. त्यांनी आपलें भगिनीप्रेम 'भाऊबीज' या एका लहानशा कवितेंत व्यक्त केलें आहे. ते म्हणतात :

‘आहे बीज म्हणोनि आज तुजला चंद्रा बघोनी मनीं
माझी ही भगिनी असेल नयनें माझ्याकडे लावुनी
आला कंठ असेल दाटुनि तिचा, नाना मनीं भावना
घेवोनी, असतील त्या करितही दुःखी तिचेच्या मना
ताई, भाऊ तुझाहि त्याच बघतो चंद्राकडे या क्षणीं
आणोनी तव मूर्ति चित्तफलकीं उद्विग्न तोही मनीं
कालें घोर दरी जरी पसरिली प्रेमामधे दुःखदा
प्रीतीने परि एकरूपच असूं मी—तूं पहा सर्वदा
घेवोनी करिं दीप, अक्षत तुवा चंद्राकडे फेकुनी
‘भाऊ आज कुठे असेल !’ म्हणतां जें होय तूझ्या मनीं
तें येथे कळतें क्षणीं मज मनीं, नेत्रांतुनी धावती
हे अश्रू, तुच तेज घालित असें ओवाळणी संग्रती ’ ”

या आठवणींतील सांस्कृतिक आचारांत जसें पावित्र्य आहे तितकेंच उत्कट प्रेम या कवितेंत आहे. भावाबहिणींनी चंद्राला माध्यम कल्पून एकाच वेळीं काढलेली आठवण ही काव्यात्म तर खरीच, पण सौहार्दानें भिजून ती अधिक रम्योत्कट झाली आहे. नाना आणि मनी यांतील ध्वनि घरगुती वातावरण निर्माण करण्यास पुरेसा आहे, कारण ही त्या बंधुभगिनींचीं घरगुती नांवे असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. प्रेमळ अंतःकरणाने जरी तीं दोघें एकरूप असलीं तरी परिस्थितीने तीं दूर दूर राहिलीं

आहेत. काळानेहि त्यांच्या मध्ये घोर दरो निर्माण केली. त्यांना भाऊबीज साजरी करण्यासाठी एकत्र येणें दुर्घट झालें. त्यांचीं अंतःकरणें भरून आलीं. आपली मनोमन भावना त्यांनी चंद्राकडे पाहून व्यक्त केली. बहिणीने हातांतील अक्षता चंद्रावर फेकल्या तर भावाने आपले अश्रू तिच्या ओवाळणींत टाकले. अशी ही उदात्तरूप कविता इथेच संपली. या सुनीतसदृश रचनेप्रमाणेच ठोमऱ्यांनी आणखीहि एक आर्त 'बीज' रेखिली आहे. 'ओवाळणि घाली भाई' मधील बंधुभगिनीच्या प्रेमाचें 'दिव्य तेज' कांही आगळेंच आहे.

बालकवींचें बालपण आपल्या भावाबहिणींच्या संगतींत मजेंत गेलें. घरचें वळण जुनें धार्मिक होतें. पहाटे उठून काकडारती करावी, भूपाळ्या म्हणाव्यात; स्तोत्रें गात गात देवतार्चन करावें; जेवणानंतरहि कधी शिवणटिपण, कधी घरकाम, तर कधी पोथीवाचन करावें आणि सावकाश सायंकाळीं सांजवात लावावी, आणि मुलांनी आईच्या अगर आजीच्या तोंडून कथा ऐकत बसावें, असा इतरेजनांसारखाच बालबोध दिनक्रम बालकवींच्या घरीं असे. त्यांत ठोमऱ्यांच्या आईना व आजींना रामायण-महाभारताच्या कथानकावरील जुनीं गाणीं पाठ येत; संतकवींचीं अभंग-पदें येत. तीं ऐकून ऐकून व जिजीशीं भेंड्या खेळून बालकवींना संस्कृत, मराठी व हिंदी भाषांतील उत्तमोत्तम कवनांचा नित्य परिचय होत असे. त्यांतील वर्णनशैली, भाविकता, शब्दसौष्ठव आणि ध्वनिमाधुर्य यांचे संस्कार त्यांच्या बालमनावर नकळत होत होते. नादमधुर शब्द, गोड चाली, सुबोध रसाळ काव्यपंक्ति नकळतच त्यांच्या जिव्हेवर येऊं लागल्या. त्यांचें संवेदनाशील मन सकाळीं सडासंमार्जनापासून रात्रीं अंथरुणावर अंग टाकीपर्यंत घरकाम आणि देवसेवा यांतच रमणाऱ्या प्रेमळ स्त्रीमनाप्रमाणे पावित्र्य, मांगल्य आणि दिव्यत्व यांनी भरून गेलें असल्यास नवल नाही. त्यांच्या बालमनावर नकळत घडलेले हे भावसंस्कार त्यांच्या काव्यांत अगदी तंतोतंत उतरले आहेत. त्यांची कविता मधुर, कोमल नादवती आणि प्रासादिक झाली आहे याचें कारण या त्यांच्या घरगुती वातावरणांत आहे. त्याखेरीज त्यांनीहि त्यासाठी श्रम केले आहेत. त्यांनी वाचनमनन केलें. पाहिलेलीं सृष्टिसौंदर्यें हृदयांत साठवून ठेवलीं. भोवतालचें जग जागरूकतेने पाहिलें म्हणूनच त्यांचें काव्य यशस्वी झालेलें आहे.

त्र्यंबक बापूजींना घरीं जेवढें शिक्षण मिळालें तेवढेंसुद्धा शाळेच्या चिमण्या जगांत त्यांना मिळालेलें नाही. त्यांनी जें संपादलें ती त्यांची स्वतःची कमाई आहे. वडिलांची नोकरी पोलीस खात्यांतील आणि वदलीने ग्रासलेली; त्यामुळे ठोमऱ्यांच्या शिक्षणाची हेळसांड फार झाली. आपण अमक्या शाळेचे विद्यार्थी म्हणून अभिमानाने सांगावें अशी शाळा त्यांना लाभलीच नाही किंवा बालकवि आमच्या शाळेचे विद्यार्थी आहेत असें छातीला हात लावून सांगणारी शाळाहि कुठे दिसत नाही—इतका अल्पकाळ ते एकेका शाळेंत शिकून गेले आहेत. त्यामुळे

शाळेचा संस्कार असा त्यांच्या मनावर घडलेलाच नाही. परंतु या चार भिंतींत चिणलेल्या शाळेबाहेरच्या सृष्टीच्या विशाल विद्यालयांत मात्र त्यांनी अपार विद्या संपादन केलेली आहे. वडिलांच्या नोकरींतील बदल्यांमुळे आणि फिरतीमध्ये ठोमऱ्यांनी निसर्गसौंदर्ये मनमुराद पिऊन घेतलीं आणि काव्यरूपाने जनतेलाहि त्यांचें रसपान करविलें आहे. ते 'कविबाळें' या कवनांत आपण केलेल्या स्वर्गीय खेळाचें पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात :

“बैसून सूर्यकिरणांत सोन्याच्या कारंजांनी
कधि जलदजाल खुलवावें स्वर्गीय सुधेने त्यांनी
कधि चंद्रकला सजवावी नवरंगी हार विणोनी
शांतीचा करुनी पावा
अवकाशीं सूर भरावा
नक्षत्रलोक झुलवावा
सौंदर्ये उधळित होतीं बाळें तीं खेळत होतीं.”

असले स्वर्गीय खेळ खेळण्यांत बाळपणची निरागस मौज बालकवींनी लुटली आहे. भावा-बहिणींचीं गाणीं-बोलीं झालीं असतील, थडामस्करी होत असेल, भावली-भातुकली चालत असेल, आणि स्नेही-सोबत्यांशीं भाडणतंटेहि माजत असतील, तर तें बालस्वभावाला धरूनच आहे. आणि बालकवींनी त्या गोष्टी इतर सामान्य बाळसंवगड्यांप्रमाणे केल्याहि आहेत. परंतु त्यांचें सौंदर्यपिपासू मन असल्या शुद्र गोष्टींत फारसें रमत नसे. सृष्टीच्या गायकाला आपला गळा मोकळा व्हावयाला पिंजऱ्यांतल्या आम्रमंजरीपेक्षा उघड्या हवेची आंबराईच हवी !

वा. दा. पंडित आपल्या 'बालकवि व त्यांची कविता' या निबंधांत आपला अनुभव देतात तो असा : “आमच्यासारख्या नीरस मित्रांबरोबर खेळत असतांना-सुद्धा मध्येच लहर येऊन ते आकाशाकडे, नदीकडे, देवळाकडे, किड्यांकडे अगर दीनदुवळ्यांकडे सारखे टक लावून पाहत बसत अगर कित्येक वेळीं मनाशींच कांही तरी गुणगुणत असत. आम्हांसारखे इतर संवगडी त्यांच्या या वृत्तीचें यथार्थ ज्ञान न झाल्यामुळे त्यांस वेडापीर समजत व त्यांची थड्या करीत.....पण कोणासहि ते दुरुत्तराने दुखवीत नसत.”

बापुरावांनी तिम्याच्या पांचव्या वर्षीच त्याला एरंडोलच्या शाळेंत घातलें. या वेळपर्यंत त्यांनी एरंडोल, यावल, जामनेर, वेटावद वगैरे ठिकाणीं वडिलांच्या फिरतीमध्ये परंतु घरच्या आनंदी वातावरणांत आपलें बाळपण स्वच्छंदपणे घालवलें. आता त्यांच्या मांडीवरील पार्टींत 'श्री' भरूं लागली. त्यांची मान विद्येपुढे वाकूं लागली. आणि बाळपणच्या मोकळ्या मनावर एकएक दडपण येऊं लागलें. खेळण्याला पायबंद

पडला. पण शाळेंत नवे सोबती, नवीं दृश्यें, नवें बोलणें लाभल्यामुळे ते शाळेंत रमूं लागले. घरच्या वातावणांत त्यांचें पाठांतर थोडेंफार होतेंच. जिजीने त्यांच्या शिक्षणांत लक्ष घातलें. त्यामुळे नाना वर्गांतील एक हुषार विद्यार्थी झाला. आणि प्रत्येक वर्षी तो एकेक इयत्ता मागे टाकून पुढे जाऊं लागला.

नाना तिसरींतून चौथींत आला आणि बापुरावांनी तत्कालीन समजुतीप्रमाणे मुलाचें गुरुबळ पाहून वयाच्या आठव्या वर्षी त्याची मुकुटी येथे मुंज केली. नाना मुंजींतील मातृभोजन, भिक्षावळ वगैरे प्रसंगांचें कधी कधी चटकदार वर्णन करून सांगे, असें त्याचे स्नेही संपतराव पाटील म्हणतात. याच सुमारास त्यांनी 'निबंधमाला' वाचली आणि तिच्याच आधाराने त्यांनी शाळेच्या बालवक्तृत्व सभेपुढे 'कवित्व' या विषयावर निबंध वाचून त्यांत मोरोपंत कवीवर टीका केली होती. शिक्षकांना तो निबंध कौतुकास्पद वाटून त्यासाठी त्यांनी ठोमऱ्यांना बक्षीस देऊं केलें, परंतु तें त्यांनी घेतलें नाही, असें संपतरावांचें स्मरण आहे. एरंडोल येथेच त्यांचा मराठी चौथीचा अभ्यास पुरा झाला.

पुढे शिरपूर, साकरी येथे त्यांनी इंग्रजी शिकण्याचा प्रयत्न केला, परंतु खुद्द बापुरावांनाच मुलाने इंग्रजी शिकणें पसंत नव्हतें. आपला मुलगा संस्कृत पंडित व्हावा अशीच त्यांची इच्छा होती. म्हणून त्यांनी तिच्याच्या इंग्रजी शिक्षणाला उत्तेजन न देतां त्याच्या संस्कृतच्या अभ्यासाकडेच विशेष लक्ष पुरविलें. न्यंबकहि बडिलांच्या इच्छेबाहेर गेला नाही. त्यांने संस्कृत विद्या आत्मसात् केली. तिचा अभिमान बाळगला. आणि 'सा विद्या या विमुक्तये' या छांदोग्यवचनाचा पुढे 'आर्यांची अवनती' या कवितेंत सढळपणे अनुवाद केला तो असा :

“स्वार्थ परमार्थासर्वें साधणारी
दिव्य संजीवक पौरुषाधिकारी
स्वोन्नतीचा सत्पंथ दाविणारी
कुठे विद्या ती आत्मगर्वहारी ?”

त्यांनी इंग्रजी विद्येची अवहेलना केली. तिच्यामुळे हमाली करण्याची पाळी कपाळीं येते असा त्यांचा ग्रह झाला तो चिपळूणकरांची 'निबंधमाला' व 'केसरी' यांचें वाचन, व राजकीय चळवळीचें वारें यांचा परिणाम आहे. अशाच तऱ्हेचे विचार 'मुलास थोडा उपदेश' या कवितेंतहि त्यांनी मांडलेले दिसतात.

संस्कृतच्या अध्ययनावरोबर त्यांचें सृष्टिनिरीक्षणहि वाढत होतें. सावणाचे फुगे वान्यावर सोडून त्यांतील रंगतरंगांची रंगत पाहणें, नदीनाल्याच्या काठाकाठाने हिरवळीवरून दूरवर फिरणें, पाण्यांत पाय सोडून तासन् तास प्रवाहांत पाहत राहणें, हिरवळीवर पडल्या पडल्याच आकाशांतील मेघमालेच्या आकृतीशीं रमणें, त्याची शानशोभा टिपणें, फुलांतील द्रवबिंदु पिणें, फुलांचें चुंबन घेणें, फुलांच्या माळा अंगीं

घालणें, चंद्रसूर्यांचे उदयास्त बेभानपणें एकटक पाहणें, वगैरे किती तरी निसर्गसुंदर गोष्टींचा छंद त्यांच्या मनाला लागला व तो उदात्तपणे काव्यरूपहि पावला आहे. लहान मुलें त्यांना फार आवडत व त्यांनी आपणावर खूप प्रेम करावें असे खेळच ते त्यांच्याशीं समरसून खेळत. त्यांचें हसणें-खिदळणें आणि रुसणें-फुगणें सर्व मुलांच्या वागणुकीला साजून दिसणारें असे.

त्यांचे सहाय्यायी रु. भा. देशपांडे सांगतात, “ठोमरे आपल्या मित्रांवर खेळण्या-बागडण्यासाठी गावाबाहेर पडले तरी ते मित्रांना टाळीत. आणि मन मानेल तसें वृक्षराजी, रानपाखरें यांचें जागजागीं निरीक्षण करण्यांतच सारा वेळ घालवीत. या निसर्गसौंदर्याचा पेला आकंठ पिऊन ते धुंद झाले की मग मित्र, घरदार व काळवेळ कशाचेंच भान त्यांना राहत नसे. त्यांतहि एरंडोल तालुक्यांतील पन्नाल्यावर किंवा भीमकुंडापलीकडील दाट जंगलांत जायला मिळालें की स्वर्ग हाताशीं आल्याचा परमानंद त्यांना होई. परंतु त्या घनदाट अरण्यांत हिंस्र श्वापदें दिवसाद्वयळ्या हिंडतात. त्यामुळे एकटेंदुकटें जाणें म्हणजे जीवितावर संकट ओढवून घेणें असे. बालकवींचें निसर्गाचें वेड त्यांच्या मित्रांना कळून चुकलें होतें. त्यामुळे तिकडे गेल्यावर मित्र त्यांच्यावर सतत पहारा ठेवीत. नव्हे, त्या वनराईपासून शक्य तों त्यांना दूरच ठेवीत असत. परंतु एखादे वेळीं नजर चुकवून ते आंत जंगलांत शिरले की एखादी सुंदर कविता घेऊनच बाहेर येत. ‘गाणाच्या पक्ष्यास’ ही कविता अशाच एका प्रसंगीं लिहिलेली असावी. त्यांतील गर्जणारें घोर वन, अंधाराने विक्राळ झालेला गिरी, फूत्कार टाकणारी दरी किंवा किरं तीक्ष्ण शब्द करणारे कीटक येथलेच आहेत. आणि पक्ष्याला पुढे करून आपलाच अनुभव त्यांत मांडलेला आहे.

‘तुझ्या गानाचें मोल नसे येथे
कुणी नाही संतुष्ट ऐकण्यातें
जगें अपुल्या कानास दिली टाळी
वृथा मानाची हाव अशा वेळीं ’”

अशाच प्रकारचा अनुभव नथू भाऊ पाटलांचाहि आहे.

बालकवींचे संस्कृतचे प्राथमिक पाठ जिजीकडेच झाले. भांडारकरांचीं पुस्तकें, शब्दरूपावलि, समासचक्र यांची संथा त्यांनी तिच्याकडूनच घेतली. त्यापुढील प्रगति मात्र नाशिक येथील दूधभांडे यांच्यापार्शी झाली. आपण मराठी कादंबरी जशी सहज वाचतां तितक्या सहजपणे ते बाणाची कादंबरी वाचीत असत, इतकें त्यांचें संस्कृत-वर प्रभुत्व होतें. कालिदास आणि भवभूति यांच्या काव्यग्रंथांचें त्यांनी परिशीलन केलें होतें. रामायण आणि महाभारत त्यांनी संस्कृतमधूनच वाचलें होतें. याखेरीज शंकराचार्यांचीं भाष्येहि त्यांनी अभ्यासिलीं होती. त्यामुळे त्यांची संस्कृतमधील

गति असाधारण होती. संस्कृत विषयाचे प्राध्यापक रा. ब. आठवले याबाबत बोलतांना म्हणाले की, “माझा संस्कृतचा थोडाफार व्यासंग आहे आणि मी संस्कृत शिकवतो, परंतु मलाहि सहजासहजीं न आठवणारे शब्द बालकवि सहज वापरून जात. त्यासाठी त्यांना कधीच आयास पडला नाही.” बालकवींचे स्नेही न. ना. पाटील यांनी आपला अनुभव सांगितला : “१९१०चा सुमार असेल. बालकवि त्या वेळीं कसबा पेठेंत राहत. मी सदाशिव पेठेंत राहत असं. माझ्या शिक्षणाची पातळी त्या वेळीं तिथल्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांच्या मानाने फारच खाली होती. तेव्हां बालकवींनी माझे संस्कृत घेतलें आणि अवघ्या सहा महिन्यांत माझी संस्कृतमध्ये इतकी तयारी झाली की वार्षिक परीक्षेंत मला शेकडा चौसष्ट गुण मिळाले. माझी ही थोड्याच वेळांतील प्रगति पाहून शिक्षकांनाहि आश्चर्य वाटलें. बालकवींची संस्कृत शिकविण्याची हातोटी कांही और होती, इतकें खरें. शिकवूं लागले की त्यांच्या मुखीं रसवंतीच अवतरे.” मित्र-विद्यार्थी यांच्या जोडीनेच त्यांच्या संस्कृतच्या शिक्षकाचाहि अनुभव गमतीने सांगण्यासारखा आहे. बालकवि अहमदनगरला शिकत असतां त्यांना पाठक या नांवाचे एक शिक्षक संस्कृत शिकवीत. त्यांना बालकवींच्या संस्कृत विषयांतील गतीची पूर्ण कल्पना होती. ते तर विनोदाने त्यांना ‘शास्त्रीबुवा’च म्हणत असत. शाळेंतील मुलांना दिलेल्या प्रश्नपत्रिका ते झटदिशी सोडवून हातावेगळ्या करीत. आणि त्यांचे शिक्षकहि ठोमऱ्यांची उत्तरपत्रिका आहे असं पाहतांच गुण लिहून ठेवीत असत. बालकवींच्या लक्षांत ही गोष्ट आली आणि आपल्याला परत आलेला तो उत्तराचा कागद घेऊन ते पाठक मास्तरांकडे गेले. त्यावर ६५ गुण मांडलेले होतेच. त्याकडे बोट दाखवीत ते शिक्षकांना म्हणाले, “मला शेकडा पासष्ट गुण पडले आहेत. याचा अर्थ असा की माझे संस्कृत ३५% टक्के चूक आहे. तर कृपया मला माझ्या चुका समजावून द्याल का ?” त्यावर पाठकांनी ती उत्तरपत्रिका हातीं घेतली. ती पूर्वरिवाजाप्रमाणे पाहिलेली नव्हतीच. म्हणून ती ठोमऱ्यांच्या समोरच मोठ्याने वाचून बारकाईने तपासावयाला सुरुवात केली, तां काय ? अथपासून इतिपर्यंत वाचून झालें तर शिक्षकमहाशयांना त्यांत एकहि चूक आढळली नाही. तेव्हा त्यांनी आपल्या शास्त्रीबुवाच्या पाठीवर हात फिरवून त्यांना पैकीच्या पैकी गुण दिले व वर्गांतहि ती मोठ्या गौरवाने वाचून दाखविली. ठोमऱ्यांचा संस्कृतचा अभ्यास असा होता !

त्यांच्या संस्कृतच्या अभ्यासाइतकाच त्यांचा मराठीचा गाढ व्यासंग होता. परशुरामपंत गोडबोले यांच्या ‘नवनीतां’तील वामन-मोरोपंतांचीं काव्यप्रकरणें तर त्यांना लहानपणींच मुखोद्गत असत. अमृतरायाचे कटावहि ते म्हणून दाखवीत. याशिवाय प्राचीन कवींपैकी ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामजोशी, होनाजी बाला यांच्या काव्याइतकाच शाळिग्राम यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ऐतिहासिक पोवाड्यांचाहि त्यांनी कसोशीने अभ्यास केला होता. यापैकी प्रत्येकाचा—ओवी, अभंग, लावणी आणि पवाडा—कांही ना कांही

भाग ते प्रसंगानुरोधाने म्हणूनहि दाखवीत. अर्वाचीन कवींपैकी केशवसुत आणि विनायक हे त्यांच्या विशेष आवडीचे होते. क्वचित् दत्तकवींचेहि कांही चरण त्यांच्या तोंडीं येत. तथापि ज्ञानेश्वरीवर त्यांचें प्रेम अधिक असे. त्यांची ज्ञानेश्वरांची ओवी विशद करून सांगण्याची हातोटी सर्व स्नेही एकमुखाने वाखाणतात, इतकेंच नाही तर त्यांच्या ज्ञानेश्वरीवरील प्रवचनांची शान मोठ्या भक्तिभावाने वर्णन करणारे म्हातारे आजहि नशिरावाद येथे भेटतील. हा त्यांचा संस्कृत-मराठीचा व्यासंग त्यांनी आपल्या काव्यांत नादमधुर शब्दयोजना करून जी अपूर्व जोड करून दिली त्यामध्ये प्रत्ययाला येतो. त्यामुळेच संस्कृताच्या जोडीला मराठी शब्द मांडीला मांडी लावून बसलेले असले तरी कुठेहि विजोड वाटत नाहीत, इतके ते काव्यार्थाशीं एकजीव होऊन राहिले आहेत.

या मानाने त्यांचें इंग्रजीचें शिक्षण अगदी बेतास बात दिसतें. इंग्रजीचा व्यासंग वाढविण्याचा त्यांनी फारसा प्रयत्नहि केला नाही. कदाचित् 'आर्यांची अवनति' या कवितेंत म्हटल्याप्रमाणे

“आंग्ल विद्येच्या अध्ययनामाजी
अहा ! सुकते तारुण्यकळी ताजी
तेज गेलें, सामर्थ्य नष्ट झालें
हीन दुर्बळ विज्ञान घरा आलें !”

असला विचित्र ग्रहहि इंग्रजीकडे दुर्लक्ष होण्याला कारण झाला असावा. तथापि 'टेलस फ्रॉम शेक्सपियर', 'पिल्ग्रिम्स प्रोग्रेस', 'इनॉक आर्डन', 'टेंपोरल पॉवर', 'व्हॅनिटी फेअर', 'गोल्डन ट्रेझरी', 'फेवरिट पोएम्स' असे कांही तुरळक गद्य-पद्य ग्रंथ त्यांनी वाचलेले होते. मित्रांच्या साहाय्याने 'पॅराडाइज लॉस्ट' किंवा शेक्सपियरच्या नाटकांतील कांही कांही भाग समजून घेतला होता. शेली, वर्डस्वर्थ या कवींचे त्यांच्या वाचनांतील काव्यग्रंथ आम्हीं पाटील यांच्या घरी पाहिले आहेत. त्यांचा उपजत पिंडच कवीचा असल्यामुळे एवढ्या जुजबी वाचनावरहि त्यांना इंग्रजी कवितांचें हृदय फार चांगल्या प्रकारें समजत असावें, असें त्यांनी ज्या मिशनरी पंडितांच्या शिकवण्या केल्या त्यावरून म्हणतां येतें. या संबंधांत एकदोन आठवणी येथे सांगतां येण्यासारख्या आहेत. पैकी एक शाळेंतील व दुसरी कॉलेजांतील आहे.

ठोमरे अहमदनगरच्या अमेरिकन मिशन हायस्कूलमध्ये शिकत होते. त्या वेळीं वर्गातील कांही मुलांना ते शिक्षकांच्या तासांत न समजलेली कविता समजावून देत होते. ते रंगांत येऊन वर्णन करीत असलेले पाहून त्यांचे शिक्षक हजरहट्टी वर्गाबाहेर राहून सारें कांही ऐकत होते. कविता समजावून सांगितल्यानंतर मुलें आनंदून गेलीं होती. त्यांच्या मुखावर कविता समजल्याची प्रसन्नता होती. एवढ्यांत शिक्षक वर्गांत आले आणि त्यांनीहि हर्षभराने ठोमऱ्यांची पाठ थोपटली. इतकेंच नव्हे तर पुढेहि

ते कधी कधी त्यांनाच इंग्रजी कविता वर्गात समजावून सांगण्यास देत. अशाच एका प्रसंगी 'चार्ज ऑफ द लाइट ब्रिगेड' या कवितेचें भाषांतर त्यांनी वर्ग चालू असतांच केलें होतें, व तें मुळाहून सरस उतरलेलें असल्याचें हजरहट्टी म्हणत. परंतु तें भाषांतर त्या शिक्षकांनीच हरवले असें बाबुराव सांगतात.

दुसरी आठवण त्यांचे स्नेही र. भा. देशपांडे यांनी दिली, ती अशी :

प्रि. वि. बा. पटवर्धन हे नाणावलेले प्राध्यापक; स्वतः कवि आणि उत्तम रसिक. त्यांचा नि ठोमन्यांचा थोडा परिचय होताच. तेव्हा त्यांचा कॉलेजांतील एखादा तास एकावा अशी ठोमन्यांना इच्छा उत्पन्न झाली. आणि केशवराव मुदलीयार यांच्याबरोबर ते त्यांच्या तासाला गेले. पटवर्धनांचें कीट्सच्या कवितेवर रसाळ व्याख्यान झालें. वर्गात ठोमन्यांसारखा निसर्गकवि आलेला दिसतांच तेहि विशेष रंगांत येऊन बोलत होते. विद्यार्थीहि त्या वेळीं विशेष प्रसन्न झालेले होते. त्या वेळीं कोणत्या कवितेवर प्रवचन चाललें होतें याची स्मृति आज देशपांडे यांना नाही. पण वर्गात मात्र उल्हास भरून गेला होता. पटवर्धनांचा तास केव्हा संपला तें कळलेंच नाही. त्यांचें भाषण संपलें आणि त्यांनी ठोमन्यांकडे दृष्टिक्षेप केला. हलकेच ठोमरे उठून त्यांनी त्याच कवितेचा उपन्यास मराठींतून केला, व त्या कवितेचा आशय आपल्या मताप्रमाणे विशद करून मांडला. तो ऐकून पटवर्धन खूष झाले. त्यांनी ठोमन्यांचें म्हणणें सर्वस्वी मान्य केलें. त्यांची रसिकताहि खिलाडू वृत्तीने कबूल करून त्यांचा गौरव केला. सांगायचें तात्पर्य इतकेंच की, इंग्रजीचें वाचन विशेष नसतांहि ठोमन्यांना इंग्रजी काव्य उत्तम प्रकारें कळत असे.

बापुराव ठोमरे शिरपुरास असतांना कृष्णराव भारद्वाज नामक एका भिक्षुकापाशी बालकवींनी संस्कृतचें थोडें अध्ययन केलें. यांच्यापाशीच कालिदास कवीच्या शाकुंतलादि नाटकांचा आणि रघुवंशादि महाकाव्यांचा परिचय झाला. रामायण आणि मृच्छकटिक यांचेहि वाचन येथेच झालें. त्यानंतर तात्या ऊर्फ बापुराव ठोमरे शिरपुराहून नवापुरास आले. तेथे भय्याराव काळकर यांच्या देखरेखीखाली त्यांचें शालेय शिक्षण चालू झालें. या ठिकाणीच बालकवींच्या कवितेचें पहिलें फूल उमललें.

त्याचें असें झालें. देवळे नामक एका शिपायाने वहिमावर एक साधू पकडला. हे बुवाजी म्हणजे साधूच्या वेशांतील कुणी भामटा असावा अशा समजुतीने त्याची अंगझडती घेण्यांत आली. पण त्यांत 'आटाचावल' खेरीज दुसरें कांहीच आढळलें नाही. पण शिपायाच्या हातीं एकदा गेलेला संशयित सुखासुखी थोडाच बाहेर पडणार ! त्याने आपल्या खात्यांतील खाक्याला अनुसरून त्याचा यथास्थित समाचार घेतला, आणि शेवटी कचेरींत आणून तात्यांच्या पुढे उभें केलें. बापुरावांना माणसाची पारख चांगली. त्यांनी बुवाजींकडे दोनतीन मिनिटें करडी टक दिली. आपादमस्तक त्याची हालचाल निरखून घेतली. बुवा कांही चोरडाकू नव्हतेच. तेव्हा कर नाही

त्याला डर कसली ? त्यांच्या मुखावर व हालचालींत भीतीचें कोणतेंच लक्षण तात्यांना दिसलें नाहीं. बुवा मोकळे झाले. मग शिपायाने केलेल्या अकारण मारहाणीबद्दल बुवांच्यापाशी त्यांनी दिलगिरी प्रदर्शित केली; त्यांस आपल्या घरीं एकदोन दिवस आग्रहाने ठेवून घेतलें.

तात्यांच्या भाविक मनोवृत्तीप्रमाणे हें ठीकच झालें. पण बुवाहि कांही तसे संसारासक्त नव्हते. झाल्या गोष्टीबद्दल त्यांना मुळीच वैषम्य वाटलें नाहीं. उलट तात्यांच्या चांगल्या वर्तनाचें त्यांना कौतुकच वाटलें. ते समाधानाने त्यांच्या घरीं राहिले. घरचीं व शेजारचीं चिलींपिलीं जमवून त्यांच्याशीं त्यांनी गट्टी केली. लगेच वातावरण आनंदाने फुलून गेलें. तेहि त्यांत रमून गेले. बुवाचें नांव 'सरस्वतीनंदन'. त्यांना हस्तसामुद्रिक अवगत होतें. दुपारचीं जेवणें झाल्यावर भोवतालच्या वाळ-गोपाळांचे हात पाहण्यांत बुवा गुंग होते. जिजीवाईनी तें आंनून पाहिलें. त्या उत्सुकतेने बाहेर आल्या आणि त्र्यंबक बापूजींना पुढे करून "आमच्या नानाचा एवढा हात पाहणार का ? पाहा ना जरा !" जीजी म्हणाल्या.

बुवांनी त्र्यंबकचा हात आपल्या हातांत घेतला. त्यांच्या मुखावर उल्हास प्रगटला. त्यांनी हलक्या हाताने मुळाचा हात पुसल्यासारखें केलें आणि पुन्हा हात पाहिला. "वेटा वडा शायर होगा, कीर्तिमान् होगा !" बुवांची भविष्यवाणी झाली. नानाला कीर्ति समजली, पण 'शायर' हें काय प्रकरण आहे तें उमजेना. त्यांनी बुवांना विचारलें, "महाराज, शायर म्हणजे काय ?" "मी सांगतें तुला 'शायर' म्हणजे काय तें," असें म्हणत आनंदाने फुलून जिजींनी नानाला आंत नेलें आणि 'स्वर्गांतून गगा आली' हा कटाव म्हणून दाखवला. "अशी गोड कविता करणारा तोच शाहीर" असे पाठ देऊन 'शायर' शब्दाचें त्यांनी स्पष्टीकरण केलें. तें ऐकून बालकवींनाहि आनंद झाला. सारा दिवस त्या उत्साहाच्या वातावरणांत खेळण्याबागडण्यांत गेला. जिजीच्या तोंडून ऐकलेला कटाव कानांत घुमत होता.

कटाव कानांत आणि शाहीर मनांत. अशा तंद्रींतच टोमरे तात्यांच्या कचेरी-पुढील बागेंत खेळत होते. दृष्टीपुढे फुलझाडें आणि हवेत सुगंधाची दरवळ. बागेंतील झाडांतून पक्ष्यांचें चिवचिवणें. सायंकाळची वेळ. मग आधीच फुललेल्या बाल-मनाच्या वृत्ति काव्यमय बनल्या. त्यांना त्या बागेंतच आपल्याप्रमाणे खेळणारा वाळकृष्ण दिसूं लागला. संवगडी दिसूं लागले. मुरलीचा आवाज ऐकूं येऊं लागला. आणि पूर्वसंस्काराप्रमाणे त्यांच्या मुखांतून 'वाटतें जावें-तत्कमलमुखा पाहावें' असा भाव स्रवूं लागला. आणि एकदा त्या भावनेने पछाडल्यावर शब्दामागे शब्द येण्यास कितीसा अवकाश ! 'निंब जांब जांबूळ शेंदरी' अशा ओळी एकामागून एक गुणगुणत त्यांनी कटाव पूर्ण केला. जिजींचा शाहीर अवतरला, बुवांच्या भविष्याचा लगोलग पडताळा पटला.

ठोमन्यांच्या काव्याचे सर्व सांस्कृतिक विशेष म्हणजे कृष्णगडी आणि मुरलीचा नाद, वनमालांची ओळख नि फुलांची आवड, काव्याची लय व भावभक्ति वगैरे गोष्टी त्यांच्या या पहिल्या कवितेंत स्पष्ट दिसतात. कवितेला मुळांत नांव नाही. तें संपादकांनीच 'वनमुकुंद' असें ठेवलें आहे. हा त्यांच्या काव्याचा पहिला उन्मेष ठोमन्यांनी आपल्या 'सुकलेलीं फुलें' या कवितेंत नोंदून ठेवला असावा. "ज्या प्रीतीच्या मंजुळ नादें—वाल्याच्या मोहोनी छंदें—वाजविली मुरली गोविंदें—सर्वांना ठावें" यांत तें स्मरण दिसतें.

बालकवींच्या चरित्राच्या दृष्टीने नवापुरांतच आणखीहि एक विशेष गोष्ट घडली. भय्याराव काळकरांच्या शाळेंत ठोमरे गेले. त्यांच्या या राष्ट्रीय शाळेंतच त्यांचा देशांतील राजकीय चळवळीशीं प्रत्यक्ष संबंध आला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या 'निबंधमाले'चा त्यांना येथेच परिचय झाला. त्यांतील देशाभिमानी पण सनातनी विचाराने ते भारून गेले होते. त्या विचारांना बळकटी शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी धुळे येथे स्थापन केलेल्या 'प्रिपरेटरी क्लासेस'मध्ये गेल्यावर आली. त्या शाळेंत जायलाहि एक कारण झालें.

ठोमरे एरंडोलच्या शाळेंत शिकत होते. एक दिवस त्यांना शाळेंत जायला थोडा वेळ झाला. योगायोग असा की त्याच दिवशीं शाळेच्या मुख्याध्यापकांनाहि वेळ झाल्यामुळे ते गडबडीने भराभर चालत होते. ठोमरे त्यांच्या मागोमाग चालूं लागले. त्यांतच थोडी गंमत करण्याची ठोमन्यांना हुक्री आली. शिक्षकांनी आपलें पाऊल उचलून पुढे टाकलें की ठोमन्यांनी त्या जागीं आपला पाय ठेवलाच. असा खेळ करीत ठोमरे शिक्षकांच्या पावलावर पाऊल टाकून चालत होते. चालण्यांत वेग होता. त्यामुळे एक प्रकारची लयहि त्या गतींत आली होती. आणि वृत्तीच्या खेळकरपणामुळे त्यांचें भानहि हरपत होतें. एवढ्यांत गडबडीने चालतां चालतां त्यांचा पाय चुकून मास्तरांच्या पायांतील मागल्या बाजूने अर्धवट मोकळ्या झालेल्या जोड्यांत पडला. त्यासरशी मास्तरांना हिसका बसला. त्यांनी मागे पाहिलें तों ठोमरे. त्यांनी डोळे मोठे केले. पण वाटेंत कांही न बोलतांच ते तसेच पुढे गेले. ठोमरे मनांत समजले. आणि मास्तरांचें पाऊल शाळेंत पडण्याअगोदरच ते वर्गांत जाऊन बसले. पुढचा तास त्यांचाच होता. वर्गांत येतांच मास्तरांनी फर्मावलें, "उभे राहा, आज उशिरा आले ते." कांही मुलें उभीं झालीं, पण ठोमरे बसूनच राहिले. मास्तरांचा राग अनावर झाला. ते पुढे आले आणि गरजले, "ठोमरे, केव्हा आलास?" "मघाशीच आलों." "म्हणजे उशिराच आलास, होय ना?" मास्तरांच्या हातांतील वेताचा आवाज झाला. "उशिरा यायचें येऊन वर लबाडी?" पुन्हा एकदा सप झालें. "सर, मी वेळाने आलों, पण आपण माझ्यापेक्षाहि वेळाने आलांत!" पंतोजींना पोरचा हा उर्मटपणा खपला नाही. ते रागाने लाल झाले. त्यांनी ठोमन्यांना

अंगभर चोपून काढलें. पोर वेशुद्ध झालें. मास्तरांनी हात आखडला. मास्तरांचा हा रुद्रावतार पाहून विचारीं दुसरीं लहान मुलें भीतीने चळचळा कापूं लागलीं. पण त्यांच्यावर गदा आली नाही. संध्याकाळीं झाला प्रकार वापुरावांना कळला. त्यांनी शिपायाकरवी मास्तरांना बोलावून घेतलें. ते खाली मान घालूनच उभे राहिले. झाल्या प्रकाराचा त्यांना पश्चात्ताप झालाच होता, व शिवाय ते ठोमऱ्यांचे नातेवाईकहि होते. म्हणून तात्या त्यांना म्हणाले, “शिक्षकाचा अधिकार मिळाला म्हणून वेताच्या छडीचा इतका वापर करणें चांगलें नाही. तुम्हीं हें मुलाच्या हिताकरितांच केलेंत असें गृहीत धरलें तरी तिच्याइतकाच उशिरा येण्याचा दोष तुमचाहि आहे. स्वतःचे पाय चिखलाने बरबटलेले असतां इतरांची पायधूळ कशाला पाहावी ? तेव्हा अतःपर मुलांना असें मारूं नका.” अशा प्रकारें प्रथम त्यांची कानउघडणी केली. मग सांगितलें, “मुलाबद्दल मला कांही करायचें नाही. तो माझा लाडका आहेच. त्याला कुणीं पांच बोटांनी दुखवलें तर मला खपत नाही. तुम्ही कुणीहि यापुढे त्याच्यावर हात उचलूं नका.” असा उपदेश करून त्यांना परत जाऊं दिलें. परंतु या दिवसापासून बालकवींनी मराठी शाळाच टाकून दिली. या वेळीं ते मराठी पांचवीत होते.

एरंडोलची शाळा सुटल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठी त्यांनी धुळें गाठलें. श्रीसमर्थ-वाङ्मयाचे एकनिष्ठ अभ्यासू व संशोधक श्री. शं. श्री. देव यांचें ‘प्रिपरेटरी स्कूल’ ही एकच शिक्षणसंस्था संबंध खानदेशांत त्या वेळीं इंग्रजी शिकवीत असे. ठोमरे या शाळेंत दाखल झाले. पण इंग्रजीची तोंडओळख होण्यापलीकडे त्यांचें ज्ञान फारसें येथे गेलें नव्हतें. शाळेच्या तासाव्यतिरिक्त देव दासबोधाचा तास नियमित घेत. त्यांच्या निरूपणाला मात्र ठोमरे मन लावून ऐकत बसत, असें देव सांगतात. ठोमऱ्यांची भाविक वृत्ति आणि देवांची अभ्यासपूर्ण रसाळवाणी यांचा संगम होऊन दासबोधाचा योग्य तो परिणाम ठोमरे यांच्या मनावर झालेला आहे. ‘संतांचा अनुवाद’ या कवितेंत दिसणारे तेहतीस कोटी देव हे रामदासस्वामींच्या अनुकरणानेच आलेले आहेत. नमुन्यासाठी समर्थ रामदासांच्या दासबोधांतील हे पुढील उतारेच पाहा :

“ भूमंडळीं देव नाना । त्यांची भीड उलंघेना ।
 मुख्य तो देव कळेना । कांही केल्या ॥
 कल्पनेचा केला देव । तेथे झाला दृढ भाव ।
 देवालागीं देतां खेव । भक्त दुःखें दुखावला ॥
 देव हरपला घरचे घरीं । एक देव नेला चोरीं ।
 एक देव दुराचारी । फोडिला बळें ॥
 एक देव जायाचा आणिला । एक देव उदकीं टाकिला ।
 एक देव नेऊन घातला । पायातळीं ॥ ”

असे आणखीहि उतारे देतां येतील. 'संतांच्या अनुवादां'तील अभंगाचा तोंडवळा वरील समर्थओव्यांशीं किती मिळताजुळता आहे तें ती कविता मुळांतून वाचूनच रसिकांनी ठरवावे.

टोमन्यांचें देशप्रेम त्यांच्या ऐतिहासिक व राष्ट्रीय कवनांवरून दिसण्यासारखें आहेच, पण निसर्गवर्णनात्मक काव्यांतहि त्याने संधि साधून डोकें वर काढलें आहे. 'अरुण' या कवितेंत ते आपल्या नेत्याची आठवण कशी करून देतात पाहा : आकाशांत 'अरुण' तरारून आला आहे. त्याच्या प्रकाशाचे झोत धरणीवर वेगाने येत आहेत. गिरिशिखरांना सरदारी डौल येऊं लागला आहे. आणि सर्व जगाचा सूत्रधार लौकरच उदयाला येणार अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. कवि आणि चित्रकार यांसारख्या कलावंतांचें लक्ष त्याच्या आगमनाकडे लागलें आहे. अशा भारतीय परिस्थितीचें चित्र डोळ्यांपुढे ठेवूनच हें वर्णन झालें असावें. म्हणूनच टोमरे लिहितात :

“ 'जय' शब्दाने आळविण्याला लोकनायकाला

नभोवितांनी द्या धाडुनि ही विहगांची माला ! ”

यांतील 'जय' शब्दाचा घोष आणि 'लोकनायकाची आळवणी' विजयादशमीच्या मुहूर्तावर झालेलीं आहेत हें ध्यानीं घेतां, कवीची देशप्रीति न सांगतांहि कळण्यासारखी आहे. त्याचप्रमाणे 'ज्योत' कवितेच्या तेजांत त्यांना आत्माहुति देणाऱ्या पावित्र्याच्या मूर्ति दिसूं लागतात. “ दिसतील ते सारे तेथे—देशाचे अमुच्या नेते—या विश्वाचे दीपक रे ” असें तत्त्वप्रधान कवितेंतहि ते लिहून जातात. अशा वृत्तीच्या कवीला त्याचे टीकाकार 'समाजापासून ते अलिप्त होते' म्हणून त्यांना पलायनवादी ठरवितात !

या काळांत त्यांच्या अंगीं बाणलेली देशभक्ति त्यांना जीवनभर पुरली. अगदी मरणापर्यंत त्या विचारापासून ते कधीहि चळले नाहीत. त्यांच्या राष्ट्रीय कविता त्यांच्या या वृत्तीचें प्रत्यंतर आहे. 'राष्ट्रसेवा', 'आर्यांची अवनति', 'माझा भारत' वगैरे कवनें सामान्य वाचकाला सुद्धा येथे आठवण्यासारखीं आहेत. त्यांतून उतारे देण्याची गरज नाही. पण एक आठवण नथुभाऊ पाटील यांनी सांगितली ती येथे देतो.

काळकरांच्या शालेंत शिकत असतां एकदा मंडळी पाटील यांच्या नवीन शेतावर सहलीला गेली होती. शेतावर नवीनच विहीर खोदली होती. जमीनहि खांडून खोदून सारखी केली होती; अंतराअंतराने बांध घातल्यामुळे त्या जमिनीकडे नुसतें पाहतांना एखाद्या तरुणीचा आकर्षकपणा येई. आता तर विहिरीमुळे त्याला मळ्याचें स्वरूप येऊं लागलें होतें. त्यामुळे तेथील थोड्याशा हिरवळीचें दृश्यहि फार मनोहर वाटे. ही जागा एकांतवासाला सुयोग्य आहे असें टोमन्यांच्या मनाने घेतलें. ते ती जागा

चौफेर हिंडून फिरून आले. या ठिकाणीं कविविहार बांधावा आणि आपलें आयुष्य काव्यलेखनांत जिवंतपणे घालावें, या विचाराचें घर त्यांनी आपल्या मनोभूमीवर बांधलें होतें. तोच विचार डोक्यांत घोळत होता. म्हणून सायंकाळीं घरीं परतण्याच्या वेळीं बरोबरची कांही मंडळी पुढे गेली तेव्हां त्यांनी नथूला बोलावून घेतलें. ते म्हणाले, “नथू, जरा थांब. मला तुला कांही सांगावेंसें वाटतें.”

“मग सांगा ना. माझी ऐकून घ्यायची तयारी आहे!”

“नुसतें ऐकून नाही भागणार. त्याप्रमाणे वागावें लागेल.”

“पण सांगा तर खरें.”

“तूं आता शिकला आहेस. आणखीहि पुढे तूं शिकावेंस, अशी माझी इच्छा आहे. तूं हुशार आहेस आणि तूं पुढे शिकशीलहि. पण एक ध्यानांत ठेव. हें तुझें वय जीवनाला वळण लावण्याचें आहे. तूं आपल्यापुढे एक ध्येय ठेव—‘पराविया नारी मातेच्या समान’ हें वचन तूं केव्हाहि दृष्टीआड होऊं देऊं नकोस!”

“तुमचा उपदेश मी कसोशीने आचरीन, नाना!”

“छे, छे! मला नुसतें आचरीन नको आहे. या बुडत्या सूर्यनारायणाच्या साक्षीने तशी शपथ घे. म्हणजे माझें समाधान होईल.”

नथुभाऊंनी त्याप्रमाणे शपथ घेतल्यावर बालकवींनी आपल्या अंतःकरणाचीं कवाडें खुलीं केलीं. त्यांनी भाऊंना कडकडून मिठी मारली व ते म्हणाले, “मला एक सामाजिक काव्य लिहावयाचें आहे. त्याचा नायक एक खेडूत असून तो शिक्षणाने आणि योग्य मार्गदर्शनाने देशाचा सेवक व समाजाचा उद्धारक होतो. आपलें सर्व आयुष्य एका खेड्यांतील आपल्या शेतीवर खर्च करतो. खेडें सुधारतो व लहानाचा मोठा होतो. असें चित्र त्यांत रंगावयाचें आहे. या काव्याचा नायक मी तुझ्या चरित्रावरूनच लिहिणार आहे. आणि हें काव्यलेखनसुद्धा मी या तुझ्या शेतावरच ‘कविविहार’ बांधून तिथे करणार आहे.” पण...हें बोलणें नुसतें मनोरथाप्रमाणेच गडगडून गेलें. नथुभाऊ पाटील मात्र आचरणाने पाक राहिले. पुढे शिकले, आपल्या जमातींतील पहिलेवहिले वकील झाले. तरी बालकवींचें तें सामाजिक काव्य कागदावर आलें नाही. तथापि त्यांचा सामाजिक अंकुर यथे स्पष्ट होतो. ही वृत्ति १९०५-६ सालच्या सुमाराची आहे. म्हणजे टोमरे पंधरा वर्षांच्या आंतवाहेर होते तेव्हाची आहे.

राजकीय चळवळीचे वारे या वेळीं देशांत रौरौवत होते. स्वावलंबन, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण अशी देशभक्तांच्या कार्यक्रमाची चतुःसूत्री होती. सरकारने योजलेल्या वंगभंगाच्या चळवळीवर हा तोडगा होता. त्यामुळे लो. टिळक व शिवरामपंत परांजपे यांच्या व्याख्यानांच्या फैरी व लेखणीची गोलंदाजी चौफेर धडाडत होत्या. उमदे तरुण काँग्रेसच्या झेंड्याखाली जमत. त्याच्या पुढे इंग्रजाची धार्मिक दवळादवळ,

चहासाखर आणि तलम कापड यांच्या आयातीने होणारी देशाची पिळणूक; इंग्रजी अमदानीत आलेली व येणारी लहानमोठी व्यसन; ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर उभा असलेला आजचा दुवळा तरुण; गत स्वातंत्र्याची जाणीव; देवत्वाविषयीचा अविश्वास अशा अनेक प्रश्नांवर त्या वेळीं भाषणें व लेख येत. आणि तरुण मन चळवळीला सन्मुख होई. त्यांतच इंग्रजांच्या होणाऱ्या जुलुमांची भर पडे आणि तरुण रक्त रवरी चेंडूप्रमाणे उसळी घेई. या परिस्थितीचें चित्र ठोमऱ्यांच्या कवितेंत आपल्याला दिसतें.

याच सुमारास रामचंद्र कृष्ण वैद्य या नांवाचे एक कथेकरी खानदेशांत कीर्तने करीत हिंडत. त्यांचीं राष्ट्रीय कीर्तनें, ऐतिहासिक आख्यानांवरील कीर्तनें किंवा पौराणिक प्रसंगांचा प्रचलित परिस्थितीच्या पडद्यावर देखावा उभा करण्याची पद्धति यांमुळे त्यांच्या निरूपणाचा श्रोत्यांवर फार परिणाम होई. त्यांच्या कीर्तनाचा लौकिक तेव्हा खानदेशांत सर्वत्र पसरलेला होता. ते आपल्या प्रवासांत एरंडोल येथे आले. ते आपली कविताच मुख्यतः आख्यानाला घेत व पूर्वरंगासाठी संतवाणीचा भरपूर उपयोग करीत. त्यांची कविता 'वनवासी' या टोपणनावाखाली त्या वेळच्या 'काव्य-रत्नावली' या कवितेच्या मासिक पुस्तकांत येत असे. ती सुबोध, भावशील व विविध वृत्तांत लिहिलेली आहे.

बुवांनी संसाराचा त्याग करून देशसेवेचें व्रत घेतलेलें; अंगीं वैराग्य आणि कवित्व. वाणी संतकवींच्या रसाळ वचनांनी पुनीत झालेली आणि वृत्ति निर्भीड बनलेली. त्यामुळे त्यांच्या कीर्तनाला साहजिकच रंग चढे. त्यांतच मराठ्यांच्या ज्वलंत पराक्रमाचा अगर अतुल स्वामिभक्तीचा ऐतिहासिक प्रसंग जर कीर्तनाचा विषय असला तर त्या वेळीं श्रोत्यांची कीर्तनाला तोत्रा गर्दी उडे. ठोमऱ्यांनी त्यांचीं असलीं राष्ट्रीय कीर्तनें दोनतीन ऐकलीं, आणि आधीच भारावलेलें त्यांचें राजकीय मन या कथा-श्रवणाने चिंब झालें. त्यांनी कीर्तनाचा पेशा पतकरण्याचें ठरवलें आणि बुवांपाशी राहण्याची मनीषा प्रगट केली.

कथेकऱ्यांना अशीं कोवळीं तरुण मुलें आपले टाळकरी म्हणून हवींच असतात. पण एकाएकी ठोमऱ्यांचा स्वीकार करणें त्यांना शक्य नव्हतें. त्यांनी त्याची चाचणी घेण्यासाठी त्याला विचारलें, "तूं माझ्याजवळ राहून काय करणार?" ठोमऱ्यांनी ठासून उत्तर दिलें, "तुमच्या कथेसाठी कविता करून देईन!" बुवा नुसते पाहतच राहिले. थोड्या वेळाने त्यांनी हलकेच प्रश्न केला, "या वाकड्या काठीवर कविता करशील?" यावर ठोमऱ्यांनी त्या वाकड्याच्या काठीवर ताबडतोब कविता लिहून दिली. ती कविता आज उपलब्ध नाही, परंतु त्या कवितेचा आशय बाबुराव ठोमरे यांनी सांगितला तो असा : "वाकडेपणापेक्षा सरळपणाच जगाला जास्त तारक आहे. वाकडेपणा मुठींत ठेवला आहे तोंवरच सरळपणाला शोभा येते. तो हातांतून एकदा

निसटला की कोलमडून पडायला वेळ नाही.” परंतु या कवितेचा सारांश रा. वा. कृ. भावे किंचित् वेगळा सांगतात : “त्या वाकड्या काठीला उद्देशून कवि म्हणतो, ‘तू दिसण्यांत जरी वाकडी आहेस तरी तुझे अंतःकरण अगदी सरळ आहे. वृद्धापकाळीं मनुष्य वाकू लागल्यावर तो तुझा आश्रय करतो. तू त्याला वाकू न देतां सरळ करतेस. तर मग मी तुला ‘वाकडी’ कसें म्हणूं? तात्पर्य, बहिरंगावरून अंतरंगाची परीक्षा होत नाही.” यांतील कोणता आशय कवीच्या त्या कवितेंत होता किंवा कोणता सरस आहे हा येथे मुद्दा नाही. तर या कवितेवर कथेकरीबुवा खूप झाले एवढें खरें. ती कविता वाचून त्या बालकवीच्या कवित्वशक्तीचा त्या कीर्तनकारावर प्रभाव पडला व त्याने ठोमन्यांना आपल्याबरोबर घेण्याचा विचार केला.

दुसरे दिवशीं ‘वनवासी’ कवि ऊर्फ कथेकरी वैद्य बापुरावांकडे ठोमन्यांच्या घरीं गेले. त्यांनी ठोमन्यांच्या मनःस्थितीची, त्यांच्या कवित्वशक्तीची बापुरावांना कल्पना दिली व आपल्यापाशी हा मुलगा राहिला तरी आपण त्याचें शिक्षण पूर्ण करूं असें अभिवचनहि दिलें. बापुरावांनीहि पाहिलें की मुलगा राजकीय प्रवाहांत वाहवत आहे. तो अद्याप जरी सरकारी दृष्टीने डोळ्यांवर आलेला नाही तथापि येथल्या वातावरणांत तो आणखी तावून तापून निघणार. त्यापेक्षा तो बुवांबरोबर गेला तर या विचारापासून कांही काळ होईना, तो वेगळा राहिल, मूळची ईश्वरभक्ति पुन्हा प्रज्वलित होईल आणि व्हायचेंच असेल तर कांही चांगलेंच घडून येईल, या विचारसरणीने त्यांनी तिच्याला बुवांच्या बरोबर जाण्यास रूकार दिला व ठोमरे त्यांच्याबरोबर गेले.

‘वनवासी’ कवींच्या संगतींत ठोमन्यांनी सरासरी वर्ष सहा महिने काढले. त्या काळांत त्यांनी जुन्या कवींचें अध्ययन केलें व ‘काव्यरत्नावली’ सारख्या मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्ध होणारी अर्वाचीन कविताहि त्यांनी वाचावयास घेतली असावी. कदाचित् केशवसुत, विनायक किंवा दत्त यांच्या कवनाचा परिचयहि या काळांतच झाला असावा. कारण रत्नावलीसारखीं ‘वनवासी’च्या कविता प्रसिद्ध करणारीं मासिकें त्यांच्या घरीं येत होती, तीं ठोमन्यांच्या वाचनांत येत. त्यांतील उठावदार सरस पद्यें व सुभाषितें कथाकाराला आपल्या पाठांतरांत ठेवणें क्रमप्राप्तच असल्यामुळे जुन्या वळणाच्या कवींप्रमाणेच केशवसुतांसारख्या प्रतिभासंपन्न नवकवीची कविता त्यांच्या अभ्यासांत आली व त्याच अनुरोधाने ठोमन्यांची कविताहि तयार होत असावी, असें त्यांच्या या काळांतील उपलब्ध कविता वाचून सांगतां येतें.

या हरिदास कवीबरोबर हिंडून त्यांनी सृष्टीचें भव्य रमणीय स्वरूप कला-सौंदर्याच्या दृष्टीने पाहत पाहत उत्तर भारतांतील अनेक तीर्थक्षेत्रांचें दर्शन घेतलें. देशाटण करतां करतां अनुभव गोळा केला. सौंदर्य, प्रेम, दिव्य, जीवित वगैर काव्याला पोषक अशा शाश्वत मूल्यांची आपल्या मनोभूमीवर पेरणी करून ठेवली. आणि क्वचित् काव्यरूपानेहि त्यांतील कांही अंकुर सूर्यप्रकाशांत हिरवेपिवळे चमकूं लागले. कांही

कांही वेळां कथाप्रसंगानेहि काव्यलेखन झालेलें आहे, तर कांही वेळां तीर्थक्षेत्रा-मधील देवदेवतांच्या भाविक प्रभावाने कविता तयार झाली असावी. बुवांबरोबर काश्मीर, आग्रा, मथुरा इत्यादि ठिकाणचा प्रवास करण्यांत ठोमन्यांचा काळ मजेंत गेला, असें 'मनोरंजनां'तील कविचरित्रावरून दिसतें. बाबुराव ठोमरे व भावेहि त्याला दुजोरा देतात.

ठोमन्यांचे स्नेही श्री. वासुदेवराव भावे 'वनवासी' कवीच्या उल्लेखाबरोबर ठोमन्यांच्या ज्या तीन कवितांचा न चुकतां उल्लेख करतात त्यांपैकी 'गोंधळ' ही कविता कोठेच प्रकाशित झाल्याचें वा केल्याचें आढळत नाही. परंतु इतर दोन कवितां पैकी 'काळ' व 'भिकारी' या कविता संग्रहांत वाचायला मिळतात. त्या कविता कोणत्या प्रसंगाला अनुलक्षून त्यांनी लिहिल्या तेंहि त्यांनी कोठे लिहिलेलें आढळत नाही. बालकवींची मरणाची ओढ मात्र 'काळ' या कवनांत जाणवते. मानसिक अस्वस्थता पटते. पण "मित्रपणा भेसूर हा—कालकूट प्रेम महा!" हा अनुभव कुणाला उद्देशून आहे तें कळत नाही. इतका वैताग येण्याइतके ते कुणा मित्राच्या संगतींत फशीं पडले होते असें दिसत नाही. बुवाच्या कीर्तनांतील पूर्वोत्तररंगांमध्ये त्या गीताचा कुठे उपयोग होत असेल तो होवो, परंतु येत्या प्रसंगाची सावली मात्र वाचकाला त्या गीतांत दिसेल.

बुवा कथाकीर्तनें करीत, तीर्थक्षेत्रें पाहत उजयिनीस आले. तेथे पटकीचा रोग पसरूं लागला होता. येथे आल्यावर बुवांना ठोमन्यांची काळजी वाटूं लागली. आई-बापावेगळा आणलेला मुलगा म्हणजे त्यांना एक जोखीम होती. ज्याचें धन त्याच्या-कडेच गेलेलें बरें, असें त्यांना वारंवार वाटूं लागलें. त्यांनी ठोमन्यांना एकदा घरीं जाऊन येण्याविषयी सांगूनहि पाहिलें. त्यावर ठोमरे निक्षून म्हणाले, "जी भीति माझ्याबाबत तीच आपल्याहि बाबत आहे. होणारें कांही टळत नाही. जें व्हायचेंच आहे तें इथे होईल. त्यासाठी उगीच पळापळ कशाला?" वनवासींना यापुढे कांहीच बोलतां येईना. ते गप्प राहिले. पण योगायोग असा की पुढे चारसहा दिवसांतच बुवांना पटकीने पटकावलें.

बालकवींवर अत्यंत कठीण प्रसंग ओढवला. असा प्रसंग त्यांनी यापूर्वी कधीच अनुभवलेला नव्हता. मात्र हातपाय गाळून चालण्यासारखेंच नव्हतें. वेळ कठीण खरी, पण ती निभावून नेण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. सामान्यतः जाणता मनुष्यहि अशा आकस्मिक प्रसंगाने गडबडून जातो, मग ठोमरे काय एक कोवळें पोर! गळाठणारच तें! त्यांनी औषधोपचार केले, पण गुण पडण्याऐवजी बुवांनी राम म्हटला. आपला मित्र अंतरला म्हणून ठोमन्यांना अपार दुःख झालें. रडत राहून तें थोडेंच निस्तरण्या-सारखें होतें? पुढची उसाभर करणें प्राप्तच होतें. अडचणीसारखा गुरु नाही. पडला प्रसंग माणसाला सर्व कांही शिकवतो म्हणतात, तें कांही खोटें नाही.

निसटला की कोलमडून पडायला वेळ नाही.” परंतु या कवितेचा सारांश रा. वा. कृ. भावे किंचित् वेगळा सांगतात : “त्या वाकड्या काठीला उद्देशून कवि म्हणतो, ‘तू दिसण्यांत जरी वाकडी आहेस तरी तुझे अंतःकरण अगदी सरळ आहे. वृद्धापकाळीं मनुष्य वाकू लागल्यावर तो तुझा आश्रय करतो. तू त्याला वाकू न देतां सरळ करतेस. तर मग मी तुला ‘वाकडी’ कसें म्हणूं? तात्पर्य, बहिरंगावरून अंतरंगाची परीक्षा होत नाही.” यांतील कोणता आशय कवीच्या त्या कवितेंत होता किंवा कोणता सरस आहे हा येथे मुद्दा नाही. तर या कवितेवर कथेकरीबुवा खूप झाले एवढें खरें. ती कविता वाचून त्या बालकवीच्या कवित्वशक्तीचा त्या कीर्तनकारावर प्रभाव पडला व त्याने ठोमन्यांना आपल्याबरोबर घेण्याचा विचार केला.

दुसरे दिवशीं ‘वनवासी’ कवि ऊर्फ कथेकरी वैद्य बापुरावांकडे ठोमन्यांच्या घरीं गेले. त्यांनी ठोमन्यांच्या मनःस्थितीची, त्यांच्या कवित्वशक्तीची बापुरावांना कल्पना दिली व आपल्यापाशी हा मुलगा राहिला तरी आपण त्याचें शिक्षण पूर्ण करूं असें अभिवचनहि दिलें. बापुरावांनीहि पाहिलें की मुलगा राजकीय प्रवाहांत वाहवत आहे. तो अद्याप जरी सरकारी दृष्टीने डोळ्यांवर आलेला नाही तथापि येथल्या वातावरणांत तो आणखी तावून तापून निघणार. त्यापेक्षा तो बुवांबरोबर गेला तर या विचारापासून कांही काळ होईना, तो वेगळा राहिल, मूळची ईश्वरभक्ति पुन्हा प्रज्वलित होईल आणि व्हायचेंच असेल तर कांही चांगलेंच घडून येईल, या विचारसरणीने त्यांनी तिच्याला बुवांच्या बरोबर जाण्यास रुकार दिला व ठोमरे त्यांच्याबरोबर गेले.

‘वनवासी’ कवींच्या संगतींत ठोमन्यांनी सरासरी वर्ष सहा महिने काढले. त्या काळांत त्यांनी जुन्या कवींचें अध्ययन केलें व ‘काव्यरत्नावली’ सारख्या मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्ध होणारी अर्वाचीन कविताहि त्यांनी वाचावयास घेतली असावी. कदाचित् केशवसुत, विनायक किंवा दत्त यांच्या कवनाचा परिचयहि या काळांतच झाला असावा. कारण रत्नावलीसारखीं ‘वनवासी’च्या कविता प्रसिद्ध करणारीं मासिकें त्यांच्या घरीं येत होती, तीं ठोमन्यांच्या वाचनांत येत. त्यांतील उठावदार सरस पद्यें व सुभाषितें कथाकाराला आपल्या पाठांतरांत ठेवणें क्रमप्राप्तच असल्यामुळे जुन्या वळणाच्या कवींप्रमाणेच केशवसुतांसारख्या प्रतिभासंपन्न नवकवीची कविता त्यांच्या अभ्यासांत आली व त्याच अनुरोधाने ठोमन्यांची कविताहि तयार होत असावी, असें त्यांच्या या काळांतील उपलब्ध कविता वाचून सांगतां येतें.

या हरिदास कवीबरोबर हिंडून त्यांनी सृष्टीचें भव्य रमणीय स्वरूप कला-सौंदर्याच्या दृष्टीने पाहत पाहत उत्तर भारतांतील अनेक तीर्थक्षेत्रांचें दर्शन घेतलें. देशाटण करतां करतां अनुभव गोळा केला. सौंदर्य, प्रेम, दिव्य, जीवित वगैर काव्याला पोषक अशा शाश्वत मूल्यांची आपल्या मनोभूमीवर पेरणी करून ठेवली. आणि क्वचित् काव्यरूपानेहि त्यांतील कांही अंकुर सूर्यप्रकाशांत हिरवेपिवळे चमकूं लागले. कांही

कांही वेळां कथाप्रसंगानेहि काव्यलेखन झालेलें आहे, तर कांही वेळां तीर्थक्षेत्रा-मधील देवदेवतांच्या भाविक प्रभावाने कविता तयार झाली असावी. बुवांबरोबर काश्मीर, आग्रा, मथुरा इत्यादि ठिकाणचा प्रवास करण्यांत ठोमन्यांचा काळ मजेंत गेला, असें 'मनोरंजनां'तील कविचरित्रावरून दिसतें. बाबुराव ठोमरे व भावेहि त्याला दुजोरा देतात.

ठोमन्यांचे स्नेही श्री. वासुदेवराव भावे 'वनवासी' कवीच्या उल्लेखाबरोबर ठोमन्यांच्या ज्या तीन कवितांचा न चुकतां उल्लेख करतात त्यांपैकी 'गोंधळ' ही कविता कोठेच प्रकाशित झाल्याचें वा केल्याचें आढळत नाही. परंतु इतर दोन कवितां पैकी 'काळ' व 'भिकारी' या कविता संग्रहांत वाचायला मिळतात. त्या कविता कोणत्या प्रसंगाला अनुलक्षून त्यांनी लिहिल्या तेंहि त्यांनी कोठे लिहिलेलें आढळत नाही. बालकवींची मरणाची ओढ मात्र 'काळ' या कवनांत जाणवते. मानसिक अस्वस्थता पटते. पण "मित्रपणा भेसूर हा—कालकूट प्रेम महा!" हा अनुभव कुणाला उद्देशून आहे तें कळत नाही. इतका वैताग येण्याइतके ते कुणा मित्राच्या संगतींत फशीं पडले होते असें दिसत नाही. बुवाच्या कीर्तनांतील पूर्वोत्तररंगांमध्ये त्या गीताचा कुठे उपयोग होत असेल तो होवो, परंतु येत्या प्रसंगाची सावली मात्र वाचकाला त्या गीतांत दिसेल.

बुवा कथाकीर्तनें करीत, तीर्थक्षेत्रें पाहत उज्जयिनीस आले. तेथे पटकीचा रोग पसरूं लागला होता. येथे आल्यावर बुवांना ठोमन्यांची काळजी वाटूं लागली. आई-बापावेगळा आणलेला मुलगा म्हणजे त्यांना एक जोखीम होती. ज्याचें धन त्याच्या-कडेच गेलेलें वरें, असें त्यांना वारंवार वाटूं लागलें. त्यांनी ठोमन्यांना एकदा घरीं जाऊन येण्याविषयी सांगूनहि पाहिलें. त्यावर ठोमरे निक्षून म्हणाले, "जी भीति माझ्याबाबत तीच आपल्याहि बाबत आहे. होणारें कांही टळत नाही. जें व्हायचेंच आहे तें इथे होईल. त्यासाठी उगीच पळापळ कशाला?" वनवासींना यापुढे कांहीच बोलतां येईना. ते गप्प राहिले. पण योगायोग असा की पुढे चारसहा दिवसांतच बुवांना पटकीने पटकावलें.

बालकवींवर अत्यंत कठीण प्रसंग ओढवला. असा प्रसंग त्यांनी यापूर्वी कधीच अनुभवलेला नव्हता. मात्र हातपाय गाळून चालण्यासारखेंच नव्हतें. वेळ कठीण खरी, पण ती निभावून नेण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. सामान्यतः जाणता मनुष्यहि अशा आकस्मिक प्रसंगाने गडबडून जातो, मग ठोमरे काय एक कोवळें पोर! गळाठणारच तें! त्यांनी औषधोपचार केले, पण गुण पडण्याऐवजी बुवांनी राम म्हटला. आपला मित्र अंतरला म्हणून ठोमन्यांना अपार दुःख झालें. रडत राहून तें थोडेंच निस्तरण्या-सारखें होतें? पुढची उसाभर करणें प्राप्तच होतें. अडचणीसारखा गुरु नाही. पडला प्रसंग माणसाला सर्व कांही शिकवतो म्हणतात, तें कांही खोटें नाही.

ब्राह्मणजातींत प्रेतवाहनाला सहसा कोणी आपण होऊन येत नाहीत. त्यांत बालकवींसारखें निर्धन आणि पंधरासोळा वर्षांचें पोर बोलवायला गेलें तर दाद कशी लागणार? अर्थात् ते जमले नाहीत. पटकीच्या सांसर्गिक रोगाने आलेला मृत्यु; त्यामुळे ब्राह्मण प्रेतवाहक मिळणें दुरापास्तच होतें. शेवटीं ठोमऱ्यांनी एक भाड्याचा खटारा केला. त्यांत त्या गाडीवानाच्या साहाय्याने बुवांचा मृत देह ठेवला, व स्मशानाची वाट धरली. तिथे मृताचें और्ध्वदेहिक त्यांनी स्वतःच केलें. चिता रचली. प्रेताला अग्निसंस्कार दिला आणि संसार सोडून संन्यास घेतलेल्या या हरिदासाचा अंत्यविधि असा एकाकीच झाला.

बालकवींजवळ जे कांही चारदोन रुपये होते ते याप्रमाणे खर्चून गेले. गावांत ओळखीचें कुणी नाही की कनवठीला तांब्याचा एकेरी पैसाहि नाही. जगाचा अनुभव तर नाहीच नाही. अशा दारुण अवस्थेंत 'पुढे काय?' या भेसूर प्रश्नाने त्यांना घेरलें. त्यांच्या मानसिक यातनेला पारावार उरला नाही. असहायता डोळ्यांवाटे घळघळू लागली.

“कोसळले पर्वत माथां
प्रलयाग्नी भडके आता
तम भेसुर वेष्टी पंथा

करुं काय ? कुठे जाऊं ? बाहुं कुणाला ? तारील कोण दीनाला ? ”

असें 'निराशेचें गीत' त्यांनी गायिलें आणि अंतःकरणाच्या तळमळीने जनतेला विनविलें की “काढा हो यांतुनि काढा ! या दीनाच्या हाकेला ओ द्या आणि मेलेल्याला उठवा ! ”

ठोमरे आधीच दमूनखचून गेले होते. बुवांची उत्तरक्रिया आटोपून ते बिन्हाडीं आले. सर्वत्र शुकशुकाट झालेलें; घर जणु खायला येत होतें. मनाची उदासीनता वाढली. परिस्थितीची जाणीव होऊन जिवाची तर तगमग चाललीच होती. त्यांनी कळवळून परमेश्वराची करुणा भाकली. त्यांची आळवणी देवाघरीं रुजू झाली. एका दयाळू सदगृहस्थाने त्यांची असहाय स्थिति जाणून त्यांना वाटखर्चापुरते पैसे दिले. ठोमरे मार्च १९०६ मध्ये घरीं आले.

ते घरीं आले ती रात्र अंधारी होती. त्यांचें येणेंहि अनपेक्षित. घराकडील हकीगत त्यांना कळलीच नव्हती. ते घरीं आले. दारावर थाप दिली. “बाबू, आई—” म्हणून हाका मारल्या. घरचीं माणसें वरच्या मजल्यावर असल्याने त्यांना कांहीच ऐकूं येत नव्हतें. नाना येईल ही कल्पनासुद्धा त्यांना नव्हती. त्याचा पत्ताहि त्यांना माहित नव्हता. त्यामुळे तसें अवधान राहण्याचेंहि कारण नव्हतें. आंतून कांहीच चाहूल लागत नाही, तरी ठोमरे दाराशीं राहून “आई, तात्या” म्हणून ओरडत राहिले.

बराच वेळ झाला तरी यांचे तें हाकारणें चालूच होतें...शेवटीं दाराची कडी वाजली. “तिम्या, आलास? बरें झालें. वर ये.” असे शब्दहि त्यांना ऐकूं आले. ठोमरे दार लोटून आंत गेले. तों शुभ्र वस्त्रांतील एक व्यक्ति पुढे झाली आणि झरंदिशी वर गेली. मागोमाग ठोमरेहि वर चढले. पण ती व्यक्ति वर कोठेच त्यांना दिसली नाही. त्यासंबंधी ते कांही विचारणार तोंच एक भयंकर दृश्य त्यांना दिसलें. त्यांच्या काळजांत चरं झालें. ते मटकन् कोसळले. आणि “तात्या SSS” असा एकच हंवरडा त्यांनी फोडला !

आईचें विरूप झालें होतें. ठोमऱ्यांचा हुंदका ओसरला; रडें कमी झालें. आपल्याला वर आणणारे तात्या नव्हते, ती तात्यांची माया होती, याची मनोमन खात्री झाल्यावर तिम्याने तात्यांच्या छायेचा चमत्कार—त्यांनी दार काढलें, बोलले, वर आणलें वगैरे अघटित—आपल्या बंधूंना व आईला सांगितलें. बापुराव वारले तो १९०६ चा फेब्रुवारी महिना होता. अजून ‘यमाचे दूत’ लिहून झालेली नव्हती; त्या कवितेचा संबंध येथे येणेंहि यामुळे दुरापास्त होतें. ती कविता बापुरावांच्या मृत्युकाळचें पुसट चित्रहि उभें करीत नाही. वडिलांच्या मृत्युसमयीं ठोमरे घरींसुद्धा नव्हते, हें आताच सांगितलेल्या बापुरावांच्या आठवणीवरूनहि दिसतें.

बालकवींचे वडील त्यांच्या वयाच्या नवव्या वर्षी वारले, तेव्हा वैतागून त्यांनी गृहत्याग केला, व एका कथेकन्याच्या मागे ते उत्तर हिंदुस्थानांत गेले व परत येतांना वाटेंत त्यांची व वनवासी कवींची गाठ पडली, वगैरे ‘मनोरंजन’ मासिकांतील ठोमऱ्यांच्या मृत्युलेखांतील वर्णन हेंहि अर्थात् चूक आहे हें ओघाने आलेंच. किंवा घरून निघाल्यापासून सुमारे दोन महिन्यांनी एरंडोलास परतले हें म्हणणेंहि बरोबर नाही.

बापुरावांचें निधन झालें नि तिम्याच्या डोकीवरील छत्र गेलें. त्याच्या डोकीवर मध्यान्हीचा सूर्य तापूं लागला. व्यवहाराच्या रखरखीचे चटके पायाला बसूं लागले. वास्तविक अमृतराव त्याच्यापेक्षा वयाने मोठे आणि कर्तेंसवरते. परंतु त्यांचें लक्ष देशभक्तीच्या आचेने तापलेलें. घराकडे ते क्वचितच थंडपणे पाहत. तेव्हा त्र्यंबक बापूजींनाच ती जबाबदारी आपल्या शिरावर घ्यावी लागली. ज्या कोवळ्या वयांत आईवडीलच आसरा असतात त्याच बाल्याच्या अखेरीस आणि तारुण्याच्या सुरुवातीला ठोमरे पितृसुखाला अंतरले. विचारी आई, तिच्यावर तर आकाशच कोसळलें होतें. तेव्हा तिच्याकडून मातृसुखाची अपेक्षा करणें त्या भावतरल जीवाला अशक्यच होतें. पण माउली धीराची खरी. तिने त्या परिस्थितींतहि आपला वंशवेल मांडवावर चढविण्याचे प्रयत्न आरंभले. पावसांतच दाटणाऱ्या हिरवळीकडे तिने पाहिलें. आपलें सौभाग्य गेलें; जाऊं दे मेलें गेलें तर ! आपलें नाही तर नाही, आपल्या मुलाचें तरी मंगल करावें, अशी उमेद तिने धरली. आणि घरीं कुणी देवाघरीं गेलें तर एक वर्षांच्या आंतच त्या मर्तिकाच्या घरीं मंगलकार्य होऊं शकतें, नाही तर तीन

वर्षेपर्यंत कांही करतां येत नाही, या लोकसमजुतीप्रमाणे त्रापुराव गेलेल्या वर्षांच्या मे महिन्यांत तिने नानाला बोहल्यावर उभें केले.

त्र्यंबक त्रापूजींची पत्नी असोदे गावची. विनायक भाऊराव जोशी यांना उतार वयांत झालेली ती एकुलती एक कन्या. लाडांतच लहानाची मोठी झाली. आणि वडिलांनीहि कौतुकाने वाढवली. तिच्या शिक्षणांत लक्ष घालून तिचें मन दुखवण्याचा प्रसंगसुद्धा त्यांनी कधी आणला नाही. आपल्याच लहरीने रटफ करीत ती कशीबशी दुसऱ्या-तिसऱ्या वर्गापर्यंत पोहोचली. ती आजच्या दृष्टीला कांहीशी अशिक्षित वाटली तरी ती तशी असंस्कृत नव्हती, म्हणूनच ठोमऱ्यांच्या मातुश्रीने तिला आपली सून म्हणून पसंत केले.

पार्वतीबाई म्हणजे त्र्यंबक त्रापूजींची पत्नी. ती खेडवळ आहे, खेड्याच्या राहणींत वाढलेली आहे, आणि म्हणून ती निष्पाप हरिणी आहे, हें ठोमऱ्यांना माहित होतें. तिला सासरच्या शहरी राहणींत चटकन समरस होतां आलें नाही. त्यांतहि कविलहरीची घडी साधण्याचें कसब त्या पोरवयांत तिला कुठून येणार? आईबापांना कुसदुणी झालेल्या त्या बालिकेला माहेरचा ओढा असणें स्वाभाविकच आहे. पण या साध्या वाटणाऱ्या गोष्टीहि तिचा सासरचा भाव घसरण्याला कारण झाल्या असतील. अर्थात् भावनाप्रधान ठोमऱ्यांच्या मनाला त्यामुळे ताप होऊं लागला. त्यांच्या संसारसतारीचे सूर जमले नाहीत. परिस्थितीचा प्रभाव, यापेक्षा याला वेगळें उत्तर नाही.

तारुण्यसुलभ पतिपत्नीप्रेमाचें आकर्षण हें स्वाभाविक आहे. तें कुणी कुणाला शिकवून येत नाही. त्यांचा हास्यविनोद वेळप्रसंगाने होतहि असतो. पण नेहमीच थडामस्करी करीत राहणें सासरच्या वातावरणांत गृहिणीला शक्यहि नसतें. तरीसुद्धा तरुणीने रसिकतेने कधी विनोद केला तर तरुणाला हवाच असतो. बालकवि आणि पार्वतीबाई यांना त्याचें वावडें होतें असें नाही. पत्नीने केलेली साधी कोटीसुद्धा बालकवींना खूष करीत असे. तेवढ्या त्या आनंदाचा कणसुद्धा सारा दिवस त्यांचें मन प्रफुल्लित करीत असे. इतकेंच नाही तर त्या कणक्षणाचें वर्णन ते आपल्या मित्रांपुढे अगदी दिलखुलासपणे करीत असत. पार्वतीबाई एक दिवस त्यांच्याबरोबर फिरून आल्या तर तो आनंद त्यांना लपवितां आला नाही, हें स्मृतिचित्रावरून कळतें. मग पत्नीने आपलें बोलणें पकडून त्यावर केलेला विनोद त्यांना किती रुचला असेल हें काय सांगायला हवें? या संबंधांत नानासाहेब हर्षे यांची आठवण मोठी मजेदार आहे :

“श्रावण महिन्यांतील दिवस. बाहेर आकाशांत कामदेवाची सप्तरंगी महिरप या टोकापासून त्या टोकापर्यंत पसरलेली होती. त्याची छाया घरासमोरील पाण्यांत पडून त्याला अपूर्व वैभव प्राप्त झालें होतें. भोवतालची हिरवळ त्या सौंदर्याला किनारीचा मोहकपणा आणीत होती आणि एका बाजूने ओघळणारा हिरव्यापिवळ्या उन्हाचा पोत दूरवर पसरला होता. तें मनोहर दृश्य पाहण्यांत बालकवि अगदी दंग

झाले होते. त्या तंद्रींत 'जलरामण्यकं यत्र वनरामण्यकं यथा' हे संस्कृत वचन स्वाभाविकपणेच त्यांच्या तोंडीं आले. तेवढ्यांत स्नानासाठी पाणी काढलें आहे हे सांगण्यासाठी पार्वतीबाई बाहेर आल्या. त्यांच्या कानीं तें वाक्य आलें. त्यांना जल आणि वन समजलें. त्या शब्दांच्या अनुरोधाने त्या म्हणाल्या, 'पुरे झालें तें जलरामण्यक नि वनरामण्यक! घरांत जलरामण्यक थंड व्हायला लागलें आहे तें आधी पाहा आणि मग वनरामण्यकाचें काय व्हायचें असेल तें होऊं दे!' बालकवि तेवढ्या त्या कोटीवरच हरकून गेले. सारा दिवस ते त्या कोटीच्या उबेंत होते. तो त्यांचा दिवस आनंदांत गेला आणि माझ्याप्रमाणेच इतर कांही मित्रांना तो विनोद त्यांनी गौरवून सांगितला. आपला आनंद वारंवार वर्णनाने दुणावला.

“एकंदरीने असे सुखाचे क्षण त्यांच्या खासगी जीवनांत फार थोडेच आले. 'सुख पहातां जवापाडें दुःख पर्वताएवढें' हाच त्यांच्या संसाराचा जमाखर्च. त्यांच्या मित्रांनी त्यांना परोपरोने समजाविलें, बुझावलें; पण ते जे संसाराला बुजले ते बुजलेच! ठोमऱ्यांना गृहजीवनांत रंगतां आलें नाही, याला त्यांची पत्नी जबाबदार आहे, असें म्हणणें रास्त नव्हे. जुन्या संस्कृत कवींच्या वाचनाने आणि इंग्रजीच्या तुरळक काव्य-संसर्गाने त्यांनी जो ध्येयवाद आपल्या मनाशीं उभा केला होता तोच त्यांचें गृहजीवन असमाधानाचें करण्यास कारण झाला असला पाहिजे, असें माझे मत आहे.”

नानासाहेब हर्षे यांच्या या मताप्रमाणेच वेळगावचे केशवराव मुद्दलीयार वकील यांचेहि मत होतें. बालकवींचा एकंदर आयुष्यक्रम पाहतां, या त्यांच्या मतांत तथ्यांश दिसतो. एरवी, बालकवींच्या पश्चात् पार्वतीबाईंनी जी गरिबांची सेवा केली, त्यांचा संसार उभा केला आणि स्वतःचें जीवन कष्टवून सार्थकीं लावलें त्याचा व लोकांच्या गैरसमजुतीचा संबंध लागणें किंवा लावणें दुरापास्त आहे.

बालकवींना मरणाचीं स्वप्नें पडत. ते मृत्यूच्या तावडींत सापडलेल्या जिवाप्रमाणे उदास होत. प्रसंगीं आत्महत्येच्या विचारापर्यंतहि त्यांची मजल जाई. परंतु त्यांची काव्यनिष्ठा इतकी जाज्वल्य होती की ती त्यांचें संरक्षण त्या प्रवृत्तीपासून करीत असे. मनाची विघडलेली घडी त्या त्या अनुभवाचें कथन करून स्थिर होई आणि मग पूर्वीच्या चालीने ते व्यवहाराला जुंपून घेत. अशापैकीच एका लहानशा प्रसंगाचें वर्णन बाबुरावांनी सांगितलें तें येथे देण्यासारखें आहे. हा प्रसंगसुद्धा त्यांच्या लहान वयांतलाच आहे.

ठोमरे अंगापिंडाने बळकट नव्हतेच. तरीच त्यांच्यामागे कांही ना कांही दुखण्याची पिरपीर असे. आणि पाहणारालाहि ते पंडुरोग्याप्रमाणे वाटत. त्यामुळे बालकवि म्हणजे त्यांच्या मातुश्रींना एक काळजीचा विषय नेहमी होई. एकदा त्यांनी आपल्या मुलाची प्रकृति काशिनाथराव अग्निहोत्री नामक वैद्यास दाखवली. मुलाची नाडी पाहून व त्याची फिकट चर्या अवलोकून या यमराजसहोदरांनी 'मुलास क्षय झाला आहे' असें निदान केलें. वैद्याचा तज्ज्ञ अभिप्राय तो! आईच्या आतड्याला हाय खायला

तेवढें निमित्त पुरें झालें. नाना आता हातचा जाणार असें त्यांच्या मनाने घेतलें. औषधोपचार चालू झाले. गुणाचें लक्षण दिसेना. माउलीचें हृदय रोज कुरतडलें जाई. नानाकडे पाहून तिची कालवाकालव होई. आईचें दुःख हें त्या मुलाला उघड्या डोळां पाहवलें नाही. त्याने आपल्या मनार्शां निश्चय केला. धीर धरला. आपल्याला जणु कांही झालेलेंच नाही अशी वेदरकार वृत्ति ठेवली. आणि पथ्यापथ्याचा विचार न करतां खाणेंपिणें यथेच्छ केलें. हिंडणेंफिरणेंहि उन्हातान्हांत होऊं लागलें. आठ-पंधरा दिवसांतच त्यांच्या मनाला हुपारी वाटूं लागली. आणि एक दिवस अशा उमेदींतच ते आईला म्हणाले, “आई, वैद्य काय सांगतात मला क्षय झाला आहे म्हणून ? त्यांना नाही झालें निदान आणि माझ्याकडे पाहून दिलें झालें कांही तरी ठोकून ! क्षय कुठे माझ्यासारख्या ब्राह्मणाना होत असतो काय ? आणि घटका-भर समजूं की झालाय क्षय ! पण म्हणून काय असें दुःख करीत राहायचें ? क्षयांतून माणूस मुक्त होत नाही असें थोडेंच आहे ? आणि क्षय क्षय म्हणजे तरी काय आहे ? क्षय नाही कुणाला ? सर्वांना आहे !” असें समजावीत समजावीत त्यांची ‘क्षय’ ही कविता तयार झाली. ते म्हणतात :

हा शोक उगाच कशाला, क्षयरोग जरी मज झाला;—माउली
जन्मला दिसे क्षय त्याला, क्षय जडला सर्व जगाला;—माउली
वर्षांत
वाहिला येथ
झरा जोशांत
क्षयी तो झाला, ग्रीष्मांत उडोनी गेला—माउली,

अशा प्रकारें काळ, कीर्ति, चंद्र, सूर्य या सर्वांना क्षय आहे. आपलें जीवितहि दोन दिवसांचें आहे. तेव्हा परमेशपदीं सदाचा सहवास घडेल, असा शांतीचा मार्ग धरून राहणें चांगलें. समाधानाचा असा गोड बोल सांगून ठोमरे यांचें गाणें संपलें आहे. ते स्वतः त्याप्रमाणे वागले. त्यांची प्रकृति सुधारली आणि आईच्या दुःखाचें मूळ नाहीसें झालें. त्यांची ही अनन्य काव्यनिष्ठा ‘शिवेतरक्षतये’ या जुन्या संस्कृत परंपरेला धरूनच आहे.

ठोमऱ्यांनी आपली पहिली कविता १९०३ सालीं लिहिली तेव्हापासून त्यांचें लग्न होईपर्यंतच्या काळांत ज्या कविता लिहिल्या त्यांत मेळ्यासाठी लिहिलेलीं गीतें, वनवासी कवीबरोबर असतां लिहिलेली कविता आणि इतरहि कांही स्फुट पद्यें आहेत. या कविता त्यांचे मित्र रा. ना. गो. भालेराव यांनी उतरून जपून ठेवल्या होत्या. त्या वहीतच १-१०-१९१० रोजीं ठोमरे यांनी त्या कवितांना प्रस्तावना लिहिली आहे. तिचा आशय असा :

‘या सर्व कविता (१७ कविता) जुन्या आहेत. त्यांतील कित्येक तर ६-७ वर्षांपूर्वी म्हणजे मी माझ्या वयाच्या ११-१२व्या वर्षी लिहिलेल्या आहेत. आज त्या सर्वांना मला नवे रूप देतां येणार नाही व या प्रसिद्ध व्हाव्या अशीहि माझी इच्छा नाही. परंतु माझ्या कवितेची वाढ कशी झाली व हल्ली ती कोणत्या पायरीवर आहे, हें समजण्याला या कविता उपयोगी पडतील; म्हणून एकत्र लिहून ठेवाव्यात असें मनांत आले. लोकांना अपेक्षेपाक वाढण्यापेक्षा तो न वाढलेला बरा. म्हणून माझ्या वाईट कविता मी ठेवीत नाही. ठेवल्या तरी हलगर्जीपणामुळे हरवून जातात. त्याप्रमाणे या सर्व कविताहि हरवल्या असत्या. पण माझे मित्र श्री. नारायण गोविंद भालेराव यांनी त्या एकत्र लिहून आपल्यापाशी मोठ्या काळजीने मला दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानीत तितके थोडेच आहेत.’

१९१० पूर्वी म्हणजे टोमरे टिळकांकडे जाण्यापूर्वी त्यांना मराठी कवितेचें ‘नवे रूप’ प्रतीत झालें होतें, कवितेचा विकास जोखण्याची कुवत आलेली होती, किंवा यापुढे थोडें पुढे पाऊल टाकून असेंहि म्हणतां येईल की, कवितेवरून कवीच्या अंतर्विकसनाची वाढ पाहण्याची नवी दृष्टि त्यांना प्राप्त झालेली असावी, असें अनुमान ही छोटी प्रस्तावना वाचून काढतां येतें. आणि गमतीचा योगायोग असा की, ‘लोकांना अपेक्षेपाक वाढण्यापेक्षा तो न वाढलेला बरा,’ ही या वेळची बालकवींची प्रस्तावनेतील कल्पना आणि आपल्या मरणापूर्वी दोन महिने अगोदर मासिक ‘मनोरंजन’-कारांना त्यांनी दि. २-२-१९१८ रोजी लिहिलेल्या पत्रांतील “पुष्कळ वर्षांनी प्रेमाचें उपायन घेऊन मनोरंजनाच्या भेटीस येत आहें. जर अशा प्रकारची सेवा आपणास व महाराष्ट्रास पसंत पडली तर खाली दिलेल्या (संताचा अनुवाद) कवितांप्रमाणे काव्याचें कडबोळें वाङ्मयाच्या ताटांत वाढण्याचा विचार आहे.” ही कल्पना अगदी एकाच प्रकारची आहे. त्याचप्रमाणे या काळच्या उपलब्ध कवितांतून जे भावविचार टोमरे व्यक्त करतात तेच भावविचार त्यांच्या पुढील काळच्या प्रगत कवितांतूनहि वाचकांना आढळतील. नमुन्यासाठी येथे एकदोन उदाहरणें घेऊं. ‘प्रेमाला जेथे बंध कशाचा नाही—दिव्यता पसरली दिशा व्यापिल्या दाहीं’ या लहानपणीं लिहिलेल्या ‘पंथ’ या कवनांतील ओळी १९१३ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या ‘दिव्य आणि प्रीति’ या गीतांतील ‘दिव्य जिथे प्रीति तेथे—आलिंगुनि अन्योन्यातें’ या ओळीशीं ताडून पाहाव्या, किंवा ‘माझे दिव्य’ या पूर्वीच्या कवितेंतील

“जिकडे तिकडे दिव्य सांठलें रत झालें गायनीं
पहाया जनीं मनीं कीं वनीं
त्यासह जी क्रीडा प्रेमच माझे खरें
ही क्रीडा म्हणजे जीवित माझे बरें”

या पंक्ति १९१३ सालीं प्रकाशित झालेल्या 'निर्झर' काव्याच्या 'दिव्यरसीं विरणें जीव—जीवित हें यांचें नांव' या पंक्तीशीं तुलना करून पाहाव्यात. म्हणजे त्यांच्या रचनेतील फरक, पाह्याळ टाकून आणलेला सुटसुटीतपणा आणि त्याला दिलेलें स्वरूप किती प्रभावी होतें याचें प्रत्यंतर येतें. पहिले काव्यचरण वाचल्यावर कांही वेळाने विसरून जातील, पण दुसऱ्यांतील चरणध्वनि अमर बोल काढतील.

बालकवि वडिलांच्या बरोबर यावलास असतां त्यांनीं मेळ्यांतील गीतवजा कांही कविता लिहिली आहे. त्यांपैकीच 'रावसाहेबी' आणि 'मोरस साखर' या अद्याप अप्रकाशित अशा कविता आहेत. हीं गीतें भालेरावांच्या वहींत नाहीत. त्यांतील 'रावसाहेबी' या कवितेंत उपहास आणि विनोद आहे. 'पदवीचा पाडवा' या मोगरे यांच्या विडंबनकवितेनंतर काव्यसमीक्षेला 'रावसाहेबी' कडेच यावें लागेल. बटलरापासून पानसुपारी करकून साहेबाची सरबराई करावी आणि शेवटीं 'रावसाहेबी' मिळवण्यासाठी पत्नीच्या अंगावरील दागिन्यांची वाट लावून तिला लंकेची पार्वती करावी. 'कंठांत मेलिने डोल ठेविला नाही' अशी स्वतःची हीन स्थिति करून घ्यावी, असें या कवितेचें चित्र आहे. 'मोरस साखर' सुद्धा अशीच मजेदार आहे. त्यामध्ये एक भिकारीण दारीं येऊन पाणी मागते. तिची मागणी ऐकून जिजींनी बालकवींना तिला साखरपाणी द्यायला सांगितलें. त्याप्रमाणे तिला बालकवीने साखरपाणी देऊं केलें. त्यावर ती त्याला म्हणते,

“ ज्या गाईला चार वेद ते वंद्य अती मानिती
अठरा गाति जियेची स्तुती
त्या गाईच्या रक्ताने ती शुद्ध जाहली असे
अशीला घालुं मुखीं मी कसें ? ”

भिकारीणीने पाणी घेतलें, पण साखर घेतली नाही आणि ती निघून गेली. अशा आशयाची ही कविता आहे. साधी भिकारीणसुद्धा गाईच्या रक्ताने शुद्ध झालेली साखर खाऊं इच्छीत नाही. तें पाप करूं धजत नाही, आणि आपण शिकलीं सवरलेलीं समजूतदार माणसें मात्र ती अपवित्र साखर बिनदिकत वापरतां. धिक्कार असो त्या विद्येला आणि त्या अमंगल जिण्याला—हा भाव ती साखर भिकारीणीकडून झिडकारण्यांत कवीने साधला आहे. ज्या वेळीं हें गीत प्रत्यक्ष साभिनय गाइलें गेलें असेल त्या वेळीं त्या गीताचा श्रोत्यांवर किती खोल परिणाम घडत असेल हें सांगायला नको.

अशा प्रकारें १९०३ पासून १९०७ पर्यंत ठोमऱ्यांनी लहान लहान अनेक कविता लिहिल्या. त्यांपैकी कांही मोरोपंती आर्यांप्रमाणे वनवासी कवीबरोबर 'उपजतांचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला.' ठोमऱ्यांच्या या काळच्या कवितेवर या हरिदास कवीचा फारसा परिणाम झालेला नाही. मात्र त्यांच्या संगतीने

बालकवींनी जी पायपीट केली, जीं निसर्गसौंदर्यें डोळाभर पाहिलीं, जगाचा जो कडु-गोड अनुभव घेतला, त्यांची नोंद मात्र त्यांच्या या कवनांतूनहि पाहतां येते. 'काय करूं?', 'आत्मविश्वास', 'जग', 'गाणाच्या पक्ष्यास' वगैरे कवनांचा या दृष्टीने विचार करतां येण्यासारखा आहे. त्यांची नैराश्याची तिरीपसुद्धा त्यांत प्रगट झाली आहे. थोडक्यांत सांगायचें तर जाणत्या बालकवींचें हें नेणतें बालरूप आहे. आणि त्यांच्या अंतःप्रेरणा या त्यांच्याच आहेत. त्या जुन्या कवींच्या केवळ पोपटपंची नाहीत, की इंग्रज कवींची ती उसनवारी नाही. आणि म्हणूनच लेंभे, लोंढे वा मोगरे यांच्याप्रमाणे ती प्रवाह-पतित न होतां अगदी पूर्णपणे आत्मनिष्ठ राहिलेली आहे.

कविता लिहून होतांच प्रसिद्धीसाठी धाव घ्यावी हें त्यांच्या स्वभावांत नव्हतें म्हणून म्हणा किंवा आपल्याला ज्या कविता पाठ येतात त्यापेक्षा या अधिक सरस नाहीत असें त्यांना वाटत असल्यामुळे म्हणा, या काळांतील त्यांची कविता बरेच दिवस उपलब्ध नव्हती व अजूनहि पूर्णतया नाही. त्यामुळे १९०७ सालापर्यंत तरी त्यांच्या कवितेने नियतकालिकांतील प्रकाश पाहिलेला नाही. तथापि एवढें मात्र खरें की "ठोमऱ्यांची कविता प्रथम 'काव्यरत्नावली'तून प्रसिद्ध होऊं लागली," हें श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांचें म्हणणें बरोबर नाही. त्यांची 'काव्यरत्नावली'त प्रसिद्ध झालेली पहिली कविता 'दुबळें तारूं' ही १९०९ च्या जूनच्या अंकांत आलेली आहे. त्यापूर्वी एरंडोलच्या 'देशकालवर्तमान' या नियतकालिकांत १९०७ च्या जूनमध्ये 'लहान मुलांस थोडा उपदेश' आला आहे. तर १९०७ च्या मेमध्ये 'आनंद' मासिकांतून 'आनंदी प्रवासी' बाहेर पडला आहे.

या काळांतील त्यांची कविता विचाराने कुणाला जुन्या वळणाची वाटेल, पण विषयाची निवड, वर्णनाची चाकोरी आणि बाह्य परिवेष हीं त्यांचा नवकवितेकडील कल स्पष्ट करण्यास पुरेशी आहे. या कवितांतसुद्धा जुन्या अवघड गणवृत्तांचा जाच त्यांनी आपल्या कवितेवर लादला नाही. तिला स्वैर मात्रावृत्ताच्या संगतींत वावरूं दिली आहे. 'जग हें अवघें अवघें खोटें—नित्य चाललें हें उफराटें—पुरे बोचले याचे काटे—धाव द्यासिंधो!' असें जरी ते कडवटपणे बोलत असले तरी जगाविषयीची त्यांची फार चांगली कल्पना आहे, हें 'जग' व 'शीतल जग' या दोन कवनांवरून समजतें. 'प्रेमदेवता' या कवितेंत तर 'जगवाटिकेंतलीं धर्मस्वर्ग-सुमें हीं—गुंफोनि माळ मी देवतेस या वार्हीं' अशी गोड कल्पना मांडली आहे. हा वेळपावेतो त्यांनी पाहिलेली देशस्थिति 'काय करूं?' मध्ये आटोपसरपणे निवेदिली आहे. त्यांत ते म्हणतात :

“धर्मदीप हा विज्ञावयाला परमेशा लागला
नीति दारची शुनी पुसेना हुंकुनि कोणी तिला.

समाजबंधन शिथिल जाहलें, कीड लागली मुळां
कसा धरिल मग राष्ट्ररू तो मधुर मनोहर फळां ? ”

प्रेम, दिव्य, वगैरे त्यांचीं काव्यमूल्येंसुद्धा या वयांतच त्यांना स्फुरलेलीं दिसतात. तें वर दाखवलेंच आहे. वनवासी कवीच्या संगतीचा परिणाम बालकवींच्या कवितेंतून पाहायचाच झाला तर जुन्या कवितेच्या वळणाने त्यांच्या कवितेला अगदी नव्या धर्तीच्या कवितेंतसुद्धा एक प्रकारें कथानिरूपण किंवा आख्यानाचें स्वरूप आलेलें कुठेकुठे दिसतें. कांही वेळां कवितेचा शेवट उपदेशात्मक किंवा तत्त्वप्रतिपादक केलेला दिसेल. या दृष्टीने ‘हरिण आणि गायन’, ‘क्षय’, ‘लतिका’, ‘कवितेस’ इत्यादि गीतें वाचण्यासारखीं आहेत. या गीतांची रचना जरी शिथिल असली तरी शब्दांची निवड ध्वनिमाधुर्याकडे लक्ष देऊनच केलेली आहे. क्वचित् ‘वैर वाटला’ असा संस्कृतानुकरणाचा प्रयोग आढळला तरी ती कोठेहि दुर्बोध झालेली नाही.

आकाशाला गवसणी घालणाऱ्या विहंगमाला कोटरांत पडून राहणें कुठलें जमायला ? लग्नानंतर मायेचा हा हिरवा रावा घराबाहेर उडाला. शिक्षणाच्या ओढीने त्याने नाशिक गाठलें. जामनेरचे दूधभांडे या सुमारास येथे होते. ठोमरे त्यांच्याकडेच गेले. त्यांनी ठोमऱ्यांच्या वाराची सोय लावून दिली. संस्कृतच्या अध्ययनाची व्यवस्था केली. पूर्वी घेतलेले संस्कृतचे पाठ त्यांनी उजळून घेतले. आणि आपल्या उदर-निर्वाहाचें एक साधन ठोमऱ्यांनी हस्तगत करून घेतलें.

थोड्याच दिवसांत नाशिकच्या राममंदिरांत त्यांचें रामायणांतील कथाप्रसंगांवर प्रवचन चालू झालें. दिवसा संस्कृत पाठांची संथा घ्यावी नि सायंकाळीं देवळांत पुराण सांगावें. सबंध चातुर्मास हा क्रम चालू होता. आरंभीं चारआठ दिवस केवळ दोन वृद्ध स्त्रिया तेवढ्या त्यांच्या पोथीला येत. तरी ठोमरे डगमगले नाहीत. रामायणाचें वाचन त्यांनी अत्यंत निष्ठेने चालविलें होतें. त्यांची वाणी शुद्ध आणि रसाळ, वर्णनशैली श्रोत्याचें मन आकर्षून घेणारी आणि रामायणांतील अवीट मधुर प्रसंग, त्यांतच रामचरिताविषयी श्रोत्यांची भाविकता, यामुळे त्या वृद्ध बायांच्या तोंडून त्यांच्या पुराणनिरूपणाची ख्याति लौकरच गावांत पसरली. ऐकणारांची संख्या आस्ते आस्ते वाढूं लागली.

रामायणासारखा पावन ग्रंथ, शुद्ध मनाचा प्रेमळ तरुण प्रवचनकार आणि भाविकतेने येणारे स्त्रीपुरुष. मग या त्रिवेणीचें माहात्म्य वाढायला अवकाश कसला ? एका महिन्यांतच त्या बालवृहस्पतीला तें देऊळ अपुरें पडूं लागलें. त्यांच्या लौकिकाचें मोजमाप इतर देवळांतील तांदुळांवर कळूं लागलें. त्या शास्त्री मंडळींनी ठोमऱ्यांचा छळ आरंभला. प्रवचनाला रंग भरूं लागला की मध्येच कांही तरी विचारून विवरणांत व्यत्यय आणावा, तर कधी बायाबापड्यांकडे पाहून खाकरावें. खोकारावें. ठोमरे त्याकडे

दुर्लक्षच करीत. पण एखादे वेळी त्या नाठाळांना सत्वर चतुर नि विनीत उत्तर देऊन खाली मान घालावयास लावीत. असे वारंवार घडू लागले. ठोमरे कांही बघत नाहीत हे त्या क्षुद्र जीवांनी जाणले व आपले राखीव खाते त्या महाभागांनी उघडले. त्यांनी देवळाच्या पुजान्याला गाठले. व्यासपीठावरील तांदुळाची रास ठोमऱ्यांनी कधीच स्वतःसाठी घेतली नव्हती. ती पुजान्याचीच धन होत असे. तेव्हा आपल्या अन्नदात्याविरुद्ध जाणे त्याला अशक्यच होते. त्याने त्या दुरात्म्यांना नकार दिला. आपली डाळ कुठेच शिजत नाही म्हणून त्यांना मनांत चुरमुरे खावे लागले.

ठोमऱ्यांनी या प्रसंगाने चांगले यशोधन जोडले. त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. रामरायांच्या कृपेचाच हा प्रभाव आहे या समजुतीने, त्या आनंदाच्या उत्साहाच्या ऊर्मीत त्यांनी श्रीरामचंद्रांचे गुणगान आरंभले. आर्यापति मोरोपंत कवींच्या अनुकरणाने त्यांनी एक 'बालरामायण' लिहून काढले. त्यांत त्यांना आपल्या जीवनांत आलेले अनुभव रामरायांच्या रूपांत मिसळून दिल्यामुळे ते फार रसाळ झाले होते, असा दूधभांडे यांचा अनुभव होता व त्याप्रमाणे त्यांनी बोलूनहि दाखविले. आज त्या कविता अनुपलब्ध आहेत. 'ये मंजुळ गाणे जिथे आत्मविश्वास' हा त्यांचा 'पंथ' कवितेंत वर्णिलेला अनुभव अशा प्रसंगांतूनच निर्माण झालेला आहे. त्यांची 'आत्मविश्वास' ही कवितासुद्धा या घटनेनंतर तयार झाली असावी असे ती कविता वाचल्यानंतर वाटते.

ठोमऱ्यांनी आपल्या स्वभावधर्माप्रमाणे लौकरच नाशिक सोडले. त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यक्रमांत ते कोणत्याहि एका स्थळीं तीन वर्षांपेक्षा अधिक काळ राहिलेले नाहीत. जणु त्यांच्या पायावर नक्षत्रच पडले होते. नाशिकहून ते घरीं आले. त्यांची कविता दूरदूरच्या प्रदेशांतून फेरफटका मारून आली. तिच्या त्या उत्तरेतील स्वाऱ्यांचीं विजयगीतेंच जणु पुढे जळगावच्या कविसंमेलनाने गाइलीं. शारदेच्या साम्राज्यांत पाइक तरी व्हायला मिळेल का म्हणून भीत भीत पाऊल टाकणारे ठोमरे एकदम नाईक होण्याचा प्रसंग आला. आणि अं. वा. ठोमरे हे जळगावच्या पहिल्या कवि संमेलनांत (१९०७) 'महाराष्ट्राचे बालकवि' झाले.

नाशिक जिल्हा शासकीय शाळा, नाशिक
 अध्यापक वि:

समाजबंधन शिथिल जाहलें, कीड लागली मुळां
कसा धरिल मग राष्ट्ररू तो मधुर मनोहर फळां ? ”

प्रेम, दिव्य, वगैरे त्यांचीं काव्यमूल्येंसुद्धा या वयांतच त्यांना स्फुरलेलीं दिसतात. तें वर दाखवलेंच आहे. वनवासी कवीच्या संगतीचा परिणाम बालकवींच्या कवितेंतून पाहायचाच झाला तर जुन्या कवितेच्या वळणाने त्यांच्या कवितेला अगदी नव्या धर्तीच्या कवितेंतसुद्धा एक प्रकारें कथानिरूपण किंवा आख्यानाचें स्वरूप आलेलें कुठेकुठे दिसतें. कांही वेळां कवितेचा शेवट उपदेशात्मक किंवा तत्त्वप्रतिपादक केलेला दिसेल. या दृष्टीने ‘हरिण आणि गायन’, ‘क्षय’, ‘लतिका’, कवितेस’ इत्यादि गीतें वाचण्यासारखीं आहेत. या गीतांची रचना जरी शिथिल असली तरी शब्दांची निवड ध्वनिमाधुर्याकडे लक्ष देऊनच केलेली आहे. क्वचित् ‘वैर वादला’ असा संस्कृतानुकरणाचा प्रयोग आढळला तरी ती कोठेहि दुर्बोध झालेली नाही.

आकाशाला गवसणी घालणाऱ्या विहंगमाला कोटरांत पडून राहणें कुठलें जमायला ? लग्नानंतर मायेचा हा हिरवा रावा घराबाहेर उडाला. शिक्षणाच्या ओढीने त्याने नाशिक गाठलें. जामनेरचे दूधभांडे या सुमारास येथे होते. ठोमरे त्यांच्याकडेच गेले. त्यांनी ठोमऱ्यांच्या वाराची सोय लावून दिली. संस्कृतच्या अध्ययनाची व्यवस्था केली. पूर्वी घेतलेले संस्कृतचे पाठ त्यांनी उजळून घेतले. आणि आपल्या उदर-निर्वाहाचें एक साधन ठोमऱ्यांनी हस्तगत करून घेतलें.

थोड्याच दिवसांत नाशिकच्या राममंदिरांत त्यांचें रामायणांतील कथाप्रसंगांवर प्रवचन चालू झालें. दिवसा संस्कृत पाठांची संथा व्यावी नि सायंकाळीं देवळांत पुराण सांगारें. संबंध चातुर्मास हा क्रम चालू होता. आरंभीं चारआठ दिवस केवळ दोन वृद्ध स्त्रिया तेवढ्या त्यांच्या पोथीला येत. तरी ठोमरे डगमगले नाहीत. रामायणाचें वाचन त्यांनी अत्यंत निष्ठेने चालविलें होतें. त्यांची वाणी शुद्ध आणि रसाळ, वर्णनशैली श्रोत्याचें मन आकर्षून घेणारी आणि रामायणांतील अवीट मधुर प्रसंग, त्यांतच रामचरिताविषयी श्रोत्यांची भाविकता, यामुळे त्या वृद्ध बायांच्या तोंडून त्यांच्या पुराणनिरूपणाची ख्याति लौकरच गावांत पसरली. ऐकणारांची संख्या आस्ते आस्ते वाढूं लागली.

रामायणासारखा पावन ग्रंथ, शुद्ध मनाचा प्रेमळ तरुण प्रवचनकार आणि भाविकतेने येणारे स्त्रीपुरुष. मग या त्रिवेणीचें माहात्म्य वाढायला अवकाश कसला ? एका महिन्यांतच त्या बालवृहस्पतीला तें देऊळ अपुरें पडूं लागलें. त्यांच्या लौकिकाचें मोजमाप इतर देवळांतील तांदुळांवर कळूं लागलें. त्या शास्त्री मंडळींनी ठोमऱ्यांचा छळ आरंभला. प्रवचनाला रंग भरूं लागला की मध्येच कांही तरी विचारून विवरणांत व्यत्यय आणावा, तर कधी बायात्रापड्यांकडे पाहून खाकरावें. खोकारावें. ठोमरे त्याकडे

दुर्लक्षच करीत. पण एखादे वेळी त्या नाठाळांना सत्वर चतुर नि विनीत उत्तर देऊन खाली मान घालावयास लावीत. असे वारंवार घडू लागले. ठोमरे कांही बधत नाहीत हे त्या क्षुद्र जीवांनी जाणले व आपले राखीव खाते त्या महाभागांनी उघडले. त्यांनी देवळाच्या पुजाऱ्याला गाठले. व्यासपीठावरील तांदुळाची रास ठोमऱ्यांनी कधीच स्वतःसाठी घेतली नव्हती. ती पुजाऱ्याचीच धन होत असे. तेव्हा आपल्या अन्नदात्याविरुद्ध जाणे त्याला अशक्यच होते. त्याने त्या दुरात्म्यांना नकार दिला. आपली डाळ कुठेच शिजत नाही म्हणून त्यांना मनांत चुरमुरे खावे लागले.

ठोमऱ्यांनी या प्रसंगाने चांगले यशोधन जोडले. त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. रामरायांच्या कृपेचाच हा प्रभाव आहे या समजुतीने, त्या आनंदाच्या उत्साहाच्या ऊर्मीत त्यांनी श्रीरामचंद्रांचे गुणगान आरंभले. आर्यापति मोरोपंत कवींच्या अनुकरणाने त्यांनी एक 'बालरामायण' लिहून काढले. त्यांत त्यांना आपल्या जीवनांत आलेले अनुभव रामरायांच्या रूपांत मिसळून दिल्यामुळे ते फार रसाळ झाले होते, असा दूधभांडे यांचा अनुभव होता व त्याप्रमाणे त्यांनी बोलूनहि दाखविले. आज त्या कविता अनुपलब्ध आहेत. 'ये मंजुळ गाणे जिथे आत्मविश्वास' हा त्यांचा 'पंथ' कवितेंत वर्णिलेला अनुभव अशा प्रसंगांतूनच निर्माण झालेला आहे. त्यांची 'आत्मविश्वास' ही कवितासुद्धा या घटनेनंतर तयार झाली असावी असे ती कविता वाचल्यानंतर वाटते.

ठोमऱ्यांनी आपल्या स्वभावधर्माप्रमाणे लौकरच नाशिक सोडले. त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यक्रमांत ते कोणत्याहि एका स्थळीं तीन वर्षांपेक्षा अधिक काळ राहिलेले नाहीत. जणु त्यांच्या पायावर नक्षत्रच पडले होते. नाशिकहून ते घरी आले. त्यांची कविता दूरदूरच्या प्रदेशांतून फेरफटका मारून आली. तिच्या त्या उत्तरेतील स्वान्यांची विजयगीतेच जणु पुढे जळगावच्या कविसंमेलनाने गाइलीं. शारदेच्या साम्राज्यांत पाइक तरी व्हायला मिळेल का म्हणून भीत भीत पाऊल टाकणारे ठोमरे एकदम नाईक होण्याचा प्रसंग आला. आणि अ. बा. ठोमरे हे जळगावच्या पहिल्या कवि संमेलनांत (१९०७) 'महाराष्ट्राचे बालकवि' झाले.

वि:
 वि:
 वि:

प्रकरण दुसरें

जळगाव ते बडोदें

खानदेशांतील प्रसिद्ध कवि 'विनायक' तथा विनायक जनार्दन करंदीकर हे पोलीस खात्यांत एक अंमलदारच होते. त्यांची व ठोमऱ्यांच्या वडिलांची जानपछान होतीच. त्यांच्या तोंडून न्यंबक बापूजींच्या कवित्वाचीं कौतुकें त्यांनी ऐकलीं होतीं. आणि 'देशकालवर्तमान' या एरंडोलच्या साप्ताहिकांतून आलेली कविताहि त्यांनी वाचलेली असावी. त्यामुळेच ठोमरे कवीविषयी त्यांच्या मनांत जिव्हाळा उत्पन्न झाला होता. तो एक 'खाणींतील अनगड हिरा' आहे असें ते म्हणत. त्यांना अभ्यास-वाचनाची मदत लाभली तर खानदेशाला चांगला कवि मिळेल असा त्यांना विश्वास वाटे. म्हणून त्यांनी कविसंमेलनाच्या चालकमंडळींना न्यं. बा. ठोमरे यांची परिस्थिति निवेदन केली आणि कसेंहि करून त्यांना संमेलनास आणवणें योग्य आहे याची खातरजमा संमेलनाचे कल्पक व चालक आणि 'काव्यरत्नावली' मासिकाचे संपादक नानासाहेब फडणीस यांना दिली.

नारायण नरसिंह फडणीस यांचा मराठी काव्याचा व्यासंग चांगला. काव्याची नितांत आवड, स्वतःचा छापखाना, त्यामुळे झीज सोसूनहि त्यांनी 'काव्य-रत्नावली' सारखें मासिक चालविलें होतें. एके दिवशीं एक मुसलमान गृहस्थ नानासाहेबांच्याकडे आले. त्यांना उर्दू कवितांचें मासिक काढावयाचें होतें म्हणून अशा प्रकारच्या मासिकासाठी कोणत्या प्राथमिक गोष्टी आवश्यक आहेत, खर्च काय येईल वगैरे माहिती घेण्याची त्यांची इच्छा होती. नानासाहेबांना कवितांचें मासिक ही कल्पना नवीन होती. म्हणून त्यांनी त्या उर्दू कवीला विचारलें, "किती पानांचें मासिक काढणार ? कविता कशा मिळवणार ? मासिकामध्ये कवींचीं चित्रें व चरित्रें द्यायचीं का ?" असे अनेक प्रश्न करून त्यांनी आपल्याला हवी असलेली माहिती घेतली. 'कवितांचें मासिक' या विचाराने त्यांना घेरलें. त्यांनी वि. कां. ओक, गो. वा. कानिटकर, आगाशे, ना. वा. टिळक वगैरे कविजनांपुढे आपल्या 'कवितांच्या मासिका'ची कल्पना मांडली. त्या सर्वानाच ती पसंत पडली. आणि इ. स. १८८७ मध्ये 'काव्यरत्नावलि' चमकूं लागली. या परिचित कविमंडळींतूनच त्यांनी

काव्यपरीक्षक मंडळ नेमलें व त्यांच्या पसंतीला उतरणाऱ्या कविताच काव्यरत्नावलींत येऊं लागल्या. नानासाहेबांनी सरासरी पन्नास वर्षे हें मासिक चालविलें.

पुढे काव्यरत्नावलीच्या निमित्ताने अनेक कवींचा परिचय नानांना घडला. आणि त्यांच्याशीं नेहमी विचारविनिमय सुरू झाला. या सर्व कविमंडळींनी एकत्र यावे आणि अर्वाचीन काव्याचा विचार व्हावा, असाहि विचार त्यांच्या डोक्यांत वारंवार येई. परंतु हें व्हावें कसें ? या विचारांतूनच त्यांना कविसंमेलनाची कल्पना सुचली. ती त्यांनी आपले स्नेही ना. वा. टिळक यांच्यापुढे मांडली व इतरांनाहि पत्रें लिहून साह्य मिळण्याची शक्यता किती याची चाचपणी केली. सर्वांरंभींचे तंडुल कोणी न देतां बहुतेक ठिकाणीं त्यांना वाटाण्याच्या अक्षताच मिळाल्या. पण ना. वा. टिळकांनी मात्र ती कल्पना मनावर घेतली, व त्याप्रमाणे कामाला सुरुवात केली. कवि आणि संस्थांचे प्रतिनिधि यांचीं संमेलनास हजर राहण्याचीं आश्वासनें येऊं लागलीं. तेव्हा मग प्रश्न उद्भवला की या सान्या लोकांचा खर्च करायचा कसा ? या पाहुण्यांचा खर्च सोडला तरी संमेलनासारखा मोठा समारंभ साजरा करायचा तरी अवांतर खर्चसुद्धा कांही कमी नसतो. प्रवास आहे, टपाल आहे, जाहिरात आहे, मंडळींच्या वसण्या-उठण्याची सोय, जागेचा शृंगार—एक की दोन, अनेक खर्चाच्या बाबी आहेत. त्या निस्तरायच्या कशा ? इतका व्याप संभाळावयाचा म्हणजे कमींत कमी तीनचार हजार रुपये तरी हवेत. एवढा पैसा उभा करणें नानासाहेबांना दुर्घट वाटूं लागलें. त्यांनी आपली अडचण टिळकांपुढे मांडली. टिळक आले. पुन्हा विचार झाला. संमेलन भरवायचेंच असें नक्की ठरलें. आणि २४ फेब्रुवारी १९०७ ला संमेलनाचें पहिलें प्रासिद्धिक प्रकाशित झालें.

हें पत्रक 'खिस्ती नागरिक' पत्राच्या १६ फेब्रुवारी १९०७ च्या अंकावरून 'स्मृतिचित्रें' पुस्तकांत 'जळगावचें कविसंमेलन' या प्रकरणांत पृष्ठ १७ वर लक्ष्मीबाई टिळक यांनी दिलें आहे. परंतु त्यांच्या अगोदरच्या पानावर "१५ डिसेंबर १९३५ ला 'खिस्ती नागरिक' पत्राचा जन्म झाला" असें लिहून ठेवलें आहे. तेव्हा यांतील कोणतें तरी एक विधान दुरुस्त होणें आवश्यक आहे.

या सुमारास जळगावांत दलपत दयाराम नांवाचे एक खिस्ती गृहस्थ 'प्रांता'च्या हुद्द्यावर काम करीत असत. त्यांचा व टिळकांचा परिचय होता. त्यांच्या मदतीने संमेलन यशस्वी करण्यासाठी हवा असलेला पैसा टिळकांनी उभा केला. डॉ. कीर्तिकर या तत्कालीन एका उदारधी कवीच्याच अध्यक्षतेखाली संमेलन मार्चमध्ये भरवायचें ठरलें. संमेलनाच्या तारखा ठरल्या. त्यासाठी टिळक जळगावास वारंवार येत. टिळक अशाच प्रकारें आले असतां कवि विनायकांनी त्यांना गाठलें, व त्यांच्याजवळ ठोमऱ्यां-विषयी बोलणें काढलें. "तो एक होतकरू मुलगा आहे. त्याच्या अंगीं उपजत काव्यशक्ति आहे. तो बोलतां बोलतां कविता लिहितो, हें मला माहीत आहे. त्याला

जरूर संमेलनास आणावें. तुमची तयारी असेल तर—मला तो माहीत आहे—
त्याच्याकडे आपण जाऊं.” विनायक हे त्या वेळीं नाणावलेले कवि, सरकारी पोलीस
अधिकारी आणि संमेलनाकडे अत्यंत जिव्हाळा असलेला गृहस्थ, तेव्हा त्यांचें बोलणें
फुकट जाण्यासारखें नव्हतें. टिळकहि मनाने उदार नि प्रेमळ. होतकरू कवींना उत्तेजन
देण्याकडे त्यांचा कल. त्यामुळे शीघ्रकवींच्या परिचयाची संधि कवि टिळकांनी दवडली
नाही. ते दोघेहि मिळून दुसऱ्याच दिवशीं ठोमऱ्यांच्या घरीं गेले.

आपल्याकडे महाराष्ट्राचे दोन विख्यात कवि आले याचेंच ठोमऱ्यांना नवल
वाटलें. घरीं टेबलखुर्च्या नव्हत्याच. त्यांनी एक चटई बसायला टाकली. आणि त्याच
चटईच्या एका कोपऱ्याला अर्धवट जमिनीवर, अर्धवट चटईवर असे ते बसले. आपली
पायधूळ या गरिबाच्या घरीं कशी, याची विनायकांकडे वळून चौकशी केली. आणि
संमेलनाची कल्पना सांगून विनायकांनी त्यांना आमंत्रण दिलें. ठोमऱ्यांनी त्यांचे आभार
मानले, पण आपली संमेलनाला उपस्थित राहण्यांतील अडचण स्पष्टपणे निवेदन केली.
त्यांचा तो मोकळेपणा टिळकांना आवडला. इतकेंच नव्हे तर त्यांनी सहृदयपणे त्यांची
गाडीभाड्याची व राहण्याची सोयहि केली. घरच्या मंडळींनीहि संमेलनाला जायला
परवानगी दिली. टिळक व विनायक परतले.

ठरल्याप्रमाणे दोन दिवसांनी ठोमरे संमेलनासाठी जळगावीं आले. टिळकांना
भेटले. त्या वेळीं टिळकांनी त्यांची कविता वाचण्यासाठी म्हणून मागितली. पण मोठ्या
उमेदीने आलेल्या त्या पोरापाशी त्या होत्या कुठे ? आणि टिळकांनीहि कविता घेऊन
येण्याविषयी त्यांना कांही सुचवलें नव्हतें. ठोमऱ्यांना तर अशा तऱ्हेच्या संमेलनाची
कल्पनाच नव्हती. तथापि मोठ्या आत्मविश्वासाने ते म्हणाले, “येथे मजपाशी कविता
नाही. कविता आणून वाचायच्या याची मला जाणीव नव्हती. आणि इकडे यायच्या
नादांत कविता बरोबर ध्यायला मी विसरलोंच. पण मला जर शाई-कागद मिळेल तर
सायंकाळपर्यंत आपल्याला आवडतील अशा एकदोन कविता लिहून काढीन !” झालेली
चूक टिळकांच्या लक्षांत आली. विनाकारण यातायात घडली अशीहि विचाराची एक
तिरीप मनांत येऊन गेली. तथापि विनायक कवींनी केलेल्या ठोमऱ्यांच्या शीघ्र कवित्वाची
तारीफ त्यांच्या स्मरणांत होतीच. तीच कसोटी पाहण्याचा आता प्रसंग आला. त्यांनी
ठोमऱ्यांना लेखनसाहित्य पुरविलें. त्यांनी लगेच एक कविता लिहून काढली.

महाराष्ट्राचें तें पहिलेंवहिलें कविसंमेलन. पहिलेपणाच्या गोडीने सारा कविवृंद व
रसिक श्रोता भारावलेला होता. ‘इंदिरा’ काव्याचे कर्ते डॉ. का. र. कीर्तिकर यांच्यासारखा
अर्वाचीन कवितेचा उपासक अध्यक्षस्थानी. मग कवितेच्या रसरंगाला उधाण आलें
तर नवल नाही. वि. मो. महाजनी, चंद्रशेखर, अनंततनय, माधवानुज, लोंढे यांच्या-
सारखे प्रथितयश कवि संमेलनांत भाग घेणार, काव्यसुगंध दवरवळणार, या भावनेने
सर्वत्र आनंदाचें वातावरण पसरलेलें होतें. उत्साहाचें कारणें लक्ष्मीविलास नाट्यमंदिरांत

थुईथुई उडत होतें. 'काव्यरत्नावली'चे सूर जळगावच्या कोनाकोपन्यांतून निनादत होते. अशा उत्फुल्ल वातावरणांत रे. टिळकांचें 'चित्रकाव्य' या विषयावर प्रथम सुश्राव्य व्याख्यान झालें. आणि मग एक कोवळा पोर वयाने सोळासतराचा असेल, व्यास-पीठावर आला. धीटपणे उभा राहिला आणि आपण नुकतें केलेलें कवन म्हणूं लागला.

“अल्पमती मी बालक नेणें काव्यशास्त्रव्युत्पत्ति
कविवर्यांनो, मदिय बोबडे बोल धरा परि चित्तीं”

या सुरुवातीच्या दोन ओळीं ठोमन्यांनी दोनदा घोळवल्या. आवाजांतील खणखणीतपणा, स्पष्ट उच्चार आणि म्हणायला फटक्यासारखी कडकडीत जडणीची चाल, त्यामुळे श्रोत्यांचें चित्त पहिल्या झटक्यांत वेधलें. त्याच ओळीं त्यांनी पुन्हा गाडल्या आणि पुढे गायन चालू केलें.

“गीर्वाणीं नच गती कळेना महाराष्ट्रभाषा ही
आगळीक परि करितों पुढती होइल क्षम्य जना ही
बुद्धीविरहित आहे माझें काव्य पोरकें धाज
त्याकरवीं मग होईल कैसें जनमनरंजन काज
या बाळाला मती देउनी आणिल का हो कोणी
सर्व जगाच्या चवाठ्यावरी इच्छा वागत स्वमनीं”

असा हा अवघ्या चौदा ओळींचा फटका खडखडीतपणे म्हणून सान्या सभेला वंदन करून ठोमरे खाली उतरले. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. सभेने आपल्या पसंतीचा कौल दिला. टिळकांच्या अंगावर जणु मूठभर मांस चढलें. अध्यक्षहि वेहद्द खूष झाले आणि त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांनी जरीकाठी उपरणें देऊन ठोमन्यांचा गौरव केला. आणि अगदी उत्स्फूर्त 'बालकवि' म्हणून त्यांची पाठ थोपटली. सारा श्रोतृसमाज या बालकवित्वाने भारून गेला. अख्खा दिवस सान्या संमेलनांत तोच एक विषय चर्चेचा झाला. कवि माधवानुजांनी तर त्याच दिवशीं 'बालकवीचा गौरव' नामक एक कविता लिहिली. त्यामध्ये

“खर्चुनि रचनाचातुर्यातें कर वसनास तयार
लाज राख तूं निजजननीची गांजुनि गेली फार”

अशी महाराष्ट्राची अपेक्षा बोलून दाखविली. आणि या बालकवीने महाराष्ट्राची अपेक्षा व्यर्थ ठरविली नाही हें आज त्यांच्या कवनाची जी चर्चा होत आहे त्यावरून स्पष्ट होतें. आजचा महाराष्ट्र तर त्र्यंबक बापुजी ठोमरे हे त्यांचें मूळचें नांव विसरून 'बालकवि' याच नांवाने त्यांना ओळखतो.

माधवानुजांनी आपल्या वर उल्लेखिलेल्या कवितेंत बालकवींना 'वस्त्र जरीचें पान' दिल्याची नोंद आहे. परंतु नंतरच्या कांही टिपणकारांनी कुणी 'मंदील' तर कुणी 'शाल' दिल्याचें वर्णिलें आहे. मुलाचें वयोमान लक्षांत घेतां माधवानुजांचेंच वर्णन वास्तविक आहे. आज तें 'जरीचें पान' त्यांच्या घरीं पाहायला मिळण्यासारखें आहे. बालकवींनी गाडलेल्या या कवितेविषयी टिळकांनी बालकवींवरिल 'मनोरंजनां'त लिहिलेल्या मृत्युलेखांत पुढीलप्रमाणे वर्णन केलें आहे :

“या प्रसंगीं एक दिवस एका गरीबशा दिसणाऱ्या सोळासतरा वर्षांच्या विद्यार्थ्यानें श्रोतृवृंदापुढें येऊन स्वतः रचलेली थोडीशी कविता वाचून दाखविली. या कवितेचें स्वरूप वर थोडासा फरक करून दिलेल्या जयदेवाच्या उक्तीप्रमाणे (मधुरकोमलकांत पदावलं श्रुणुत बालकवेश्च सरस्वतीं) मनोहर होतें. ती अर्थसंपन्न व प्रसादयुक्त होती, आणि ती एका अल्पवयस्क विद्यार्थ्याच्या प्रतिभेचें फल असल्यामुळे तिचें कौतुक उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य मर्यादेच्या बाहेर गेलें होतें. या विद्यार्थ्याचें सहृदय श्रोतृवृंदाने अर्थात् आनंदपूर्वक गौरव केलें.”

टिळकांचा हा अभिप्राय या प्रसंगानंतर एक तपाने दिलेला आहे. पण या प्रसंगानंतर लगेच म्हणजे १५ मार्च १९०७ च्या 'खिस्ती नागरिक' साठी लिहिलेल्या वृत्तांतांत ते म्हणतात, “कुमार त्र्यं. बा. ठोमरे नांवाच्या केवळ तेरा वर्षांच्या बालकवीचें शीघ्रकवित्व जमलेल्या मंडळींना पहावयास मिळालें. याची शुद्ध, सुगम, रसाळ कविता ऐकून, कवित्वशक्ति ही ईश्वरी देणगी आहे, असें कोणाला वाटलें नसेल?...ईश्वर ह्या मुलाकडून आमच्या देशाची पूर्णपणे सेवा करून घेवो !”

ठोमऱ्यांचा इतका गौरव ज्या कवनामुळे झाला ती कविता त्यांच्या काव्यसंग्रहाचें संपादन करणाऱ्या एकालाहि अद्याप उपलब्ध नसावी हें दुर्भाग्य होय ! संमेलनांतला गौरवाचा प्रसंग लक्षांत घेऊन त्यांनीच पुढे लिहिलेली 'शाहीर' ही कविता वाचली तर स्वतः कवीवरसुद्धा 'तयाचा तसाच उठला ठसा !' असा पुरावा सापडेल.

या पहिल्या कविसंमेलनाला लहानमोठे तेवीस कवि हजर होते. याशिवाय सरासरी चाळीस संस्थांचे प्रतिनिधि आले होते, असें फडणिसांच्या सांगण्यावरून दिसतें. विनायकांनी जरी बालकवींसाठी एवढी खटपट केली होती तरीसुद्धा ऐन वेळीं प्रकृति विघडल्यामुळे ते जवळ असूनहि संमेलनाला उपस्थित राहूं शकले नाहीत. संमेलन यशस्वी करण्यांत टिळकांचा प्रमुख हात होता हें खरें. म्हणून कांही संमेलनाची मूळ कल्पना त्यांची ठरत नाही. उलट ती कल्पना वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे फडणीसांचीच होय. ती टिळकांची म्हणण्याला 'स्मृतिचित्रा'मध्ये संमेलनपत्रकाचा आधार दिला आहे. आणि त्याला दुजोरा म्हणून पुढील तर्कवाद आहे : (१) पत्रांत टिळकांची सही पहिली व भाषाशैली त्यांची आहे. (२) (“काव्यरत्नावलीसारखें आधुनिक कवितेचें मासिक पुस्तक सोळासतरा वर्षे अस्तित्वांत असून इतकें विपन्नावस्थेंत कां आहे,”

अशा तऱ्हेने) काव्यरत्नावलीचा उल्लेख नानासाहेब फडणिसांनी स्वतः लिहिलेल्या पत्रांत केला नसता. (३) जणु कांही स्वतःच्या मुलाचें लग्न आहे अशी घरांतील गडबड. (४) नानासाहेब फडणिसांनी पुढे बहुतेक सर्व खरकटें काढलें. पण तें करून ठेवलें टिळकांनी.

कोणीहि प्रामाणिक कार्यकर्ता आपलें कार्य उरकण्यासाठी गडबडींत असायचाच. त्यामुळे टिळकांकडे तेवढी गडबड आणि फडणिसांकडे सर्व शांत होतें असें कसें ठरतें? किंबहुना सारें खरकटें नानासाहेबांनी काढलें यावरून त्यांच्याच कामसु वृत्तीची आणि संमेलनाच्या आस्थेची कल्पना येते. परंतु खरकटें काढण्याची बायकी लेखनशैलीच्या आविर्भावांतील वृत्ति तेवढी उदारपणाची दिसत नाही. आणि एकत्र काम करण्याच्या प्रसंगीं ज्याला थोडा अधिक मान आहे किंवा जो लोकांना अधिक माहित असतो त्याचें नांव पत्रकांतून अगोदर येणें स्वाभाविक आहे. शिवाय आपली नम्रता व्यक्त करण्यासाठी-सुद्धा नानासाहेबांनी तें शेवटीं घातलें असेल. या नांवाच्या स्थानावरून कांही मूळ कल्पना अमक्याची आहे किंवा नाही हें ठरवणें धाष्टर्याचें आहे. आता या पत्रकांतील 'काव्यरत्नावली' बद्दलचा उल्लेख नानासाहेबांनी केला नसता, असें लक्ष्मीबाईना कां वाटलें कळत नाही. कारण त्या मासिकाची विपन्नावस्था त्यांनी त्या मासिकाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या 'सालअखेर' मध्ये प्रथम स्पष्ट मांडली आहे. यानंतरहि त्यांनी 'रत्नावलीची शोचनीय स्थिति' अनेक वेळां वाचकांपुढे ठेवली आहे. मग वरील वाक्यांत ती पुन्हा सांगतांना त्यांत लाजण्यासारखें कांहीहि नाही. सर्व मामला उघड होता. अर्थात् सदर पत्रक टिळकांच्या सहलग्नाने लिहिलें किंवा टिळकांनी स्वतःच लिहिलें असें म्हटलें तरी संमेलनाचें कल्पकत्व टिळकांकडे कसें जातें हें समजणें अशक्य आहे.

या संमेलनाने जसे महाराष्ट्राला 'बालकवि' दिले तशी काव्यगायनाची प्रथाहि दिली. सुमंत किंवा पुढे टेकाडे यांच्या काव्यगायनाची स्फूर्ति येथून झाली असणें शक्य आहे. एक छोटासा फटका गाऊन दाखविल्याने तो कसा चटका लावून सोडतो याचें प्रात्यक्षिक मिळालें असल्यानेहि अर्वाचीन कवि काव्यगायनाकडे वळले असावेत. स्वतः बालकवींनीहि यानंतर एकदोन वेळां जाहीर काव्यगायन केलेलें आहे. खासगी रीत्या तर ते अनेक कवनें गाऊन दाखवीत. या काळानंतर झालेली त्यांची कविता बहुतेक 'आनंदी आनंद गडे — इकडे तिकडे चोहिकडे' असा आनंदाचाच सूर काढणारी झालेली आहे. त्यांत सर्वत्र आनंद, मोद, उल्हास वगैरे उत्साहदर्शक शब्दांची खैरात आहे. त्यांतलीं मुलें आनंदी, फुलें आनंदी, वारे गाणारे नि झरे झुळझुळणारे; गगन आणि सदन हर्षाने फुललेलें आहे. पण हें सारें प्रतिपदेच्या चांदण्यासारखें म्हणजे उदयाशींच लोपणारें आहे. नव्हे, त्या आनंदांतसुद्धा विषण्णता दिसते.

ठोमरे संमेलन जिंकून आले. मानाचें पान घेऊन आले. पण घरीं प्रपंचाचा गाडा त्यांना ओढायचा होता. ते पुन्हा चिंताक्रांत झाले. आयुष्य तर दिवसानुदिवस

सरत होतें. कांही पुढे शिकावें ही तळमळ कुरतडत होती. पण तें साधत नव्हतें. ते वेचैन होत. त्या वेळीं बडोद्यास त्यांच्याच गावचीं कांही मुलें कलाभवनांत शिकत होतीं. त्यांच्या सोबतीने ते तिकडे गेले. जातांना सेनापति पां. म. वापट यांच्याकडून प्रा. जी. जी. पेंडसे यांना एक ओळखपत्र घेऊन, ते दिवाळीच्या सुमारास तेथे गेले. त्यांच्याकडून थोडें इंग्रजी, थोडें संस्कृत वाचन यापेक्षा अधिक लाभ झाला नाही. तेथे ते सरासरी दीडदोन वर्षे होते, असें रे० टिळक मनोरंजनांतील आपल्या लेखांत म्हणतात. येथे कांही तुरळक कविता त्यांनी लिहिली. ती अल्प असली तरी ठोमरे यांच्या काव्यविकसनाचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीने मोलाची आहे.

या काळांत त्यांच्या कवितेला पाय फुटून ती मुलांच्यासाठी निघणाऱ्या मासिकांतून 'चाल चाल माते' करूं लागली होती. त्यांनी लिहिलेलीं बहुतेक सर्व बालगीतें १९०८ ते १९१० पर्यंतच्या काळातीलच आहेत. आणि तीं 'आनंद', 'बालबोधमेवा' आणि 'बालोद्यान गीतें' यांमधूनच प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. परंतु 'ज्ञानोदय'मध्ये ठोमऱ्यांच्या एकाहि कवितेचें प्रथम प्रकाशन होऊं नये, याचें आश्चर्य वाटतें. १९१५ मध्ये 'अप्सरांचें गाणें' आलें आहे, पण तेंसुद्धा 'खेळगडी' मासिकांत येऊन गेल्यानंतरच आलेलें आहे. याशिवाय कांही दुसऱ्या प्रकारची कविता 'काव्यरत्नावली' आणि 'मनोरंजन' मासिकांतून आलेली आहे. हीच कविता बालकवि काव्यरचनेच्या दृष्टीने कसे बदलत आहेत हें दाखवण्यासाठी उपयुक्त आहे.

मेळ्यासाठी कविता लिहितांना ती परिणामकारक कशी करावी याचें प्रत्यंतर त्यांना आलें होतें, हें 'मोरस' या कवितेच्या विवेचनाच्या वेळीं दाखविलें आहेच. तोच अनुभव त्यांनी आपलीं बालगीतें लिहितांना डोळ्यांपुढे ठेवलेला आहे. शिवाय 'वनवासी' कवीबरोबर असतां कीर्तनप्रसंगीं कविता म्हणून दाखवितांना गेयता कशी उपकारक होते याचा पडताळाहि त्यांनी घेतला होता. त्या ज्ञानाचा उपयोग करूनच त्यांनी हीं बालगीतें लिहिलेलीं आहेत. त्यांच्या इतरहि गीतांना त्यांनी बालभावनेनेच मदविलें आहे. म्हणूनच एका दृष्टीने तीं प्रौढ मुलांचीं बालगीतेंच वाटतात. इतकीं विपुल आणि विविध बालगीतें निदान त्यांच्या काळापर्यंत तरी एक टिळक वगळल्यास इतर फारच थोड्या कवींनी रचलेलीं आढळतील. किंबहुना मराठीचें हें दालन समृद्ध व्हायला टिळक आणि दत्तकवि यांच्याबरोबरच बालकवींचाहि हातभार लागलेला आहे हें विसरून चालणार नाही.

लहान मुलांना रडणें रुचत नाही. त्यांना हसणें-खिदळणें आवडतें. त्यांची वृत्ति चंचल; थोरांचें अनुकरण करण्याकडे प्रवृत्ति. त्याचप्रमाणे कथाश्रवणांत रममाण होणें, साधें गद्यसुद्धा सुरांत गाण्याची लक्ष्म, या गोष्टी लक्षांत घेऊन ठोमऱ्यांनी बालगीतांची रचना केली आहे. त्यांत अभिनयाला अवसर आहे. कथनांत नाट्यात्म संवाद आहे. आणि सहज वाचतां वाचतां अर्थबोध व्हावा असे सोपे सोपे पण नादमधुर शब्द,

मुलांच्या तालसुराला जमेल अशी विषयानुरूप गोड पण गेय रचना, बालांच्या आवडीचे विषय, सर्व कांही बालवृत्तीने भरलेलें व बालांइतकेंच मोहक आहे. साधा लक्ष्मी-बाईंच्या कादंबरीवर लिहिलेला अभिप्रायसुद्धा याच बालभावनेचा द्योतक आहे. (स्मृतिचित्रें, कहाणी पृ. ६५ पाहा). मुलें अक्षराला अक्षर लावून कसें वाचतात? वाचतांना शब्दांची कशी लांडगेतोड होते? शब्द कसा वेडावाकडा वाचतात, उच्चारतात? आणि लिहितांना-वाचतांना हजार चुका होत असल्या तरी अजाणपणे कशीं बेधडक पुढे पुढेच वाचीत जातात, वगैरे अनेक बारीकसारीक गोष्टींचा मार्मिकपणे उपयोग करून ठोमऱ्यांनी तो विनोदी अभिप्राय सजविलेला आहे. बालभावनेचें अगदी मोजक्या शब्दांत इतकें मजेदार व प्रभावी वर्णन मराठी भाषेंत तरी त्यांच्यासारखें तेंच एक आहे, असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाही. 'या बाई या—बकुळीच्या झाडाखाली फुलें वेचुं या' हें स्त्रीगीताच्या चालीवर गोड गाणें अतिशय गेय आहे. गाण्यांतील आशयापेक्षा चालींत मुलें रंगून जातात. 'आई आई चांदोबा मजला देई', 'पाहत लाहूं—गोदिला ग माधा भाऊ' या गाण्यांतील बोंबडे बोल ऐकून एकनाथाचा 'बोंबडा' डोळ्यांपुढे आल्याशिवाय राहणार नाही. 'चिव चिव ग चिमणूताई' ही संग्रहांतील कविता 'बालबोधमेवा' मासिकाच्या १९१० मेच्या अंकीं 'टलाट आणि पलाप' या सदराखाली 'झोप लागली बाळाला पण' या नांवाखाली प्रकाशित झाली आहे. कवितेला अशा प्रकारें नांव देण्याची पद्धति ठोमऱ्यांनी बहुधा केशवसुत कवींच्या अभ्यासाने स्वीकारलेली दिसते. ही व 'चिमणीचा घरटा चोरीस गेला' या कवितांची रचना इंग्रजी वळणाची आहेच. त्यांतील संवाद, गद्यसदृश रचना आणि अभिनयाला ठेवलेली कूस यांवरून त्यांना नाट्यगीतरचनेची कल्पना चांगली अवगत होती असें दिसतें. पैकी दुसरें नाट्यगीत हें तर उघड उघड 'हू स्टोल् द नेस्ट' या इला विलर विल्कॉक्स यांच्या कवितेचा सटळ अनुवादच आहे. मात्र पहिल्या गीतांतील 'चिमणु-ताई' खास बालकवींचीच आहे. 'रागोबा आला आला' या गीतांतील चिडवणूक रसिकाला आपल्या बाळपणांत घेऊन गेल्याशिवाय राहणार नाही. या गीतावर टिळकांच्या 'ऊनपाऊस' या बालगीताची छाया स्पष्ट दिसते. तसें हें गीत तांबे कवींच्या 'गट्टी फू'ची सुद्धा आठवण करून देतें. इतकें असूनहि तें गाणें अतीव हृद्य वाटतें तें त्यांतील निरागस बालभावनेमुळेच होय. 'घोडा घोडा खेळुं चला रे' या अभिनयगीताची सुरुवात जशी नाट्यमय आहे तसा शेवट नाही. तो वृत्तकथनांत झाल्याने परिणामशून्य होतो. एकंदरीने हीं बालगीतें मनोहर आहेत असेंच म्हणावें लागतें.

जळगावच्या कविसंमेलनांत ठोमऱ्यांनी महाराष्ट्र रसिकांचें मन प्रथम आपल्याकडे वेधून घेतलें. त्यानंतर 'मनोरंजना'ने प्रसिद्ध केलेली 'आनंदी आनंद गडे' आणि 'ओवाळणि घाली भाई' या दोन गीतांच्या वाचनाने मराठी कविवर्ग पुन्हा एकदा मोहित झाला. 'आनंदी आनंद गडे' ही कविता बडोदे येथे लिहून झाल्यावर एका होळीपुढे म्हणण्यांत

आली होती, असें बाबुराव सांगतात. या गीतांतील आनंद होळींतील आनंदाशीं निगडित असल्यासारखा वाटत नाही. तो इकडे तिकडे चोहिकडे भरला आहे. पण होळीचा आनंद 'शिमगा सरला नि कवित्व उरलें' अशा प्रकारचा क्षणिक, प्रासंगिक असतो. तेव्हा होळीच्या आनंदापेक्षा निखळ आनंदाचेंच यांत वर्णन आहे. या कवितेची चाल मात्र याच गाण्यानंतर अर्वाचीन मराठी कवितेने विशेष प्रचारांत आणली. इतकी की त्या वेळीं नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या कवितेच्या सरासरी पंचमांश इतक्या कवितेवर "चाल 'आनंदी आनंद' सारखी" असें लिहिलेले आढळेल. ही चाल इंग्रजी कवितेच्या वळणाने त्यांनी घेतली असा कांही टीकाकार कवींचा दावा आहे. परंतु या प्रकारची रचना टिळकांच्या कवितेंत अनेकशः आढळेल. केशवसुतांच्या कवितेंतहि आढळेल. राजकवि भा. रा. तांबे यांनी अगदी अशीच एक कविता 'आनंद' मासिकासाठी ऑगस्ट १९०६ सालीं प्रकाशनार्थ पाठवलेली असून ती प्रासंगिक आहे :

“आनंदी आनंद मुलांनो आनंदी आनंद
चहूकडे दाटला दशदिशीं आनंदी आनंद ॥ ध्रु. ॥
आकाशीं आनंद वरीं
भरे धरेवरि त्याचपरी
गिरिशिखरीं, तरुशिखरिं घरीं
आनंदाचा सागर भरला ध्याच बुड्या स्वच्छंद
आनंदी आनंद मुलांनो, आनंदी आनंद...”

या काडव्यांतील शब्द, कल्पना आणि रचना हीं बालकवींच्या 'आनंदी आनंद गडे' या कवनाशीं जुळणारीं नाहीत का ?

'ओवाळणि घाली भाई' या बडोद्यासच लिहिलेल्या दुसऱ्याहि एका गाण्याने कित्येकांना वेड लावलें होतें. 'मी कवि कसा झालों' हें सांगतांना अत्रे या गाण्याचा उल्लेख आवर्जून करतात. अनेकांच्या ध्यानांत राहण्यासारखी ती कविता आहे. या कवितेंत संस्कृत शब्द भरपूर आहेत. मधुकौमुदी, प्रणय, सौध, क्षौम वगैरेंसारखे संस्कृत शब्द ठोमरे सहज वापरीत, असें संस्कृत विषयाचे प्रा. आठवले सांगतात. हे शब्द वापरतांना त्यांना कधीच विचार करावा लागत नसे. ते अगदी बोलतांना वापरावे तसे आपोआप त्यांच्या तोंडीं येत इतकें त्यांचें त्या भाषेवर प्रभुत्व होतें. या अकूर जातींत लिहिलेल्या कवितेंत आणखीहि एक वैशिष्ट्य आहे. ती कविता वाचतांना तें प्रतीत होतें. एक गतधवा स्त्री प्रणयाच्या स्वप्नांत रंगली आहे. 'स्वप्नाच्या मनोमयी लीला' तिला गुंगवतात. पण तिला कांही सुख लाभत नाही. अशा प्रकारें कवनाचीं तीन कडवीं गाइल्यावर शेवटच्या कडव्यांत एकदम कलाटणी येते. तिला दिव्य तेज दिसतें. कुणी तरी हात दिला असें वाटतें आणि आपलें अधःपतन टळलें, आपला

उद्धार झाला, याची जाणीव होते तोच 'चल भगिनी ये' असे शब्द तिच्या कानी येतात. तिला धन्य वाटतें. आपल्याला ज्याची आशा नव्हती तें साक्षात् दिव्य प्रेम आपल्यापुढे उभें राहिलें असें वाटून ती भावनिर्भर होते आणि बंधुप्रेमाने 'ओवाळणि घाली भाई।' असें गाते. असा गोड शेवट त्या गीताचा आहे. हें ध्यानांत घेतल्यानंतर व ती कविता बडोद्यास झाली हें कळल्यामुळे या कवितेचा अन्वयार्थ ठोमन्यांच्या जीवनाकडे लावतां येतो. बालकवींचे मित्र के. ल. टेंभुर्णीकर यांनी मला लिहिलेल्या एका पत्रांत 'नगरकडे येण्यापूर्वी, बडोद्याकडे असतांना, कुणाच्या तरी प्रेमपाशांत ते सापडले असावेत, असें त्यांच्या बोलण्यावरून वाटत असे.' असा ठोमन्यांच्या विषयीचा उल्लेख आहे. आणि ठोमरे ज्या दत्तमंदिराजवळ राहत असत तेथेच एक गुजराथी कुटुंब राहत असे. त्या कुटुंबाचा बालकवींशीं परिचय होता व कुटुंबांत एक बालविधवा होती, ती ठोमन्यांवर अनुरक्त होती, हें देशपांडेहि सांगतात. परंतु बालकवि त्या प्रेमाला बळी पडले नाहीत. तसे ते पडणेंहि शक्य नव्हतें. कारण स्वतः ते 'पराविया नारी मातेच्या समान' मानण्याचा नित्युपदेश आपल्या मित्रांना कसा करीत याची आठवण न. ना. पाटील यांच्या उदाहरणांत आहेच. प्रा. आठवले सांगतात की, ठोमन्यांना आपल्या कवितेचा रसिकतेने गौरव करणारी कोणी तरी स्त्री आपल्यावर अनुरक्त असावी असें नेहमी वाटे. आणि त्यांना अपेक्षित असलेली स्त्री जर त्यांच्या कवितेचा आस्वाद घेण्याला असमर्थ असली तर ते उदास होत. आणि मग त्या विषम प्रेमाचीं रूपांतरें भ्रातृप्रेम अगर मातृप्रेम यामध्ये होत. असाच कांहीसा प्रकार या कवितेमागे असावा. ही कविता संक्रांतीच्या सुमारास लिहिली व संक्रांतीलाच तिचें गायन झालें होतें. या दोन गीतांनंतर ठोमरे यांची कविता नव्या रूपाने अवतरूं लागली. "मी स्वच्छंदी पुरता छंदी धारी मी न कुणास । परी मोहिनी विविधरूपिणी सृष्टीचा मी ढास ॥" ही जाणीव त्यांना याच काळांत झालेली आहे. दिव्य, मांगल्य, प्रेम वगैरेविषयीच्या कल्पनासुद्धा याच काळांत दृढ झालेल्या दिसतात. त्यांच्या काव्यविकासाच्या दृष्टीनेसुद्धा हाच काळ त्यांच्या आयुष्यांत संक्रमणकाळ वाटतो.

बडोदें येथे असतांनाच त्यांचा गुजराथीशीं थोडा परिचय झाला. गुर्जर कवि 'कलापि' यांच्या ग्रंथांचें त्यांनी वाचन केलें. तरुण वय आणि शेजारी राहणाऱ्या बालविधवेवर जडलेलें मन यामुळे त्यांना या गुजराथी कवीचा शृंगार आवडत असे. त्यांच्या 'शेरडी' (ऊस) या कवितेवर ते खूष असत. 'फकीरा हाल हमारे थे' आणि 'हमे जोगी हया बरवा—स्मशानो धूंडना रावो' हा गजल ते जातां येतां म्हणत असत. स्वतःची कांही कवितासुद्धा 'कलापि' याच नांवाखाली 'केसरी'तून त्यांनी प्रकाशित केली आणि 'बालकवि' हें स्वतःचें मानाचें बिरुदहि कांही काळ ते विसरून गेले, इतकी या गुर्जर कवि 'कलापी'ची छाप त्यांच्यावर पडलेली होती. मात्र हें सर्व बरवर आहे. त्यांच्या कवितेवर हा प्रभाव बिल्कूल नाही.

जळगावच्या कविसंमेलनानंतर टोमरे आणि टिळक यांची भेट इ. स. १९०९ च्या ऑक्टोबरमध्ये बडोदे येथे झाली. तीहि डॉ. कीर्तिकर यांच्याच अध्यक्षत्वाखाली भरणाऱ्या सहाव्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगीच व्हावी हा योगायोग विशेष होय. या अकल्पित भेटीची हकीगतहि मनोरंजक आहे.

‘बालकवि’ म्हणून ज्यांनी गौरविले आणि ‘वस्त्र जरीचें पान’ अर्पण केले ते डॉ. कीर्तिकरच पुन्हा साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून येणार, हे टोमऱ्यांना कळले. त्यांना आनंद झाला. साहित्याची मौजमजा लुटण्याची उत्कंठा वाढू लागली, व संमेलनाला उपस्थित राहण्याची चुटपुट लागली. पण त्या पोराला तिथे कोण बोलावणार? सारा दरवारी खाक्या! गावांतहि कवि म्हणून सुद्धा त्यांचा पुकारा नव्हता. पैसा खर्चून जावे तर गरिबी. त्यांना सभागृहांत कोणी येऊंच देईना. शेवटी त्यांनी आपला एक सहाध्यायी जोशी याला गाठले. त्याच्या ओळखीने त्यांनी स्वयंसेवकदलांत आपले नांव नोंदले. दैवशात् स्टेशनावरून पाहुण्यांना आणणाऱ्या तुकडीतच त्यांना काम मिळाले. अर्थात् रे. टिळक व डॉ. कीर्तिकर यांना ते अनपेक्षितपणे स्टेशनावर दिसले. टिळकांची समजूत अशी की टोमऱ्यांना संमेलनाचे आमंत्रण गेले आहे. तेव्हा आमंत्रित पाहुणा स्वयंसेवकाच्या वेशांत पाहून टिळक संशयांत पडले. त्यांनी विचारले, “का हो, तुम्ही बालकवि टोमरे ना?” “हो!” उत्तर आले. “तुम्हांला आमंत्रण नाही का? तुम्ही इथे कसे?” टोमरे तरी काय बोलणार? ते एवढेच म्हणाले, “तिथे कोणी येऊ देत नाहीत.” “असं?” टिळकांना ते खटकले. ते म्हणाले, “चला माझ्याबरोबर!”

टिळकांनी त्यांना आपल्या मोटारींतूनच नेले. बाजूचे सहस्वयंसेवक नुसते पाहतच राहिले. त्यांची आपसांत कुजबुज सुरू झाली. “हा का तो बालकवि? अगदी एवढासासा पोरगोला दिसतो की!”, “अहो, म्हणून तर बालकवि म्हणायचें!” स्वयंसेवकांतील हास्यविनोदाला उकळी फुटली. त्यानंतर टोमऱ्यांची कविता आपल्या मासिकांत प्रसिद्ध करणारे ‘आनंद’ मासिकाचे संपादक वा. गो. आपटे’ आणि ‘मनोरंजन’कार का. र. मित्र यांची त्यांच्याशी ओळख झाली. येथे ‘मनोरंजन’ मासिकासाठी त्यांच्याकडून मित्रांनी ‘आनंदी आनंद गडे’ ही कविता मागून घेतली. साहित्याचार्य न. चिं. केळकर व श्री. कृ. कोल्हटकर यांचाहि परियच झाला.

जळगावच्या कविसंमेलनांतच टोमरे कवि या दृष्टीने टिळकांच्या मनांत भरले होते, हे त्यांनी ‘खिस्ती नागरिका’साठी लिहिलेल्या संमेलनवृत्तांतावरून स्पष्ट दिसते. त्यानंतर येथे साहित्य संमेलनांत त्यांची नव्या वळणाची आणखी कांही कविता ऐकल्यावर त्यांच्यासाठी आपण कांही केले पाहिजे असे त्यांच्या मनाने पक्के घेतले. त्यांची विचारचक्रे त्या दृष्टीने फिरू लागली. श्रीमंत संपतराव गायकवाड बडोदेकर हे टोमऱ्यांना उत्तम हवेच्या ठिकाणी ठेवून त्यांच्या विद्याभ्यासाची सोय पाहण्यास तयार

होते, परंतु कर्नल डॉ. कीर्तिकर व रे. टिळक या दोघां कविवृत्तीच्या उदार गृहस्थांना टोमरे टिळकांकडे राहतील तर बरें असें वाटूं लागलें. म्हणून त्यांनी टोमऱ्यांच्या विचाराचा कानोसा घेतला आणि टोमऱ्यांनी रे. टिळकांकडे राहावें, विद्याभ्यास करावा आणि त्यांच्या शालेय खर्चासाठी कीर्तिकरांनी दरमहा दहा रुपयांची शिष्यवृत्ति द्यावी असें ठरलें. कवीचें मन कवीकडेच गेलें. डोंगरावरील थंड हवेपेक्षा खालाटींतील फुलवागच कविहृदयाला पसंत पडली. बालकवींनी टिळकांकडे जायचें ठरवलें.

टोमरे एकदम कांही टिळकांकडे गेले नाहीत. त्यांनाहि खिस्ती झालेल्या कुडुंबांत जाण्यापूर्वी समाजाची तयारी अजमावून पाहावयाला हवी होती. म्हणून आपल्या कांही मंडळींचा विचार घेण्याचें त्यांनी ठरवलें. त्या दृष्टीने रे. टिळकांचे स्नेही व 'काव्यरत्नावली'चे संपादक ना. न. फडणीस यांच्या घरीं जाऊन त्यांनी त्यांची गाठ घेतली. त्यांना टिळकांशीं झालेलें बोलणें सांगितलें. त्यावर ते म्हणले, "हें पाहा, टिळकांचा नि माझा चांगला परिचय आहे. मी त्यांना चांगला ओळखतां. ते स्वभावाने निर्मळ आहेत, पण आहेत खिस्ती. त्यांची राहणी नीटनेटकी, व आपल्या मानाने किंचित् श्रीमंतहि. तूं आहेस लहान. तेव्हा या कोवळ्या वयांत त्यांच्याकडे राहिलास, आणि तुला कपडेलत्ते ठाकठिकीचे व जेवणखाण जिथल्या तिथे मिळूं लागलें, तर न जाणो, तुलाहि वाटूं लागेल, बरें आहे हें; आपण इथेच राहूं आणि हाच धर्म स्वीकारूं. असें झालें तर तें मला किंवा कोणाहि हिंदु मनाला आवडणारें नाही. स्वतः टिळक हे खिस्ती होऊन पस्तावलेले आहेत हें 'खोटा रुपया' कवितेवरून दिसतें. पण आता मात्र ते त्या धर्माची उपासना श्रद्धेने करीत आहेत. तरीसुद्धा ते या बाबतींत तुझ्यावर कोणत्याहि प्रकारचें दडपण आणणार नाहीत, की तसा विचार काढून तुझी परिस्थिति अवघड करणार नाहीत, याची मला खात्री आहे. पण तुझे लहान वय पाहतां तूं तिथे राहावेंस की नाही याचा विचार करण्यासाठी तूं आणखी कुणाची तरी गाठभेट घ्यावीस आणि मगच तिकडे जावेंस असें मला वाटतें."

टोमऱ्यांनी आणखी कुणाचा विचार घेतला नाही, परंतु यांतून जो बोध घ्यायचा तेवढा घेतला. त्यांचा हिंदुत्वाचा अभिमान दांडगा होता. तेव्हा नानासाहेबांनी व्यक्त केलेली भीति त्यांना नव्हतीच. परंतु अमृतरावांच्या चळवळीमुळे त्यांचा भाऊ म्हणून, त्यांच्या मागे गुप्तचरांचा लकडा लागला, तो ते 'वनवासी' कवीबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत फेरफटका करून आले तरी सुटलेला नव्हता; तो आपण रे. टिळकांकडे राहिल्यास कदाचित् टळेल, या विचाराने ते टिळकांकडे राहावयास तयार झाले. याशिवाय टिळक आणि कीर्तिकर यांचा आग्रह पत्रद्वारें चालूच होता, असें भास्करराव व इतर स्नेही म्हणजे देशपांडे, पाटील वगैरे म्हणतात. पण हा पत्रव्यवहार आज उपलब्ध नाही. कसेंहि असो, बडोद्याच्या मराठी साहित्य संमेलनानंतर १९१०मध्ये टोमरे टिळकांकडे राहावयास गेले.

प्रकरण दुसरें [ब]

टिळक कुटुंबांतील ठोमरे

‘महाराष्ट्राचा बालकवि’ या नांवाखाली रे. टिळकांनी एक लेख मासिक मनोरंजन पुस्तक २३ वें उ. मा. ५, पृष्ठें ४३०-३१ वर बालकवींच्या मृत्यूनंतर लिहिलेला आहे. त्यांत ते म्हणतात, “...डॉक्टर कीर्तिकर व दुसरे दोघेतिघे (म्हणजे महाराष्ट्राचे दोन तात्या केळकर व कोल्हटकर आणि मित्र किंवा वा. गो. आपटे यांपैकी कुणी तरी) यांचें असें ठरलें की, ठोमऱ्यांनी कांही दिवस आमच्या (टिळकांच्या) सहवासांत राहावें. त्याप्रमाणे ते १९१० च्या आरंभीं अहमदनगरास आमच्याजवळ येऊन राहिले.” डॉ. कीर्तिकरांची मासिक दहा रुपयांची शिष्यवृत्ति चालू झाली. श्रीमंतीची शोभा ‘दानेन पाणिर्न तु कंकणेन’—या जाणिवेचीं थोर माणसें विरळाच. ठोमरे टिळकांच्या घरीं आले त्या दिवसाची हकीगत ‘स्मृतिचित्रें’ या गोड पुस्तकांतून जशीच्या तशी देत आहें :

“ठोमरे एकटेच आले. आदल्याच दिवशीं नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणे टिळक बाहेरगांवीं गेले होते. मी (लक्ष्मीबाई टिळक) आजारी होतें. जातांना टिळकांनीं मला सांगून ठेवलें होतें की, बालकवि येणार आहे. त्याची नीट व्यवस्था ठेवावी.

“नाताळचा दिवस होता. दहाचा सुमार. मी निजलेली. मुलें देवळाला (चर्चला) गेलेलीं. घरांत कोणाचा पत्ता नाही. चाकरनोकर, शेजारीपाजारी, झाडून सारे देवळाला गेले होते. इतक्यांत ठोमरे आले. मीं विचारलें, ‘तुम्हीच का ठोमरे?’ त्यांनी म्हटलें, ‘हो!’ ‘बसा. मुलें बाहेर गेलीं आहेत तीं आल्यावर तुम्हांला खानावळींत घेऊन जातील. दूध, केळीं वगैरे आमच्या घरचें तुम्हांला चालत असेल तर देतें.’ ठोमऱ्यांनी कांही आढेवेढे न घेतां दूध व केळीं घेतलीं.

“थोड्या वेळाने दत्त आला. त्याच्याबरोबर त्याचे मित्र मुळे व पारनाईक हेहि आले. त्यांनी ठोमऱ्यांना खानावळींत नेलें. तेथे तें पुढे जाऊं लागले. राहणें आमच्याकडे होतें. एकदोन दिवसांत टिळक आले. त्यांनी बाजारांत जाऊन कॉडलिन्हर ऑईल आणलें व ठोमऱ्यांना सशक्त करण्याचें ठरविलें.

“ठोमरे आला तेव्हा तेवढ्यापुरतें एकदाच मीं त्याला अहोअहो म्हटलें; परंतु

लागलीच आमच्यांतला परकेपणा नाहीसा झाला. मी त्याला अरेतुरे करूं लागलें व त्याचाहि खिन्नपणा एक दिवसांत मावळला. आपण कोठे जाऊन पडतो आहों कोणास ठाऊक, असें त्याला झालें होतें. खिस्ती माणसें म्हणजे कोणी राक्षस किंवा भुतें असावींत अशी त्याची भावना होती. आणि त्याने पुढे तसें कित्येक वेळेला आम्हांला सांगितलेंहि. पण एकदोन दिवसांतच आम्ही माणसें आहों व चांगलीं त्याला आवडतील अशीं माणसें आहों, अशी त्याची खात्री झाली. दत्तूची व त्याची तांबडतोब गट्टी जमली. तशीच दत्तूच्या मित्राची व त्याचीहि गट्टी जमली. ठोमरे घरांतील मुलाप्रमाणे वागूं लागला.

“तो आला तेव्हा मी लोळतच होतें. त्यालाच सांगितलें, ‘बाळ, तें कपाट उघड नि त्यांतून दूध काढून घे.’ नंतर बाळाने दूध घेतल्यावर कप तेथेच ठेवला. तेव्हा पुनः सांगितलें, ‘बाळ, तेवढा कप उचलून ठेव बरं.’ यावरून तो पुढे माझी नेहमी थट्टा करायचा की लक्ष्मीबाई, पंचम जार्ज कधी तुमच्याकडे आले तर त्यांनासुद्धा तुम्ही सांगाल की, ‘बाळ, तेवढं फाटक लावून घे बरं येतांना...’”

या प्रदीर्घ उतान्यांत ठोमऱ्यांच्या मनाची घडण, टिळकांच्या घरचें वातावरण आणि पहिल्याच दिवशीं त्यांचे परस्परावर घडलेले परिणाम यांचें चित्र छानदार प्रगट झालें आहे. टिळकांची आस्था, लक्ष्मीबाईंचें आतिथ्य, आणि पाहुण्याचा परकेपणा घालविण्याचें कसब, आजार आणि प्रेमळपणा यांचें यथातथ्य प्रतिबिंब यांत उमटलें आहे आणि ठोमरे चटकन घरच्या मुलामंडळींत मिसळून गेले यांत त्यांची बालवृत्ति तर आहेच, शिवाय खिस्ती कुटुंबांत हिंदु माणसाला वावरतांना वाटणारा संकोच आपल्याला वाटत नाही, आपण विचाराने प्रगत आहोंत, हेंसुद्धा बालकवींच्या एकाच दिवसाच्या वागण्यावरून प्रकट होत आहे. तरीसुद्धा या उतान्यांत एकदोन किरकोळ चुका राहून गेल्या आहेत. बालकवि पुढे खानावळींत जाऊं लागले, पण आल्या दिवशीं ते खानावळींत न जेवतां मुळे यांच्याकडे जेवले असें मुळे सांगतात. त्याचप्रमाणे ‘खिस्ती माणसें म्हणजे कोणी राक्षस किंवा भुतें असावींत’ अशी बालकवींची भावना होण्याचें कांहीच प्रयोजन नाही. त्यांच्या येथवरच्या आयुष्यांत ते कोणा खिस्ती माणसाच्या सहवासांत आलेले नाहीत आणि तशी भावना होण्यासारखा प्रसंगहि नाही. इतकेंच नाही तर ‘त्याने पुढे तसे कित्येक वेळेला आम्हांला सांगितलेंहि’ असें जरी लक्ष्मीबाई येथे लिहित असल्या तरी संपूर्ण ‘स्मृतिचित्रांत’ तसा एकहि प्रसंग त्यांनी चित्रिलेला नाही. दुसरें असें की, ठोमऱ्यांची खरोखरीच तशी भावना असती तर ते येथे येते ना. ते सरळ श्रीमंत संपतराव गायकवाड यांच्या इच्छेप्रमाणे तिकडे गेले असते.

ठोमरे आले तेव्हा नाताळचे दिवस होते. साल १९०९ होतें. त्यामुळे त्यांचें नांव अहमदनगरच्या मिशन हायस्कूलमध्ये १७ जानेवारी १९१०ला इंग्रजी पांचवीच्या

वर्गांत नोंदलें. त्यांच्या इंग्रजीच्या अभ्यासाची सुरुवात वर्गाबरोबर होऊं लागली. त्यांची शाळेंत जाये सुरू झाली तरी शाळेच्या अभ्यासांत ते कधीच रमले नाहीत. टिळकांच्या मते “त्यांना आंग्ल कवि उइल्यम कौपरप्रमाणे क्षुद्र कारणामुळे किंवा कधी कधी निष्कारणसुद्धा जिवाला कंटाळण्याप्रमाणे विमनस्क होऊन बसण्याचा विकार जडलेला होता.” याशिवाय दुसरीहि कारणें आहेत. वयाला वीसएकवीस वर्षें भरत आली तरी शाळेच्या चिमण्या जगाचा उंबरठा ओलांडण्यासहि अजून अवधी आहे, वर्गातील इतर मुलें स्वतःपेक्षा लहान व त्यांच्या ज्ञानाची पातळी आपल्यापेक्षा खालची अशी ही विषम परिस्थिति, इतकें वय झालें तरी दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिऊन कंठावें लागणारें जिणें, यौवनाच्या वसंतामध्ये हवें असलेलें कोकिलकूजन ऐकूं न आल्यामुळे वाटणारी हुरहूर, अशा अनेक कारणांनी अभ्यासावरून त्यांचें लक्ष उडालें असावें. खेरीज याच सुमारास त्यांची कविता मासिकांतून प्रसिद्ध होऊं लागल्याने रानची हवा लागलेलें हें काव्यपाखरूं शाळेच्या पिंजऱ्यांत स्वतःला कोंडून घेऊन रमणें अशक्य होतें. टिळकांना मात्र मनापासून वाटत होतें की, ठोमऱ्यांनी निदान प्रवेश-परीक्षा तरी द्यावी. त्यासाठी त्यांनी श्रम घेतले. ठोमऱ्यांना निराशेच्या गर्तेतून वर काढण्याचा प्रयत्न केला. पण हा खटाटोप व्यर्थ ठरला.

ठोमरे टिळकांच्या घरीं राहूं लागल्यानंतर एकदा ते विषमज्वराने आजारी पडले. चाळीस दिवस अहोरात्र ते एकसारखे तळमळत होते. लक्ष्मीबाईंची अविश्रांत शुश्रूषा, टिळकांचा पैसा, डॉक्टरांचे उपचार व हातगुण आणि देवाची कृपा, म्हणूनच ते यांतून निभावले. लक्ष्मीबाई लिहितात : “त्यावेळीं मला रात्र रात्र झोप नसे. त्याचें सर्वच मला करावें लागे. व म्हणून त्याला व त्याच्या आईला माझ्याबद्दल एक निराळाच स्नेहभाव वाटे. त्याची आई म्हणे, ‘लक्ष्मीबाई, नाना माझा नाही, तो तुमचा आहे. तुम्ही होतां म्हणून त्याचा पुनर्जन्म झाला.’” या आजाराच्या वेळींच ‘यमाचे दूत’ ही कविता झाली असें बाबुराव सांगतात. यांत खरेपणा असेलहि, परंतु लक्ष्मीबाईंच्या आठवणींत तसा उल्लेख आलेला नाही. “कविता केली की त्याची पहिली श्रोती मी.” असा लक्ष्मीबाईंचा अनुभव. त्या म्हणत असें असल्या तरी त्यांनी या किंवा अन्य कोणत्याहि कवितेची जन्मकथा आपल्या ‘स्मृतिचित्रां’त दिलेली नाही याचें नवल वाटतें.

ठोमरे टिळकांच्या घरीं मुलांच्या बरोबर हसलेखिदळले; थड्याविनोद केला; जादूचे प्रयोग केले; गुरांच्या बरोवरीने हुंदाडले आणि इतरहि कांही गमतीजमती केल्या. या सर्व प्रकारांत केवळ त्यांची बालवृत्तीच दिसते. पण त्यांत त्यांच्या तरुणपणाला शोभेल किंवा विचाराला मानवेल असा तरुणपणा नाही. किंबहुना असें मुलांमध्ये रमूनसुद्धा त्यांच्या मनांत कुठे तरी विषादाचें घर आहे असें दिसतें. रे. टिळकांना याची जाणीव असावी. म्हणून उगाच विमनस्कपणे बसून राहण्याचा विकार ठोमऱ्यांना जडला होता

असें ते त्या विषण्णतेचें निदान करतात. याहिपुढे जाऊन त्यांनी बाहेरचेंच एक कारण सांगितलेलें आहे. “ ठोमऱ्यांनी आमच्या सहवासांत राहूं नये अशी ज्यांची मनापासून इच्छा होती अशा कित्येक थोर माणसांनी त्यांना पुण्यास नेलें,” असें ते ‘मनोरंजन’ मधील लेखांत लिहितात; परंतु यांतील ‘थोर माणसें’ कोण, त्यांचा व ठोमऱ्यांचा पत्रव्यवहार किंवा त्यांच्या झालेल्या गाठीभेटी यांचा निर्देश त्यांनी केलेला नाही आणि लक्ष्मीबाईंनीहि या प्रश्नाचा उलगडा होईल अशा आठवणी ‘स्मृतिचित्रां’त दिलेल्या नाहीत. परंतु ज्या कांही आठवणी आल्या आहेत त्यांमुळे वाचक अधिकच बुचकळ्यांत पडतो.

ठोमरे टिळकांच्या घरीं आले त्या दिवशींच्या पहिल्या संस्कारांतहि त्यांच्या अंतः-करणांतील ही सल प्रतिबिंबित झाली आहे. श्री. दत्तोपंत टिळक यांनी ‘नारायण वामन टिळक-व्यक्तिदर्शन व काव्यविवेचन’ या पुस्तकांत पृ. १०७ वर या संशयपिशाच्चाचा उल्लेख केला आहे. स्वतः लक्ष्मीबाईंचें ‘स्मृतिचित्र’ असें आहे :

“एक दिवस खानदेशांतून आल्यानंतर, आल्याबरोबर त्यांनी (ठोमऱ्यांनी) माझ्याशीं भांडायला सुरुवात केली.

‘तुम्ही सर्वजण माझ्यावर प्रेम कां करतां ह्याचें मला कारण सांगा.’

‘मला नाही तुझें बोलणें कळत.’

‘तें नाहीच कळणार. त्यांत तसेंच गूढ आहे.’

‘ठोंबरे, मला तुझें गूढबीढ कळत नाही. कोणी प्रेम कर म्हणून कांही करीत नाही. नको करूं म्हटल्याने थांबत नाही.’

‘नाही. त्या प्रेमाच्या बुडारीं दुसराच हेतु आहे.’

‘कोणता बाबा हेतु ? मला तर कांहीच दिसत नाही.’

‘नाही ना ? नाही ना ? मग मला तुम्ही दूध कां प्यायला देतां ?’

‘ठोंबरे, मला बाबा तुझें बोलणें कांही कळत नाही !’

‘कळतें. हें सारें मीं खिस्ती व्हावें म्हणून चाललें आहे !’

‘ठोंबरे, तूं खिस्ती झालास तर मला आनंदच होईल. कारण मी खिस्ती आहे. खिस्ती झाल्याने आत्मिक उन्नति होते, असा माझा भरवसा आहे. पण तेवढ्या-साठी मी किंवा टिळक तुजवर प्रेम करतां, असें म्हणणें मात्र चुकीचें आहे. कारण प्रेम कोणत्या हेतूने करायचें म्हटलें तर तें प्रेमच नाही. तें नाटक झालें. व तुझ्यासाठी ज्या खस्ता आम्हीं खाल्ल्या व खातां, तें नाटक आहे असें तुलाच वाटत असेल तर गोष्ट निराळी. वाटतें का तुला हें सगळें नाटक आहे म्हणून ? कोणीं तुझ्या मनांत हें वेड भरवून दिलें ?’ ठोंबरे शांत झाला व पहिल्याप्रमाणे वागूं लागला.”

ठोमरे पुण्याहून परत आल्यानंतरचीहि एक अशाच प्रकारची आठवण लक्ष्मीबाईंनी पुढीलप्रमाणे वर्णिली आहे :

“आमच्या माजघरांत दोरीचा झोका बांधला होता. त्यावर ते येऊन बसले. मी तेथेच स्वैपाकिणीना कांही सांगत होतें. ठोमरे झोक्यावर बसून झोक्याला पीळ देत होते. पीळ बसला म्हणजे त्याच्यासह झोका गरगर फिरे. पीळ निवे व पुन्हा बसू लागे. अशाच पिळांचें त्याचें भाषण होतें.

‘कुन्हाडीचा दांडा मूळाला गोता.’

‘म्हणजे रे काय?’

‘म्हणजे दांडा असतो तो झाडाचाच. पण तो कुन्हाडीत बसला म्हणजे त्याने झाडांचीं मुळें देखील तोडतां येतात.’

‘म्हणजे काय?’

‘म्हणजे तुम्ही!’ जसा त्या हिंदोळ्याला पीळ बसलेला होता तसाच ठोमऱ्यांच्या मनालाहि तो बसलेला होता. मीं म्हटलें, ‘ठोंबरे, तुझ्या मताने आम्ही दांडा, नाही का?’

‘होय, अलबत्.’

‘आणि मुळें तुम्ही ना? आणि कुन्हाड रे बाबा? ती तुमची रूढी! तिची आम्हीं पायमल्ली केली. तुम्हांला ती कशी सहन होणार?’

पण मी बोलत होतें तें माझ्या स्वभावाप्रमाणे सारे हसत हसत.

तां तां त्याचा संताप अधिकाधिक वाढत होता. तो म्हणे, मी इतका रागावतां आणि तुम्हांला त्याचें कांहीच कसें वाटत नाही? तुम्ही हसतां. मीं म्हटलें, ‘अरे बाबा, तो झोका आहे ना; तूं जितका त्याला पीळ देतो आहेस तितका तो बसतो आहे. तो उकलणेंहि तुझ्याच हातांत आहे. माझ्या मनांत कांही पीळ नाही, म्हणून मी हसतें आहे. तूं पीळ उकल. म्हणजे तूं हि हसायला लागशील.’”

ठोमरे आणि लक्ष्मीबाई यांच्या विचारांची व अंतःकरणप्रवृत्तींची पूर्ण कल्पना वाचकांना यावी म्हणून या दोन्ही आठवणी जशा आहेत तशा संपूर्ण उतरून घेतल्या आहेत. त्या आठवणी कोणत्या सालांतील आहेत हें नक्की नाही, परंतु त्या १९१०-पासून १९१२ पर्यंतच्या काळांतील प्रसंगांच्या असाव्यात. त्यांत ठोमऱ्यांच्या मनांतील संशय जितका निःसंदिग्ध आहे तितकीच लक्ष्मीबाईंची ख्रिस्तीधर्मावरील निष्ठा प्रगटली आहे. जिथे बालकवींच्या मनाची अशी रस्सीखेच चालू आहे तिथे टिळक आणि ठोमरे यांचा संबंध बाहेरून पाहणाऱ्याला कसा वाटत असावा याचीहि या दोन्ही आठवणींत एक झुळुक आहे. या बाहेरच्या हिंदुधर्मियांना टिळकांच्या सहवासांत बालकवि वाटतील, त्यासाठी त्यांनी तेथे राहूं नये असें वाटत असलें तर तें अगदीच अस्थानीं आहेत, असें म्हणतां येणार नाही. रे० टिळकांनाहि या बाबतींत आलेली अंधुक कल्पना रास्तच होती.

वरील दोन्ही आठवणींत जी प्रेमाची चर्चा लक्ष्मीबाईंनी केली आहे तिच्याबाबतहि बालकवींच्या डोक्यांत विचार घोळतच होते. हे ‘बालकवींची समग्र कविता’ या पाठणकर-

संपादित पुस्तकांत बालकवींचें एक अपूर्ण पत्र (क्रमांक ७) छापलेलें आहे. तें या आठवणी ध्यानांत घेऊन वाचलें तर या प्रेमांतील हेतु काय असावा याची ठोमऱ्यांची कल्पना उघड होते. हें सर्वच पत्र अत्यंत वाचनीय आहे. बालकवींना सुखासुखी हे विचार आले व ते टिपले, आणि त्याचा डोस कुणाला तरी पाजायला पाहिजे म्हणून त्यांनी दत्तोपंत टिळकांना वेठीला धरलें असें मुळीच नाही. हे विचार यायला मागे कांही तरी असायला हवें. तें काय होतें हें संपादकांनी किंवा दत्तोपंतांनी कळविलेलें नाही. तथापि त्या पत्राचा आशय पाहतां, त्यांचा संबंध वरील स्मृतिचित्राशीं जुळण्यासारखा आहे. त्यांतील एक तरी उतारा वाचकांपुढे तयार ठेवावा म्हणूनच खाली देत आहें :

“अरे वाण्यांनो, (ख्रिस्तीलोक हिंदुस्थानांत प्रथम व्यापाराच्या मिषाने आले म्हणून त्यांना वाणी म्हटलें आहे.) गिऱ्हाइकांनी तुमच्यावर प्रेम करावें असा तुमचा काय अधिकार आहे? दात्याची स्तुति करायला जग तयार आहे. परमेश्वराला कधीहि कुणीहि पाहिलेलें नाही. परंतु त्याने हें सर्व आम्हांला दिलें अशी नुसती भावना झाल्यामुळे सगळें जग आज त्याची स्तुति करीत आहे. दाता दान करतो तें संतोषाखातर करतो व भिकारी हात पसरतो तो असंतुष्ट असतो म्हणून पसरतो. दात्याला दान करतांना संतोष वाटत नाही. कां? तर त्या भिकार्याजवळ हा धनिक भिकारी स्तुतीची, मानाची, कशाची तरी याचना करीत असतो व ती मिळाली नाही म्हणजे असंतुष्ट, निराश होऊन बसतो. दान करतांना, प्रेम करतांना, दया-क्षमा दाखवितांना, किंवा हुना कोणतीहि गोष्ट करतांना, लक्षांत ठेवा की, असंतोष म्हणजे भिक्षावृत्ति. भिक्षावृत्ति नसली तर वाणिग्वृत्ति तरी आहे. पण ती वाणिग्वृत्ति तरी कसली? प्रेमासारखीं अमोल रत्नें देऊन आम्ही त्यांच्यापासून अपेक्षा तरी कसली करतो? एक मिनिटांत वाऱ्यावर विरून जाणाऱ्या चार गोड शब्दांची. देवाच्या निवडलेल्या लोकांनो, विदेश्याप्रमाणे प्रतिफळाची अपेक्षा करूं नका.”

या पत्रांतील विचारमीमांसा ही आजच्या नव्या विचिकित्सकांनाहि विचार करावयाला लावण्याइतकी प्रगल्भ आहे. बालकवींना ‘बाल’ ‘बाल’ म्हणून टीका करणाऱ्या अध्यापक-प्राध्यापकांनाहि विचार करण्याला लावण्याचें सामर्थ्य या पत्रांत आहे. त्यांत प्रेम, राग, निराशा वगैरेंची मूलगामी चर्चा आहे. या अपूर्ण पत्रावर स्थळकाळाचा निर्देश नाही. परंतु तें पत्र लिहितांना लक्ष्मीबाई टिळकांनी वर दिलेल्या आठवणी-सारखाच किंवा यांपैकीच एखादा प्रसंगच त्यांच्या डोळ्यांपुढे असावा, असें तें पत्र वाचीत असतां वारंवार वाटतें. वाचकांनी तें मुळांतूनच वाचावें.

या संबंधांत आणखीहि एका दृष्टीने येथे विचार करतां येण्यासारखा आहे. ठोमरे यांच्या मनांत डाचत असलेली ही गोष्ट त्यांनी रे० टिळकांपुढे कां व्यक्त केली नाही आणि त्या संशयाचा सोक्षमोक्ष कायमचाच कां लावून घेतला नाही? ज्यांनी प्रत्यक्ष

स्वतःच्या पत्नीच्या बाबतसुद्धा खिस्ती होण्याविषयी कधी आग्रह धरला नाही की अन्य प्रकारें दडपण आणून वा अडदांडपणा करून तिला खिस्ती करण्याचा प्रयत्न केला नाही ते रे० टिळक ठोमऱ्यांना खिस्ती धर्माची दीक्षा देतील, हें संभवनीय तरी आहे का ? तेव्हा याबाबत कोठे गैरसमज असेल तर तो अननुभवी कोवळ्या वयाच्या ठोमऱ्यांकडेच असणें अधिक संभवनीय नाही का ? वरवर विचार केला तर हे सारेच प्रश्न अगदी रास्त आहेत. पण ज्याचें पोट दुखतें तोच ओवा मागेल, हा न्याय येथेहि आहे.

ठोमरे यांच्या मनांत टिळकांविषयी प्रेमापेक्षा आदरभाव अधिक आहे. व तोहि उपकाराच्या जाणिवेंतून झिरपणारा आहे. टिळकांचा स्वभाव तापट. ठोमरे खिस्ती व्हावे म्हणून ही धडपड चालली आहे हा विचार त्यांना अस्वस्थ करण्यास पुरेसा होता. ते एकदम खवळून गेले असते. लक्ष्मीबाईप्रमाणे शांत चित्ताने, हसत-खेळत विचार मांडून चर्चा करणें त्यांना जमणारें नाही. अशा भावनेने ठोमरे टिळकांकडे गेले नसावेत. कसेंहि असलें तरी त्यांना इतउत्तर टिळकांकडे राहणें हितावह वाटत नव्हतें एवढें खास. स्वतः ठोमऱ्यांनीच २० मे १९१० रोजीं तात्यासाहेब न. चिं. केळकर यांना अहमदनगरहून लिहिलेल्या पत्राचा एक उतारा 'गतगोष्टीं'त आलेला आहे (पत्रव्यवहार पुरवणी). तेवढें अवतरणहि टिळकांच्या घरीं बालकवींची मनःस्थिति कशी होती हें सांगण्यास पुरेसें आहे. ते लिहितात :

“परिचय नसतां पत्र लिहितों, याबद्दल क्षमा करा. तीनचार महिने झाले. मी प्रो. गजानन गणेश पेंडसे यांच्याकडून अहमदनगर येथे रे० टिळक यांकडे आलों आहे. परंतु येथे राहणें मला बरोबर वाटत नाही. येथें मी एका वाईट परिस्थितींत सापडलों आहे. म्हणून आपणास लिहिण्याचें धाडस करीत आहे. करुणा येईल तर पाहावें म्हणून हें करीत आहे.” तेव्हा बालकवींची ही अडचण, वाईट परिस्थिति कोणती असावी याची अटकळ येथवर केलेल्या विवेचनावरून येण्यासारखी आहे. या अडचणींतच ठोमऱ्यांनी आणखी चारसहा महिने टिळकांकडेच काढले.

“ठोमरे टिळकांकडे आले; त्या वेळीं त्यांचा ईश्वरावर भरवसा नव्हता. ते म्हणत, 'लोकांनी देव ही कल्पना कां केली मला समजत नाही. मी आपल्या कल्पनेने देवाचें देवपण अनुभवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु शेवटीं तो सर्वथैव निष्फळ झाला. नसत्यावर असलेपणाचा आरोप करणें, त्याची उपासना करणें ही कविकल्पना गोड खरी, पण कवीला या कल्पनेचा अनुभव जसा ध्यावयास मिळतो तसा देवाचा अनुभव जांपर्यंत मला ध्यावयाला मिळणार नाही तोंपर्यंत ती अननुभूत कविकल्पनाच होय.” अशा तऱ्हेचे त्यांचे विचार श्री. भास्करराव नमूद करतात. त्याला श्री. र. लु. जोशी हे पुष्टि देतात. त्यांनी मला लिहून कळवले आहे, “ठोमरे नानाच्या पेटेंत क्वार्टर गेटाजवळ राहत असत व मी समोरच सुपारीवाल्याच्या बंगल्यांत राहत होतों. बऱ्याचदा

त्यांचा व माझा ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल वादविवाद चालत असे. त्या वेळेस त्यांचे मत अत्यंत नास्तिकवादी होते. पुढे ते बदलले असें माझ्या मित्रांनी मला सांगितले होते.” ही नास्तिकता ठोमऱ्यांनी केशवराव सोनाळकर यांना ता. १२-६-१९१५ रोजी लिहिलेल्या पत्रांतहि दिसून येते : “आत्मा, ईश्वर, ब्रह्म, माया, पुनर्जन्म सगळीं स्वप्ने आहेत. तीं बालमनाचें समाधान करूं शकतील. त्यांचा त्यांच्यावर विश्वास बसेल, पण निदान माझा तरी त्यांच्यावर विश्वास राहिलेला नाही. नाइलाज आहे.” ही त्या पत्रांतील विचारसरणी निराशेने उद्धवलेली आहे. त्यांचा मानसिक पिंड त्या प्रवृत्तीचा नव्हे, हें त्याच पत्रावरून आणि दुसऱ्याहि अनेक पत्रांवरून दिसण्यासारखें आहे. भास्करराव पुढे लिहितात : “पुढे कांही दिवसांनी म्हणजे १०-२-१९१३ या दिवशीं सकाळीं ठोमरे यांनी माझ्या समक्ष रे. टिळक यांचेजवळ सांगितलें की, ‘मी आता अत्यंत आस्तिक आहे. माझ्या मनाची नेहमी चलबिचल होते. जगांत प्रेम आहे हें जर खरें असेल तर देव त्या प्रेमांत आहे ही गोष्टहि तितकीच खरी आहे. देव प्रेमस्वरूप आहे, हें म्हणणें आता मला पूर्णपणे पटूं लागलें आहे. या प्रेमाचा अनुभव मला पूर्वी कैक वेळां आला होता, परंतु त्या वेळीं माझा दृष्टिकोन बदललेला असल्यामुळे देवाच्या अस्तित्वासंबंधाने माझे मन चंचल झालें होतें. ‘प्रेमनाम जगदीश फुला रे, काय आणखी सांगूं?’ हें ‘वनवासी फुलां’तील तुमचेंच वाक्य अत्यंत साह्यकारी झालें. त्याचे योगाने माझे मनांत क्रांति झाली. सारांश, जगांत प्रेम आहे म्हणून देव आहे, आणि देव आहे म्हणून प्रेम आहे !” ता. १९१९१२ च्या एका पत्रांत ठोमरे केशवराव सोनाळकर यांना लिहितात : ‘अलीकडे माझ्या वृत्तींत बराच फरक पडत चालला आहे. मी कधीहि निराश—पूर्वीप्रमाणे निराश नसतां. कृष्णमेघाचा स्तंभ फोडून प्रगट होणारा भगवान् नृसिंहरूपी सूर्यनारायण मला असें सांगतो की, कसल्याहि परिस्थितीपेक्षा तूं फार मोठा आहेस. तुझ्या दृष्टीचें तेज पसरतांच कृतांताच्या कालदाढासुद्धा गुलाबाच्या फुलाप्रमाणे फुलतील. मोठमोठाले पर्वतसुद्धा तुझ्या दृष्टीच्या प्रतापाने बाष्पमय होऊन वातावरणांत विरून जातील. तुला मोडेल असा एकहि कांटा या जगांत नाही. तुला भीति दाखविणारा सैतान—सैतान म्हणून—कांहीच नाही.” सारांश, ठोमऱ्यांच्या मनांत देवभावनेचा हिंदोळा जरी बरीलप्रमाणे हेल्कावे खात असला तरी ते पहिल्यापासून शेवटपर्यंत आस्तिकच आहेत. त्यांनी आपल्या अखेरच्या ‘संतांचा अनुवाद’ या कवितेंत देवभावनेचें जे अत्यंत उदार, हृदयंगम भाषाचित्र काढलें आहे तें येथे अवश्य पाहण्यासारखें आहे.

ठोमऱ्यांच्या मनाचीं हीं आंदोलनें पाहिलीं म्हणजे ते शाळेंत किंवा नगरांत कां रमले नसावेत याची कल्पना येते. कांही दिवसांनी रे० टिळकांचा सल्ला घेऊनच त्यांनी शाळा सोडली. व ते एकाएकी पुण्यास गेले. त्यांची अहमदनगरची जीवनधारा

तुटली. ते उपजीवनासाठी अखिल महाराष्ट्राच्या विद्यानगरींत,—मुळामुठेच्या तीरी पुण्याला आले. पुण्याला त्यांचा 'केसरी'शी संबंध आला. कोणी म्हणतात, ते 'केसरी'चे सहसंपादक होते, तर कोणी सांगतात की ते उपसंपादक होते. नुसत्या शब्दांतील हा फरक सोडला तरी ते 'केसरी'च्या संपादकवर्गांत होते अशी बालकवींवर आजपर्यंत लेख लिहिणाऱ्या सर्वच लहानमोठ्या लेखकांची दृढ समजूत आहे. म्हणून यासंबंधांत मी जळगावचे र. भा. देशपांडे यांना विचारलें असतां ते म्हणाले की, "ठोमरे केसरींत जात व लिहित. तेवढ्यावरूनच आम्ही त्यांना उपसंपादक किंवा सहसंपादक म्हणत असूं, पण त्यांचा केसरीशीं जडलेला संबंध सुटायला त्यांचा रा. बाबा विद्वांसोशीं साध्या लेखावरून जो खटका उडाला तो कारण झाला. केसरींत आलेल्या लेखाबद्दलच बोलणें होतें. विद्वांसोंना ठोमऱ्यांचें म्हणणें मान्य नव्हतें. ते म्हणत, 'तुमचें म्हणणें गैर आहे, तुम्हांला यांत कांही कळत नाही.' ठोमरे खाडकन् बोलले, 'माझ्याइतकेंच तुम्हांलाहि यांत कळतें.' त्यावर विद्वांस रागाने व अधिकाराच्या आवेशांत म्हणाले, 'कुणापुढे बोलतां हे शब्द?' तितक्याच तापटपणे ठोमरे उत्तरले, 'मला असला धाक नको. उद्यापासून केसरीकडे मी येणार नाहीं.' ठोमरे त्यानंतर केसरी कचेरीची पायरी चढले नाहीत."

केशवसुतांच्या काळीं लेखक वा कवि म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मनुष्याला इंग्रजीचें जुजबी ज्ञान असलें तरी वर्तमानपत्राच्या कचेरींत नोकरी मिळणें अशक्य नव्हतें. ठोमऱ्यांच्या वेळींसुद्धा थोडीफार तशीच परिस्थिति होती. पण अशीं वृत्तपत्रें सामान्यतः जिल्हापत्रांच्या पंक्तींतील असत. 'केसरी' हें महाराष्ट्राचें, राजकीय पक्षाचें मुख्यपत्र. त्याचा दर्जा प्रांतीय वर्तमानपत्रापेक्षाहि वरचा होता. लोकमान्यांच्या विचाराची पुण्याई त्याच्यामार्गे असल्यामुळे व काँग्रेसच्या राष्ट्रीय पक्षाचीं सर्व सूत्रें येथूनच हलत असल्यामुळे 'केसरी'ला अखिल भारतीय मान्यता मिळालेली होती. अशा राजकीय वर्तमानपत्राचें सह वा उपसंपादकत्व भूषविण्याइतपत बालकवींचा राजकीय लौकिक कधीच नव्हता. कवि म्हणून आता कुठे महाराष्ट्राला त्यांची नुसती ओळख होऊं लागली होती. शिवाय वृत्तपत्री लेखन करायला जो चतुरस्र अनुभव, वाचनाचा चौफेरपणा व लेखनाची खुमखुमी असावी लागते, त्यांपैकी एकहि गुण ठोमऱ्यांच्या पाशी नव्हता. तेव्हा त्यांच्यासारख्या अनन्यस्त माणसाला 'केसरी'सारख्या अव्वल दर्जाच्या वृत्तपत्राचें सहसंपादकत्व आणि तेंहि तात्यासाहेब केळकर यांच्यासारखा व्यवहारकुशल नेता बहाल करील हें कल्पनेंतहि येत नाही. तरीसुद्धा यांत खरें काय आहे तें जाणून घेण्यासाठी तात्यासाहेब केळकर यांची 'केसरी' कचेरींतच मी गांठ घेतली.

तात्यासाहेबांना माझ्या येण्याचें कारण सांगितलें आणि सरळ विचारलें की, 'बालकवि ठोमरे हे 'केसरी'चे सहसंपादक होते का? असले तर त्यांचा पगार किती होता?

साधारणपणे ते किती दिवस 'केसरी' कचेरींत नोकर होते? 'केसरी'त असतां ते कोणत्या विषयावर लिहित?' माझ्या विचारण्याचा रोख ओळखून तात्या क्षणभर थांबले. कांही तरी आठवलेंसें वाटून त्यांनी एक चिठी विद्वांस यांच्या नांवाने लिहून ती माझ्या हातीं दिली व खाली जाऊन दाखविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणे मी ती चिठी खाली नेऊन दिली. त्यांनी चिठी वाचली व १९१०-१२ सालचीं हिशोबांचीं बुकें काढलीं. पगारपत्रकें पाहिलीं. आणि मला सांगितलें की ठोमऱ्यांच्या नांवें पगाराची रक्कम कांही खर्ची पडलेली नाही. मी तसाच वर गेलों आणि तात्यांना तसें सांगितलें.

“मग बालकवींचा 'केसरी'शीं संबंध आला व तोहि सहसंपादकाच्या जबाबदार जागेचा होता, हा त्यांच्या मित्रमंडळींतील समज खोटाच म्हणायचा!” मी बोलून गेलों.

“आमच्या कागदपत्रांवरून जें दिसतें तेंच खरें!”

“म्हणजे 'केसरी'शीं त्यांचा संबंध नव्हताच का?”

“तुम्ही आता चरित्र लिहितांच आहां म्हणून सांगतां. ठोमरे अतिशय भावना-प्रधान, जगाचा फारसा अनुभव नसलेले, पोरसवदा आणि विशेषतः ते लौकरच खिस्ती होण्याचा दाट संभव म्हणून मी त्यांना इकडे आणलें.”

“मग यांत 'केसरी'चें नांव येण्याचें कारणच काय?”

“मी आहे ना केसरीचा. त्यांनी 'केसरी' कचेरींत बसून अभ्यास करावा. सुचेल रुचेल तें लिहावें. अशी सवलतहि त्यांना दिलेली होती. खासगी रीत्या मी त्यांना दरमहा पंचवीस रुपये देत असें. त्यांनी 'केसरी' कचेरींत बसून एखाददुसऱ्या पुस्तकावर अभिप्राय लिहिला असेल किंवा कधी मुद्रितशोधनाचें कामहि केलें असेल. हें त्यांच्या कांही मित्रांनी पाहिलें असेल तर त्यांनी त्यांना सहसंपादक बनवलें आहे; दुसरें काय?”

“असें असेल तर मग ते पुन्हा नगरासच कां गेले?”

“तें कसें सांगतां येईल? एवढें खरें की, रे० टिळक त्यांना पुन्हा नगरास नेण्याविषयी सारखी खटपट करीत होते. लेखन-वाचनाचा रेटा आपणास जमेल असें त्यांस वाटत नसावें; म्हणूनहि कदाचित् ते नगरास गेले असावेत.”

विचारलेली माहिती तात्यांनी मोकळेपणाने दिली. त्यावरून ठोमऱ्यांच्या मनांत ब्रुच होती हें खरें. ठोमऱ्यांनी रे० टिळकांच्या सहवासांत राहूं नये म्हणून 'कित्येक थोर माणसांनी' त्यांना पुण्यास नेलें हा टिळकांचा आरोपहि खरा आणि त्या थोर माणसांना जें वाटलें तें त्यांनी प्रामाणिकपणे केलें हेंसुद्धा खरें. तेव्हा जीवनौघामध्ये यथाक्रम घडलेल्या या गोष्टींत मनाला लागण्यासारखें व लावून घेण्यासारखें कांही विशेष आहे असें आज तरी कोणी मानीत नाही. पण त्या काळीं आज सामान्य वाटणाऱ्या या गोष्टीला खूप महत्त्व होतें म्हणून त्याचा येथे एवढ्या विस्ताराने प्रपंच केला आहे.

ठोमरे पुण्यांत सरासरी आठदहा महिने होते. त्यांचे धाकटे बंधु बाबुराव हेहि त्यांच्याबरोबर होते. या दोघांनाहि तात्यासाहेब केळकर यांनी आश्रय देऊन कांही दिवस बरीच मदत केली, असें भास्करराव उजगरे लिहितात. बाबुराव या वेळीं सदाशिव पेठेंतील हौदाजवळच्या शाळेंत शिकत होते, असें प्र. के. अत्रे यांच्या आठवणीवरून दिसते.

‘केसरी’मध्ये लिहिण्याची ठोमऱ्यांना संधि मिळाली तरी तिचा पूर्ण फायदा त्यांनी घेतलेला दिसत नाही. ‘केसरीं’त ‘काव्यकलाप’ हें सदर त्यांनी सुरू केलें. त्यांतून ‘कलापी’ या नांवाखाली ठोमऱ्यांनी ‘संक्रांत’ व ‘कवि’ अशा दोनच कविता प्रकाशित केल्या आहेत. त्यांतील ‘संक्रांत’ ही कविता वाचतांना आपण नगरांतून सुटलों यात्रदल आनंद झाला असावा असें दिसते. ही कविता जानेवारी १९११ च्या ‘केसरीं’त प्रथम प्रसिद्ध झाली आहे. त्यामध्ये

“अंधारामधुनी प्रकाशकिरणें आलीं पहा धावुनी
पापाचा करुनी विनाश पुरता मांगल्य झालें धणी
दुःखामागुनि ताप साहुनि मिळे हें सौख्य ही शांतता...”

असें जें त्यांनी म्हटलें आहे तो पुण्यांत आलेल्या समाधानाचाच प्रभाव आहे. या कवितेच्या शेवटीं केशवसुतांच्या ‘स्वर्गसमक्षते’ची स्पष्ट छाया आहे. कलापीचा हा काव्यकलाप २४ जानेवारी १९११ च्या अंकापासून सुरू होऊन सुमारे सहा महिन्यांनी तो बंद झाला आहे. यांची प्रारंभीची टीप ठोमऱ्यांचा अर्वाचीन कवितेकडील ओढा स्पष्ट करते : “आधुनिक मराठी कवितेचें वळण जुन्या कवितेहून थोडेंसें वेगळें असलें तरी ती प्रतिभासंपन्न आहे, हें अलीकडे सर्व लोक प्रांजळपणे कबूल करूं लागले आहेत. आधुनिक मराठी कवितेची वाढ ही मराठी भाषेच्या उत्कर्षाची एक खूण आहे, व या दृष्टीने जेथे जेथे म्हणून आधुनिक मराठी गद्याचा संग्रह केला जातो तेथे तेथे आधुनिक मराठी कवितेचाहि संग्रह होणें इष्ट आहे. या हेतूने कांही आधुनिक मराठी—विशेषतः नवीन होतकरू कवींची थोडीबहुत स्फुट कविता मासल्याकरता केसरींत देण्याचा विचार आहे.” या विचाराप्रमाणे यांत बावीस स्फुट कवनें आलेलीं आहेत. यानंतर पुढील वर्षांच्या जानेवारींतच त्यांचा व कवि अनंततनय ऊर्फ द. अ. आपटे यांचा आधुनिक मराठी कवितेवर ‘केसरीं’तून मोठ्या आवेशाने पूर्वोत्तर पक्ष झालेला आहे. ही वावटळ अजूनहि काव्येतिहासकारांच्या दृष्टीपुढे गरगरत असते.

ठोमऱ्यांना टिळकांचें घर आपलेंसें वाटे. ते टिळकांना मुलाप्रमाणे होते. तरी ठोमरे पुण्यास येऊन राहिले. टिळकांच्या मनाला तें फार लागलें. त्यांना चैन पडेना. ठोमऱ्यांना पुन्हा नगरास आणण्याची त्यांची सारखी खटपट चालूच होती. आपल्या वृक्षावर विसावा घ्यावयाला आलेलें पाखरूं वाऱ्यावरून आलें तसें वाऱ्याबरोबर गेलें

असला विचार त्यांना शिवला नाही. तसा येणेंहि त्यांच्या बाबतींत शक्य नव्हतें. केळीचें पान कितीहि मोठें असलें तरी वाऱ्याच्या झुळुकीने तें फाटून जातें. त्याप्रमाणे ठोमऱ्यांच्या जाण्याने त्यांचें मन फाटून गेलें. त्यांच्या मनांत खळबळ दाटून गेली. त्यांनी त्या पाखराची अत्यंत तळमळीने आळवणी केली आणि 'पाखरा, येशिल का परतून?' अशा ओथंबलेल्या प्रेमाने त्यांनी पुण्यांत ठोमऱ्यांची भेट घेतली. आणि डोळ्यांत आसवें आणून 'पाखरा, येशिल का परतून?' ही आर्त वाणी ऐकविली. आतड्याचा पीळ खोलला. कविहृदय द्रवलें, व ठोमऱ्यांचेहि नेत्र पाण्याने डबडबले. टिळकप्रेमाच्या खुणा त्यांना उमगल्या. ते पुन्हा नगरास जायला तयार झाले.

याच सुमारास म्हणजे २१-१२-१९११ रोजीं रे० टिळकांनी ठोमऱ्यांना एक पत्र लिहिलें होतें. त्यांत ते म्हणतात, "काळ, दैव, आपली सारी परिस्थिति आपणांस आपले पायाखाली दडपितां येते. हा आपला म्हणजे मनुष्याचा अधिकार आहे. नाताळ म्हणून आमचा जो सण आहे त्याचें सर्व स्वरूप 'गौरव, अनुग्रह, शांति' या तीन शब्दांनी व्यक्त होतें. माझा हेतु असा की आमच्या घराचा यंदाचा नाताळ याच अर्थाने साजरा व्हावा. यंदा आपल्या बागांत फारशीं फुलें नाहीत. नसोत. आपल्या बागांजवळच बसणारे उठणारे गृहस्थ मुख्यतः आपणच. आपल्या प्रसन्न वृत्तीने फुलांचें कार्य करा, म्हणजे झालें. आम्ही एकदोन दिवसांत तिकडे येऊं." ठोमऱ्यांना टिळकांनी लिहिलेलें एवढेंच एकुलतें एक पत्र अर्धवटच वाचायला मिळालें, पण तेवढ्या भागांतसुद्धा त्यांचें अंतःकरण पाक असल्याचें स्पष्ट दिसतें. ठोमऱ्यांविषयीचा प्रेमाहि त्यांत उघड झालेला आहे. मात्र ठोमरे नाताळांतच नगरास न जातां पुढे सावकाश गेले.

"आमच्या घरांत असतांना ठोमरे नेहमी आनंदी, खेळाडू, आशावादी असायचा; पण नगर सोडून गेल्यावर त्याची ही वृत्ति नेहमी बदले. पुनः परत आल्यावर त्याची बाळवृत्तीहि परतायची." हें लक्ष्मीबाईंचें म्हणणें सर्वशः खरें आहे असें नाही. त्यांनी नगरहून सोनाळकरांना लिहिलेल्या अनेक पत्रांत खिन्नता दिसते. नगरमध्ये निर्माण झालेलीं त्यांचीं कवनें त्यांच्या इतर कवितांप्रमाणेच उदासीनतेची झालर लावणारींच आहेत. 'फुलराणी', 'निर्झर' यांसारखीं त्यांचीं अमर काव्यें नगराबाहेरच झालेलीं आहेत. तथापि एक गोष्ट मात्र त्यांच्या कवितेवरून दिसते की त्यांना वारंवार पडणारीं मृत्यूचीं स्वप्नें आस्तेआस्ते कमी झालीं आहेत. याचें कारण कदाचित् भास्करराव सांगतात तें म्हणजे "ठोमऱ्यांचें स्वदेशावर अत्यंत प्रेम होतें. पण त्यांचीं राजकीय मते निश्चित नव्हतीं. तरीहि कांही क्षुल्लक कारणामुळे त्यांच्या पाठीमागे कांही दिवस गुप्त पोलिसांचा ससेमिरा लागला होता, तो रे० टिळकांनी सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भेटी घेऊन नाहीसा करून टाकला." असेंहि असूं शकेल. कसेंहि असलें तरी या काळानंतरच त्यांच्या कवितेला आकार येऊन ती रंगांत आली.

‘संध्यारजनी’, ‘संध्यातारक’, ‘अरुण’ अशीं सुंदर सृष्टिगीतें पुण्यांत तयार झालीं आहेत, व तीं सूचकहि आहेत. यानंतरच त्यांच्या कवितेचा ठसा मराठी कवितेवर उमटू लागलेला स्पष्ट दिसतो.

ठोमरे पुण्यांत असेतो कवि अनंततनय आपटे यांच्या घरीं सायंकाळीं जो अड्डा जमे त्याला हजर असत. तेथे अनेक लहानमोठ्या कविरसिकांची ओळख झाली तरी ते तेथे फारसे रमले नाहीत. पण येथेच जें ‘तुतारी मंडळ’ रा. ग. गडकरी, ‘राजाचें वंड’ लिहिणारे च्यं. सी. कारखानीस ऊर्फ कवि ‘श्रीराम’ आणि ‘महाराष्ट्रवेद’ कर्ते टिपणीस ऊर्फ कवि भालचंद्र वगैरे मंडळींनी १९ फेब्रुवारी १९११ रोजीं सुरू केलें होतें त्याचे सदस्य म्हणून बालकवि तिथे जाऊं-येऊं लागले. यांच्या बैठकी आठवड्यांतून एक याप्रमाणे दोनतीन महिने चालून तें विसर्जित झालें. हें मंडळ केशवसुत कवींच्या स्मरणार्थ स्थापन झालेलें असल्यामुळे बालकवींना त्याचा विलक्षण अभिमान होता. आपल्या एका पत्रांत ते सोनाळकर यांना लिहितात, “मी माझ्या प्रत्येक कवितेवर पाठवावयाच्या वेळीं ‘तुतारी मंडळ’ असें लिहितों. पण मित्र (‘मनोरंजन’कार) प्रसिद्ध करीत नाहीत. त्यांना कारण विचारलें तर उत्तर नाही.” त्यांच्या राष्ट्रीय वृत्तीला लागलेलें धर्माभिमानाचें वळण आणि केशवसुतांच्या ‘तुतारी’ या तेजस्वी कवितेला ऊर्जस्वल साथ देण्यासाठी त्यांनी जो ‘धर्मवीर’ उभा केला त्याचें मूळ येथें दिसतें. आणि ‘केसरीं’तील आधुनिक मराठी कवितेची तरफदारी करतांना त्यांनी जीं केवळ केशवसुत कवींच्या कवितेंतूनच उदाहरणें निवडलीं आहेत त्याचेंहि कारण हा ‘तुतारी मंडळा’ विषयीचा अभिनिवेशच असावा.

या मंडळाचें सदस्यत्व पुढे ‘पाणकळा’ कर्ते र. वा. दिघे, कवि मंजुबाळ गडकरी, ‘नाट्यछटा’कार गर्गे आणि शेवटीं शेवटीं अनंततनय यांनी पतकरलें होतें. अशा मातबर मंडळींचें हें ‘तुतारी मंडळ’ म्हणजे ‘रविकिरण मंडळा’च्या कामगिरीचें अग्रदूतच होय. मंडळाच्या प्रथम बैठकींत ‘केशवसुतांचा सच्चा चेला’ गोविंदाग्रज यांनी ‘शारदेस’ ही आपली कविता प्रथम वाचली. त्यानंतर ‘श्रीराम’ कवींची ‘झरोके’ ही कविता पुढे आली. ती ‘अभिनव काव्यमाले’च्या दुसऱ्या भागांत आलेली आहे. पुढे एकच विषय घेऊन त्यावर प्रत्येकाने आपआपली वेगळी रचना करावी असें ठरलें. त्याला अनुसरून ‘अरुण’ हा विषय सुकर झाला. यांत गडकरी, ठोमरे आणि कारखानीस या तिघांनी भाग घेतला. तीन अरुणांत ठोमरे यांचाच ‘अरुण’ सरस ठरला. अण्णासाहेब कारखानिसांचा ‘अरुण’ उत्प्रेक्षामय आहे. गडकऱ्यांचाहि तसाच आहे. पण बालकवींचा अरुण हा वर्णन, भाव, उत्प्रेक्षा आणि थोडें सांस्कृतिक दर्शन यांनी नटलेला आहे. याचा परिणाम गोविंदाग्रजांवर इतका झाला की त्यांनी पुन्हा दुसरा अरुण चितारला. आणि त्यावरील टीपेंत अशी स्पष्ट कबुली दिली की, हा अरुण बालकवींच्या अरुणाच्या वळणाचा आहे. कुणाचा कधी एक शब्दहि घेतला

नाही म्हणणारे गडकरी बालकवींच्या अरुणाचें अनुकरण करायला तयार झाले, इतका आपल्या कवितेचा प्रभाव पाहतांच ठोमऱ्यांच्या काव्यलेखनाची दिशा ठरून गेली. यानंतर त्यांनी एकामागून एक निसर्गगीतें लिहिलीं आणि सामान्यतः त्या कवितांचा लिहिण्याचा साचा थोड्याफार फरकाने 'अरुणा'सारखाच आहे हें त्या कवितांच्या वाचनानेहि समजतें.

येथेच हेंहि सांगावेंसं वाटतें की बालकवींचीं हीं सृष्टिगीतें रचण्याची शैली कोणत्याहि इंग्रजी काव्याच्या अभ्यासाने आलेली नाही. तो त्यांच्या प्रतिभेचा सहज उत्स्फूर्त विकास आहे. या विकासाला दत्त,^१ केशवसुत यांच्या कवितांचें मनन त्यांच्या उपयोगी पडलेलें आहे. वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स वगैरे इंग्रज कवींचीं काव्यें त्यांनी थोडीं थोडीं वाचलीं आहेत, पण तीं यानंतर. आणि म्हणून त्यांच्या या निसर्गगीतांत भेसळ न होतां तीं पूर्णपणे पौरस्त्य वळणाचीं झालेलीं आहेत. त्यांतील तत्त्वज्ञानहि पौरस्त्यच आहे.

केशवसुतांच्या आत्मनिष्ठ कवितेचा अनुकार करून 'तुतारी मंडळा'च्या सदस्यांनी ती प्रथा वाढीला लावली. सामाजिक दुष्ट चालीवर प्रहार करणें, नव्या सुधारणांना सामोरें राहणें व स्वातंत्र्याच्या दिशेने जनमन खेचणें वगैरे प्रकार तत्कालीन कवींनी केशवसुतकाव्यपरंपरेची एक दूम म्हणून किंवा नवा ढंग म्हणून हाताळले आहेत. परंतु आपल्या आवडीनुसार एकेक काव्यप्रांत निवडून त्यांतच आपल्या प्रतिभेची चमक दाखविण्याचा प्रकारहि या वेळेपासूनच सुरू झालेला दिसतो. केशवसुतांच्या प्रेमकाव्याची प्रथा गोविंदाग्रजांनी वाढविली व स्वतःचें 'प्रेमाचे शाहीर' म्हणून वैशिष्ट्य राखलें. त्याचप्रमाणे केशवसुतांच्या सृष्टिगीतांची रचना प्रसन्न कलात्मकतेने बालकवींनी पराकोटीला नेली आणि मराठी कवितेंतील एकमेव 'निसर्गकवि' असा स्वतःचा लौकिक होण्याइतपत करामत करून दाखविली. काव्यविषयाच्या जोडीनेच मंडळाने अर्वाचीन कवितेचें बाह्यांग म्हणजे पद्यरचना, वृत्तयोजना, नव्या वृत्ताचा फैलाव यांकडेहि लक्ष पुरवले. स्त्रीगीतांच्या जुन्या गेय चालींचा व छंदांचा जीर्णोद्धार, 'सुनीता'सारख्या पाश्चात्य काव्यवृत्ताचा पुरस्कार आणि गजलाचा स्वीकार, अल्प-प्रमाणांत कां होईना पण त्यांनी जाणीवपूर्वक केलेला आहे. आणि अर्वाचीन कवितेवर आपली मुद्रा कायमची ठेवून दिली आहे.

टिळकांच्या इच्छेप्रमाणे ठोमरे नगरास परतले. टिळकांना आनंद झाला. त्यांनी ठोमरे यांना अमेरिकन मिशनच्या युनियन ट्रेनिंग स्कूलमध्ये नोकरी मिळवून दिली. ते आता पूर्णपणे स्वतंत्र होते. ते शिक्षक झाले. त्यांच्या संस्कृतच्या अध्ययनाचें चीज झालें. त्यांच्या सुभाषितरत्नमांडाराला आता मोल आलें. येथे ते संस्कृत विषयच

१. प्रस्तुत लेखकाचा वेळगावच्या 'हेमंत' मासिकांतील 'दत्त कवीची कविता' हा लेख पाहा.

‘संध्यारजनी’, ‘संध्यातारक’, ‘अरुण’ अशीं सुंदर सृष्टिगीतें पुण्यांत तयार झालीं आहेत, व तीं सूचकहि आहेत. यानंतरच त्यांच्या कवितेचा ठसा मराठी कवितेवर उमटू लागलेला स्पष्ट दिसतो.

ठोमरे पुण्यांत असेतो कवि अनंततनय आपटे यांच्या घरीं सायंकाळीं जो अड्डा जमे त्याला हजर असत. तेथे अनेक लहानमोठ्या कविरसिकांची ओळख झाली तरी ते तेथे फारसे रमले नाहीत. पण येथेच जें ‘तुतारी मंडळ’ रा. ग. गडकरी, ‘राजाचें वंड’ लिहिणारे ज्यं. सी. कारखानीस ऊर्फ कवि ‘श्रीराम’ आणि ‘महाराष्ट्रवेद’ कर्ते टिपणीस ऊर्फ कवि भालचंद्र वगैरे मंडळींनी १९ फेब्रुवारी १९११ रोजीं सुरू केलें होतें त्याचे सदस्य म्हणून बालकवि तिथे जाऊं-येऊं लागले. यांच्या बैठकी आठवड्यांतून एक याप्रमाणे दोनतीन महिने चालून तें विसर्जित झालें. हें मंडळ केशवसुत कवींच्या स्मरणार्थ स्थापन झालेलें असल्यामुळे बालकवींना त्याचा विलक्षण अभिमान होता. आपल्या एका पत्रांत ते सोनाळकर यांना लिहितात, “मी माझ्या प्रत्येक कवितेवर पाठवावयाच्या वेळीं ‘तुतारी मंडळ’ असें लिहितों. पण मित्र (‘मनोरंजन’कार) प्रसिद्ध करीत नाहीत. त्यांना कारण विचारलें तर उत्तर नाही.” त्यांच्या राष्ट्रीय वृत्तीला लागलेलें धर्माभिमानाचें वळण आणि केशवसुतांच्या ‘तुतारी’ या तेजस्वी कवितेला ऊर्जस्वल साथ देण्यासाठी त्यांनी जो ‘धर्मवीर’ उभा केला त्याचें मूळ येथें दिसतें. आणि ‘केसरीं’तील आधुनिक मराठी कवितेची तरफदारी करतांना त्यांनी जीं केवळ केशवसुत कवींच्या कवितेंतूनच उदाहरणें निवडलीं आहेत त्याचेंहि कारण हा ‘तुतारी मंडळा’विषयीचा अभिनिवेशच असावा.

या मंडळाचें सदस्यत्व पुढे ‘पाणकळा’कर्ते र. वा. दिघे, कवि मंजुबाळ गडकरी, ‘नाट्यछटा’कार गर्गे आणि शेवटीं शेवटीं अनंततनय यांनी पतकरलें होतें. अशा मातबर मंडळींचें हें ‘तुतारी मंडळ’ म्हणजे ‘रविकिरण मंडळा’च्या कामगिरीचें अग्रदूतच होय. मंडळाच्या प्रथम बैठकींत ‘केशवसुतांचा सच्चा चेला’ गोविंदाग्रज यांनी ‘शारदेस’ ही आपली कविता प्रथम वाचली. त्यानंतर ‘श्रीराम’ कवींची ‘झरोके’ ही कविता पुढे आली. ती ‘अभिनव काव्यमाले’च्या दुसऱ्या भागांत आलेली आहे. पुढे एकच विषय घेऊन त्यावर प्रत्येकाने आपआपली वेगळी रचना करावी असें ठरलें. त्याला अनुसरून ‘अरुण’ हा विषय मुक्रर झाला. यांत गडकरी, ठोमरे आणि कारखानीस या तिघांनी भाग घेतला. तीन अरुणांत ठोमरे यांचाच ‘अरुण’ सरस ठरला. अण्णासाहेब कारखानिसांचा ‘अरुण’ उत्प्रेक्षामय आहे. गडकऱ्यांचाहि तसाच आहे. पण बालकवींचा अरुण हा वर्णन, भाव, उत्प्रेक्षा आणि थोडें सांस्कृतिक दर्शन यांनी नटलेला आहे. याचा परिणाम गोविंदाग्रजांवर इतका झाला की त्यांनी पुन्हा दुसरा अरुण चितारला. आणि त्यावरील टीपेंत अशी स्पष्ट कबुली दिली की, हा अरुण बालकवींच्या अरुणाच्या वळणाचा आहे. कुणाचा कधी एक शब्दहि घेतला

नाही म्हणणारे गडकरी बालकवींच्या अरुणाचें अनुकरण करायला तयार झाले, इतका आपल्या कवितेचा प्रभाव पाहतांच ठोमऱ्यांच्या काव्यलेखनाची दिशा ठरून गेली. यानंतर त्यांनी एकामागून एक निसर्गगीतें लिहिलीं आणि सामान्यतः त्या कवितांचा लिहिण्याचा साचा थोड्याफार फरकाने 'अरुणा'सारखाच आहे हें त्या कवितांच्या वाचनानेहि समजतें.

येथेच हेंहि सांगावेंसं वाटतें की बालकवींचीं हीं सृष्टिगीतें रचण्याची शैली कोणत्याहि इंग्रजी काव्याच्या अभ्यासाने आलेली नाही. तो त्यांच्या प्रतिभेचा सहज उत्स्फूर्त विकास आहे. या विकासाला दत्त,^१ केशवसुत यांच्या कवितांचें मनन त्यांच्या उपयोगी पडलेलें आहे. वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स वगैरे इंग्रज कवींचीं काव्यें त्यांनी थोडीं थोडीं वाचलीं आहेत, पण तीं यानंतर. आणि म्हणून त्यांच्या या निसर्गगीतांत भेसळ न होतां तीं पूर्णपणे पौरस्त्य वळणाचीं झालेलीं आहेत. त्यांतील तत्त्वज्ञानहि पौरस्त्यच आहे.

केशवसुतांच्या आत्मनिष्ठ कवितेचा अनुकार करून 'तुतारी मंडळा'च्या सदस्यांनी ती प्रथा वाढीला लावली. सामाजिक दुष्ट चालीवर प्रहार करणें, नव्या सुधारणांना सामोरें राहणें व स्वातंत्र्याच्या दिशेने जनमन खेचणें वगैरे प्रकार तत्कालीन कवींनी केशवसुतकाव्यपरंपरेची एक दूम म्हणून किंवा नवा दंग म्हणून हाताळले आहेत. परंतु आपल्या आवडीनुसार एकेक काव्यप्रांत निवडून त्यांतच आपल्या प्रतिभेची चमक दाखविण्याचा प्रकारहि या वेळेपासूनच सुरू झालेला दिसतो. केशवसुतांच्या प्रेमकाव्याची प्रथा गोविंदाग्रजांनी वाढविली व स्वतःचें 'प्रेमाचे शाहीर' म्हणून वैशिष्ट्य राखलें. त्याचप्रमाणे केशवसुतांच्या सृष्टिगीतांची रचना प्रसन्न कलात्मकतेने बालकवींनी पराकोटीला नेली आणि मराठी कवितेंतील एकमेव 'निसर्गकवि' असा स्वतःचा लौकिक होण्याइतपत करामत करून दाखविली. काव्यविषयाच्या जोडीनेच मंडळाने अर्वाचीन कवितेचें बाह्यांग म्हणजे पद्यरचना, वृत्तयोजना, नव्या वृत्ताचा फैलाव यांकडेहि लक्ष पुरवलें. स्त्रीगीतांच्या जुन्या गेय चालींचा व छंदांचा जीर्णोद्धार, 'सुनीता'सारख्या पाश्चात्य काव्यवृत्ताचा पुरस्कार आणि गजलाचा स्वीकार, अल्प-प्रमाणांत कां होईना पण त्यांनी जाणीवपूर्वक केलेला आहे. आणि अर्वाचीन कवितेवर आपली मुद्रा कायमची ठेवून दिली आहे.

टिळकांच्या इच्छेप्रमाणे ठोमरे नगरास परतले. टिळकांना आनंद झाला. त्यांनी ठोमरे यांना अमेरिकन मिशनच्या युनियन ट्रेनिंग स्कूलमध्ये नोकरी मिळवून दिली. ते आता पूर्णपणे स्वतंत्र होते. ते शिक्षक झाले. त्यांच्या संस्कृतच्या अध्ययनाचें चीज झालें. त्यांच्या सुभाषितरत्नभांडाराला आता मोल आलें. येथे ते संस्कृत विषयच

१. प्रस्तुत लेखकाचा वेळगावच्या 'हेमंत' मासिकांतील 'दत्त कवीची कविता' हा लेख पाहा.

इंग्रजी चौथी व पांचवीच्या वर्गांना शिकवीत आणि पांचवीपासून सातवीपर्यंतच्या वर्गांना मराठी शिकवीत असत. शाळेंतील या नोकरीमुळे त्यांचा आणखीहि एक लाभ झाला. ख्रिस्ती मंडळींत त्यांचें वळण पडलें. त्यांच्या शिकवण्या मिळूं लागल्या. सोनाळकरांना ते एका पत्रांत कळवितात : “मीं सध्या मिशन स्कूलमध्ये चार तास शिकवायचें काम पतकरलें आहे. आणि एक तास मला दुसरीहि शिकवणी आहे. मिळून महिन्याचे २५ रुपये मिळणार.” यावरून त्यांना या वेळीं मानसिक समाधान वाटत असावें, असें वाटतें. पण हें सुख त्यांना फार दिवस लाभलें नाहीं. कारण यानंतर लगेच आपण ती नोकरी सोडल्याचें त्यांनी सोनाळकरांना एका पत्रांत लिहिलें आहे.

“एकदा ठोमरे कोठे तरी बाहेर गेले होते. आणि सहज बोलण्याच्या ओघांत लक्ष्मीबाईंनी रे० टिळकांना म्हटलें की, ठोमन्यासारखा कविता स्पष्ट करून सांगणारा मनुष्य माझे पाहण्यांत नाहीं.” त्यावर भास्करराव उजगरे पुढे लिहितात, “आमचें असें ठरलें की, त्र्यंबकरावास त्यांचें अत्यंत आवडतें काव्य ‘वनवासी फूल’ हें कोठे तरी समजून सांगावयास लावावें. त्या वेळीं नगर येथे ‘ईश्वरी परिज्ञान शाळेंत’ रे० टिळक आठवड्यांतून दोन दिवस मराठी शिकवीत असत. तेव्हा टिळकांनी लक्ष्मीबाईंना सुचविलें की उद्या माझा मराठीचा वर्ग आहे. तर ठोमन्यांनीच त्या वेळी एखादी कविता शिकविली तर फार चांगलें होईल. योजना पसंत पडली. ठोमरे घरीं आले. ईश्वरी परिज्ञान शाळेंत ठोमन्यांनी एखादी कविता समजावून सांगावी, म्हणून बाईंनी गळ घातली. ठोमरे कबूल झाले.

“ता. २६-९-१९१२ या दिवशीं सकाळीं नऊ वाजतां, रे० टिळक, लक्ष्मीबाई व त्र्यंबकराव हीं तिघें ईश्वरी परिज्ञान शाळेंत आलीं. ठोमरे बरोबर असलेले पाहून विद्यार्थ्यांत कुजबूज सुरू झाली. रे० टिळक उठले. त्यांचें भाषण सुरू झालें. त्र्यंबकराव हे एक चांगले कवि आहेत. ते आज तुम्हांला ‘वनवासी फुला’चा अर्थ सांगणार आहेत. तो सर्वांनी सावधान चित्ताने ऐकावा. या प्रास्ताविकानंतर ठोमरे हळूच व्यासपीठावर जाऊन उभे राहिले. समोरच रे० टिळक व लक्ष्मीबाई बसून राहिलीं. दिवाणखाना विद्यार्थ्यांनी गच्च भरला. ठोमरे मंचावर चढल्याबरोबर वर्ग अगदी शांत झाला होता. तो त्यांच्याकडे दृष्टि लावून उत्सुक झाला. हा एकंदर देखावा पाहून त्र्यंबकराव किंचित् बावरले. प्रथम त्यांचे तोंडांतून शब्द निघेना. पण आपल्याला सावरीत ते बिचकतच बोलूं लागले. ‘माझे परमपूज्य गुरु रे० टिळक हे आपल्या पत्नीसमवेत माझ्यासमोर बसले आहेत. कवि म्हणून त्यांचा दर्जा थोर आहे. ‘वनवासी फूल’ हें त्यांचें फार सुंदर काव्य आहे. या उभयतांनी मी एखादी कविता घेऊन, तिचा अर्थ मी आपणांस सांगावा असें काल मला सांगितलें होतें. मीं तें मान्य केले. आज मी ‘वनवासी फूल’ या माझ्या अत्यंत आवडत्या

काव्याचा अर्थ येथे सांगणार आहें. खुद्द कवि येथे हजर असतांना त्यांच्या काव्याचें हृद्गत दुसऱ्याने सांगणें हें थोडेंसें विचित्रच आहे. तथापि माझा व ह्या काव्याचा तसाच निकट परिचय असल्यामुळे मीं हें काव्य विवेचनासाठी घेतलें आहे.' असें हें प्रास्ताविक भाषण करून त्यांनी श्रोत्यांसाठी त्या काव्याचें संविधानक थोडक्यांत सांगितलें. अजूनहि ते घाबरल्यासारखेच दिसत, पण

“ मनांत किंवा जनांत किंवा वनांत सृष्टिसतीचा ।

मित्र खरा जो निधीच केवळ निष्काम प्रीतीचा ”

ही त्या काव्याची पहिली साकी त्यांनी वाचली मात्र. त्यांच्या आवाजाला धार आली. सूर चढूं लागला. डोळ्यांत विलक्षण तेज चमकूं लागलें, व बाहूंना स्फुरण चढून आपोआपच अभिनय सुरू झाला. त्र्यंबकरावांची ही वृत्ति पाहिल्याबरोबर श्रोतेहि त्यांच्या बोलण्याकडे तल्लीनतेने वेधले. त्यांचीं इंद्रियें कानांत गोळा झालीं. 'वनवासी फूल' समजावून सांगत असतां त्यांच्या मुखांतून दुसरें काव्यच वाहत आहे की काय असा भास होत होता. त्यांतील एखादी कल्पना विशद करण्यासाठी त्यांच्या वाणींतून अनेक गोड मधुर कल्पनांचा वर्षाव होई. अलंकारांतील रहस्य समजून देतांना आपल्या काव्यशक्तीने मूळ कवितेची रत्नकीळा ते उजळून देत. प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांच्या भांडणाचें वर्णन करीत असतांना निवृत्तीपेक्षा प्रवृत्ति किती श्रेष्ठ आहे हें त्यांनी इतक्या जोरदार भाषेत मांडलें की, ती वाणी जणु काय कालच आमच्या कानांनी आली होती असा अजूनहि भास होतो. या काव्यांतील प्रेमाचें स्पष्टीकरण करीत असतांना ठोमऱ्यांच्या काव्यवीणेचा सूर इतका वर चढला होता की, तन्मयता आणि प्रेममयता हातांत हात घालून त्या ठिकाणीं मूर्तिमंत अवतीर्ण झाल्या आहेत अशी साऱ्या वर्गाला जाणीव होऊं लागली. श्रोता आणि वक्ता दोघांचीहि आशयांत तंद्री लागली :

“ प्रेम नाम जगदीश फुला रे, काय भाणखी सांगूं ?

पुरे करी वनवास ! याहुनी काय दुजें मी मागूं ? ”

ही साकी मोठ्या प्रेमाने गात गात ते उद्गारले, 'खरा मोक्ष प्रेम आहे. प्रेम केव्हाहि गुलाम होत नाही. प्रेमांतून सुटावें म्हणून तें फूल आपल्याला स्वार्थाच्या साखळीने बांधून घेतें. देव प्रेमरूप आहे, यांतच जगाचें सारें खरें तत्त्वज्ञान आलें आहे. जगाचा आरंभ आणि शेवट हीं प्रेमच होत. प्रेमाशिवाय भविष्याचा बडिवार नाही. सृष्टीचा मध्यबिंदु माझे हृदयांत आहे. आणि तो मध्यबिंदु म्हणजे प्रेम आहे. मनुष्य प्रेमरूप बनण्यासाठी निर्माण झाला आहे, 'माझेमध्ये जर प्रेम नसेल तर मी झणझणणारो झांज आहे' ही पौलोक्ति लक्षांत ठेवा. श्रीखिस्ताने प्रेमासाठी देहविसर्जन केलें. सर्व सुख प्रेमांत आहे. सगळें असून प्रेम नसेल तर तुम्ही आहांत तसेच राहाल. वनवासी

फुलाचा पंचविसावा सर्ग हा काव्याचा स्वर्ग आहे. प्रेममंदिराचा तो कळस आहे.' अशा तऱ्हेचें अस्खलित, काव्यपूर्ण व चित्ताकर्षक भाषण चाललें असतां रे० टिळक आऽऽ करून त्यांजकडे पाहत होते. 'वनवासी फूल' हें काव्य त्र्यंबकरावांनीं दोनतीन दिवस सांगितलें. ते दोन दिवस म्हणजे रसिक श्रोत्यांना दोन क्षणांसारखे वाटले. कवीच्या वाणीमध्ये किती सामर्थ्य असतें, किती प्रेम असतें, किती मोहकता असते हें या वेळीं आमचे लक्षांत आलें. कवि हे खरोखरीच काळाचे कर्ते, शब्दसृष्टीचे ईश्वर असतात हें तेव्हा आम्हाला समजलें आणि त्र्यं. बा. ठोमरे हा फार मोठा कवि आहे अशी तेव्हापासून आमची खात्री झाली.

“घरीं आल्यावर रे० टिळकांनीं आम्हांस सांगितलें की, 'आज ठोमऱ्यांनीं माझ्या वनवासी फुलाचा जो अर्थ सांगितला तो हें काव्य लिहितांना माझ्या मनांतसुद्धा नव्हता. 'वनवासी फूल' हें इतकें सुंदर काव्य असेल असें मला तरी आजपर्यंत वाटलें नव्हतें. महाराष्ट्रांतील रसिक वर्गाने याचें जें एवढें कौतुक केलें तें यथायोग्य आहे. ठोमरे हा अत्यंत उच्च दर्जाचा कवि असल्यामुळे तो कवीच्या अंतःकरणाच्या आरपार जाणारा मनुष्य आहे, यांत शंका नाही.'”

रे० टिळक म्हणतात, “ठोमऱ्यांना प्रथमतः कविता करण्याची स्फूर्ति झाली ती 'मनोरंजनां'तील 'सृष्टीची भाऊबीज' नांवाची कविता वाचून झाली, असें तेच म्हणत असत. त्यांच्या कवितेला कांहीसं वळण ही कविता रचणाराच्या कवितेसारखें असेल, तथापि त्यांची कविता त्यांचीच आहे. कल्पनांचें सहजपण, रचनेचें सारल्य आणि वर्णमाधुर्य हे त्यांच्या कवितेचे गुण म्हणजे त्यांनाच ईश्वराकडून मिळालेली संपत्ति होती. 'अरुण', 'संध्यारजनी', 'निर्झरास', 'फुलराणी' वगैरे त्यांच्या कविता निरंतर त्यांच्याच म्हणून विदग्ध वाङ्मयांत शोभणाऱ्या आहेत. ठोमऱ्यांना 'सृष्टीची भाऊबीज' रचणाराकडून कवित्वासंबंधाने फारसें साह्य झालें नाही, परंतु ते मात्र ही कविता रचणाराला अनेक प्रसंगीं स्फूर्तिदाते झाले आहेत.” ‘पाखरा, येशिल का परतून?’ आणि ‘एका उन्मनस्काला पाहून’ या गीतांची पार्श्वभूमि बालकवींशींच संबंधित असल्यामुळे ते टिळकांना 'स्फूर्तिदाते' वाटले तरी टिळक ते टिळक आणि बालकवि ते बालकवि ! संतकवि नामदेवाप्रमाणे अर्वाचीन काळांत टिळकांचें घरहि काव्यमय वातावरणाने दुमदुमलेलें असे. तेथें ठोमऱ्यांच्या कवितेने भक्तिप्रेमाचे कांही नमुने पाहिले असणें संभवनीय आहे. पुढे गोविंदाग्रजांच्या परिचयाने नवतीच्या प्रेमाचें, अंतःकरणाच्या गोड हळहळीचें आणि आत्मानुभव गुंफण्याचें कसब त्यांच्या कवितेंत उतरलें असलें तरी आधुनिक मराठी कवींपैकी केशवसुतांच्या कवितेचा आणि इंग्रजी कवींपैकी शेलीचाच थोडासा परिणाम ठोमऱ्यांच्या कवितेवर दिसून येतो.

'सृष्टीची भाऊबीज' ही कविता वाचून बालकवींना काव्यलेखनाची स्फूर्ति झाली असो अगर नसो, या बाबतींत लक्ष्मीबाईची स्मृति मात्र वेगळी आहे. “ठोमऱ्याची

सर्वत्र मंडळी आमच्या परिचयाची होती. त्यांची एकच थोरली वहीण कोणी पाहिली नव्हती. ठोंबरे नेहमी सांगे, 'मला कवितेचा नाद तिच्यामुळे लागला व तीहि कविता करते.' तेव्हा मी म्हणें, 'ठोंबरे, कसेंहि कर आणि माझी अन् तुझ्या जिजीची एकदा भेट करवून दे.' पण हे हवेंतील किल्ले सारे ढासळून पडले. त्यांची भेट शेवटपर्यंत झाली नाही."

'सृष्टीची भाऊवीज' प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच बालकवींनी आपलें कवितालेखन चालू केलें होतें. वयाच्या अकरा-बाराव्या वर्षीच त्यांनी रचलेली स्फुट कविता बालकवींच्या प्रस्तावनेसह 'बालकवींची समग्र कविता' या पाटणकर-संपादित पुस्तकांत आली आहे. 'वनवासी' या हरिदास कवीवरोवर असतां केलेली कविता प्रसिद्ध आहे. याशिवाय 'आनंदी प्रवासी' ही असंकलित कविता १९०७ च्या 'आनंद' मासिकाच्या मे महिन्याच्या अंकामध्ये आलेली आहे. त्या कवितेवर लिहिलेल्या संपादकीय टीपेंत म्हटलें आहे की, "कार्तिक महिन्यांत देवाच्या मंदिरांतून प्रातःकाळीं भजन करण्याचा व भक्तिरसाने युक्त अशा भूपाळ्या, अभंग वगैरे म्हणण्याचा परिपाठ आहे तें ऐकून कवीला कविता करण्याची स्फूर्ति झाली व त्याने प्रथम कांही करुणाष्टकें केलीं." हे सर्व तर्कच आहेत असें आम्हाला बिलकुल म्हणावयाचें नाही. परंतु त्यांत एक-वाक्यता दिसत नाही एवढें उघड आहे. आता बालकवि व टिळक यांच्या संबंधांत काव्यविषयक जन्यजनक भाव नाही असेंहि नाही. 'केवढें हें कौर्य' ही टिळकांची करुण कविता 'हरिण आणि गायन' या ठोमऱ्यांच्या कवितेशीं जरूर ताडून पाहण्यासारखी आहे. तसेंच 'बालबोध मेवा' मासिकाचे संपादक जोवर रे० टिळक होते तोवरच ठोमऱ्यांनी बालगीतें लिहिलीं आहेत. १९११ नंतर ठोमऱ्यांनी एकहि बाळगाणें लिहिलेलें नाही हें येथे लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

टिळकांची आंतरिकता ठोमऱ्यांनी अनुभवली होती. त्यांच्या मनाच्या मोठेपणाची माया अंगभर पांघरली होती. त्यामुळे वेळप्रसंगीं आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्याची संधि ठोमऱ्यांनी कधीहि फुकट जाऊ दिली नाही. टिळकांनी काम सोडलें त्या वेळीं ठोमऱ्यांनी त्यांना पैशाची गरज आहे की काय याची विचारपूस केली. लक्ष्मीबाईंनी ठोमऱ्यांच्या पैशांतून साठवलेले पन्नास रुपये कर्जफेडीसाठी देऊं केले किंवा दत्तोपंतांचें लग्न ठरलें तेव्हा दोनशे रुपयांची रक्कम टिळकांपुढे हजर केली. पण त्यांना त्याची जरूरी नव्हती, म्हणून त्यांनी पैसे घेतले नाहीत हा भाग वेगळा. ठोमऱ्यांनी टिळकांचें घर तें आपलें घर समजूनच वरीलप्रमाणे वागणूक ठेवली होती. असे व्यवहार क्वचितच पाहावयाला मिळणारे असतात. म्हणून धन्य ते टिळक आणि धन्य ते ठोमरे असें म्हणावेंसें वाटतें. लक्ष्मीबाईंना ठोमऱ्यांच्या स्वभावांतील नस नू नस उमगली होती. त्या 'स्मृतिचित्रां'त लिहितात : "आमच्या घरीं नाना प्रकारचीं माणसें आलीं नि गेलीं. पण ठोमऱ्यासारखें कोणीच नव्हतें. तो मधून-

मधून भांडे, तरी त्याच्यांत कपट नव्हतें. द्वेष नव्हता. स्वार्थ नव्हता. तो प्रेमळ, मनमिळाऊ, आनंदी, थड्डेखोर आणि थोडासा खोडकरहि होता.....टिळकांनी त्यांना अश्रूंनी न्हाणलें; दत्त, तारा त्याच्याबरोबर खेळलीं, बागडलीं. अजून आटवण झाली म्हणजे आम्ही अश्रू गाळतो. 'ये. आता घे शेवटले हे अश्रू दोन पिऊन. पाखरा येशिल का परतून?...'

'महाराष्ट्राचा बालकवि' हा लेख लिहितांना रे. टिळकहि असेच दुःखावेगाने चित्र झालेले आहेत. ते उद्गारतात, "पण ते गेले ! त्यांच्या निर्याणासंबंधाने आम्हांस एक अक्षरहि लिहवत नाही. भयंकर ताप येऊन वेहोष असतांना सुद्धा ज्याला आपल्या आईबरोबर लक्ष्मीबाईंचें (आमच्या पत्नीचें) स्मरण होत होतें, ज्याला आमच्या मुलांचा हक्क तोच आम्हांसंबंधाने आपला हक्क वाटत होता, आमच्या हातचें असतें तर आपला जीव गहाण ठेवून ज्याला आम्हीं मृत्यूच्या हातून सोडवलें असतें, त्या आमच्या परमप्रिय बालकवीच्या निधनाचें वर्णन सध्या तरी आम्हांला करवत नाही. 'कालार्णवी ऊर्मी—आली-गेली धामी !' असें म्हणून उच्छ्वास टाकीत वसण्यापलीकडे सध्या आम्हांला कांहीच करणें शक्य नाही!"

पुस्तक क्र. ३४५३४ वि. परीक्षा
१०९९ १९-५-६३

प्रकरण तिसरें

व्यक्ति आणि प्रकृति

सुंथ आणि शांत जलाशयांत आकाशाचें सौंदर्य कितीहि रेखीव उतरलेलें असलें तरी प्रत्यक्ष अनुभवाला येणारी तेजाची झळाळी त्यांत प्रतिबिंबित होणार नाही. त्याच-प्रमाणे व्यक्तीचीं छायाचित्रें पाहून माणसाची आंतरिकता त्या निर्जीव चित्रांतून समजणार नाही. तीं विचारीं त्या त्या माणसाचें ब्राह्मसौंदर्य रेखाटण्यापुरतींच कामीं येतात. बालकवींचीं उपलब्ध तीनचार छायाचित्रें एकत्र पाहूनहि त्यांच्या सर्व छवीची कल्पना येत नाही ती यामुळेच !

ठोमऱ्यांना पाहतांच त्यांचें व्यक्तिमत्त्व प्रेक्षकाच्या मनावर छाप टाकील इतकी भव्य मूर्ति त्यांची नाही. चणीने ते सामान्यच. पण हरिणाला पाहिल्यावर त्याचे डोळे जसे प्रथम नजरेंत भरतात तसे ठोमऱ्यांचे विशाल नेत्र त्यांच्याकडे बघणाऱ्या मनाची तेव्हाच पकड घेत. त्यांचे काळेभोर 'सतेज सुंदर टपोर डोळे' समोरच्या माणसावर वचक ठेवीत. काव्यतंद्रींत असतां इकडून तिकडे फेऱ्या घालणें किंवा बसल्या ठिकाणींच आपली दृष्टि चौफेर फिरविणें अशी त्यांची लकब्र असे. अशा भावपूर्ण वेळीं त्यांच्या डोळ्याला डोळा मिडवणें जवळच्या माणसांना कठीण होई. इतक्या तेजस्वी लोचनांचा (नांवानेहि त्र्यंबकच) कवि दृष्टीने अधु असेल अशी कल्पनाहि कोणाला येणार नाही. पण सत्य कधी कधी अघटित दिसतें, करतें. सृष्टीचें सूक्ष्म अवलोकन व्हावें म्हणूनच की काय ठोमरे उपनेत्र लावीत असत. त्यांना ते दिसतहि शोभून. त्यांचे स्नेही भास्करराव उजगरे म्हणतात, "ठोमऱ्यांच्या डोळ्यांत विलक्षण तेज असे. त्यांची दृष्टि भेदरलेल्या हरिणीप्रमाणे तरल पण तेजस्वी. जणु साकारलेलें काव्यच डोळ्यांत अवतरल्याप्रमाणे वाटावें."

विलोल गोल लोचनांप्रमाणेच त्यांचा भालप्रदेश कल्पनांचें क्रीडांगण शोभण्यासारखा भव्य होता. नाकाची ठेवण सरळ, पण शेंड्याकडे किंचित् फेपाणी. जणु रम्य निसर्गगीतांतील उदासीनता. तोंडाची जिवणी तींतून निघणाऱ्या शब्दासारखी लहानसर नसली तरी मोहक वाटते. आणि जाड पण व्यवस्थित कात्रणीच्या मिशीमुळे रुबावांत भर पडावी अशीच त्यांची चर्या आहे. त्यांच्या फोटोंतील चेहऱ्यावर समाधानाचें

चांदणें फुलल्यासारखें भासलें तरी त्यांच्या वर्णांचा काळेसावळेपणा उदासीनपणामुळे काळवंडलेल्या कवितेसारखा होता. त्यांची अंगकाठी एकशिवडी आणि मोडकळलेली दिसे. कणखरपणा कमीच. उंची साधारण महाराष्ट्रीय बाण्यासारखीच बेताची. तथापि एकंदर उठाव आकर्षक.

पोषाखाच्या बाबतींत स्वभावाप्रमाणेच ते साधे होते. एक पांढरा शर्ट, त्यावर जाकीट आणि जाकिटावर कोट. त्यावर वरच्या बिरड्यांतून ओघळणारा, सरस्वती-प्रमाणे मध्येच दिसून गुप्त होणारा घड्याळाचा छेडा, डोक्यावर हंगेरियन टोपी आणि नेसतें धोतर या सर्व नित्याच्या कपड्यालच्यांबरोबर घराबाहेर पडतांना त्यांच्या काखोटीस नेहमी एक छत्री असे. वस्त्रप्रावरणाची आवड यथातथाच असल्यामुळे त्यांच्या पोषाखांतील बदल क्वचितच दिसे. कदाचित् आर्थिक ओढघस्त नेहमीचीच असल्यामुळे त्यांना ही छानछोक परवडतहि नसेल. त्यांच्या कवितेंत जसे तेच तेच शब्द दिसतात किंवा पुनरावृत्त कल्पना दिसतात त्याचप्रमाणे त्यांचा पेहरावहि असे, असें एखादा आधुनिक टीकाकार त्यांचें वर्णन करूं शकेल.

टोमरे चालतांना नेहमी रस्त्याच्या एका बाजूने आणि खाली मान घालून चालत. याच वेळीं डोक्यांतील विचारहि एखाद्या विषयाचा मार्ग काढीत असल्यास, त्यांच्या ओळखीचा माणूस समोरून आला-गला तरी त्याची दाद त्यांना नसे. त्यांचा जाण्याचा रस्ताहि रोजचा, ठराविक. फेरबदल झाला तर बरोबरच्या मित्रामुळेच. विडीच्या थोटकाचा धूर आवतीभवती पसरे नि वाऱ्यावर विरे. पण यांची गति रेंगाळणारी. कदाचित् जातां जातां सौंदर्य निहाळीत जाण्याच्या प्रवृत्तीमुळे चालील पायबंद पडत असावा. वाटेंत जें जें सुंदर, मोहक आणि काव्यमय दृश्य त्यांच्या दृष्टीस पडे तें तें ते मोठ्या आतुरतेने पाहत उभे राहत. मग तो एखादा नखरेल मनुष्य असो की गोजिरवाणें मूल असो, सुंदर फूल असूं दे नाही तर बागडणारें कोकळूं असूं दे, रात्र चांदणी राहो की तारकांनी डवरलेली काळी राहो, टोमरे अमुक एका वेळीं तें पाहायला थांबले नाहीत असें क्वचितच घडे. भास्करराव उजगरे आपली आठवण देतात ती अशी :

“एकदा आम्ही दोघे पावसाळ्यामध्ये फर्ग्युसन कॉलेजकडे जावयास निघालों. आम्ही लकडी पुलाजवळ (आता संभाजी पूल) आलों तो नदी दुथडी भरून चाललेली होती. नदीच्या पुराचें पाणी वेगाने वाहत होतें. खवळून गर्जना करीत होतें आणि गर्जन लोळत घुसळत होतें. मातकटलेलें तें जाड लालसर पाणी पात्रांतील सारा गाळ, केरकचरा झाडून काढून प्रवाहाचा मार्ग मोकळा करीत होतें. पात्र जसें रुंदावत जाई तशी त्याची उंचीहि वाढून येई. मध्येच एका जागीं पण प्रवाहाच्या उजव्या बाजूला एक मोठा थोरला भोवरा गरगरत होता. भोवन्यापासून सरासरी चारपाच हात व्यासाच्या परीघांत ओघाबरोबर वाहत येणाऱ्या वस्तू, गवत, लाकडे, वगैरे पदार्थ

त्या भोवऱ्यांत थोडा वेळ भवंडे घेत, आंत सूर मारीत आणि पार नाहीशा होत. मग त्या दूर अंतरावर कोठे तरी डोकें वर काढीत. सुटकेचा निश्वास टाकीत, व जीव वाचल्याच्या आनंदांत नाचत बागडत जात. त्या गोल गतिचित्राने बालकवींची सौंदर्यपिपासु दृष्टि मुग्ध झाली. त्या जलगुंफंत ती रमली. त्या पाणफेराकडे पहात च्यंक्कराव सुमारे अर्धाअधिक तास पावसांत उभे होते. पावसाची झड सुरूच होती. वाऱ्याने तिला साथ देऊन वेग आणला. अंगावर कपडे होते. ते जलमाराने अगदी आमच्या अंगाला विलगून राहिले. आम्हालाहि कापरें भरलें. त्यांची देहाची शुद्ध केव्हाच हरपली होती. अतृप्त नेत्रांना तो ब्रह्मभोवरा पाहण्यांत त्यांची समाधि लागली होती. ते अचल होते. थोड्या वेळाने मीच त्यांना म्हटलें, 'आपले कपडे भिजले आहेत. आपण जरा निवारा घेऊं.' ते खसकन् ओरडले. 'मी नाही कॉलेजकडे येत. भिजूं द्या कपडे भिजले तर. भोवरा कसा गरगरतो आहे. किती वेगांत रंगांत आला आहे! वाटतं की पळत पळत जावं नि त्या पाणचक्राला आलिंगन द्यावं. आपणहि भोवरा व्हावं. त्याच्याशीं रास खेळावा नि नदींत फिरत राहावं!' मीं विनोदाने म्हटलें, 'कल्पना आहे नुसती! बोलूनचालून कवीचीच कल्पना ती! पण नुसती ऐकायला गोड. तुम्ही कवितेंत लिहिलेली वाचायला मिळाली तर त्याहून गोड! पण का हो, तुम्ही त्या भोवऱ्याला खरोखरच आलिंगन द्यायला गेलांत तर तो तुम्हांला आणि तुमच्या त्या कल्पनांना अगदी घाण्याच्या बैलाप्रमाणे आपल्या भोवती गोल वर्तुळांत फिरवील. नाही का? मग चांगल्या काळ्यामाळा होतील, नाही? तुमचं तें महाकाव्य माझ्या पार्थिव दृष्टीला कसं बरं पाहवेल? म्हणून म्हणतो, चला. आपण फर्ग्युसनकडेच जाऊं.' ठोमरे यावर मोकळेपणे हसले. त्यांनी पाय उचलला आणि 'चला तर' असे जड शब्द त्यांच्या तोंडून आले."

ठोमरे बाहेर फिरावयाला निघाल्यावर ज्या ठिकाणावरून निळें आकाश लांबरुंद पसरलेलें दिसेल, वाऱ्याच्या गतीबरोबर गाडीच्या बैलाप्रमाणे पांडुरके टग स्वैर धावत आहेत आणि हिरवीगार झाडांची छाया खालून जाणाऱ्यावर चौऱ्या ढाळीत आहे अशीच जागा ते बसायला पसंत करीत. मुळा-मुठेचा संगम, बंडगार्डन किंवा पर्वतीचा पायथा अगर क्वचित् फर्ग्युसन टेकडी हे त्यांच्या आवडीचे फिरावयाचे भाग असत. डी. एस्. सॅम्सन कामरलेकर यांची स्मरणी अशी की, "नदीच्या काठा-काठाने जातांना मऊ हिरवळ तुडवावी, नदीच्या मंद झुळझुळत्या प्रवाहाबरोबर आपल्या भावनेचा किंवा विचारांचा आधारस्वर संथपणे लावावा आणि निसर्गसौंदर्याचें आकंठ पान करावें. मध्येच तंद्री लागून भावनेचे उमाळे अनावर झाले की ते दिव्याभासाचे क्षण आपल्या अंतरंगांत टिपून घ्यावेत. थांबावें नि तृप्तीचे ढेकर देत, मित्राला समजावून सांगत सांगत, खाली मान घालूनच चालूं लागावें. मन ताजेंतवानें झालें की, पाय घराकडे फिरवावे. हा त्यांचा क्रम." सृष्टीच्या प्रत्येक स्वरूपांत, डोक्यावरच्या

नीलाकाशांत, सूर्यचंद्राच्या अस्तोदयांत, बहुरूपी मेघमंडळांत, पानाफुलांच्या हालचालींत किंवा निर्झराच्या ओघळींत त्यांचें चित्त वेधून घेणाऱ्या खड्यागोट्यांपासून तों जवळच ठाण मांडून बसलेल्या खडक-टेकडीपर्यंत, साऱ्या सृष्टिजातांतून आणि सामान्यतः डोळ्यांना न दिसणाऱ्या हवेमधूनहि त्यांची भावदृष्टि विश्वात्म्याचें सौंदर्यदर्शन घेत असे. त्यांनी घेतलेल्या अशा भावचित्रांचें प्रदर्शन त्यांनी आपल्या कवितेंतून जागोजाग मांडलेलें दिसेल. 'संध्यारजनी', 'अरुण', 'संध्यातारक', 'निर्झर' अशीं किती तरी उदाहरणें त्यांच्या या प्रत्ययाची साक्ष देतील. आपल्याला आलेला प्रत्यय तंतोतंत प्रतिमित होईपर्यंत त्यांना समाधान नसे. त्यासाठी ती कविता ते दोनदोनदाहि लिहीत.

हें दुर्मिळ सौंदर्यतादात्म्य ठोमऱ्यांच्या ठायीं कळसाला पोचलेलें आहे. एकपरी त्यांची ही भाविकता आनुवंशिक म्हटली पाहिजे. घरच्या पूर्ण श्रद्धाळू व धार्मिक परिस्थितीने, 'वनवासी' कवि आणि रे० टिळक यांच्या सहवासाने त्यांत भरच पडली. लहानपणीं मायबहिणी देवादिकांचीं गोड गाणीं म्हणत, तीं मनसोक्त ऐकलीं. संतकवींच्या प्रासादिक काव्यांचें मन लावून अध्ययन केलें. पाठांतर केलें. स्वाभाविकच भक्तीचे अंकुर अंतःकरणांत रुजले. आणि नव्या काळाला अनुरूप अशा अर्वाचीन कवितेंतील सृष्टिगीतांच्या रूपाने त्यांचे लताकुंज गृरगरून महिरून आले. संतकवींच्या तोलामोलानेच ती गाढ निसर्गपूजा, ती अपार भक्ति फुलाफळाला आली. त्यांचीं सृष्टिसूक्तं महाराष्ट्रकवितेच्या आधुनिक काळांतील उपनिषदें ठरलीं. त्यामुळेच अर्वाचीन कवितेच्या रसिक टीकाकारांनी त्यांना कधी कधी संतकवींच्या पंक्तीस बसविलेलें दिसतें. ('काव्यचर्चा' पुस्तकांतील प्रा. बेहरे यांचा लेख पाहा.) अंतःकरणांत भक्तीचा ओलावा आणि हृदयांतील प्रेमळपणा नेहमी तुडुंब भरलेला असल्यामुळे "या वनमाला आपल्याशीं बोलतील का? हे झुळझुळणारे ओहळ आपल्याबरोबर गातील का? हीं रानपाखरें माझ्या संगतीं खेळतील का?" असे सृष्टीच्या आपुलकीचे उद्गार त्यांच्या मुखांतून येत. सृष्टीचें हें भाविक वेड त्यांच्या मोठेपणींहि अगदी ताजें होतें. महाबळेश्वरीं पंडिताचें काम करीत असतां तेथील रम्य निसर्गसौंदर्य पाहून आपणास काय वाटतें हें त्यांनीच एका पत्रांत पुढीलप्रमाणे लिहून आपले मित्र केशवराव सोनाळकर यांना कळविलेलें आहे ;

"विशाल गिरिशिखरें, गर्द अरण्यें, भयाण खोरीं, अजस्र प्रपात, या सर्वांचें दर्शन ! अहाहा ! मला किती तरी आनंददायक वाटतें. याची प्रियबंधु, तूंच कल्पना कर. त्यांकडे पाहतां पाहतां, एक गोड वेड माझ्या डोक्यांत उसळतें. कल्पनासाम्राज्यांतील मधुर स्वप्नसृष्टीशीं मन संलग्न होतें. विचारांचा विलक्षण प्रवाह सुरू होतो. ज्या विश्वजननीचें मी मूल आहे, तिचाच हा सगळा अवाढव्य विस्तार. ती किती तरी विशाल असेल. पण असेना का ! ती माझी प्रेमळ आई आहे ! तिला लहान मोठें ठाऊकच नाही."

किती गोड आहे हें सृष्टीचें महिम्नस्तोत्र. वाटें की बालकवि चांगले चार वर्षे महाब्रह्मेश्वरीं जात-येत होते. कां नाही लिहिलीं त्यांनी अशीं शेषनास सुंदर स्तोत्रें ? तशीं ते लिहिते तर...हें सूक्त वाचलें की मला वर्ड्सवर्थ कवीच्या 'प्रेल्यूड' मधील पुढील ओळी आठवतात :

“And I felt,
A presence that disturbs me with joys,
If elevated thoughts ; a sense sublime,
of making far more deeply interpreted,
Whose dwelling in the light of setting suns.
And the round ocean and living air,
And the blue sky and in the mind of man,
A motion and a spirit that impels
All thinking things, all objects of all thoughts
And rolls through all things....”

भारतीय संस्कृति, तत्त्वज्ञान आणि भौगोलिक परिस्थिति यांना सापेक्ष असा फरक जो या दोन सूक्तांत दिसतो तो क्षणभर बाजूला ठेवला तर 'सौंदर्याच्या सुमनावरचें द्रव चुंबुनि घ्यावें' हीच या दोन्ही निसर्गकवींची साधारण धारणा आहे. विश्वजननीच्या दर्शनाने हर्षोत्कट होऊन नाचूं लागावें हाच त्यांचा समान धर्म आहे. अशा उदात्त प्रसंगीं 'आनंदी आनंद गडे—इकडे तिकडे चोहिकडे !' हेंच त्यांच्या अंतःकरणाचें अमर संगीत असतें. ठोमऱ्यांचे महाब्रह्मेश्वरच्या मिशनरी शाळेचे एक सहपंडित ना. ल. तथा नानासाहेब हर्षे यांनी सांगितलेला अनुभव येथे सांगण्यासारखा आहे : “बालकवि निसर्गाची आराधना अत्यंत भाविकतेने व तन्मयतेने करीत. जात्या त्यांना फुलांची भारी आवड. फुलावरील द्रव पाखराप्रमाणे उड्या मारमारून पितांना आणि कोवळ्या उन्हांत हिंडतांना आम्ही त्यांना अनेकवार पाहिले आहे. अशा वेळीं त्यांच्या तोंडून 'जलरामण्यकं यत्र वनरामण्यकं तथा' ही संस्कृत पंक्ति नेहमी येई. फुलांतील द्रव पितांना आपल्याजवळ कोणी आहेत, ते काय म्हणतील असला लाजरा लौकिक त्यांनी कधी संभाळला नाही. इतकेंच काय, पण आकाशीच्या तारांची रास्त वाटणी झाली नाही म्हणून वाळसोबत्यांसंगें भांडायलाहि कमी केले नाही. इतके ते सृष्टीशीं तद्रूप होऊन जात.”

ठोमऱ्यांनी आपल्या कवितेच्या चरणांना 'नवशब्दांचे घुंगुर बांधून' ती नाचरी केली नाही, तर 'जशि काय फुलांची मूस' ओतून ललितकोमल बनविली आहे. एका कवितेमध्ये तर वशिळ्या मुली ज्याप्रमाणे नुसत्या फुलांनीच आपली मंगळागौर सजवून तिची पूजा बांधतात त्याप्रमाणे आपल्या एका काव्याची नायिका नुसती फुलांनी मूढवून काढली आहे. हातांत, पायांत, गळ्यांत, कानांत आणि केसांत केवळ फुलेच फुले. त्यांच्या या असाधारण फुलवेडाची एक आठवण येथे देतो.

त्यांचे स्नेही बंडोपंत राजापूरकर हे पुण्याच्या लक्ष्मीपथावरील गोखले इन्स्टिट्यूटचे एक नोकर. साधी राहणी; मूर्ति टेंगणी; परंतु बालकवींविषयीचें बोलणें निघालें की स्वारीची कळी एकदम खुले. आणि मग बालकवींच्या लहानपणच्या गमती-जमती ते मोठ्या खुलवून सांगत. “एकदा बालकवि आणि गडकरी (बहुधा मंजुबाळ असावेत.) पर्वतीवरून सकाळींच फिरून येत होते. सूर्याचीं किरणें अजून हवेंत उबारा भरीत होती. बागेंतील गारठलेली कळी उमलत होती. अशा प्रसन्न वेळीं, मी एकदोन लालचुटुक चिनी गुलाब खुडून वाटेला लागलों होतो. गावाबाहेर पडून मोकळ्या हवेंत आलों. खुल्या हवेबरोबर मनहि मोकळें होत, उल्हसित झालें. तोंच समोरून ते दोघे येत असलेले दिसले. साहजिकच थोडी गंमत करायचें ठरविलें. बालकवींचें फुलांचें वेड मला माहित. माझ्या हातांतील ते गुलाब गेंद मीं कोटावर लटकावले. आणि त्यांना जणु पाहिलेंच नाही अशा झोकांत निघालों. सारें चित्त मात्र त्यांच्याकडेच होतें. त्यांना धडक लागेल हा थाट होता. मध्येच धोंड्याला ठेचाळण्याचाहि प्रयत्न केला. एवढ्यांत ठोमऱ्यांनीच माझ्या खांद्यावर हात ठेवला. ‘जरा बघून जात जा की’ त्यांनी उपदेश केला. मी ताट झालों. माझ्या फुलाने डोळा मारला. ते हरखले. फुलावर हात टाकणार तोंच मी मागे सरकलों. ‘अंह. असा हात नाही लावायचा परक्या कळ्याफुलांना !’

‘माहिती आहे रे तुझें परकेपण !’

‘अरे पण हो ना. तुला हवेंय तर मागून घे. अशी हातघाई कशाला ?’

‘मग दे की !’

‘माझी कुठं ना आहे द्यायला ? मी देईन, पण एका अटीवर !’

‘कसली आहे अट ?’

‘आहे साधीच. या फुलाकरिता कविता द्यावी लागेल. आहे कबूल ?’

‘एवढेंच ना ?’ असें म्हणत त्यांनी ते गेंद काढूनहि घेतले.

दोनतीन दिवसांनी ठोमरे घरीं आले. येतांना त्यांनी बरोबर कविताहि आणली. त्यांची स्मृति म्हणून ती मीं तेव्हाच पाठ केली. ” असें सांगून ‘वनमाला’ ही कविता त्यांनी मला म्हणून दाखवली आणि उतरूनहि दिली. ती ‘ज्योत्स्ना’ मासिकाच्या पहिल्या अंकांत मीं प्रसिद्ध केली.

ठोमऱ्यांनी फुलाकडे किती विविध दृष्टींनी पाहिलें आहे हें त्यांची कविता नुसती वरवर चाळली तरी सहज कळण्यासारखें आहे. त्यांचें फुलासंबंधीचें भव्य कल्पना-साम्राज्य रसिक वाचकाला चकित करण्यासारखें आहे. सौंदर्याचें केंद्र जो शुक्र तो ‘मुकुट कळ्यांचा शिरीं चढवून’ आलेला आहे. ‘गिरिशिखराचें गोल फूल हें !’ असें ते बालकवीचें वर्णन करतात. पण त्याहिपेक्षा कल्पनेचें तरलत्व आकाशांत आनंदाने स्वैर भरान्या मारणाऱ्या बालविहगाला पाहून त्यांनी ‘फुलांतील भरभरत्या परागा’ची

केलेली उत्प्रेक्षा दाखवील, फूल म्हणजे प्रीति आणि आनंद यांचें क्रीडास्थान वाटतें. स्वर्गाच्या अप्सरांना लपंडाव खेळण्यासाठी ते फुलांतच जागा देतात. सर्व कोमल भावनांची मूस त्यांना फुलांतच प्रत्ययाला येते. फुलवेलीला ते तरुण स्त्रीशीं तुळतील आणि फुलराणीचें सालंकृत कन्यादान करतील. प्रेमाच्या लाटा, गगनाचे श्वास फुलांचा गंध प्रसृत करतो म्हणून त्याला 'गगनविहारी देवदूत' म्हणतील, तर कधी आपली कविता म्हणजे 'चित्ताच्या परि नंदनांतिल कळी' आहे असें हितगुज करतील. सुकलेल्या फुलांना पाहून त्यांची गतस्मृति जागी होते. त्यांना ती 'कालतरुचीं गलित फुलें' वाटतात. आणि मग 'दिव्य माझिया नक्षत्रांनो, बाल्यवनींच्या वनविहगांनो, या चिमण्यांनो, या छकुल्यांनो' असें प्रेमाचें आवाहन करतात. 'बुद्बुद् लहरी फुलवेली—फुलव सारख्या भवतालीं । सौंदर्यें विश्वामधलीं—दे विश्वीं उधळून खुलीं !' हें त्यांचें निर्झराला सांगणें आहे. बालकवींनी तरी हेंच नाही का केले ? फुलांच्या सौंदर्यांत त्यांना जें देवतेच्या मनोहर मूर्तीचें दर्शन घडलें तें त्यांच्या या फुलवेडामुळेच नव्हे का ?

सौंदर्यवादांतील सृष्टिप्रेमाशीं अनुबंधी अशी सहृदयता, दातृत्व, अन्यायाची चीड आणि निर्भयता वगैरे गुणहि लहानपणापासूनच त्यांच्या अंगीं वसत होते. एकदा मिशनऱ्याशीं बोलण्याच्या ओघांत शंकराचार्य आणि त्यांचें तत्त्वज्ञान असा विषय आला. त्यांचे स्नेही व शिकवणीचे साहाय्यक विन्सलो यांचा भारतीय तत्त्वज्ञानाचा विशेष अभ्यास नव्हता. पण इकडून तिकडून ऐकलेली माहिती मात्र होती. त्या ऐकीव माहितीवर विसंबून त्यांनी शंकराचार्यांवर हल्ला चढविला. ठोमऱ्यांना तें रुचलें नाही. ताबडतोब त्यांनी साहेबमजकुरांना वादासाठी आवाहन दिलें. त्यांचे दात त्यांच्याच घशांत घातले. त्यामुळे साहेबाकडील त्यांची साठ रुपयांची शिकवणी सुटली. तरी ते डगमगले नाहीत. आपला अभिमान त्यांनी कधी पैशावर अवलंबून ठेवलाच नव्हता. आणखी एका प्रसंगीं एका बाटग्या प्राध्यापकाने हिंदु समजुती-प्रमाणे प्रत्येक वस्तुमात्रांत देव आहे या भावनेला उडवून देण्याच्या हेतूने एका ठोकरीने एक दगड उडवून दिला आणि आपण जिंकली या भावनेने ते हुरळून गेले. त्यासरशी ठोमऱ्यांनी नुसती तोडीस तोड म्हणून 'एशु' या शब्दावर कोटी केली, आणि आपल्या पायांतील जोडा त्या प्राध्यापकापुढे केला. तेव्हा त्या 'देवांनां प्रिय' पुत्राचें तोंड एकदम काळवंडून चिमणीसारखें झालें. असल्या कांही गोष्टींमुळे 'प्रभु' या शब्दाविषयीसुद्धा कित्येक दिवस त्यांच्या मनांत अढी उत्पन्न झाली होती.

असल्या उदाहरणांनी त्यांची सामाजिक वा धार्मिक मते बुरसटलेलीं आणि संकुचित सनातनी वृत्तीचीं असलीं पाहिजेत असें समजण्याचें कांही कारण नाही. त्यांनी 'धर्मवीर' कविता लिहिली त्यांत त्यांनी आपल्या धर्माला व्यक्ति किंवा पंथदर्शक नांव न देतां 'सत्यधर्म' असें सर्वसमावेशक नांव दिलें आहे आणि आपल्या काळाची

नड लक्षांत घेऊन तेजाची पूजा करणाऱ्या सर्व लोकांना सावध केलें आहे. त्यांनी जातिभेदाचें स्तोम कधी माजविलें नाही. त्यांचें खाणें पिणें कोणाकडेहि होई. त्याला त्यांचें ब्राह्मण्य आड कधी आलें नाही. सामाजिक बाबतींत एखाद्या बड्या सुधारकाला साजेशीं त्यांचीं मते होती. त्यांचें लग्न बालपणीं झालें असलें तरी ते बालविवाहाच्या सर्वस्वी विरुद्ध होते. विधवाविवाह त्यांना मान्य होता. स्त्रीजातीसंबंधी तात्कालीन सुधारकांप्रमाणेच त्यांची उदार कल्पना होती. ते म्हणत, “आमचें राष्ट्र स्त्रियांच्या बाबतींत अधोगतीला गेलेलें आहे. पण पाश्चात्य संस्कृतीच्या संयोगाने तो मनु आता पालटत चालला आहे. आपल्या राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति व्हावयाची असेल तर स्त्रीच ती करूं शकेल. त्यासाठी तिला सुशिक्षित केली पाहिजे. तिच्या कर्तव्यगारीला वाव दिला पाहिजे. आणि पुरुषाच्या बरोवरीने ती सर्व क्षेत्रांत त्याच्या खांद्याला खांदा लावून पुढे आली पाहिजे.”

त्यांच्या दिलखुलास वागण्याने कधीकधी गैरसमजहि प्रसृत होत. वार्डच्या एका मराठा गृहस्थाचा असाच गैरसमज झाला होता. ठोमरे सुधारक आहेत तेव्हा खाण्यापिण्यांत त्यांना विधिनिषेध नसावा या समजुतीने आपल्या घरीं येऊन पाहुणचार घ्यावा म्हणून ठोमऱ्यांना त्याने गळ घातली. त्याचा आग्रह पाहून महाबळेश्वराहून परत जातांना ते त्यांच्याकडे उतरले. पूर्वपरिचयामुळे त्यांना परकेपण नव्हतेंच. जेवतांना इतर जिनसांबरोबर पंक्तीला मांसोदनहि पानावर आलें. ते बोलण्याच्या तंद्रींत होते. त्यामुळे हवें-नको वगैरे ते कांहीच बोलले नाहीत. त्या गृहलक्ष्मीच्या हातून मांसान्न पानांत पडलें मात्र, ठोमरे एकदम गरम झाले. कांहीएक न बोलतां ते पानावरून उठले. अंगावर कपडे चढविले आणि सरळ घरचा रस्ता धरला. गैरसमजुतीनेच हें झालें होतें, तरी झाल्या गोष्टीचा त्या सद्गृहस्थांना पश्चात्तापहि झाला. पण ठोमऱ्यांनी मरेतो कधी त्यांचें तोंड पाहिलें नाही.

ठोमऱ्यांना दगडधोंड्यांत देव भावला नाही. त्यांचा देव चालताबोलता आहे. त्यांचे तीस कोटी देव त्यांच्याच हाडामासाचे आणि रक्ताधर्माचे आहेत. म्हणूनच त्यांचें वर्णन करतांना ‘सत्य देव विश्वांतरीं—हिंडतसे दारोदारीं । एक देव कष्ट करी—एक उघडा शरीरीं’ अशा ओळी त्यांच्या लेखणींतून उतरतात. ‘हातें घडो त्यांची सेवा । निदिध्यास लागो जीवा’ अशी कालोचित उद्गीति त्यांच्या मुखीं येते आणि तद्वारां जनसेवा हीच ईश्वरसेवा असा दिव्य संदेश ते सूचित करून जातात. तरीहि ठोमऱ्यांच्या काव्यांत परिस्थितीचे पडसाद उमटत नाहीत असें प्रतिपादनारे प्राध्यापक आजहि आढळतात. तें त्यांचें वैयक्तिक मत म्हणून सोडून देऊं. पण ‘देऊळीचा देव मेला’ किंवा ‘देवाचे आम्ही प्राण—आम्हांला भिवविल कोण?’ वगैरेसारखे विचार जेव्हा ते मांडतात तेव्हाहि त्यांच्या मनांत रुजलेली देवभावना लोपलेली नसते. ‘आहे देव विभागला सकल या विश्वांत चोहीकडे’ असेंच त्यांचें ठाम मत आहे.

तें त्यांच्या भाविकतेला शोभण्यासारखेंच आहे. एकंदरीने त्यांच्या मनाची घडण 'संतांचा अनुवाद' करणारीच आहे आणि अंतर्दामीं तेहि संतांप्रमाणेच प्रेमळ आणि विशुद्ध आहेत.

विद्याधन जोडतांना आणि संसाराचा 'आणा' भागवतांना आपल्याला किती कष्ट पडले याची जाणीव त्यांच्या ठायीं सदैव जागृत असे. मदतीच्या अपेक्षेने त्यांच्याकडे जाणाऱ्या कोणाहि गरिबाला त्यांनी कधीच विन्मुख पाठविलें नाही. आपल्या अडचणीच्या प्रपंचांत सुद्धा त्यांनी कित्येकांना अन्नवस्त्र पुरविलें आहे. पुण्यास असतांना तर त्यांच्या पंक्तीस नेहमी एखादा विद्यार्थी असे. मुकुंद गणेश बेंद्रे नामक कोष्टी जातीचा एक गरीब विद्यार्थी आपण ब्राह्मण आहों असें सांगून कित्येक दिवस त्यांच्याकडे वार लावून होता. पुढे त्याची ही लबाडी पाटील नांवाच्या त्याच्या एका स्नेह्याने उघडकीस आणली. ठोमरे अंतरीं निर्मळ असल्यामुळे झाल्या प्रकाराबद्दल कांहीच बोलले नाहीत. पण तोच आठवडा दिवस झाले तरी त्यांच्या घराकडे फिरकला नाही. बेंद्रे आताशा कां घेत नाही म्हणून त्यांनी आपले बंधु बाबुराव यांच्याकडून त्याची चौकशी केली. बाबुरावांनी झाली हकीगत त्यांना सांगितली. ती ऐकून त्यांना वाईट वाटलें. त्यांनी त्या महिन्याची फी त्याला दिली आणि नेहमीप्रमाणे रोज जेवायला यायला कांहीच हरकत नाही, असेंहि कळविलें. पण बेंद्रे पुन्हा गेला नाही. अशा तऱ्हेने कोणीं त्यांना फसवले तर त्याचें तें वागणें ते मनावर घेत नसत. उलट ते मित्रांनाच म्हणत, "ज्याप्रमाणे लहानपणीं जगाने मला पोसलें त्याप्रमाणे माझ्या चालत्या काळीं जगाला यथाशक्ति पोसणें, हें माझें कर्तव्यच आहे." केशवराव मुदलीयार यांच्या आठवणींतील हा थोर मनाचा कवि विश्वात्मक वृत्तीचाच नाही काय ?

बालकवींना ख्रिस्ती मिशनरी मंडळींची शिकवणी होती त्या वेळीं कधी कधी त्यांच्या घरांतील मुलामुलींनाहि शिकवावें लागें. त्यांच्या शिकवणींत विषयाचें सुगम स्पष्टीकरण आणि साभिनय वाचन याला ते फार महत्त्व देत. पण प्रत्यक्षांत त्यांच्या तरुण व्यक्तिमत्त्वाला अधिक महत्त्व मिळे, असेंहि कधी कधी दिसून येई. त्यांच्या दृष्टींतच एक प्रकारचें तेज असे. आकर्षण वसे. विशेषतः स्त्रियांनी त्यांच्याकडे पाहिलें की लगेच त्या ठोमऱ्यांविषयी चौकशी करूं लागत. त्यांच्या या गोड आकर्षणाचा परिणाम म्हणूनहि कदाचित् असेल, त्यांचीच शिकवणी मागून घेणारा गौरकाय महिलांचा एक मोठा वर्ग असे.

"एकदा एक मोठी गंमत झाली. बालकवि वर्गांत एका कवितेचें तन्मयतेने विवेचन करीत होते. विषयप्रतिपादनांत ते पूर्ण रंगून गेले होते. एक शिष्या उठली. सरळ त्यांच्या मागे गेली. आणि त्यांच्या गळ्यांत आपल्या हातांचा हार तिने घातला. त्यांना याचें भान नव्हतें. कविता शिकवून संपली. तरुणी तशीच हात टाकून मागे होती.

हैं जेव्हा त्यांच्या लक्षांत आलें त्या वेळीं बालकवि लाजेने चूर झाले. ते शहारले. आणि हें अगदी सहजच होत आहे अशा आविर्भावाने ती तरुणी त्यांना म्हणते, 'चालूं द्या ! चालूं द्या ! मी तुमची केवळ गंमत केली.' त्यांच्या शिकवणींत निर्माण होणारें हें खेळीमेळीचें वातावरण शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांनाहि भूषणावह आहे. यांत ठोमन्यांची खेळकर निष्पाप वृत्ति त्यांच्या साध्याभोळ्या स्वभावावर चांगला प्रकाश टाकते." या आठवणीच्या जोडीने ना. ल. हर्षे यांनी आणखीहि एक अशी मजेदार गोष्ट सांगितली.

हा दुसरा प्रसंगहि त्यांच्याच शिकवणींतला आहे. त्यांचा तास नुकताच सुरू झालेला होता. इतक्यांत एक गौरबाला वर्गांत आली. सामान्य रूपांतील उणीवा जणु सर्वच तिच्या ठिकाणीं एकत्र झाल्या होत्या. बसकें नाक, बारीक डोळे, उभट हुंडें कपाळ आणि पुढे आलेले दांत. छाप टाकील असा एकहि रेखीव गुण तिच्या चर्येवर दिसत नव्हता. उलट रूपावगुण मात्र भरपूर होते. यांतच भर टाकण्याकरिता म्हणून की काय, तिला दातांत जीभ टाकून बोलण्याची सवय होती. अशा त्या ध्यानाकडे पाहतांच ठोमन्यांना हसूं लोटलें. आवरतां आवरेना. ते वर्गाबाहेर आले व वर्गाबाहेर असलेल्या आपल्या मित्राला हसत हसत म्हणाले, "पाहिलंत ना तें ध्यान ? माझ्या वर्गांतच जर ही 'सुरूपनखा' नेहमीच येणार असेल तर मला त्या जगदंबेपुढे नारळ ठेवला पाहिजे. आणि नमस्कार करून विनविलें पाहिजे की देवी, या दासावर दया कर. माझ्या तासाचें खोबरेणें करूं नको !" पण ठोमन्यांवर ती पाळी आली नाही.

त्यांच्या शिकवणीसंबंधाने लिहितांना भास्करराव उजगरे म्हणतात, "अत्यंत वक्तरीर म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या युरोपियन लोकांच्या शिकवण्या ते वेळच्या वेळीं जाऊनच पार पाडीत. एखादे वेळीं जर त्यांस दोनचार मिनिटें उशीर झाला तर त्यांस अत्यंत वाईट वाटत असे. त्याबद्दल त्या गृहस्थापाशी ते दिलगिरी व्यक्त करीत. शिकवणीच्या कमांत त्यांची कधीहि ढिलाई नसे." त्या बाबतींत त्यांचा लौकिक असा होता की एकदा त्यांनी काम पत्करलें की त्यांत अंतर नसे. तें सुसूत्र होणार म्हणून कुणीहि निर्वेध राहावें. त्यांना स्वतःला कर्तव्याची इतकी तीव्र जाणीव असल्यामुळेच मिशनरी लोक या मराठी पंडिताला महाबळेश्वरीं जाण्यापूर्वी दोन दोन महिने अगोदर करार करून गुंतवून घेत. यासाठी एन्. मॅकनिकल यांचें पुढील पत्र वाचा :

"Dear Thomare,

If you can come to Poona at the beginning of July, I think, I can promise you pupils, at least upto Rs. 30/- per month. That would, I expect, continue; but I cannot

undertake definitely that you will always have a certain number of pupils. I would try to get you as many as that at any rate and you might have more. That is all I can say. The pupils in the language school change so much that I cannot give any guarantee of regular number of pupils all the time but I think you would be pretty fully engaged most of the time. Please let me know as soon as possible what you decide.

1 Stavelay Road }
Poona, 25-6-1914 }

I am,
yours sincerely
N. Macnical."

यापेक्षा नानासाहेब हर्षे यांचा अभिप्राय अधिक चिंतनीय आहे. ते सांगतात, “ज्या वेळीं ठोमरे एखाद्या विषयाचें प्रतिपादन करीत त्या वेळीं त्यांचें बोलणें अगदी बालबोध असे. वाक्यांत छोटेछोटे सोपे शब्द आणि पांचसहा शब्दांपेक्षा फारसें मोठें वाक्य नसे. त्यामुळे त्यांचें शिकवणें गोऱ्या मिशनरींना चटकन समजे. आणि त्यांच्या बोलण्याचा परिणाम होई. इतर पंडितांना हें जमत नसे. त्यांचें भाषण म्हणजे इंग्रजीचें भाषांतर वाटे. असें भाषांतरी भाषण ऐकलें कीं ठोमऱ्यांनीं म्हणावें, ‘तुमची बुद्धि मराठी आहे, पण अंतःकरण मराठी नाही. तुम्ही विचाराने भाषांतर करतां, पण अंतःकरण काढून ठेवून.’ ठोमरे यांचें हें म्हणणें आजहि खरें आहे.”

अमेरिकन मिशन हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल ए. एच्. बूर यांचें प्रशस्तिपत्र ऐका :

“I have done a good deal of reading in Marathi with Mr. Thomare at one time and another. He is wide-a-make, enthusiastic teacher and gives a clear explanation of the passage read. His enunciation is exceptionally good. I can recommend him to anyone studying Marathi.”

ठोमरे यांनी ज्या मिशनरी स्त्रियांना मराठी भाषा शिकवली त्या सर्वांचाच असा अनुभव आहे की, “मिस्टर ठोमरे हे मराठी भाषेचे उत्तम पंडित आहेतच, पण त्याहिपेक्षा ते फार प्रेमळ गृहस्थ आहेत. त्यांचा सहवास आम्हांला कधीच कंटाळवाणा झाला नाही. उलट त्यांचा शिकवणीचा तास कधी संपूच नये असें आम्हांला वाटतें. विद्यार्थी म्हणून त्यांचा श्रोता होणारांनाच त्यांच्या शिकवण्याच्या कलेतील मर्म समजेल. तें सौंदर्य—ती गोडी—अशी सांगून चाखतां येणार नाही.”

ठोमऱ्यांचें बाळपण आजारांत गेलें. त्यामुळे बाळपणच्या खेळाचा आनंद त्यांना मन-

मुराद घेतां आला नाही. याचा वचपा काढण्यासाठीच की काय, अंथरुणावर पडल्या-पडल्या कांही तरी गमतीचें बोलून हसें पिकवावें, खेळणाऱ्या मुलांत कलागत लावावी आणि त्यांचें भांडण रंगांत आलें की डोक्यावरून पांघरूण घेऊन, आपण मनापासून खुदखुदत राहावें, असें कांही विचित्र मिश्रण त्यांच्या स्वभावांत दिसे. त्यावरून एकदा त्यांना त्यांच्या मित्राने विचारलें की, “का हो, तुम्हांला अंथरुणावर पडल्या पडल्या-सुद्धा कांही तरी बोलून खेळणाऱ्या मित्रांमध्ये भांडण लावण्यांत मौज कां वाटते ?” यावर त्यांनी उत्तर दिलें तें तसेंच तन्हेवाईक, पण गमतीचें आहे. ते म्हणाले, “मी प्रकृतीने दुबळा. उठून खेळांत रमणें, हुंदाडणें मला अशक्य. त्यामुळे पडल्या पडल्या मला कल्पनेमध्येच रमावें लागतें. दुसरें असें की माझा तो एक प्रकारचा योगाभ्यास आहे. मीं असें वाचलें आहे की कोणतीहि उपभोग घेण्यासारखी वाच कल्पनेने उपभोगण्याचा सराव झाला की तो पूर्णतेला जाऊन प्रत्यक्षसदृश आनंद घेतां येतो. कीट्स कवीला अशी सवय होती. कल्पनेंत रमण्याची ही शक्ति केशवसुतांमध्येहि होती.” असें म्हणत त्यांनी ‘झपूझा’ कवितेचें पहिलें कडवें म्हटलें. “या गुणाची कवीला जरूर आहे. त्याची साधना म्हणजे तुम्हांला वाटणारें हें विचित्र वर्तन.”

एखाद्या विद्वान् गृहस्थाची भेट झाली व बोलण्यांत वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित झाला तर विरुद्ध पक्षाचीं मते खोडून काढण्याची तयारी असूनसुद्धा ते त्या गृहस्थाच्या विद्वत्तेला मान देऊन गप्प बसत. तिथे ते अबोल राहत. एरवी नेहमी वादविवाद करतांना त्यांच्या बोलण्यांत कोट्या भरपूर होत. उपमा-दृष्टांतांची रेलचेल होई. वरकड कुणाला एक अक्षरसुद्धा बोलूं देत नसत. आणि स्वतः बोलण्यांत दंग होऊन देहभान विसरून जात. कधी कधी प्रतिपक्षीयाची रेवडी उडवण्यासाठी ते अगदी भरकटल्यासारखें वाटेल तें बोलून जात. आणि आपल्या प्रतिपक्षीयाचें मन आपल्या बोलण्याने दुखावलेलें त्यांना समजलें तर भाषण संपतांच ते त्याची क्षमा मागत. म्हणत की, वादविवादाच्या वेळीं मला भान राहत नाही. तोंडाला येईल तें बोलतो, त्यामुळे मित्र तुटतात. हें मला समजतें, पण तेव्हा माझा नाइलाज होतो. मित्र तोडावे असें मी कदापि वागणार नाही. माझा जन्म मित्र जोडण्यासाठीच आहे.

त्र्यंबकराव ठोमरे हे मोटार, फटफटी किंवा पायगाडी यांना मात्र फार घाबरत. वाहन चालविण्याच्या उद्दाम वृत्तीवर त्यांचा भारी डोळा. अशांना माणसांची किंमत नसते असा त्यांचा ग्रह झालेला होता. एकदा ते व भास्कराराव उजगरे पुण्याच्या मेन स्ट्रीटवरून फिरायला चालले होते. पां पां करीत एक मोटार भर वेगांत येत होती. ठोमरे आपल्या स्वभावानुसार भ्याले. ते मित्राला आपल्याजवळ ओढूं लागले. गाडीचा रोख त्या बाजूनेच होता. ड्रायव्हरला ब्रेक लावण्याचें भान नव्हतें, की ब्रेकच नव्हता की काय कोण जाणे. तो गाडीतून मोठमोठ्याने ओरडूं लागला. ठोमरेहि अगदी गडबडून गेले. गाडी जवळ आली. आता ती धडक देणार एवढ्यांत त्यांना त्यांच्या मित्राने

त्यांची बाजूला ओढून घेतलं. मोटार निघून गेली. विचारे ठोमरे भीतीने कापू लागले. छाती धडधडू लागली. त्यांनी उजगरे यांना मिठीच मारली व भयभीत आवाजांतच म्हणाले, “भास्करराव, काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती. तुम्ही होतां म्हणूनच मी वाचलों. मला या गाड्यांचे फार भय वाटते. माझा सजीव देह असल्या निर्जीव वस्तूखाली चिरडून नाहीसा व्हावा अशी माझी इच्छा नाही.” पण हाय ! भवितव्यच तें होतें की काय कोण जाणे. अशी निर्जीव वस्तूच पुढे त्यांच्या प्राणावर वेतली. जळगावचे र. भा. देशपांडे हे सुद्धा आपलाहि अनुभव अशाच अनेक प्रसंगांची उदाहरणे सांगतात.

वरील प्रसंगांतून निभावून ते पुढे चालू लागले. आणि ठोमऱ्यांच्या वृत्तींत विलक्षण फरक पडला. ते म्हणाले, “भास्करराव, आता मला अत्यंत खिन्न वाटते.” भास्कररावांनी हसून म्हटलं, “कां ? असें एकाएकीं खिन्न वाटण्यासारखें काय झालें ?”

“तुमचें हें वाक्य ऐकून तर मला अधिकच खिन्न वाटूं लागलें आहे. तुम्ही निर्धास्त, म्हणून असें बोलतां. पण जर तुम्हीहि खिन्न होऊन बोललां असतां तर या खिन्न अवस्थेंतहि इतरांच्या अनुभवाला न येणारा आनंदाचा क्षण मीं उपभोगला असता.” त्यांच्या तोंडीं आलेला हा ‘खिन्न’ शब्द त्यांच्या आवडीचा होता. ते पुढे बोलू लागले, “कवि केशवसुत एका अंधाऱ्या रात्रीं असेच ‘खिन्न’वदन चालले होते. त्यांच्या कानावर एका उघड्या खिडकींतून सतारीचे दिड्दा दिड्दा हे ध्वनि आले. त्यांना त्या वेळीं अनुभव आला तोच या वेळीं मलाहि आला असता. दुःखाने दुःख हलकें होतें. माझी खिन्नतासुद्धा खिन्नतेने नाहीशी होईल.”

एखाद्या शब्दाचा अगर चरणाचा एकदा का त्यांना छंद लागला की तो महिना न महिना टिकून राही. जणु त्या शब्दाचें त्यांना वेडच आहे असें त्यांच्या शेजाऱ्या-पाजाऱ्याला वाटावें इतका अतिरिक्त वापर त्या शब्दाचा ते करीत. यांत कांही रसिकता होती असें नाही. प्रसंग सुखाचा असो नाही तर दुःखाचा असो, त्यांच्या मुखांत घोळणारे हे ठराविक शब्द नेहमी त्यांच्या बोलण्यांत येत. ‘देवा रे मग ती स्फुंदे । एवढा तरी लाभू दे’ ही ओळ घरींदारीं उड्या मारमारून ते मोठमोठ्याने म्हणत. त्यांना एखादी कल्पना आवडली की ‘मारा गिरके—मारा फिरके’ असें ते म्हणत असल्याचें मंजुबाळ गडकरी सांगत. ‘वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा’ याची मजा नानासाहेब हर्षे यांच्या आठवणींत मागे आलीच आहे. ‘मनोजवं मारुततुल्य वेगं’ हा रामरक्षेतील श्लोक गुणगुणत असणारी नानाची सावळी मूर्ति तर जिर्जाना नेहमीच दिसते. लक्ष्मीबाई टिळक यांनी ‘प्रेमळ’ या शब्दाच्या नादिष्टपणाची किंवा ‘ऊं हूं’च्या छांदिष्टपणाची गोष्ट जी ‘स्मृतिचित्रां’त दिली आहे ती ठोमऱ्यांच्या असल्या खोडगुणाचीच द्योतक आहे. चांगल्या शब्दांत सांगायचें तर ठोमऱ्यांच्या भावनावृत्तीचें हें वेड म्हणजे त्यांची तन्मयता आहे.

तसें पाहिलें तर त्या साध्या साध्या गोष्टींतहि दिसणारें हें तादात्म्यच त्यांच्या काव्य-यशाची गुरुकिल्ली आहे. ठोमरे अशा वृत्तींत असले की 'ब्रह्मानंदीं लागली टाळी-कोण देहातें सांभाळी ?' अशा मनोवस्थेंत वावरत. जेवायला पानावर बसूनहि ते जेवायचें विसरत. किंवा जेवण झाल्यावरसुद्धा आईला म्हणत, "मला जेवायला ना वाटणार आहेस ?" यावर "मग मघा झालें तें काय ?" असें आईने विचारलें की, "म्हणजे ? माझे जेवण झालें म्हणतेस ! बरं तर. राहूं दे. उठतो तर मग." असें म्हणून ठोमरे पानावरून उठत. असा कांही और खाक्या ठोमऱ्यांचा होता, असें र. भा. देशपांडे सांगतात.

१९१४ साल असावें. देशपांडे या वेळीं पुण्यासच शिफायला होते. ते पेरूगेटावर राहत. ठोमरे आणि गडकरी बोलत बोलतच त्यांच्या घरीं आले. दोघेहि बोलण्यांत दंग होते. ठोमरे येतांना आपल्या बहिणीचें औषध घेऊन आले होते. ते बहिणीला नेऊन देणें आवश्यक होतें. घरीं ती तापाने फणफणत होती. पण या अवलियांची लहर संभाषणांत लागली होती. त्या अख्खा दिवस ते दोघे बोलत होते. जेवणाखाणाची तर शुद्धच नव्हती. एक विडी संपली की दुसरी पेटवावी आणि गप्पांचें गुन्हाळ चालू ठेवावें, असा दोघांचा क्रम चालू होता. होतां होतां त्या दोघांच्याहि विड्या संपल्या, पण बोलणीं संपलीं नाहीत. तेव्हा ते देशपांडे यांना म्हणाले, "अरे, खिशांतून पैसे घे नि विडीचा एक कट घेऊन ये जरा." देशपांडे उठले. ते पैसे घेण्यासाठी खिशांत हात घालतात तर काय, गडकऱ्यांच्या खिशांत एक बाटली. ती तशीच ठेवून दिली नि बालकवींचा कोट चाचपला तर त्यांच्याहि खिशांत एक बाटली. ती बाहेर काढून ते म्हणाले, "हें काय नाना ? ताईचें औषध आहे वाटतं ?" नानाच्या बोलण्याची धुंदी खाडकन् उघडली. ते गडबडीने उठलेच. अंगावर कोट चढवला, डोकीवर टोपी कशी तरी ठेवली आणि तसेच घराबाहेर पडले. त्यांचें हें बोलणें एकदाचें संपलें. यावर देशपांडे विनोदाने म्हणाले, "माझ्या घरून ते निघाले खरे, पण बिचान्या आजारी बहिणीला तें औषध त्या रात्री तरी मिळालें की नाही तें एक देवालाच ठाऊक !"

केशवसुत हें ठोमऱ्यांचें कविदैवत होतें. त्यांच्यावर ते निस्सीम प्रेम करीत. एखाद्या अरसिक अगर अहंमन्य मनुष्याने केशवसुतांस अगर त्यांच्या कवितेस चुकून वा जाणूनबुजून दोष दिला तर त्यांना खपत नसे. उजगरे म्हणतात, "आम्ही पुण्यास असतांना, एकदा एक टला ट आणि पला प जुळवणारा कारागीर आमचे येथे आला; त्याला काव्याचा गंधहि कळत नव्हता हें त्याने बरोबर आणलेल्या कवितांवरून दिसत होतें. पण आपणहि एक कवि आहोंत या अहंकाराने तो पछाडला होता. आधुनिक कवींवर तो उगाच ताशेरे झाडूं लागला. तेव्हा ठोमरे सहज म्हणाले, 'त्या आधुनिक कवींचें जाऊं द्या, पण केशवसुतांसंबंधी तरी तुम्हांला काय वाटतें ?' तो अविचारी मनुष्य टीकेच्या त्या कैफांतच बोलून गेला, 'केशवसुत एक वेअकली कवि होता.'

तेवढें वाक्य ऐकलें मात्र, टोमरे जे भडकले तें कांही पुसूं नका. ते रागाने लाल झाले. 'केशवसुत वेअकली काय ?' त्यांच्या रागाच्या लाह्या फडफडूं लागल्या, 'तुमच्यासारख्या शतमूर्खाला काव्य कशाशीं खातात तें तरी कळतें का ? तुमच्या भिकारड्या पद्याची तें लिहिलेल्या चिटोऱ्याइतकीहि किंमत नाही. आणि तुम्ही असले निर्गल प्रलाप काढतां ? अरे, तो महाकवि आहे. कवींचा राजा आहे. देव आहे देव ! त्याने आपल्या श्वासागणिक काव्याचे फवारे उडवले आहेत. त्याने खऱ्या काव्याचा दीप उजळला आहे, म्हणून तुमच्यासारख्या कविबाळांना निदान चाचपडतां तरी येतें. ज्याने प्रेमाचें बीजारोपण करून महाराष्ट्राला खऱ्या प्रेमाची कल्पना आणून दिली, ज्याने शून्यांतून विश्व निर्माण केलें, नसत्यांतून असतेपणा दाखवला त्या महादेवाला तुम्ही मूर्ख लोक दोष देतां याला काय म्हणावें ? त्यांच्या कवितेची दिव्य दृष्टि तुमच्या डोळ्यांना येण्यासाठी, त्यांच्या कवितेचें मोजमाप करण्यासाठी अंगीं पात्रता यावी म्हणून तुम्हांला सात जन्म तरी आणखी घालवावे लागतील. तोपर्यंत त्यांच्या कवितेचा दीप मात्र तुम्ही मालवूं नका.' इतकी अनन्य निष्ठा त्यांची दुसऱ्या कोणत्याहि कवीवर नव्हती.

जगांत आपले छायाचित्रहि राहूं नये, असें केशवसुतांप्रमाणेच त्यांनाहि वाटत असे. त्यासाठी आपल्याजवळ असलेले सर्व फोटो त्यांनी फाडून टाकले. ते म्हणत, "माझे चित्र माझ्या मागे उरावें असें माझ्यामध्ये काय आहे ? चारपांच किरकोळ कविता गाडल्या म्हणजे का कुठे कवि होतां येतें ? जगाला खरा कवि कोण आहे, हेंच समजत नाही. ज्यांनी आपल्या वाणीने जगाची उलटापालट केली, अचेतनांतून सचेतन काढून दाखविलें आणि सृष्टिमातेची एकनिष्ठ सेवा केली ते समतेचे आणि स्वातंत्र्याचे उपासक, प्रेमाचे पुजारी, ते खरे कवि ! त्यांच्या तुलनेने 'कवि' आम्हा लागुनि म्हणणें म्हणजे 'कवि' शब्दार्था लोळविणें आहे. तेव्हा माझे छायाचित्र आपल्या मागे किंवा आपल्या पुढे ठेवणें म्हणजे जगाला आणि स्वतःला फसविण्यासारखेंच आहे." तथापि जिवलग्यांच्या अत्याग्रहास्तव ते कधी कधी आपल्या या विचाराला मुरड घालीत आणि स्वतःची छबी त्या मित्राला घेऊं देत. त्यामुळेच आज त्यांचीं पांचसहा चित्रें तरी दिसतात. नाही तर केशवसुतांप्रमाणेच 'कवि तो होता कसा आननीं' असा प्रश्न आजच्या नव्या पिढीला विचारणें प्राप्त झालें असतें.

टोमऱ्यांना सुखाचे दिवस फार थोडे लाभले. संसाराचा गाडा हाकतांना त्यांना फार कष्ट पडले. उन्हाळ्यांत धुळीच्या वावटळी उठून सारें वातावरण गढूळ होऊन जातें. टोमऱ्यांच्या आयुष्यांतहि अनेक संकटें उद्भवून त्यांचें जीवित दगदगीचें झालें. सृष्टीच्या दर्शनानंदाने वेहोष होणारें अंतःकरण संकटाच्या भुंग्यांनी पोखरून टाकलें होतें. अत्यंत कृपाळू देवहि त्या पलंगावर बसतांच तो कडाडून मोडून पडावा इतका विषण्णतेचा नाजुकपणा त्यांत आला होता. कमळाला वेढूनच शेवाळें असतें ना, तसें

त्यांचें प्रेमळ जीवन उतावळेपणा, तापटवृत्ति, स्वीकारलेलें अवास्तव ध्येय वगैरेंनी झाकळून गेलें होतें. इतरांना या दोघामुळे फारसा त्रास झाला नसेल, पण काव्य-निर्मितीच्या दृष्टीने नुकसानच झालेलें दिसेल. मोजणींत त्यांची कविता चिह्नर झाली. “कवितेला खाकोटीशी घेऊन पुनः व्यवहाराशीं झगडत बसणें म्हणजे दोघांचेहि हाल”, असें त्यांनी एका पत्रांत लिहिलें आहे. आपल्या काव्याचें जीवित दुसऱ्याच्या अभिप्रायावर अवलंबून ठेवल्यामुळे त्यांचीं अनेक सुंदर कवनें कालोदरीं गडप झालीं. सोनाळकर यांना लिहिलेल्या दुसऱ्या एका पत्रांत ते लिहितात, “माझ्या कविता जेवढ्या प्रसिद्ध आहेत त्याशिवाय मजजवळ राहिल्या नाहीत. कांही पुण्यास हरवल्या व कांही वेडेपणाने मीं जाळून टाकल्या. फार वाईट वाटतें. पण त्या वेळेस मला असें कांही सुचत नाही. असो.” फाडून, चोळामोळा करून टाकलेल्या कविता त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या मित्रांनी कांही प्रकाशांत आणल्या. पण त्यांच्या खिडकींतून बाहेर टाकलेले, कविता खरडलेले कागदाचे तुकडे आपल्या निष्ठुर जनकाकडे पाहत पाहत, वाऱ्यावर भिरभिरून दूर जात, त्यांच्या दृष्टिआड होत. ते तुकडेताकडे आपल्या हताश जीवनावरोबरच आपल्या जनकाचेंहि जीवन सूचित करीत असतील का ?

प्रकरण चौथें

पु णे आ णि म हा ब ळेश्व र

३० टिळकांनी खिस्ती धर्म स्वीकारला म्हणून काय बिघडलें? ते अंतःकरणाने पूर्ण मराठीच होते. त्यांचा पिंड संतकवींच्या अध्यात्मविचारानेच पोसलेला होता. त्यांनी आचरलेली समता, जातिभेदातीतता, ही संतकवींच्या विचारांचें आणि त्यांच्या प्रगमनशील भावकवनांच्या अध्ययनाचेंच फळ नव्हे काय? त्यांनी जो विचारांचा पल्लु गाठला आणि जे गोड अभंग रचले तो नामदेव-तुकारामांच्या वाणीचाच प्रभाव नाही का? त्यांनी मरणापूर्वी कांही काळ पत्करलेला संन्यास हा खिस्ती धर्मविचाराच्या परंपरेंत बसणारा नाही, तें भारतीय तत्त्वज्ञानाचेंच देणें आहे, असें वाटत नाही? अशा सत्पुरुषाचा परिणाम बालकवि ठोमन्यांवर फारसा झालेला नाही आणि तो झाला असता तरी कांही वाईट होणार होतें असें नाही. ते खिस्ती झालेच नसते, पण त्या वेळीं कांही जाणत्या लोकांना तसें वाटलें हें कांही खोटें नाही.

ठोमन्यांना पुण्याहून टिळकांनी तोडून काढलें, असें श्रीमती फेअरबँक यांना वाटलें. त्यांनी बालकवींना पुन्हा माधारी आणण्यासाठी खूप खटपट केली. त्याला टिळकांचे स्नेही विन्सलो व इतर खिस्ती मिशनरी यांनी साथ दिली. यांत त्यांचा हेतु ठोमन्यांच्या गोड शिकवणीचा अखंड लाभ मिळावा एवढाच होता. ठोमरे खिस्ती व्हावेत अशी यांपैकी कोणाचीहि इच्छा नव्हती. ते खिस्ती झाले असते तर तें त्यांना नको होतें असें नाही. पण तें त्यांचें ध्येय नव्हतें. टिळकांच्या अनेक सुंदर कवनांचें इंग्रजींत भाषांतर विन्सलो यांनी ठोमन्यांच्या मदतीने केलें आहे, हेंहि येथे ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. ते मला लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हणतात,

“Narayan Waman Tilak once said to me that Balkavi could interpret his poetry better than he could interpret it himself ; and indeed his command of language, his power of interpreting every shade of nicety of phrase were superb. A lesson with him was nothing less than adventures and he left one with his appetite whetted for more. Under his

tution, learning of Marathi was not only a delicious pastime but an intellectual treat.”

तेव्हा अशा गुणी माणसाचा सहवास मिळेल तितका घ्यावा, असें त्यांना वाटणें स्वाभाविकच होय. या दोघांच्या प्रयत्नाने ठोमन्यांनी पुन्हा एकदा टिळकांचें घर सोडलें आणि ते पुनः पुण्यास आले. आणि विन्सलोसाहेबांनीहि ठोमन्यांशीं मतभिन्नतेने खटके उडाले तरी त्यांना अंतर दिलें नाही.

भास्करराव उजगरे यांच्या आठवणीने यावर चांगला प्रकाश पडण्यासारखा आहे. उन्हाळ्याचे सुट्टीचे दिवस. उजगरे नगरहून कांही कामासाठी पुण्यास आले होते. त्र्यंबकरावांच्या धाकट्या भावाची व त्यांची अचानक रस्त्यांत गाठ पडली. बाबूला पाहून उजगऱ्यांना आनंद झाला. उजगरे पुण्यांतच असावेत या समजुतीने ठोमन्यांनी त्यांना एक चिठ्ठी लिहून ती त्यांना देण्यासाठी बाबूजवळ देऊन ठेवली होती. “त्याने ती मला दिली. वाचून पाहिली. त्र्यंबकरावांच्या प्रकृतीविषयी आणि कामाविषयी त्याच्याजवळ विचारपूस केली. तो म्हणाला, ‘नाना एस्. पी. जी. मिशनच्या हायस्कूलमध्ये शिक्षक आहे. रे. विन्सलो यांचा त्याच्यावर फार लोभ आहे. गेल्या तीनचार महिन्यांत त्याची प्रकृति अत्यंत ढासळली. तो पडूनच होता. तरी त्या प्रेमळ मिशनरी गृहस्थाने त्याचा पूर्ण पगार प्रत्येक महिन्यास घरीं पोचता केला. नानाला आता थोडें बरें वाटतें. परंतु त्या गृहस्थांना अडचणींत पाडूं नये म्हणून नाना रोज तांगा करून शाळेंला जातो. तास घेतो. जरूर वाटेल तेव्हा तिथेच विश्रांति घेतो. कोठे तरी थारापालट करण्यासाठी बाहेरगावीं जावें असें आता त्याला वाटतें. नगरमध्ये बराच प्लेग असल्यामुळे सगळा गाव झोपड्यांत गेला आहे, असें ऐकतां. पुन्हा खानदेशांतच परतावें की काय असाहि त्याला एक विचार सुचतो.’ असें आमचें बोलणें झाल्यावर मीं त्याच्याकडून ठोमन्यांचा पत्ता घेतला व माझ्या जरूरीच्या कामासाठी मीं निघून गेलों.”

ठोमरे पुण्यास आल्यानंतरच महाबळेश्वरावरील मिशनऱ्यांसाठी चालणाऱ्या वर्गांत मराठीचे पंडित म्हणून काम करूं लागले. हा काळ म्हणजे १९१३-१४ साल असावें. युरोपीय मंडळींना मराठी शिकवणें सोपें व्हावें म्हणून फेअरबँक यांनी इंग्रजीतून मराठीचें व्याकरण लिहिलें आहे. त्यांना या कामीं ठोमन्यांचें फार साहाय्य झालें, असें नानासाहेब हर्षे सांगतात. या पुस्तकामध्ये ज्ञानेश्वरीमधील जीं उदाहरणें आहेत तीं ठोमन्यांनीच दिलेलीं आहेत असेंहि दुसऱ्या एका खिस्ती मिशनऱ्याने सांगितलें. परंतु तें व्याकरण मला पाहावयाला न मिळाल्यामुळे त्याविषयी कांही लिहितां येत नाही.

ठोमरे आणि गडकरी यांचा संबंध पुण्यांतच १९११ सालीं जडला आणि उत्तरोत्तर तो वाढीला लागला. इतका की गडकऱ्यांचे गुरु श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी तृतीय कविसंमेलनप्रसंगीं अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणांत त्या दोघांची अनेकवार

दखल घेतलेली वाचकांना दिसेल. “केशवसुत व टिळक, गोविंदाग्रज आणि बालकवि, दत्त व चंद्रशेखर यांजमधील अकृत्रिम स्नेह प्रसिद्ध आहेत.”...“यांपैकी गोविंदाग्रज व बालकवि यांचा वाङ्मयाकाशांतील उदय व अस्त हीं दोन्ही याच अवधींत घडून आलीं. इतरांनी दीर्घ आयुष्यांत संपादलेली कीर्ति सरस्वतीच्या या सर्वांत धाकट्या व लाडक्या पुत्रांनी अल्पवयांतच संपादिल्यामुळे तिचें तेज अत्यंत प्रखर वाटतें. त्यांच्या उत्कट भावनामय जीवनज्योतींनी जरी आपल्या प्रकाशाने असंख्य रसिकांस विपुल काव्यानंदाची प्राप्ति करून दिली तरी त्यांनी आपल्या तीव्र दाहकतेने आपला स्वतः-चाच अकालीं होम करून घेतला.”

हा त्यांचा स्नेह त्यांच्या काव्यलेखनांतूनहि पाहतां येतो. ‘जगद्रायका बालकवे हे, ऊठ ऊठ आता’ असें प्रबोधन गोविंदाग्रजांनी गाइलेलें आहे, तर ‘गुडघ्याएवढ्या गवतास’ ही कविता लिहिणाऱ्या गोविंदाग्रजांस बालकवींनी ‘गवताचें गाणें’ लिहून खेळायला आवाहन केलें आहे. ते लिहितात, “स्वर्गांतून आली आई—मंजुरवें आम्हां बाही ॥ ती वदली ‘लाला, लाला’—या रे या खेळायला.” या ‘लालजीं’ना ठोमरे अनेक प्रसंगीं स्फूर्तिदाते झालेले आहेत. “ठोमरे नसते तर मीं फारशा कविता लिहिल्या नसत्या” असें गडकरी कधी कधी म्हणत असल्याचा निर्वाळा आचार्य अत्रे देतात; तर “कवितेकडे माझ्या मनाचा कल इतक्या जोमाने वळला तो केवळ बालकवींच्या प्रेमळ आग्रहामुळेच.” अशी गडकऱ्यांची आठवण प्र. श्री. गडकरी यांनी दिलेली आहे. पण इतकें दुसऱ्यांनी सांगण्याचीहि जरूरी नाही. गोविंदाग्रजांच्या अनेक कवितांवरूनच तें कळण्यासारखें आहे. ‘एका बालकवीस’, ‘कांही इंग्रजी कविता वाचून’, ‘प्रेमपाठ’, ‘अरुण’ अशा अनेक लहानमोठ्या कविता त्याची साक्ष देतील.

या वाङ्मयीन प्रेमाइतकेच त्यांचें प्रापंचिक प्रेमहि अपार होतें. पैशाच्या बाबतींत ते दोघेहि फारसे सुखी नव्हते. कोणाला केव्हा कसे पैसे लागतील याची कल्पना नसे. ते पैशाविषयी बेफिकीर नव्हते. पण पैसा खर्चण्यासाठीच मिळवावयाचा; तो साठवून पुरचुंडी बांधावी असा त्यांनी कधी विचारच केला नाही. बालकवि पैसे उधळतात म्हणजे गरीब गरजूंना देऊन टाकतात या सबबीवर त्याचे धाकटे बंधु बाबुराव किंवा एखाद्या वेळीं लक्ष्मीबाई त्यांचा पैसा जपून खर्चीत आणि कांही शिल्लक मागे ठेवीत आणि जरूर लागेल तेव्हा त्यांचा त्यांना देत. एकदा गडकऱ्यांना पैशाची नड भासली. म्हणून ते ठोमऱ्यांकडे आले. तिथे तरी काय, एकादशीच्या घरीं शिवरात्रच होती. पण बाबुरावांचा स्वभाव गडकऱ्यांना माहित. ते सरळ ठोमऱ्यांच्या त्या धाकट्या भावांकडेच आले. बाबुराव पक्के. त्यांनी गडकऱ्यांना धुडकावून दिलें. बोलण्याच्या ओघांत सायंकाळींच बालकवींना तें कळलें. त्यांना बाबूचें वागणें आवडलें नाही. ते त्याच्यावर तडकले. “आपल्याच माणसांना जर आपणच मिळवलेला पैका उपयोगी पडत नाही तर तो मिळवायचा तरी कशाला आणि साठवायचा तरी कशाला ? दे. मला

आत्ताच्या आत्ता पंचवीस रुपये दे. मी ते लालजीला नेऊन देतो. नि भागेल तेवढी नड भागवतो.” तावातावाने बोलून त्यांनी पैसे घेतले आणि गडकन्यांना नेऊन दिले. झाली हकीगत भास्करराव उजगरे यांनाहि कळली. पुढे गडकन्यांना कांही घेतलेले पैसे लौकर परत करतां आले नाहीत. तेव्हा कांही तरी निमित्त करून बाबुरावांनी गडकन्यांना तगादा लावला. तोहि बालकवींच्या अपरोक्ष. त्यांना त्याची गंधवार्ता नव्हती. गडकरीहि ‘काय सांगायचें?’ म्हणून बोलले नाहीत. या तगाद्यांत आणखी महिना लोटला. तेव्हा बाबुराव त्यांच्या घरी जाऊन तोंड वाजवू लागले. त्या वेळीं उजगरे सहजगत्या तिथे आले होते. त्यांना बाबुरावांचें वागणें गैर वाटलें. गडकन्यांची ती केविलवाणी स्थिति पाहून त्यांनाहि वाईट वाटलें. आणि स्वतःजवळचे पंचवीस रुपये तिथल्या तिथे बाबुरावांना देऊन त्यांचा आवाज त्यांनी शांत केला. बाबुराव निघून गेले. थोड्या वेळाने सहज गप्पाष्टकें विणायला आलेले उजगरेहि आले तसे निमूट गेले. तेव्हा कांही गडकरी बोललेच नाहीत. यानंतर आणखी मास-पंधरा दिवस गेले. गडकरी ठोमन्यांकडे फिरकले नाहीत की वाटेंत कुठे भेटले तर फारसें बोलले नाहीत. त्यांच्या मनांत असें की ठोमरे आंत एक बाहेर एक करतात. गडकरी असें कां वागतात याचा ठोमन्यांनाहि उमज पडेना. पण भास्करराव उजगरे यांनीच जेव्हा झाल्या प्रकाराची अथपासून इतिपर्यंतची हकीकत दोघांसमक्ष सांगितली तेव्हा त्या उभयतांचे गैरसमज तत्काळ विरून गेले. ठोमरे यांनी भावाच्या चुकीसाठी लालजींची क्षमा मागितली. आणि त्यांच्या मैत्रीचें वारें पुन्हा स्वैर आणि उत्साहकारक रीतीने विहरूं लागलें.

ठोमरे पुण्यांत असेतो नेहमी सायंकाळचे फिरावयास जात. गडकन्यांना फिरणें पसंत नसे, तरी मित्राखातर ते कधीकधी त्यांच्याबरोबर जात. एकदा त्यांनी ठोमन्यांना स्पष्टच सांगून टाकलें, “ठोमरे, या फिरण्यापायी तुमचा जन्म फुकट जाणार. मी कांही असें फिरत फिरत मरायला जन्मलों नाही. मला कांही तरी करून दाखवायचें आहे!” खरोखर, त्याप्रमाणे त्यांनी करूनहि दाखविलें. आणि ठोमन्यांनी तरी कुठे जन्म फुकट घालवला आहे? त्यांनीहि करून दाखवलें. फिरून फिरूनच कमावलें. फिरून फिरून मोकळी हवा खाल्ती. फिरून फिरूनच निसर्गपान केलें. आणि गडकन्यांनाहि साधलीं नाहीत अशीं अनुपम निसर्गसौंदर्याचीं चित्रें खूप खूप काढलीं तींहि फिरून फिरूनच.

आपल्या काळचे हे दोघे प्रातिनिधिक कवि जेव्हा एकमेकांच्या कवितेविषयी बोलत असतील तेव्हा त्यांचे वार्तालाप कशा प्रकारें चालत असावेत याची एक चुणुक प्र. सी. गडकरी यांनी सांगितलेल्या पुढील आठवणींत ऐकायला मिळेल.

एके दिवशीं सकाळींच ठोमरे गडकन्यांच्या घरीं आले. या वेळीं गडकरी नुकतेच उठून विडी ओढीत बसले होते. बालकवींना पाहतांच गडकरी उद्गारले, “आनंदी आनंद गडे—इकडे तिकडे चोहिकडे.” चहापान झालें. थोडा वेळ इकडच्यातिकडच्या गप्पा झाल्या. मध्येच बालकवि गडकन्यांना म्हणाले, “मास्तर, तुम्ही ‘राजहंस माझा

निजला' या कवितेंत गरीब आईचें हृदयचित्र यथार्थ रेखाटलें आहे. कविता वाचतांना एकदम अंतःकरणांत उमळून येतें. डोळ्यांवाटे येणारा अश्रुपूर तर मला थोपवूनहि धरतां येत नाही. पापाणहृदयालासुद्धा पाझर फुटावा, इतका अथांग करुणरस त्यांत आहे. अशी दैवी प्रतिभा 'राजहंस माझा निजला' या कवितेंत आहे."

गडकरी हसून म्हणाले, "माझ्या कवितेची प्रशंसा करायचीच, असें ठरवून आलां वाटतें. कांही म्हणा, बालकवि, मला तुमच्याच कविता फार आवडतात. तुमच्या कवितेंतील तें नादमाधुर्य, तें निसर्गाशीं लाडेंलाडें बोलणें आणि तें सृष्टीशीं तन्मय होणें आपल्याला कांही जमत नाही. मातेचें प्रेम कसें असतें एवढेंच शब्दचित्र मीं त्या कवितेंत रेखाटलें आहे. साक्षात् विषारी नागिणीसुद्धा आपल्या पिलांना दूधच पाजतात हें माझ्या 'गर्वनिर्वाण' नाटकांतील वाक्य मातृहृदयांची पूर्ण कल्पना देणारें आहे. मीं हुबेहुब चित्र रेखलें असलें तरी त्यांत तुमच्या कवितेंतील नादमाधुर्य कुठे आहे? तुम्ही केलेल्या रजनीमातेच्या आवाहनाची सर नाही. म्हणूनच म्हणायचें की खरा अंतःकरणाचा कवि एक बालकवीच!"

ठोमऱ्यांच्या कवितेचा गोविंदाग्रजांनी एक प्रकारें धसकाच घेतला असावा. त्यांनी बालकवींचा 'निर्झर' वाचला होता, व तो 'मनोरंजनां'त प्रसिद्ध होणार हेंहि त्यांना कळलें होतें. म्हणून त्यांनी मनोरंजनकारांना कळविलें होतें की, ज्या अंकीं बालकवींचा 'निर्झर' प्रसिद्ध होईल त्याच अंकांत आपलीं 'विरामचिन्हें' प्रसिद्ध करावींत. त्याप्रमाणे ती कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर दुसऱ्या-तिसऱ्या दिवशींच अनंततनय आपटे यांच्याबरोबर वि. द. घाटे गडकऱ्यांच्या घरीं गेले होते. त्या वेळीं त्यांच्या बरोबर झालेला संवाद घाटे यांच्याच तोंडून ऐका.

गडकरी : (दत्तकवि) घाट्यांच्या कवितेंतील करुणरस व नादमाधुर्य (music) अद्यापि दुसऱ्या कोणासहि साधलें नाही. त्यांचा करुणरस तर खास नाही.

मी (घाटे) : बालकवींचें नादमाधुर्य कांही कमी नाही.

गडकरी : होय, खरी गोष्ट. मला वाटतें, बालकवि दत्तोपंताच्या पुढे जातील या वाचतींत. (हसून) मला त्यांचें फार भय वाटतें. परवाचा 'मनोरंजन'चा अंक तुम्ही पाहिला का?

मी : होय. त्यांत आपलीं 'विरामचिन्हें' व बालकवींचा 'निर्झर' आला आहे.

गडकरी : 'विरामचिन्हें' कशीं काय वाटलीं ?

मी : साधी आहेत; एक छोटीशी कल्पना प्रमाणशीर स्वरूपांत आपण काव्यांत गुंफली आहे. 'चुंबना'प्रमाणे जरुरीपेक्षा अधिक ओळी खर्च केल्या नाहीत, हें बरें केलें.

गडकरी : साधी कविता आहे म्हणूनच या अंकांत आली. ती मोठी मौज आहे. 'निर्झर' प्रसिद्ध होण्यापूर्वी मीं ती वाचली होती, व मित्रांना निखून सांगितलें

होतें की बालकवीचा 'निर्झर' ज्या अंकांत येणार असेल त्या अंकांत माझी विशेष महत्त्वाची दुसरी कोणती कविता छापू नये. सार्धी 'विरामचिन्हें'च छपावीं. 'निर्झर' फारच सुंदर आहे.

वास्तविक दोघांच्या कविता नेहमीच 'मनोरंजन'मधून येत असतां हि गोविंदाग्रजांनी असा विशिष्ट आग्रह धरला त्याअर्थी त्यांत त्यांचा कांही हेतु आहे हें उघडच आहे. कदाचित् आपली कविता बालकवींच्या कवितेपुढे फिकी पडूं नये, कुणी तुलना करण्याचा प्रयत्न केलाच तर हाताशीं असलेल्या कवितांतून वाचकाला कांही निष्पन्न होऊं नये आणि टीकाकाराचा त्या कवितांवरून साम्यविरोध शोधण्याचा प्रयत्न विफल व्हावा, ही व्यवहारदृष्टि त्यांत असणें अशक्य नाही. आपल्या कवितेविषयी रास्त अभिमान बाळगणाऱ्या गडकऱ्यांच्या स्वभावाशीं तें सुसंगतच आहे. आपल्या कवितेचें वैशिष्ट्य राखण्याची युक्ति येथे तरी साधली आहे. चिंतामणराव कोल्हटकर यांनी 'बहुरूपी'-मध्ये एक वेगळ्या प्रकारची आठवण सांगितली आहे. तिचा वाण नसला तरी गुण वरोलसारखाच आहे. ती समग्र आठवण अशी :

“ 'पुण्यप्रभाव' नाटक लिहून झाल्यानंतर ठोमऱ्यांची व त्यांची (गडकऱ्यांची) पहिलीच भेट. कालावधीनंतर होणाऱ्या कांही गाठीभेटींत, मध्यंतरींच्या काळांत झालेल्या एकमेकांच्या नव्या कवितांच्या जमाखर्चाचा आढावा, नंतर हास्यविनोद, कांही प्रश्नांवर चर्चा वगैरे, अशाच एका गाठीभेटींत, गडकरी मास्तरांनी 'एकच प्याल्यां'त वर्णिलेल्या आकाशांतील नक्षत्रांच्या शर्यती पाहण्याची पर्वणी मला लाभली. या पर्वणीची फलश्रुति चारचौघांकडून व्हावी, अशी गडकरी मास्तरांची काडीमात्र इच्छा नव्हती. म्हणूनच त्यांनी तशी दक्षता घेतली. पण आता तीन तपांवर काळ उलटून गेला आहे. नक्षत्ररूपाने प्रकाशमान होणाऱ्या दोन ग्रहांची गति, स्थिति आणि व्याप्ति निश्चित झाली आहे. तेव्हा आजच्या वाचकाला जें वाचून क्षणभर आनंद होईल, त्याला वंचित कशासाठी करायचें ? एका बैठकींत या उभयता स्नेहांनी असें ठरविलें की, दोघांनीहि एकमेकांना न कळवतां आपल्या कवितेचा विषय निवडावयाचा. प्रत्येकाने आपल्या विषयाच्या अनुरोधाने कवितेची ओळ करावयाची. दुसऱ्याने आपल्या विषयाच्या अनुरोधाने पहिल्या ओळीचा अर्थ आपल्या विषयाच्या दुसऱ्या ओळीला पोषक होईल असें कल्पून दुसरी ओळ लिहावयाची. पुन्हा तिसरी ओळ लिहितांना पहिल्या लेखकाने असेंच अनुसंधान पाळावयाचें. याप्रमाणे पहिली ओळ ठोमऱ्यांनी लिहिली. अर्थात् दुसरी गडकरी मास्तरांनी. याप्रमाणे वीस ओळींपर्यंत हें कोडें, ही शर्यत चालली. आणि एकविसाव्या ओळीच्या वेळीं ठोमऱ्यांनी 'आता आपल्याला जमणार नाही' म्हणून पेन्सिल ठेवली. त्याबरोबर गडकरी मास्तरांनी तो कवितेचा कागद फाडला. ठोमऱे त्यांना 'अहो अहो' म्हणतात तोंवर तिसऱ्या मजल्याच्या खिडकींतून त्या काव्यपंक्तींतील निसर्गाची झुळझुळ आणि तो धबधब्याचा खळखळाट हीं दोन्ही

वाऱ्याच्या सोसाऱ्याने वावडीसारखीं अंतराळांत अदृश्य झालीं. मास्तर म्हणाले, ‘ही एक मौज होती. चढाओढ नव्हती. तुम्ही जरीपटक्याचे मानकरी. आम्ही तुमच्या सैनिकांतले एक अधिकारी. सेनापतीशीं स्पर्धा करण्याइतका हा गैरशिस्त सैनिक नाही.’

ही शर्यत पाहण्याचें भाग्य चिंतामणरावांना लाभलें. या शर्यतीचा विषय सृष्टिवर्णन असून ठोमऱ्यांचें लेखन भावपूर्ण तर गडकऱ्यांचें उत्प्रेक्षाखचित होतें. त्यामुळे भावगंधी लेखनभावना ओसरतांच प्रामाणिकपणे ठोमऱ्यांनी लेखणी खाली ठेवली तर गोविंदाग्रजांचा सर्व भर त्यांच्या अफाट कल्पनाशक्तीवर असल्यामुळे त्यांच्या लेखनांत खंड पडण्याचें कारणच नाही. एक बुद्धीचा लगामच तो वेग रोधूं शकणार. तथापि गडकऱ्यांनी ‘जरीपटक्याचा मान’ ठोमऱ्यांना दिला आणि विनयाने स्वतःला त्यांचा सेनाधिकारी म्हणून घेतलें आहे.

पुण्यास असतां एका चांदरातीं ठोमरे पर्वतीवर फिरायला गेले. बरोबर मंजुबाळ गडकरी होते. एका उंच जागीं ते बसले. चांदणें स्वच्छ टिपूर. रात्रीची प्रशांत वेळ. मनाला उत्साह आणणारी वाऱ्याची झुळुक. गप्पा मारायला बरोबरीचा सोबती. मग ठोमऱ्यांना त्या वातावरणांत लीन व्हायला कोणी सांगावें लागत नसे. सृष्टिसौंदर्य उकळून सांगण्याची त्यांना कधी कधी हुकूम येत असे. त्याप्रमाणे आजहि ते मोठ्या उमेदीने मंजुबाळांना सांगत होते. चंद्रसूर्यांचे अस्तोदय, क्षितिजावर दिसणारे रंगतरंग, गतिमान् भेघाचे पालटणारे आकार आणि प्रकाशझोताने येणारी मनोहारिता, आकाशांतील धौत रामण्यक, सुंदर जलाशय, त्यांत पडणाऱ्या गगनाच्या छाया, पाखरांचा कलरव—किती तरी सृष्टीचीं मोहनें ते समजावून सांगत होते. त्या नादांत दोघेहि घरची आठवण विसरले. इकडे बाबूराव नाना अजून कां आला नाही म्हणून त्यांचीं बसण्याउठण्याचीं सर्व ठिकाणें पाहून आले. ते गोविंदाग्रजांकडे गेले, अनंततनयांच्या घरीं पाहिलें, विन्सलो यांच्याजवळ चौकशी केली, पण पत्ता नाही. शेवटीं ते त्यांचीं फिरण्याचींहि एकदोन ठिकाणें पाहून आले, पण नाना कांही दिसले नाहीत. ते कंटाळून घरीं आले. फिरून फिरून दमले. अंधरुणावर अंग टाकलें. तरीहि बालकवि रजनीमातेच्या अंकावर अजून लोळण घेतच होते. रात्र सरली. पर्वतीचा चौघडा झड्डं लागला. त्यांचा उल्हास फुलूं लागला. फुलांचा मंद परिमळ हवेंत दरवळूं लागला. मंजुबाळ हलकेच म्हणाले, “गा. बालकवि, याच चौघड्यावर गा!” त्या रंगलेल्या वेभान अवस्थेंत बालकवि खरोखरच गाऊं लागले. चौघड्याच्या त्या पार्श्वभूमीवर त्यांच्या रसवंतीचा ओघ वाहूं लागला. त्यांना स्फुरण चढलें. नेहमीच्या धावत्या चालींत त्यांनी चौघड्याच्या पंचवीसतीस ओळी म्हटल्या. जवळ पेन्सिल नव्हती. त्या उतरून घेणें शक्य नव्हतें. पण त्यांतील तुतारीची साथ अत्यंत जोरकस होती. मंजुबाळ त्या कवितेने भारले. त्यांनी ठोमऱ्यांना म्हटलें. “तुम्ही गाइलेलें कवन फार चांगलें आहे. मला तें इथे उतरून घेतां आलें नाही. तुम्ही घरीं गेल्यावर

तें पुन्हा आठवेल तसें लिहा. मला तें हवें आहे.” त्यांच्या कानांत ते सूर घुमतच होते. घरीं जातांच त्यांनी ती कविता पुन्हा त्याच सुरांत लिहून काढली. गडकऱ्यांनी उल्लेखिलेली हीच ती प्रसिद्ध ‘चौघडा’ कविता. ही कविता त्यांनी ‘चित्रमयजगत्’-कडे पाठविली होती. पण त्या मासिकाच्या संपादकांनी ती गहाळ केली.

ठोमरे स्वतः ‘एक अत्युत्कृष्ट कविता’ म्हणून सोनाळकरांना लिहिलेल्या पत्रांत तिचा उल्लेख करतात. गडकऱ्यांनीहि तिचा आदराने नामनिर्देश केला. यावरून ती कविता त्यांच्या ‘दसरा’ कवितेपेक्षा खास कमी प्रतीची नसावी. पण आपल्या कवितेचें जीवित दुसऱ्याच्या अभिप्रायावर अवलंबून ठेवण्याच्या त्यांच्या बालबुद्धीने ‘चित्रमयजगत्’कारांच्या अव्यवस्थितपणाचा राग त्या कवितेवर काढला आणि मंजुबाळांच्या कडून ती घेऊन तिचे तुकडे तुकडे केले. या कवितेचे ते फाटके कागदाचे कपचे अण्णासाहेब कारखानिसांनी किती तरी दिवस जपून ठेवले होते, पण त्यांच्या घरें बदलण्याच्या भानगडींत ते तुकडे गोळा करून ठेवलेलें पाकिटच हरवलें. या कवितेची आणखी एक प्रत भास्करराव उजगरे यांच्याकडे १९१६ सालापर्यंत होती. परंतु त्यांनी ती बालकवींकडे परत केली असावी असें त्यांनीच उतरलेल्या एका स्मरणगाथेवरून वाटतें. बालकवींच्या बाडामध्ये ती कोणाहि संपादकांना आढळली नाही त्याअर्थी ती त्यांच्या इतर कवितांप्रमाणे काळलारेंत वाहून गेली असावी. ठोमऱ्यांच्या ‘तुतारी मंडळा’च्या भक्तीचें हें शेंडेफळ आता केवळ नामशेष झालें.

या दोघांचा पत्रव्यवहार फारसा उपलब्ध नाही, पण गडकऱ्यांच्या मृत्यूनंतर मंजुबाळ गडकरी यांनी जो गडकऱ्यांचा सर्व पत्रव्यवहार जतन करून ठेवला होता त्यांत तो असणें संभवनीय आहे. कारण गडकऱ्यांना आलेलीं निरनिराळ्या साहित्यिकांचीं शे-दोनशे पत्रें मीं स्वतः त्यांच्याकडे पाहिलेलीं होतीं. एकच पत्र हातीं आलें तें त्यांची स्मृति म्हणूनच येथे देतां. तितकें तें महत्त्वाचें नाही. १९ जून १९१३ चें तें आहे.

प्रेमपूर्वक नमस्कार. वि. वि.—मी प्रेमसंन्यासाची कॉपी आपलेकडून आणावयाचें विसरलों. पण आता तें पुनः वाचावयाची उत्कंठा लागली आहे. तरी प्रेमसंन्यास उलट टपालीं पाठवून द्यावें. हयगय होणार नाही अशी खात्री आहे. मी ‘संध्यातारक’ मनोरंजनकडे पाठवीत आहे. असो. प्रेमाची वृद्धि असावी.

आपला नम्र-त्र्यं. बा. ठोमरे.”

काय कारण असेल तें असो. बालकवींनी गोविंदाग्रजांच्या कविता म्हणून दाखवल्याची स्मृति त्यांच्या मित्रांपैकी कोणीहि मजजवळ सांगितलेली नाही. केशवसुतांची कविता तर ते नेहमीच म्हणत. रे० टिळकांची म्हणत. दत्तांची म्हणत. माधवानुज-चंद्रशेखर यांची कविता वाचण्यास सांगत व स्वतःहि म्हणून दाखवीत. यांची कविता

वाचल्यावरच केशवसुत वाचा, असें सांगत. पण गोविंदाग्रज कवीविषयी ते फारसें बोलत नसत. के. ल. टेंभुर्णीकर २०-५-१९३० रोजीं संगमनेर येथून मला पत्रद्वारे कळवितात. “गोविंदाग्रजांची व त्यांची (ठोमन्यांची) चांगली ओळख असली तरी मी पुण्यास असतांना त्यांच्याबरोबर गोविंदाग्रजांकडे जावे अशी इच्छा प्रदर्शित केली. पण अनोळखी होतकरू कवींनी गोविंदाग्रजांकडे जाऊं नये, असें त्यांनी स्पष्ट सांगितलें. त्यांच्या दृष्टीने कमी प्रतीच्या कवीची ते भारी टर उडवितात, असें त्यांचें मत होतें.”

“मित्रमंडळींना पत्रें लिहिण्याचा स्वभाव ठोमन्यांचा नव्हता. त्यांनी थोडींफार जीं पत्रें लिहिलीं तीं त्यांनी लहर लागल्याशिवाय लिहिलींच नाहीत. एकदा त्यांनी निर-निराळ्या आठ लोकांना आठ पत्रें लिहावयाचें ठरविलें. लिहायला आरंभ केला (तींही त्यांचीं दोनदोन तीनतीन स्मरणपत्रें आलीं म्हणून.) तीं अर्धवट परंतु विनोदी गोड पत्रें, सुंदर काव्यमय लिहिलेलीं तीं पत्रें त्यांनी आम्हांस वाचून दाखवलीं.” यानंतर उजगरे लिहितात : “दोनतीन दिवसांनी आम्हांला त्यांच्या रद्दीच्या कागदांत तीं सर्व पत्रें पडलेलीं दिसून आलीं. आम्ही त्यांना त्या पत्रांसंबंधी विचारल्यावर आंबट तोंड करून आम्हांस त्यांनी सांगितलें की काय करूं हो, तीं पत्रें पुरींच होत नाहीत.” हीच वृत्ति त्यांच्या मित्रप्रेमांतहि दिसे. एखाद्या परठिकाणीं गेल्यावर त्र्यंबकरावांना आपऱ्या पहिल्या मित्रांची आठवण विशेषशी राहत नसे. अर्थात् ते ज्या ठिकाणीं जात त्या ठिकाणीं भेटणाऱ्या मित्रांतच गढून जात. त्यामुळेहि कदाचित् ते जुन्या मित्रांना पत्रें लिहित नसावेत. हा त्यांच्या चरित्रांतील एक विशेष स्वभाव आहे.

ठोमन्यांचा मित्रपरिवार तसा फारसा नाहीच. नगरांत टिळक, पुण्यांत गडकरी, तसे जळगावांत सोनाळकर. अशा मित्रांच्या ओळखींतूनच लाभलेला उजगरे यांच्यासारखा मित्र बगळला तर निकटचे मित्र फारसे कोणी नाहीतच. तात्पुरत्या परिचयाचीं माणसें मात्र अधिक. अशा मित्रमंडळींत बोलत असतां एक जण सहज म्हणाला, “ठोमन्यांच्या काव्यांत गोड गोड शब्द आहेत. ते प्रौढत्वीं निज शैशवाला जपतात. पण त्यांच्यासारख्या प्रेमळ कवीला सांगण्यासारखें जवळ कांही नाही. त्यांच्या कवितेला संदेश नाही.” कवीचा संदेश हें त्याकाळीं काव्यव्यवहारामधील भाव वाढविण्याचें एक चलनी नाणें होतें. त्या गृहस्थाच्या बोलण्याचा ठोमन्यांच्या मनावर आघात झाला. त्यांचें कशांतच लक्ष लागेना. दिनांक १२-६-१९१५ च्या पुण्याहून लिहिलेल्या एका पत्रांत ते केशवराव सोनाळकरांना कळवतात, “आयुष्यांत कांही क्षण असे येत असतात की, त्याच्या खातर सर्वस्व विसरून त्यांनी दिलेल्या दिव्य संदेशाच्या धोरणावर पुढील जीविताचें तारुं न्यावयाचें असतें. ‘प्रीति ग बाला !’ या कवितेने तुम्हांला कोणता दिव्य संदेश दिला आहे ? तो तुम्हांला आठवत नाही काय ? माझ्याप्रमाणेच सर्वांची स्थिति व्हावी हें आश्चर्य आहे. माझें मन तर पाणी टाकून विझवलेल्या विस्तवाप्रमाणे

झालें आहे. खाली कोळसे व वर मात्र थोडीशी कल्पनेची धग. याशिवाय कांही राहिलेलें नाही. सर्वत्र सामसूम. प्रेतकळा आलेली आहे. पण असें सर्वांचेंच होऊं नये. कोणी तरी कांही तरी करा, नाही तर असेंच आयुष्य निघून जाईल.” आपलें उद्विग्न मन रमवण्यासाठी त्यांनी बुद्धचरित्र वाचायला घेतलें. पण त्यांतून उत्साह, स्फूर्ति मिळविण्याऐवजी ते अधिकच उदास झाले. त्यांना उत्तेजित करायला त्यांच्या-सारखाच कविहृदयाचा मनुष्य हवा होता. तें काम सोनाळकरांनी केलें. ते म्हणाले, “अरे, असें निराश होऊन का संदेश मिळतो ? तो स्वभावतःच तुमच्या कवितेला आहे. ज्याच्या हृदयाचे खोल सागर प्रेमाने हेलावले आहेत, ज्याची कविता निरागस प्रेमाची आळवणी करते त्याला आपल्या कवितेला संदेश नाही म्हणून इतकें हिरमुसावयाचें कांहीच कारण नाही. त्याने गाडलेलें सर्वव्यापी प्रेम हाच त्याच्या गोड गीतांचा संदेश आहे !” झालें. एवढ्याने ठोमन्यांचें समाधान झालें. त्यांना हवें होतें तें मिळालें. त्यांना आनंद झाला. या सर्वव्यापी प्रेमाचा पाठ देण्यासाठीच जणु त्यांनी रे० टिळकांच्या घरच्या आजारी असलेल्या बॅंकी कुन्याची मनोभावे शुश्रूषा केली असें बाबूराव ठोमरे सांगत.

असेंच आणखी एका वेळीं बालकवींच्या काव्यावरच बोलणें निघालें. सोनाळकर यांनी ठोमरे व शेले यांच्यामधील साम्य सांगायला सुरुवात केली. शेलेच्या कवितेंतील विपण्णता, त्याचें सृष्टिप्रेम, त्याच्या आवडीनिवडी यांच्या अनुरोधाने साम्यविरोध सांगत असतां ‘चांदरातीं नौकाविहार करीत असतां बुडून मरण येणें किती भाग्याचें आहे’ हें त्याचें मतहि सांगितलें. तें ऐकतांच ठोमरे म्हणाले, “खरेंच भाऊ, आपल्याला सुद्धा असेंच मरण आवडतें !” पण काळाला तें मंजूर नव्हतें.

‘कलापी’ या नांवाखाली ‘केसरी’मध्ये प्रसिद्ध झालेलीं दोन कवनें सोडलीं तर ठोमन्यांनी आपली सर्व कविता त्र्यं. बा. ठोमरे या नांवाखालीच प्रकाशित केली आहे. असें असूनहि ‘संताचा अनुवाद’ या आपल्या शेवटच्या कवितेंत मात्र ‘म्हणे रमाईचा वाळ’ असा त्यांनी स्वतःचा उल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणे या अभंगमालेंतील तिसऱ्या अभंगाची सुरुवात ‘देवें तुम्हा दिली आई—तैशी ब्रह्मांडीं रमाई । देवें तुम्हां दिला तात—तैसा माधव जगांत ॥’ अशी केली आहे. आणखीहि एका ठिकाणीं, म्हणजे ‘भरलें घर ओकें ओकें’ या करुण कवितेंत, ‘ती रमा भयाकुल पाहे’ अशी ओळ आली आहे. यांतील ‘रमा’ किंवा ‘रमाई’ म्हणजे कविमाता असावी असा गैर-समज होण्याचा दाट संभव आहे. ठोमन्यांच्या मातापितरांचीं नांवां गोडुबाई आणि त्रापुराव अशीं असल्याचें पहिल्या प्रकरणांतच वाचकांना कळलें आहे. मग ही ‘रमाई’ कोण ? आणि स्वतःला ‘रमाईचा वाळ’ म्हणवण्याइतका आपलेपणा उत्पन्न होण्या-सारखे त्यांचे काय संबंध ?—हें एक कोडेंच आहे.

बालकवींनी मातृप्रेमाचे गोडवे आपल्या कवितेंत गाइले आहेत. पण स्वतःच्या जन्मदात्या आईचा पुसटसुद्धा उल्लेख त्यांनी कोठे केलेला नाही. फार कशाला, पुत्रत्वाच्या नात्याने आजारांत स्वतःची सेवाशुश्रूषा करून घेतली आणि हकाने भांडूनतंडून स्वतःची आर्ति पुरवून घेतली, त्या लक्ष्मीबाई टिळकांचा सुद्धा कोठे निर्देश नाही. मग मध्येच उपटलेली ही तिसरी रमाई कोण, असें गूढ वाचकांना पडण्यासारखें आहे. बालकवींचे जिवलग मित्र के. मा. सोनाळकर यांनी 'मधुगीतें' या बालकवींच्या पहिल्या काव्यसंग्रहाला एक प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांत "माय म्हटलेल्या मायाविनीने दंश केलेल्या या प्रस्तुत कविमित्राच्या किंकाळीसरसा बालकवि धावून जात होता तो मध्येच आगगाडीखाली त्याचा अंत झाला." असें एक वाक्य आहे. यांतील संदिग्धता त्या गूढावर आणखी पुढें चढवते. या बाईविषयी असलीं संशयास्पद विधानें वाचून आणि तिच्याविषयी इतरत्र ऐकलेल्या गोष्टींवरून आश्चर्याचा धक्का बसतो तो वेगळाच. तेव्हा ही स्त्री आहे तरी कोण ? तिचे आणि बालकवींचे संबंध कसे आले ? वगैरेविषयीची माहिती मिळेल तेवढी बालकवींचे बंधु भास्कर तथा बाबुराव यांच्याकडून घेतली. एक टिपण तयार केलें व तें के. मा. सोनाळकरांना वाचून दाखविलें. त्यांनी त्यांतील कांही हकीगत दुरुस्त केली. त्या माहितीचा उपयोग करूनच पुढील हकीगत दिली आहे.

'रमाई' ऊर्फ रमाबाई ही जळगावची राहणारी. अतिशय रूपगुणसंपन्न. थोडीशी शिक्षित. त्यांतच बालविधवा. तेव्हा अशा देखण्या स्त्रीवर पापी नजर ठेवणारेहि कांही सज्जन होतेच. या बाईना कविता करण्याचा नाद असावा. वेदांताकडेहि परिस्थितीमुळे कल झुकलेला असेल. त्यांची 'पाळणा' या नांवाची एक कविता 'विविध ज्ञानविस्तार' मासिकान्तर्गत म. सा. पत्रिका, वर्ष ४, अंक ३ मध्ये आली आहे. त्यांतील आशयाचा रोख उघड केशवराव सोनाळकरांना अनुलक्षून आहे. त्या कवितेची सुरुवात 'बाळा जो जो रे, केशवा । हृदयींच्या मम जीवा ॥ ध्रु० ॥' या ओळीने झाली आहे. पुढे 'सुमनांचा झोला, भक्तीचे दोर त्याला—चिदाकाशीं टांगला' वगैरे ठराविक संतपरंपरेचें रूपक आहे. नंतर 'प्रेमउमाळ्यांनी न्हाणितसें—श्रद्धेने पूजितसें—नश्वर जगताचें लावितसें—गालबोट तुज साचें' अशी सूचक ओळ आली आहे. अशाच सूचक शब्दांची पेरणी करीत करीत गुरुबाळाला निजवण्यासाठी हा 'पाळणा' गाइलेला आहे. तो भाविक दृष्टीने वाचायला गोडहि आहे. या पाळण्याची शेवटची पंक्तीसुद्धा ध्यानांत घेण्यासारखी आहे. 'निजवी थोपटुनी, रमाई—रमे सदा गुरुपायीं—निज रे निज सखया, राजया—रमाधवाच्या तनया ॥ बाळा जो जो रे' अशी आहे. या तात्त्विक कवितेला के. मा. सोनाळकरांनीहि त्याच थाटांत, तिच्याच 'शब्दगुरुशर्करे'चा उपयोग करून आपली साकी वृत्तांतील 'रमाईस' ही कविता सजविली आहे. आणि तीहि नंतर 'विस्तारां'तच प्रसिद्ध केली आहे. त्यावर टीप देऊन "सप्टेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध

झालेल्या 'रमाईच्या पाळण्या'स उत्तर" म्हणून ती रचली असल्याचें स्पष्ट केले आहे. यांतील आशय तत्वावगुंठितच आहे. आणि तो 'रमाई'च्या कवितेचाच साचा घेऊन लिहिलेला आहे. प्रारंभीची साकी 'तव सुमनाचा जरी पाळणा दोर भक्तिचे त्याला । देइल स्वर्गी देव याहुनी काय अधिक, या बाला ।' अशी असून अंतिम साकी 'जन्मोजन्मीं सदा घडावा तुझा सुखद सहवास । सांप्रत नाही याहुनि दुसरी मोठी मन्मनिं आस ।' अशी आहे. या दोन्ही कविता वाचल्यानंतर त्या कवितांमागे कांही तरी गूढ दडलेले असावे असा संशय वळावतो. एरवी या तरुण रूपसम्राज्ञीला केशवराव सोनाळकर 'माय म्हटलेली मायाविनी' बनवते ना. तिच्या सौंदर्याची मोहिनी मात्र आधीच रंगेल असलेल्या सोनाळकरांवर अतोनात पडलेली होती यांत संशय नाही. जागृतींतहि तिच्या सौंदर्याचे आभास त्यांना अनेक वेळां होत. तिच्या दिवास्वप्नांनी ते बेभान होत. या अवस्थेंत त्यांनी चालत्या गाडींतून उड्या टाकल्याने त्यांचे पाय दुखावले असल्याचें त्यांनी मला सांगितलें होतें. या तिच्या अतुल रूपसंपदेची, रेखीव बांध्याची, चर्येवरील चांदरातीची आणि पाणीदार डोळ्यांतील तेजाची वारेमाप स्तुति त्यांनी बालकवींपुढे केली. तिच्या काव्यगुणाचें वर्णन केले. साहजिकच वारंवार तिचें अंतर्ब्राह्म सौंदर्यवर्णन ऐकून त्यांच्याहि मनांत तिच्याविषयी प्रेमभाव उद्भवले. पण आपल्या बंधुतुल्य मित्राची तिच्याविषयीची गाढ अनुरक्ति कळल्यामुळे, त्यांनी तिच्या ठायीं सदैव मातृभावच जोपासण्याची पराकाष्ठा केली. एकाच स्त्रीच्या ठिकाणीं पत्नीचें सौंदर्य व मातेची वत्सलता यांचा अनुभव घेतां येईल अशी त्यांची ध्येयदेवता त्यांना या 'रमाई'मध्ये आढळली आणि या अपूर्व ध्येयनिष्ठे-तूनच बालकवींचा 'रमाईचा बाळ' झाला असें सोनाळकर यांनी सांगितलें. सोनाळकर, दु. आ. तिवारी, फडणीस या कवींच्या बैठकींत 'रमाई' हा एक मोठा चर्चेचा विषय असे आणि त्यांतूनच कधी कधी त्यांचीं भांडणेंहि होत. सोनाळकरांनी या प्रसंगीं टोम-न्यांनी त्यांना लिहिलेलें ता. १-११-१९१७ चें पत्र मला वाचून दाखवले. त्या वेळीं सारा चित्रपट त्यांच्या डोळ्यांपुढे आला. त्यांचे डोळे पाण्याने भरले. आणि त्याच वेळीं टोमन्यां-सारख्या भोळ्या जिवाची आपण उगाच दिशाभूल केली याचा त्यांनी पश्चात्ताप व्यक्त केला. बालकवींची त्या पत्रांत व्यक्त झालेली भावना मात्र अनिवार तळमळीची आहे.

“प्रियबंधु, माझ्या दुर्दैवाने आपलें पत्र आज कुठे माझ्या हातीं पडत आहे. कारण पत्र पोष्टमनने घरांत नेऊन टाकलें. व आम्ही प्लेगमुळे बाहेर राहात असल्यामुळे घरीं गेल्यावर तें दिसून आलें. दुसरें एकादें पत्र आणखी दहा दिवस लोळत पडलें असतें तर मला फारसें वाईट वाटलें नसतें. पण ज्या पत्रांत आपण मला 'आई आली रे भाऊ, आई आली !' म्हणून प्रेमाच्या भरांत, आनंदाच्या उद्रेकांत अमृतपूर्ण वाणीने कळवतां तें पत्र—स्वर्गद्वारवरचें पासपत्र—मला इतक्या उशीरा मिळालें. दुर्दैव माझे ! दुसरें काय ? मला इतकें चमत्कारिक वाटतें आहे की, पुसतां सोय नाही. तुला काय

वाटलें असेल याबद्दलही काळजी नाही. पण आईला काय वाटलें असेल? असें कां झालें? अजून माझा भाग्योदयकाल—खरा भाग्योदयकाल—दूरच आहे का? २९ तारखेपर्यंत मला सुटी होती. मी सहज आलों असतो, आईची भेट झाली असती. मनाच्या वेदना कमी केल्या असत्या. दुःख हलकें केलें असतें. जीवाला शांति मिळाली असती.—पण हा संकेतार्थ केव्हा सुटणार? गळ्यांतलें हें विरडें—दावें—केव्हा तुटेल? माझी आई मला केव्हा भेटेल? या वेळीं तर दैवानेच दावा साधला; त्यामुळे आईची भेट अंतरली. पण आई तेथे राहिल का? मी दिवाळींत तेथे जरूर येईन. पण आई मात्र तेथे राहिली पाहिजे. कसेंहि कर. माझ्यावर दया करुणा काय पाहिजे तें कर. पण आईला तेथून जाऊं देऊं नकोस. भाऊ हा भाग्याचा वाटेकरी असतो. माझ्या आईची भेट हेंच मी माझें भाग्य समजतो. त्याचा वाटा मला घेऊं दे. मी अशक्त आहे, तुझ्यासारखा खंबीर मनाचा नाही. नाही तर नोकरीचीहि पर्वा न करतां निघून आलों असतो. पण माझी कर्मकथा कशाला हवी? आईला कळव. मी दिवाळीला येईन. माझ्या दुर्दैवाने माझा कडेलोट करण्यासाठी यापूर्वीच आईला तर तेथून नेलें नसेल ना? ही शंकासुद्धा मनांत दहा वेळां येऊन गेली. काय काय झालें असेल तें ताबडतोब कळीव. तुझ्या पत्रांतील 'तूर्त' या शब्दाने हा संशयकळोळ वाढत आहे. मी तूर्त कांही वाचीत नाही. कांही लिहीत नाही. जिवंतपणींच मरण अनुभवीत आहे. आणि म्हणूनच आईच्या भेटीची मला फार फार आवश्यकता आहे.”

या प्रदीर्घ पत्रांत 'रमाई'चा कोठेहि उल्लेख नाही, पण सोनाळकरांनी सांगितलेल्या हकीगतीवरून यांतील 'आई' म्हणजे कवीची जननी खास नव्हे हें उघड दिसतें. प्रत्यक्ष आईची भेट घ्यायला इतका जिवाचा आटापिटा कशाला? मध्यस्थ कशाला? आणि त्यांची ही इतकी मनधरणी कशासाठी? ठोमरे केव्हाहि घरीं जाऊन आपल्या आईला भेटू शकले असते. तेव्हा या पत्रांतील आईच्या दर्शनाचा उमाळा 'रमाई' विषयीचाच आहे हें उघड आहे. परंतु या हकीगतीवर पांघरूण घालण्यासाठी मराठींतील आघाडीच्या टीकाकारांनी या पत्राधारे कवीचें मातृप्रेमच पाहिलें आहे. अर्थात् कवीच्या मातृप्रेमाची मलाहि पूर्ण कल्पना आहे, पण टीकाकारांनी दिलेला संदर्भ मात्र चुकीचा आहे.

बालकवींच्या शेवटच्या काळांत त्यांच्या कवितेंत अवतरलेली ही स्त्री त्यांनी कधी पाहिली नाही. रूसोच्या चरित्रांत जशी वारेन्स किंवा डॅटेच्या चरित्रांत जशी ब्रियाट्रिस तशी बालकवींच्या चरित्रांत 'रमाई' दिसत नसली तरी तशी एखादी प्रिया आपल्या मागे असावी असें मात्र त्यांना मधूनमधून वाटत होतें असें दिसतें. ही गोरोगोमटी बया एक सामान्य स्वल्पशील स्त्री आहे हें कळून येण्यापूर्वीच बालकवींना हें जग सोडावें लागलें.

बालकवि नगरहून पुण्यास येई तों त्यांनी चांगलें पंधरावीस मिशनऱ्यांना शिकविलें

होतें. त्यांच्या शिकवणीचा लौकिकहि चांगला पसरलेला होता. त्यांच्याकडून भरदार प्रशंसापत्रेहि मिळविलीं होतीं. तेव्हा शिकवण्या मिळतील न मिळतील अशी विवंचना पडण्याचें फारसें कारणच नव्हतें. मिशनचे पाद्रीच त्यांना बोलवून घेत. महाबळेश्वराच्या मिशनन्यांच्या वार्षिक उन्हाळीं शाळेंत १९१३ पासूनच 'पंडितिंग' करीत. अहमदनगरच्या अमेरिकन मिशन हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल ए. एच. ब्रयानी दिलेलें एक या शाळेचें प्रशस्तिपत्र पूर्वी दिलेंच आहे. आता हें ३०-६-१९१४ चें आणखी एक पाहा :

"This is to certify that Mr. Thomare has served this school as teacher of Marathi for two years. I consider him a good and enthusiastic teacher, but he has no Government qualification. I have had him as a Pandit and consider him as a good one. He is leaving the school to go to Poona to pandit in the language school. We are sorry to see him go."

पुण्यांत आल्यावर मिशनन्यांच्या शिकवण्यांवर त्यांना चांगला पैसा मिळत असे. शाळेंतील नोकरी व शिकवण्या मिळून महिना दीड-दोनशे रुपये त्यांना मिळत. त्या काळच्या सुवत्तेकडे पाहिलें म्हणजे या प्राप्तीची कल्पना येते. येथे ठोमन्यांचे दिवस सुखांत जात होते. बाबुराव ठोमरे आणि जळगावचे देशपांडे यांच्या स्मरणाप्रमाणे पाहिलें तर बालकवि महाबळेश्वराहून आले की आपल्या कोटाचे खिसे नोटांनी भरून आणीत असत. पण दुर्दैव असें की ही मिळकत त्यांच्या संसाराला फारशी खर्च होतच नसे. सारा पैसा त्यांचे बंधु अमृतराव ठोमरे देशभक्तीच्या खातीं खर्च टाकीत. आणि बालकवि पुन्हा व्यवहाराच्या व्यग्रतेंत बुडलेले ते बुडलेले असत. त्यांची चिंता कमी होत नसे. त्यांनी महाबळेश्वरांत कमावलेला आनंद केव्हाच भुरं उडून जाई.

"कसल्याहि प्रकारचा विचार न करतां, नुसती मौज करण्यासाठी म्हणून महाबळेश्वरीं आलों आहें. खरोखर, मनाला फारच बरें वाटतें. मध्यंतरीं मला जें वेड्यासारखें होत असे त्याचा आता पत्ता नाही. निसर्गजननीच्या या उदात्त आणि गंभीर दर्शनाने मला काय वाटतें, तें लौकरच कवितारूपाने मी आपणास कळवीन." हा पूर्वी उल्लेखिलेल्या व महाबळेश्वरावरून लिहिलेल्या एका पत्राचा उतारा आहे. यानंतर २४-४-१४ च्या पत्रांत " 'धर्मवीर' ही कविता कशी काय वाटली ? " असें सोनाळकरांना विचारलें आहे. पण ती कविता महाबळेश्वरीं झालेली नसावी. याच्या पुढच्या वर्षी त्यांनी दत्तोपंत टिळकांना जें १५-५-१५ ला पत्र लिहिलें आहे त्यांत मात्र ठोमन्यांनी महाबळेश्वराचा थोडा तपशील दिला आहे.

प्रथम लाडविक पॉइंटपासून प्रतापगडच्या पायथ्यापर्यंत मावळ्याने ज्या पाऊलवाटेने पांच मिनिटांत प्रवेश केला त्या मार्गाचा दत्तोपंतांवरुन वाटचाल करून पूर्वी लावलेला शोध, तारावर झालेला गारांचा मारा, बोरगांवकरांना दाखविलेलें ब्रह्मारण्य

यांची नुसती आठवण करून देऊन ते लिहितात : “संध्याकाळीं एल्फिन्स्टन पॉइंटवर पाऊस पडत असतां इंद्रधनुष्य पाहिलें. तसलें धनुष्य, व तो देखावा मी जन्मभर विसरणार नाही. चोरांच्या घळींत सुमारे हजार लोकांस राहण्यास जागा आहे. आंत पाणीहि आहे. आपण केवळ एक उसासाच बघून परतलों. मात्र आंत चुडी पेटवून व भयंकर घाणीतून जावें लागतें. दाभणीची घळ—डोंगरास एक छिद्र पडलें आहे. त्यांतून आरशाचें प्रतिबिंब पाहून पाहतां आंत एक मोठी नदी वाहतांना दिसते. लव्हाळे, मासे वगैरे त्यांत आहेत. उगम व अंत नाही. पाणी वाहतें आहे. डबकें नाही. मकरंद गडाचा देखावा अपूर्व आहे. मागचीं सर्व स्थानें पाहून या वर्षीं विशेष पाहिलें तें पत्रीं लिहिलें आहे.” टिळकांना पत्रें लिहितांना ठोमरे आपलें मन खुलें करतात, त्यांच्याशीं थड्याविनोद करतात, पण सोनाळकरांना पत्रें लिहितांना त्यांची जी वृत्ति असते किंवा आहे ती टिळकांच्या पत्रांत दिसत नाही. त्यांना आपल्या स्थिति-गतीविषयी फार थोडें लिहितात. आणि स्वतःच्या काव्यसंबंधांत तर चुकूनहि उल्लेख येत नाही. हें असें कां व्हावें, समजत नाही.

यानंतर पुढच्याच आठवड्यांत म्हणजे दिनांक २१-५-१५ रोजीं त्यांनी भास्कर-राव उजगरे यांना पत्र पाठवून एक वेगळीच मौज निवेदली आहे. त्यांत गोकाकचा धवधवा आणि सज्जनगड पाहण्याला जाण्याचा आपला मनसुबा सांगून ते लेखणीची लपेट घेतात. “यंदा येथून रायगड, प्रतापगड, मकरंदगड, वगैरे किल्ले पहावयास गेलों होतो. येथली शोभा तर अपूर्व आहे. लोकांनी सांगून ऐकण्यापेक्षा प्रत्यक्ष पाहूनच हिची शोभा अनुभविली पाहिजे. पण आमच्या नशिवाला येथील सर्व सौंदर्य लोपलें होतें. सर्वत्र धुकें भरून गेल्यामुळे दहा हातांवरचा मनुष्यसुद्धा दिसणें अशक्य. चोहीकडे खाली पांढरा धुक्याचा समुद्र व वर काळे निळे मेघ. पण हीसुद्धा एका दृष्टीने मौजच असते.”

येथे पाहिलेलीं निसर्गदृश्यें, अनुभवलेलें सौंदर्य, येथील भाषाशाळेंतील पंडिताचें काम करीत असतां सुचलेला विचार आणि कल्पना यांचा उपयोग त्यांनी काव्यलेखनांत भरपूर करून घेतलेला आहे. ‘निश्वास’ काव्याचे तुकडे किंवा रजपूत सरदारवरील कवनांचे भाग यांतून त्याचें प्रतिबिंब आजहि वाचकाला पाहावयाला मिळेल. हे तुकडे अपूर्ण असूनहि ते वाचावेसे वाटतात याचें कारण त्या काव्यांतील व्यक्तिदर्शन हें नसून सृष्टिवर्णन हेंच आहे. हें वर्णनसुद्धा रसानुकूल शब्दकळने नटलेलें आहे. बालकवि सृष्टीमध्ये नुसतें मोहक सौंदर्यच पाहतात असें म्हणणाऱ्यांनी ‘वीर मराठा’, ‘वीरगडी’, ‘ताराराणी’ वगैरे प्रकरणें जरूर वाचावीत. म्हणजे बालकवि सृष्टीच्या मोहनाइतकेंच भयाण निसर्गाचें वर्णन कसें करतात याचें प्रत्यंतर येईल. या वर्णनांतील शब्दांची जडणसुद्धा तशीच तेजस्वी आहे. शब्दांचे ओघळ खळाळून वाहतात. त्यांचा ध्वनि कानांत घुमतो आणि मंद वाचकांचे बाहूंसुद्धा स्फुरण पावल्याशिवाय राहत नाहीत. त्यांचा ‘शाहीर’

वाचला की बालकवीचें शब्दशिल्प पाहून मनोनयनाचें पारणें फिटतें. आणि बालकवि हे एक जातिवंत कलाकार आहेत, याची प्रचीति येते.

ते उन्हाळ्याच्या सुड्डींत मिशनरी लोकांचे पंडित म्हणून महाबळेश्वरीं जात. प्रथम महाबळेश्वराहून पुण्यास आल्यावर उजगरे यांनी त्यांना विचारलें, “उदासकृत ‘धौम महाबळेश्वर’ व तुम्हीं पाहिलेलें महाबळेश्वर यांत कांही फरक आहे का ?” त्यावर ते म्हणाले, “‘धौम महाबळेश्वर’ हें पुस्तक सुंदर आहे यांत शंका नाही. परंतु महाबळेश्वर येथे जे देखावे—अदृष्टपूर्व देखावे—पाहायला मिळतात त्यांची अस्पष्ट छायासुद्धा या पुस्तकांत नाही असें म्हणावें लागतें. मला मिशनरी लोकांच्या वन्याच शिकवण्या असल्यामुळे तें अदृष्टपूर्व सौंदर्य पाहून कविता लिहिण्यास अवसर सापडला नाही, तरी त्या अनुपम सृष्टिसौंदर्याचे लहानलहान फोटो माझ्या छुप्या कॅमेऱ्यामध्ये—डोक्यामध्ये घेऊन ठेवले आहेत. ते केव्हा ना केव्हा रंगवल्याखेरीज मी राहणार नाही.” तीं गोड क्षणचित्रें वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी रंगवलींही आहेत.

टोमऱ्यांची बहुतेक प्रातिनिधिक कविता येथेच तयार झालेली आहे. ‘संध्यातारक’ आणि ‘अप्सरांचें गाणें’, ‘वनमाला’ आणि ‘निर्झरास’ हीं गोड सृष्टिगीतें एका बाजूला, तर ‘धर्मवीर’ सारखीं सामाजिक गीतें दुसऱ्या बाजूला. सर्व पुण्याच्या परिसरांतच जन्मलेलीं आहेत. ‘प्रेमलेख’ आणि ‘काळ आणि जीवित’ यांसारखीं बांधीव सुनीतें इंग्रजीच्या वळणाने असोत की केशवसुतांच्या अनुकरणाने असोत, त्यांनी याच काळांत लिहून आपली अर्वाचीन काव्येतिहासावर कायमची मुद्रा ठेवून दिली आहे. इतकी की दिवसानुदिवस त्यांच्या कवितेची चर्चा विविध अंगांनी होऊं लागली आहे. या काळांतच त्यांचीं काव्यविषयक मतें ठाम झालेलीं दिसतात व वरीलसारख्या अनेक लहानमोठ्या कवनांतून त्यांनी तीं निःसंदिग्धपणे मांडलीं आहेत. कणाकणांनी जोडलेला शब्दनाद, नव्या चालीचें वृत्तसंगीत आणि काव्यार्थाचा ध्वनि यांमुळे त्यांच्या अवघ्या दोन ओळींच्या कवितेलाहि एक प्रकारें लय आलेली आहे. म्हणून अर्थदृष्ट्या कविता अपुरी असूनहि वाचल्यानंतर मनाला हुरहूर लागण्याऐवजी समाधानच वाटतें. त्यांत रंगाची आवड प्रतीत होते तशी भावनेची अत्यंत तरल संवेदनाहि शब्दांकित करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या प्रतिभेला आलेलें आहे. वाचकाला प्रत्यक्षांतून परोक्षाकडे नेण्याचें कसबहि या काळच्याच प्रसन्न काव्यरचनेंत आढळतें. त्यांच्या प्रतिमा दुर्बोध नाहीत, गुंतागुंतीच्या नाहीत, पण त्यांत अनुस्यूत असलेली तल्लम, रेशमी संवेदना सहजासहजीं ध्यानांत येत नाही. ती उकळून समजून घ्यायला सौंदर्यपिपासु मनच पाहिजे. तें चंचल निमिषाचें मोहन रंगवावें आणि रमवावें तर बालकवीनीच.

काव्यें मला परत द्या. तीं पुरीं करून मी तुमच्याकडे परत पाठवून देईन. आता केवळ तुमच्यासाठीच आणखी किती दिवस मी पुण्यांत राहावे? सांगा. शक्य तेवढ्या लौकर मला रजा द्या. मी खानदेशाला निघून जाईन.”

“हें भाषण चाललें असतां,” उजगरे लिहितात, “माझ्या मनांत निरनिराळ्या कल्पनांनी इतकें काहूर माजविलें की मला एक शब्दहि बोलवेना. त्या क्षणीं ‘वाच्या-वरचा तरंग चंचल जाशिल तूं भडकून!’ या रे० टिळकांच्या भावपंक्तीची आठवण झाली. ठोमन्यांची आणि आपली यापुढे कधीच भेट होणार नाही असें वाटूं लागलें. मन गांगरून गेलें. अत्यंत खिन्न झालें. आणि न कळत माझ्या डोळ्यांतून अश्रुप्रवाह वाहूं लागला. माझी ही भारावलेली अवस्था पाहून टोमरेहि सद्वदित झाले. माझ्या गळ्यांत गळा घालून तेहि रडूं लागले. तो दिवस, तो देखावा, तो प्रेमळ बालकवि मी जन्मांत कधी विसरणार नाही.”

त्यावर त्र्यंबकराव म्हणाले, “भास्करराव, तुम्ही माझे बंधु, मित्र, खरेखुरे हित-चित्तक आहांत. तुम्हांला आज हें जें दुःख होतें आहे तें माझ्यावरील तुमच्या प्रेमाची साक्ष पटवीत आहे. बंधो, माझे संकट हें तुला आपलें संकट वाटलें. माझ्या अडचणी त्या तुझ्या अडचणी झाल्या आणि माझे दुःख तेंच तुलाहि होत आहे. तूं पुण्यास होतास म्हणून मी येथे आलों. तुझ्या प्रेमळ, गोड आणि विनोदी स्वभावामुळे माझे खिन्न मन प्रसन्न झालें. तुझ्यामुळे मला काव्य करण्यास स्फूर्ति मिळाली. मी तुझा आजन्म ऋणी आहे. भास्करराव, तुम्हांला आता माझी अखेरची विनंती आहे. माझ्यावर तुमचें प्रेम सदैव असेंच असूं द्या!”

या स्मरणगाथेंतील ठोमन्यांची निरवानिरव पाहिली की त्यांना मरणाचीं स्वप्ने पडूं लागलीं होतीं की काय याची शंका येते. रमाईच्या आगमनाची वार्ता देणाऱ्या त्या १-११-१९१७ च्या पत्रालासुद्धा ठोमन्यांनी ‘स्वर्गद्वारावरचें पासपत्र’ म्हटलें आहे. आणि ‘जिवंतपणींच मरण अनुभवीत आहें’ अशी अशुभ वाणी आली आहे. येत्या काळाची छाया कधी कधी आगाऊच माणसाला समजते, दिसते, असें म्हणतात त्यांतलाच हाहि प्रकार असावा. टोमरे खानदेशांत गेले. नव्वे, काळाने त्यांना आपल्या पायाने तिथे ओढून आणलें असें पुढच्या घटना पाहून म्हणावेंसें वाटतें.

आपल्या काव्यरचनेला आता निवांतपणा मिळणार व दैवी नियोजन पूर्ण होणार यामुळे ठोमन्यांना आनंद झाला. र. भा. देशपांडे म्हणतात, “सृष्टीचीं सौंदर्यें उकळून दाखविण्यासाठीच माझा जन्म आहे असें त्यांना नेहमी वाटत असे. तारकांचें संगीत मला नेहमी ऐकूं येतें. आकाशाची शोभा आणि जलाशयाची गति-स्थिति यांतून मला सारखे संदेश येतात. ते सामान्य जनांसाठी सांगावे लागतात. म्हणून ते उतरून घेणें हें माझे कर्तव्य आहे. देवाने माझा अवतार त्यासाठीच घडविल्या आहे. स्वर्ग आणि मृत्यु यांच्यामधील सोपान म्हणजे पाऊस आहे. पौर्णिमा म्हणजे

चंद्रसौंदर्यांचे प्रतीक आहे असेच कांही नाही. अष्टमीचा चंद्रहि तितकाच मोहक असतो. अंधार आणि उजेड या दोहोंचा अनुभव अष्टमीच्या चंद्रांत घेतां येतो. म्हणून तो मला पौर्णिमेपेक्षाहि आकर्षक वाटतो.” ठोमऱ्यांनी हीं सुंदर स्थळें आपल्या कवितेंत शब्दांकित केलीं आहेत. या कल्पना म्हणजे त्यांच्या स्वर्गसमक्षतेच्या वेडाचा एक आगळा आविष्कार होत.

आपला नाना अलौकिक प्रतिभेचा कवि आहे. तो आपलें अवतारकार्य येथे राहून करील असें अमृतरावांना वाटत होतें. या वेळीं रॅली ब्रदर्समध्ये त्यांना स्वतःला नोकरी होती. तेव्हा प्रपंचाची फारशी काळजी नव्हती. चांगली सुखाची असलेली नोकरी सोडून, काव्यनिष्ठेसाठी स्वतःवर संकट ओढवून घेण्याच्या नानाच्या बेताला त्यांच्याकडून फारसा विरोध झाला नाही. ठोमरे पुण्यास उजगऱ्यांचा निरोप घेऊन आले ते नेवाळीस दाखल झाले.

नेवाळी हें ठिकाण खानदेशच्या उत्तरेस पूर्वीच्या होळकर हद्दींत येतें. त्या वेळीं तेथे पडीक जमिनी लागवडीस येऊं लागल्या होत्या. त्या उजाड माळाला नवकळा येऊं लागली होती. नवेपणाला लालचावलेली दृष्टि तेथे स्थिर होई. ठोमऱ्यांचे कांही दिवस या ठिकाणीं मजेंत गेले. तथापि काव्याची निपज न झाल्यामुळे तें स्थानहि त्यांना नकोसें झालें. त्यांनी तें स्थळ सोडलें. अंगांत थोडी कणकण असतांनाच ते आपल्या सासऱ्यांकडे खेतियाला गेले. तिथे ते जास्तच आजारी झाले. सासऱ्यांच्या जीवावर जगणारा जावई असा जनापवाद येईल या भीतीने त्यांनी तें घरहि सोडण्याचें ठरविलें. तिथे राहणें त्यांना जास्तजास्तच अप्रशस्त वाटूं लागलें. आणि आजार कमी होण्याचेंहि लक्षण दिसेना. म्हणून तशा त्या आजारी स्थितींत त्यांनी एक भाड्याची गाडी ठरवली व श्वशुरगृहांतून काढता पाय घेतला. थोडा आराम वाटल्यावर जा, येथे तरी आता कसली अडचण आहे, वगैरे समजुतीच्या गोष्टी श्वशुरांनी सांगून पाहिल्या. पण त्यांच्या मनाने जें एकदा घेतलें तें घेतलें, त्यांत फरक नाही व्हायचा, असा थोडा हद्दी स्वभाव त्यांचा होता. त्यांच्याजवळ गाडीचें भाडें द्यावयाला पैसे नव्हते. त्यासाठी त्यांनी जवळचें सामान विकलें आणि गाडींत बसून ते एरंडोलास आले. तिथे त्यांस प्लेग झाला. त्यांतून ते बरे झाले. त्यांनी पुण्यास म्हटल्याप्रमाणे त्यांची वाट पाहत असलेल्या अडचणी त्यांना येथे भरपूर आल्या. पण काव्यनिर्मिति झाली नाही. त्यांची प्रकृति ढासळली.

एरंडोलास त्यांचे फार हाल झाले. जवळ पैसा नाही, कोणाचा आधार नाही. बरें, येथील हवापालटाने बिघडलेली प्रकृति तरी सुधारेल म्हणावें तर तिकडूनहि निराशाच. चोहीकडून असा अंधार झाल्यामुळे आता पुढे काय करावें ? कोठे जावें ? त्यांना कांहीच सुचेनासें झालें. त्यांचा जीव अगदी मेटाकुटीला आला. पण कवितेची ओळ नाही. ‘बुभुक्षितैः काव्यरसं न पीयते’ हेंच खरें. एके दिवशीं अचानक रे० विन्स्ट्रो

यांच्याकडून त्यांना एक पत्र आलें. त्यांत 'जागा रिकामी आहे, तुम्ही जरूर या.' असें नोकरीचें आमंत्रण होतें. तें वाचून ठोमऱ्यांना अत्यंत आनंद झाला ! ते म्हणाले, "ईश्वर किती दयाळू आहे. आपल्या राज्यांत तो कोणालाहि उपासपोटी मरूं देत नाही." असे कृतार्थतेचे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले. त्यांनी ती नोकरी पत्करली व नोकरीवर रुजू होण्यासाठी त्यांनी पुन्हा नगरास प्रयाण केलें. पण ते तेथे अगदी अल्पकाळ राहिले. जातांना त्यांनी जळगाव खुर्द येथे थोडे दिवस मुकाम केला. औषधोपचार झाले. प्रकृतींत थोडी सुधारणा झाली. जिजींच्या शुश्रूषेला फळ आलें.

नगरास गेल्यावर दोनच महिन्यांत त्यांना आराम पडून ते ठणठणीत वरे झाले. त्यानंतर उन्हाळ्याच्या सुट्टींत जिजींच्या मुलीचें लग्न व्हायचें होतें म्हणून ते महावळेश्वरीं न जातां खानदेशांतच पुन्हा परतले. येथे आल्यावर जळगाव खुर्द येथील खेडुतांना ते ज्ञानेश्वरी व तुकारामांचे अभंग प्रत्यहीं आपल्या रसाळ वाणीने व परिचित दृष्टांतांनी समजावून देत. लोकांनी ती अमृतधारा आकंठ प्राशन केली आणि आजतागायत त्या खेडुतांनी ती बालकवींनी ऐकवलेली ज्ञानेश्वरीची स्मृति अगदी ताजी ताजी ठेवली आहे. येथे असतांनाच त्यांनी आपल्या शेवटच्या कविता 'आवाहन' आणि 'संतांचा अनुवाद' लिहून काढल्या. 'एका रजपूत सरदारारोळ कवन' किंवा 'सिद्ध शबरी' हीं भास्करराव उजगरे यांच्याकडून आणलेलीं अपूर्ण काव्यें त्यांच्या हातून पूर्ण झालीं नाहीत.

येथे आल्यानंतर, मरणाच्या पूर्वी पांचसहा दिवस अगोदर, आपल्या देहाचे तुकडे तुकडे झालेले त्यांनी स्वप्नांत पाहिले होते असें त्यांचे बंधु व भास्करराव उजगरे सांगतात. परंतु मागच्या अनेक भंगलेल्या स्वप्नांप्रमाणेच हेंहि एक असें वाटून त्यांच्या या स्वप्नाकडे कोणी लक्षच दिलें नाही. याच सुमारास र. भा. देशपांडे यांच्याकडून शाळेच्या वार्षिक समारंभाला हजर राहण्यासाठी जळगावाहून एक पत्र आलें होतें. त्याप्रमाणे ते जाण्याच्या विचारांत होतेच, एवढ्यांत अग्ना सोनाळकरांकडून 'आई आली रे भाऊ, आई आली' हें कळवणारी तार जळगावाहून त्यांना गेली. तारेंत लौकर निघून येण्याविषयी लिहिलें होतें.

ठोमरे या वेळीं भादली (नशिराबाद) येथे बहिणीच्या घरींच होते. त्यांना ती तार वाचून आनंद झाला. 'रमाई' आली ! आता चंद्रबिंब हातीं येणार ! आपली फारा दिवसांची मनीषा फळाला येणार ! या आनंदांत ते चूर होते. त्यांच्या मनाचा भावनावेग त्यांना असह्य झाला. अशा प्रकारें मनाने भरलेल्या आणि भारलेल्या तंद्रींतच त्यांनी घर सोडलें. वाटेंत 'रमाई'खेरीज अन्य विचार त्यांच्या डोक्यांत नव्हता. रस्त्याची आणि आल्यागेल्याची सुद्धा त्यांना शुद्ध नव्हती. स्टेशनाकडे जायच्या जवळचा रस्ता म्हणून ते पायवाटेनेच चालले होते. पण वाटेंत येणारे खाचखळगे, रेल्वेचे दगड, फिशप्लेट्स, किंवा आडव्या तारा कशाचीच त्यांना दाद नव्हती. डोक्यांत फक्त रमाईच्या भेटीचीं चक्रे घरघरत होती. त्या मेंदूतील घणघणाटापुढे आगगाडीची

शीट किती वाजली म्हणून काय होणार ? ती आपलें कर्तव्य बजावीत होती, हे आपला मार्ग आक्रमीत होते. दोघांच्या आवाजाची जणु शर्यत लागली. आणि व्हायचें तेंच झालें. मांड्याला मांडें आदळलें आणि त्यांतलें लहान मांडें तडकलें. एकच किंकाळी आणि एकदम आवाज बंद झाला. सर्व सामसूम. ठोमन्यांच्या देहावरून मालगाडी गेली ! भादली स्टेशनावरून रूळ ओलांडतांना तारेंत जोडा अडकला आणि ठोमरे गाडीखाली आडवे झाले. देहाचीं खांडोळीं झालीं.

हां हां म्हणतां वार्ता पसरली. रविवारचा दिवस. १९१८ च्या मेची पांचवी तारीख. अप्पा बालकवींना रमाईकडे घेऊन जाण्यासाठी म्हणून जळगाव स्टेशनावर आले होते. ठोमरे आता येतील या उत्सुकतेने ते गाडीची वाट पाहात होते. पण गाडीऐवजी ठोमन्यांच्या अपघाताची वार्ता आली. ते हतबुद्ध झाले. घरचें माणूस गेल्याचेंच दुःख त्यांना झालें. त्यांनी मिळेल त्या साधनाचा उपयोग करण्याचें ठरविलें आणि ते भादली स्टेशनवर दाखल झाले. मित्राच्या मृत्युस्थानीं गेले. तें भयाण दृश्य पाहून अप्पांचे हातपाय गडबडले. डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर वाहूं लागला. पण असे हातपाय गाळून रडत राहण्याने भागणारें नव्हतें. त्यांनी प्रसंग ओळखला, अधिकाऱ्याची समजूत घातली आणि मित्राच्या देहाचे ते इतस्ततः विखुरलेले तुकडे पोत्यांत भरूं लागले. एवढ्यांत नशिराबादेहून जिजीच्या घरची मंडळी आली. मग मात्र शोकाला पारावर उरला नाही. अप्पा सांगत, “मी रडत होतो, भाऊ रडत होते. आणि पोत्यांतील तुकडेहि पाझरत होते ! तुकड्याला हात लागला की अंगावर शहारे येत. पण त्यांच्या खिशांतील घड्याळ मात्र चालू होतें.” जणु त्यांनीच आपल्या एका अप्रकाशित कवितेंत म्हटल्याप्रमाणे

“घड्याळांतला चिमणा काटा टिक् टिक् बोलत गोल फिरे
हैं धडपडतें काळिज उडतें, विचित्र चंचल चक्र खरें !
घड्याळांतला चिमणा काटा त्याच घरावर पुन्हा पुन्हा
किति हौसेने उडत चालला, स्वल्प खिन्नता नसे मना !
जवळ थोरले काटे फिरती त्यास न हेवा कधी परी
दुडुदुडु चाले चाल आपली, तुलना ज्याची त्यास बरी !”

अशा प्रकारें नियतीचा फेरा पुरा करीत होते.

बालकवींच्या मृत्यूनंतर पार्वतीबाईंच्यावर आकाश कोसळलें. बाबुराव आपल्या संसारांत गुंतलेले, अमृतराव देशभक्तींत रमलेले आणि स्वतःची अशी माया बालकवींनीं मागे कांहीच ठेवलेली नव्हती. विद्याच्या पार्वतीबाईंना मात्र कुणाचाच आधार उरला नाही. आहे. एक आधार आहे. बालकवींकडे ओढा असलेली त्यांची थोरली बहीण जिजी. पार्वतीबाई त्यांच्याच घरीं गेल्या. बालकवींवरील मायेने त्यांनी

बहिणीप्रमाणे तिचा प्रतिपाळ केला. पण असें परावलंबी जिणें तरी त्या किती दिवस काढणार ? त्यांना आपल्या अशिक्षितपणाची आता खंत वाटूं लागली. यापुढे तरी आपणच आपले हातपाय हलविले पाहिजेत याची त्यांना जाणीव झाली. त्यांनी जिजींचा सल्ला घेतला आणि त्यांच्या मदतीवर त्या पुण्याच्या सेवासदनांत आल्या. तेथे स्वावलंबनाने शिक्षण घ्यायचें त्यांनी ठरवलें, व त्यासाठी कंत्र कसली. चालणाऱ्याचें नशीबहि चालतें असें म्हणतात. पार्वतीबाईंना लौकरच तो अनुभव आला. शं. के. कानेटकर ऊर्फ गिरीश कवींचें पुण्यांत असतांना बालकवींकडे जाणें-येणें होत असे. त्यामुळे पार्वतीबाईंना सेवासदनमध्ये काम करीत असलेलें पाहून त्यांच्या पोटांत कालवाकालव झाली. ते संस्थेच्या व्यवस्थापकांना भेटले. ठोमरे कवींचा लौकिक सांगितला. पार्वतीबाईंची हकीगत निवेदली. आणि त्यांना थोडें मायेने वागवण्याची सूचना देऊन ते परतले. पण मनाची रुखरुख थांबेना.

त्यांनी समाजसेवक देवधरांना पत्र लिहिलें. आणि नंतर त्यांची गाठ घेऊन पुन्हा सगळा पाढा वाचला. समाजसेवकांना ती करुण कहाणी ऐकून पार्वतीबाईंची दया आली. आणि त्यांनी आपण याबाबत जरूर विचार करूं असें गिरीशांना आश्वासन दिलें. मगच गिरीशांनी पार्वतीबाईंची भेट घेऊन त्यांना चार धीराच्या गोष्टी सांगितल्या. येथे शिक्षण नेटाने घेतलेंत तर झालेली परिस्थिति सुधारेल व सुदैवाने पुढचे दिवस तरी चांगले दिसतील, असा दिलासा दिला व ते घरीं परतले.

आश्वासन दिल्याप्रमाणे देवधरांनी पार्वतीबाईंच्या शिक्षणाची चौकशी केली. आणि परिचारिकेच्या शिक्षणासाठी त्यांची निवड झाली. सेविकेचा शिक्षणक्रम पुरा करण्यासाठी त्यांना सोलापूरच्या सरकारी रुग्णालयांत ठेवलें. आपल्या दुबळेपणाची पूर्ण जाणीव असल्यामुळे त्यांनीहि मन लावून अभ्यास केला. कामाची अळंटा केली नाही. त्यामुळे शिक्षणक्रम खंड न येतां यशस्वी तऱ्हेने पुरा झाला. नंतर त्याच रुग्णालयांत परिचारिका म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. येथे त्यांनी बरेच दिवस काम केलें. त्यांना पगारहि बरा मिळें. नियमित वेतनामुळे त्यांचें जीवन सुखी झालें. कामाचा कंटाळा नसल्यामुळे आणि कामाचा उरक नेकाने होत असल्यामुळे त्यांची मुख्य सेविकेच्या जागीं बढती झाली. सरकारी नोकरीमुळे पोटाची विवंचना दूर झाली.

बालकवि गरिबांना कशा प्रकारें मदत करीत हैं त्यांनी पाहिलेलें आहे, त्यामुळे त्यांच्या आत्म्याला समाधान देणारा तोच उदार मार्ग त्यांनी अनुसरला. आपल्या मासिक पगाराच्या मिळकतीमधून त्याहि गरिबांना मदत करतात. अशाच एका गरीब बालिकेचा त्यांनी लळा लावून घेतला आहे. तिच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्या पाहतात. आणि आता असें कळतें की त्या मुलीचें लग्न लावून देऊन तिचा संसारहि त्यांनी उभा करून दिला आहे. या मानसकन्येचे यजमान तिकडेच रेल्वेमध्ये नोकर आहेत आणि तेहि पार्वतीबाईंच्या घरीं येऊन जाऊन विचारपूस करीत असतात.

पार्वतीबाईंनी आपल्या सेवानिवृत्तीनंतर खानदेशांतच पुन्हा लोकलबोर्डाच्या रुग्णालयांत परिचारिका म्हणून पांचसहा वर्षे काम केले. अजूनही काम करून गरिबांना मदत करावी अशी त्यांची फार इच्छा आहे. सुदैवाने त्यांच्या हातापायांत या वयांतहि शक्ति आहे. पण गरिबांची सेवा करू देण्याची संधि सरकारी सेवानिर्बंध त्यांना देऊ शकत नाहीत यापुढे त्यांचा नाइलाज आहे

पराधी ग्रंथ संप्रदाय, ठाणे. स्थानी.
अनुक्रम वि:
प्राक नों दि

प्रकरण सहावें

बालकवींची कविता

नकटें व्हावें, पण धाकटें होऊं नये म्हणतात. पण हा व्यवहार वाङ्मयाला मंजूर नाही. नकटेपण हें सौंदर्याचें न्यून आहे. ही न्यूनता कोणताच साहित्यिक पसंत करणार नाही. बालकवींसारखा सौंदर्यवादी कवि तर नाहीच नाही. उलट लहानपण गोंडस, गोजरें असतें म्हणूनच लांडें नाक असलें तरी लहान मूल उचलून घ्यावें असें सर्वांनाच वाटतें. तसें आपल्या एखाददुसऱ्या लहान पण चांगल्या कवितेवरसुद्धा नांव कमावणारे कवि सर्व भाषांतून दिसतात. मूर्ति लहान पण कीर्ति मोठी अशा थोड्या कवींपैकीच बालकविहि एक आहेत. ते बयाने लहान, त्यांची काव्यसंख्या लहान, पण गुणांनी ती थोर आहे. म्हणूनच 'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे' अशा आधुनिक कवितेच्या परंपरेंत ते महाराष्ट्राचे आवडते कवि झाले आहेत.

त्यांची सारी उपलब्ध कविता घेतली तरी ती दीडशे ते पावणेदोनशेच्या घरांतच रांगणारी आहे. ओळींच्या परिगणनेने पाहिलें तर सारे तुकडेवाकडे जमा धरले तरी त्यांची संख्या साडेतीन हजारांपेक्षा अधिक नाही. म्हणजे आकारमानाने एखाद्या खंडकाव्याएवढा त्याचा व्याप आहे. चिमुकली असली तरी ती चंद्रकला आहे. अर्धी अवनी धवल करण्याचें तिचें सामर्थ्य आहे. त्यांची लहानांत लहान कविता 'सुभाषित' ही अवघ्या चारच ओळींची आहे, तर तर मोठ्यांत मोठी कविता 'अरुण' अड्याणव चरणांची आहे. किंवा लहानलहान आंक्तीपंक्ती अलगअलग मोजल्या तरी 'धर्मवीर' दोनशेच्या रांगेंत आहे. भुरग्या कल्पनेची आडवाट आणि पल्लेदार विषयाचा राजमार्ग दोन्ही त्यांच्या पायाखाली मळलेली आहेत. परंतु खंडकाव्य लिहून पुरें करणें त्यांच्या हातून झालेलें नाही. 'सिद्ध शबरी' फक्त कल्पनेतच विरली. 'एका रजपूत सरदाराचें काव्य' नुसतें उलगडून ठेवलें आहे आणि 'निश्वास' काव्याचे खंडविखंड केले आहेत. यावरून त्यांच्या मनाचा कल भावगीतरचनेकडेच आहे हें कळून येतें. त्यांची कविता लहान-मोठी, पूर्ण-अपूर्ण कशीहि असो, तीमध्ये एक प्रकारची मोहनी आहे. स्वतःचे असे रूपरसगंध त्या तेवढ्या भागांतहि दिसतात.

ती वाचावीशी वाटते. बालकवींचे एक स्नेही के. ल. टेंभुर्णीकर 'बालकवींची कविता' या आपल्या लेखांत लिहितात: " 'राष्ट्रगायत्री' हा श्लोक त्यांची एकदा विनिमंडळीस वाचून दाखवला. त्यावर एक जण सहज म्हणाला, 'का हो, ही ज्ञानेश्वरी दिसते.' तत्क्षणां टोमरे उद्गारले, 'अहो, श्रीज्ञानेश्वरीला हृदयांत धारण करणाऱ्या व्यंकट वापूजी टोमरे याची ही 'व्यंकटेश्वरी' आहे.' " हा अनुष्टुभ छंदांतील श्लोक असा आहे:

“ नमो श्रीराष्ट्रगायत्री । नमो चैतन्यरूपिणी ॥
ध्वांतविध्वंसिनी देवी । भोजस्विनी नमोस्तु ते ॥ १ ॥ ”

एक साधें नमन, पण अभिमान कोण ! ही आत्मप्रौढी, हा आत्मविश्वास अगदी रास्त होता असेंच त्यांची कविता वाचल्यानंतर रसिकाला मान्य करावें लागतें.

त्यांच्या कवितेचें जन्मस्थळ व जन्मवेळ उपलब्ध नाहीत. प्रकाशनस्थळें व प्रसिद्धिसुद्धा अवघ्या पन्नासपंचावन कवितांची उपलब्ध होते. म्हणजे त्यांच्या एकूण कवितेच्या सरासरी तृतीयांशाइतकीच कविता त्यांच्या हयातींत प्रसिद्ध झालेली आहे. असें असूनहि त्यांच्या कवितेचा लौकिक मात्र त्या त्या काळापासून सारखा वाढता आहे. १९०६ सालीं खानदेशांतील 'देशकालवर्तमान' या नियतकालिकांत त्यांची कविता 'लहान मुलास थोडा उपदेश' प्रसिद्ध झाल्यापासून, १९१८ सालीं 'मनोरंजनां'त हयातींतील शेवटची कविता 'संतांचा अनुवाद' प्रकाशित होईपर्यंतच्या एका तपांत 'देशकालवर्तमान', 'आनंद', 'काव्यरत्नावली', 'बालबोध मेवा', 'चित्रमय जगत्', 'केसरी', 'मनोरंजन', 'विविधज्ञानविस्तार', 'खेळगडी' वगैरे महाराष्ट्राच्या लहानमोठ्या साप्ताहिकांतून आणि मासिकांतून त्यांची कविता जनतेपुढे आलेली आहे. 'बालबोध मेवा', 'ज्ञानोदय', 'धर्मदीपिका' या ख्रिस्ती कालिकांतूनहि तिचा संचार झालेला आहे. त्यांची पडकविता (posthumous poems) त्यांच्या मरणोत्तर 'नवयुग', 'सुमन', 'तरुण भारत', 'रत्नाकर', 'ज्योत्स्ना', 'सह्याद्रि' या मासिकांतून उघडकीस आली; पण तीसुद्धा एका दशकापेक्षा अधिक नाही. सामान्यतः १९१०-११ पर्यंत लिहिलेलीं गीतें मुलांच्या मासिकांनी उजेडांत आणलीं आहेत, तर १९११ ते १९१४ पर्यंतचीं कवनें मुख्यतः मासिक 'मनोरंजन' व 'काव्यरत्नावली' आणि 'चित्रमय जगत्' यांच्या पानांतून फुललेलीं आहेत. १९१५ पासून १९१८ पर्यंत मात्र ती अंतर्धान पावलेली आहे. त्यानंतर ती पुन्हा १९१८ सालींच 'मनोरंजनां'त एकदाच आपलें अखेरचें दर्शन देऊन मराठी मनाला चटक लावून गेली !

त्या त्या मासिकांचा वाचकवर्ग ध्यानीं घेऊनच त्यांनी हीं प्रकाशनें केलेलीं दिसतात. वयोमानाप्रमाणे तिचें संचारक्षेत्र वाढलेलें नाही. प्रारंभीचीं प्रकाशनस्थळें टिकवून नवीं

आक्रमिलीं, असें झालेलें नाही. नव्या स्थळीं नवे मित्र जोडले की पहिले विसरावेत हा त्यांचा स्वभाव येथेहि दिसतो. त्यामुळे प्रारंभींची बालगीतरचना पुढे राहिली नाही. त्यांची जागा सृष्टिगीतांनी घेतली. आणि पुढे त्यांचा कल सामाजिक आणि तात्त्विक कवनाकडे वळला असता, असें त्यांच्या अखेरच्या कवितांवरून फार तर म्हणावें. इतक्या विविध मासिकांशीं संबंध येऊनहि त्यांच्या मृत्यूची दखल मात्र एकदोन मासिकांपलीकडे फारशी कोणी घेतलेली दिसत नाही. 'काव्यरत्नावली' सारख्या काव्यालाच वाहिलेल्या मासिकानेसुद्धा आपल्याच गावच्या एका कवीविषयी इतकी अनास्था दाखवावी याचें नवल वाटतें.

टोमन्यांच्या कवितेचा विकास किंवा चढउतार पाहण्याचें ब्राह्म साधन म्हणजे त्यांचीं मित्रांना लिहिलेलीं पत्रें. त्यांची मानसिक स्थिति व्यक्त करणारीं कांही पत्रें १९१० पासूनचीं हातीं आहेत. तत्पूर्वी लिहिलेल्या कविता फारशा प्रसिद्ध झाल्या नाहीत. ज्या झाल्या त्यांत विशेष महत्त्वाची अशी कविता नाही. टोमन्यांचें वैशिष्ट्य असलेली खरी कविता यानंतरचीच आहे. ता. १४-११-१९१० च्या पत्रांत टोमरे सोनाळकरांना लिहितात, "इथे (अहमदनगरांत) अगदी करमत नव्हतें, व अलीकडे प्रकृतीहि चांगली नाही, त्यामुळे मी उदास असें... इतके दिवस निराशेच्या काळ्याकुड अंधारानंतर काव्यमय अरुणोदय झाला आहे. आता मी गाईन. उदासीनपणामध्ये माझें गाणें थांबतें त्याप्रमाणे तें या दोन महिन्यांत सर्वस्वी बंदच झालें आहे. पण आता सुरू होणार." आणि तें तसें झालेंहि. या काव्यमय अरुणानंतर बालकवींच्या प्रतिभेचा बालरवि रसिकांच्या मनाला 'मधु सुखद उष्णता' देऊं लागला. टोमन्यांचीं पवनांदोली कमलें उमलूं लागलीं. 'अरुण', 'फुलराणी', 'निर्झर', 'संध्यातारक' अशा सुंदर सृष्टिगीतांबरोबरच 'धर्मवीर', 'प्रेमलेख', 'काळाचे लेख', 'काल आणि जीवित' वगैरे सुनीतें आणि केशवसुती अनुकरणाने लिहिलेली कविता झालेली आहे. 'मी', 'माझें गाणें', 'अनंत', 'आवाहन', 'प्रीति आणि कर्तव्य' आणि 'बाळें तीं खेळत होतीं' या तत्त्वकवितांचें दर्शन घडतें. यांत नवकवितेच्या क्रांतीला साथ आहे, स्वावलंबन आहे; मनाचा मोकळेपणा आहे आणि सौंदर्याचा साक्षात्कार आहे. तो टिळकांच्या संगतीचा परिणाम असो, की तुतारी मंडळांतील मित्रसहवासाचा प्रभाव असो, अगर पुणेरी वातावरणाचा प्रताप असो की या सर्वांचा साकल्येंकरून झालेला विकास असो, या वेळीं टोमन्यांच्या कवितेने अंग धरलें आहे. ती हजारांतील पांच म्हणून उठून दिसूं लागली. १९११ ते १९१५ या काळांत मराठी रसिकांचे डोळे तिच्याकडे लागले नि खिळले.

१९१५ नंतर मात्र ती खरोखरीच दिसेनाशी झाली. 'सर्वत्र सामसूम, प्रेत-कळा आलेली आहे.' अशी तक्रार पंधरा सालापासूनच ते करूं लागले आहेत. दुसऱ्याहि एका पत्रांत ते सोनाळकरांना लिहितात : "माझी एकहि कविता नाही.

मी आता कवीच राहिलो नाही. असो, उपाय काय ! तुमचें पत्र आलें की कविता लिहावीसं वाटतें; पण टाक हातांत घेतला की, भयंकर नैराश्याने लेखणी गळून पडते.” यावरून बालकवींच्या कवितेला ओहोटी लागलेली दिसते. याचें कारण “पोटाचें काम करीत असतां ओठ अजिबात बंद ठेवावयाचे हा माझा हट्ट” असं त्यांनी मागे उल्लेखिलेल्या १९१७ सालच्या पत्रांत दिलें आहे. आता यांत ‘हट्ट’ किती आणि स्वाभाविक ओहोटी किती हें ठरविण्याचें प्रयोजन नाही. पण संकट-कालींच चांगली कविता निपजते ही जी त्यांची एक (गैर) समजूत होती तिचाहि या ‘हट्टां’त थोडा हात आहे असं वाटतें. कसेंहि असलें तरी त्यांच्या कवितेने १९१५-नंतर प्रकाश पाहिला नाही एवढें खरें.

बालकवींची कविता प्रथम प्रकाशित करण्याचें भाग्य ‘काव्यरत्नावली’ला लाभलेलें नाही. अखेरची कविता रसिकांना देण्याचें श्रेयहि तिला मिळालेलें नाही. प्रसिद्धीसाठी हातावेगळी झालेली त्यांची शेवटची कविता ‘संताचा अनुवाद’ ही होय. ती ‘मनोरंजनां’त कवीच्या मृत्युमासांतच, म्हणजे १९१८ च्या मे महिन्यांतच, अवतरलेली आहे. त्यानंतर त्यांच्या ज्या अनेक पडकविता त्यांच्या मित्रांनी प्रकाशित केल्या त्यांपैकी १९२०च्या ‘नवयुग’ मासिकाच्या ऑक्टोबरच्या अंकांत आलेलें ‘श्रावण महिन्याचें गाणें’ ‘काव्यरत्नावली’मध्ये १९२१च्या जुलैमध्ये छापलें आहे त्यापूर्वी संपादकांनी एक टीप दिली आहे : “कै० बालकवींची ही शेवटची कविता आहे. मरणापूर्वी अगदी थोडे दिवस कै० बालकवि आम्हांस जळगावीं भेटले होते, त्या वेळीं रत्नावलीकरिता बारा महिन्यांचीं बारा गाणीं लिहून देण्याचें अभिवचन त्यांनी दिलें होतें...” ‘काव्यरत्नावली’सारख्या काव्यालाच वाहिलेल्या मासिकाच्या संपादकांनी कवीने मरणापूर्वी थोडे दिवस दिलेली अशी सुंदर कविता हातीं असून ती कवीच्या मृत्यूनंतर लगेच प्रसिद्ध केलेली नाही, फार काय कवीच्या वर्षश्राद्धालाहि प्रकाशित केल्या नाही, तर तब्बल तीन वर्षांचा काळ लोटल्यानंतर आणि तीहि इतरांनी अन्यत्र छापल्यानंतर त्यांनी ती पुढे करावी याचें मोठें नवल वाटतें. पण याहिपेक्षा आश्चर्य हें की ज्या मूळ बाडांतील कविता वाचून रा. माडखोलकर यांनी आपला बालकवींवरील लेख ‘नवयुगां’तून लिहिला त्यामध्ये “‘श्रावणमास’ व ‘ते डोंगर सुंदर दूरदूरचे बाई !’ हीं दोन अपुरीं गाणींहि मनोहर आहेत,” असें विधान केलें आहे. तेव्हा तें अपुरें गाणें शेवटचें म्हणणेंच उपरें वाटतें.

बालकवींनी बाळपणीं लिहिलेल्या कवितावर्हीतील प्रस्तावनेंत व ‘मनोरंजन’कार मित्र यांना लिहिलेल्या शेवटच्या पत्रांत ज्याप्रमाणे एक सूत्र दिसतें त्याप्रमाणे त्यांची अगदी पहिली कविता ‘वनमुकुंद’ आणि शेवटची कविता ‘संताचा अनुवाद’ या दोन्हींत योगायोगाने सुसूत्रता आलेली आहे. पहिल्या कवितेंत एका मोठ्या गुंफेंत कवीने ‘रम्य मुकुंदा पाहिलें’ आहे, तर अखेरच्या कवितेंत ‘माझें हृदय मंदीर-माझ्या देवाजीचें

घर' झालें आहे. पहिल्या वेळीं बाळगोपाळांशीं लीला करणारा 'देवहि भक्ताआधीन झाला' आहे, तर दुसऱ्या स्थळीं 'सत्यदेव विश्वांतरीं, हिंडतसे दारोदारीं' असा सामाजिक अनुभव प्रतिपादला आहे. सगुणरूपांत दिसलेल्या बालमुकुंदापासून विश्वरूप धारण करणाऱ्या देवापर्यंत झालेला साक्षात्कार कवीच्या मनाची उत्क्रांतीच दाखवितो. पहिल्या कवितेंतील भावना आणि उत्कंठा ही शेवटच्या गीतांत, 'संताच्या अनुवादां'त, पूर्ण झाल्यासारखी वाटते.

विषयानुकूल वृत्तयोजना ही सत्कवीची बाह्य कसोटी आहे. बालकवींनी जुनीं अक्षरगणवृत्तें तीनचार कवितांतच वापरलेलीं आहेत. त्यांपैकी उपेंद्रवज्रा, पृथ्वी, द्रुतविलंबित, वसंततिलका, व मंदाक्रांता हीं वृत्तें 'माझा लहानसा बाग' या कवितेंतच मुख्यत्वे आलेलीं आहेत. ती कविताहि कवीच्या प्रथमावस्थेंतील सामान्य कविता आहे. तेवढ्यावरून कवीच्या अंगीं गुणदोष चिकटविणें योग्य होणार नाही. जुन्यांपैकी शार्दूलविक्रीडित हें वृत्त मात्र त्यांनी आवडीने व अनेकदा वापरलें आहे. त्यांचीं या वृत्तांतील सुनीतें प्रभावी वठलीं आहेत. त्याचप्रमाणे मात्रावृत्तांपैकी 'आर्या' त्यांनी उपयोजिली असली तरी दिंडी, साकी यांच्याप्रमाणे त्यांना ती सहज हाताळतां आलेली नाही. छंदांपैकी ओवी-अभंगाचा वापरहि अल्पच आहे. त्यांचीं बहुसंख्य कवनें आधुनिक चालींत ऊर्फ जातिप्रकारांतील आहेत. 'बालानंद', 'स्वर्गगा', 'चंद्रकांत', 'सूर्यकांत', 'फुलवेल', 'अंजनी', 'उद्धव', 'अक्रुर', 'गझल', 'धुंगुरवाळा', 'भूपतिवैभव', 'रमणी', 'चिमणी' अशी विविध जातिरचना त्यांनी आपल्या गीतांसाठी उपयोजिली आहे. परंतु त्यांत गेयता कमीच आहे. समर्पक वृत्त वा जाति यांची योजना करण्यांत ते चोखंदळ असले तरी वाक्यगार नाहीत. रचनेवरहि त्यांचें प्रभुत्व कमीच दिसतें. कदाचित् कोणतीहि कविता एकाच चालींत गुणगुणण्याची त्यांची लकव याला जबाबदार असेल. 'बालानंद' जाति त्यांची विशेष आवडीची दिसते. शार्दूलविक्रीडित व बालानंद या दोन आवर्तनी वृत्तजातींनी त्यांच्या एकूण कवितेचा तृतीयांशाहून अधिक भाग व्यापलेला आहे तरीसुद्धा छंदोरचनेच्या दृष्टीने ती शुद्ध नाही.

बालकवि हे स्कूर्तिवादी कवि आहेत. त्याकाळच्या समजुतीप्रमाणे आपली काव्यरचना ही ईश्वरी देणें आहे, आपल्या मुखाने शारदादेवी बोलते, अशीच त्यांची भावना आहे. कवि हे शापभ्रष्ट पुण्यात्मे आहेत हें त्यांनी 'कविबाळें' या संस्मरणीय कवनांत व्यक्त केलें आहे. आपली कविता कशी निर्माण होते तें त्यांनी आणखीहि एकदोन टिकाणीं सांगून ठेवलें आहे. आपल्या कवितेचें संस्करण करणें म्हणजे शारदेने दिलेल्या मंत्राचा घात करणें होय, असें रे० टिळकांप्रमाणे त्यांना वाटत नाही. स्वतःचें समाधान होईपर्यंत ते आपल्या कवितेचें परिष्करण करतात हें 'निर्झर', 'संध्यातारका', 'धर्मवीर' वगैरे अनेक कवितांवरून दिसतें. 'लोकांना अपक्क पाक वाढण्यापेक्षां तो

न वाढलेला बरा !' असेंच त्यांचें स्पष्ट मत आहे. त्याप्रमाणे त्यांनी रसिकांपुढे जें जें वाढलेलें आहे तें तें सर्व घवघवीत व प्रासादिक आहे. त्यांत हठाकृष्टता कुठेहि नाही. 'निमिषाच्या मोहनाला' त्यांनी सर्वत्र उन्मेषाचें सौंदर्य आणलें आहे.

आपल्या काव्यविषयाचा उमज वाचकाला सहज होईल, त्याचा परिणाम घडेल, अशा सुबोध भाषेत त्यांनी लिहिलें आहे. त्यासाठी सुटे एकेरी शब्द, छोटी छोटी वाक्य-रचना, आणि ध्वनिमधुर शब्द यांची त्यांनी कसोशीने निवड केली आहे. शब्दांची पुनरुक्ति किंवा शिष्ट व्याकरणदोष पदरीं घेऊनहि शब्दसंगती आणि अर्थप्रतीति यांना फारसा धक्का लावलेला नाही. संस्कृत आणि मराठी यांचा जातिभेद त्यांनी मानलेला नाही. 'वसुधामाई', 'प्रणयखेळ', 'मारुतराणा' हे शब्द आईच्या ताटांतच लहान मूल वसल्याप्रमाणे कौतुकास्पद वाटतात. त्यांत दोष नाहीच; क्वचित् एखाद्याच्या ओळखीने 'निगा रखो'सारखा विदेशी पाहुणाहि याच पंक्तींत पावन झालेला आहे. एरवी सर्व समाज वाचकशी महाराष्ट्रीय आहे. महाराष्ट्रीय एकतारीची साथ त्यास नादलुब्ध करूं शकते. 'दिव्य', 'मंगल', 'तेज', 'प्रेम', 'मधु' या परिचित पदार्थांचें आग्रहाने पुन्हा पुन्हा वाढप होतें. मधूनच 'रंगावल्लिका रम्य रेखिते रासस हस्तांनी' किंवा 'म्हणुनि नमश्री रुसली आली लाली गालांला' अगर 'हळूच हलवा हा हिरवा शेला' असा श्रुतिमनोहर हसरा अनुप्रास येतो आणि 'गे रमणी, मोहर मूक मुक्यांनी' असला रंगीन श्लेष वापरून पंक्तींत अगरवत्तीचा आल्हादक दरवळहि ठेवला आहे. हें सर्व संभाळून कोठेहि सौंदर्य किंवा प्रसन्नता बिघडवलेली नाही. त्यामुळेच विनायक, चंद्रशेखर, दत्त आणि मोगरे यांच्यापेक्षाहि बालकवींची कविता अधिक श्रुतिसुभग वाटते.

त्याच्या कवितेला रंगाची आवड फार. 'रंगहि ते—जडतेला जीवन देते' असें रंगाचें महत्त्व त्यांनी वर्णिलें आहे. सकल सौंदर्यांचा केंद्र, मनोहर रंगाचा जादुगार जो संधिकाल त्याचें त्यांच्या निसर्गगीतांत जें प्रभुत्व दिसतें तें यामुळेच. आकाशांतील मेघ निरनिराळ्या काळीं रंगीवेरंगी झगे वापरतात. कधी नील तर कधी लाल सुवर्णी, कधी पिवळे तर कधी जांभळे गोकर्णी, कधी काजळीच्या शिखरावाणी तर कधी त्यांतच जरतार आल्याने 'त्यावर ये सोन्याचें पाणी'. धरणीवरचा थाट तरी काय कमी आहे? 'चोहिकडे लसलशित बहरल्या हिरवाळी छान', खाली पायथ्याशीं पाहावें तर 'हिरवे हिरवे गार गालिचे—हरित तृणांच्या मखमालीचे'. थोडी वर मान करतांच 'इंद्रनिळाचा रंग बहरवी गिरिच्या अंगाला—मधुन जळाची शुभ्र शोभते ती मोहन-माळा' अशी शोभा दिसते. 'पाऊस' या कवितेंत तर रंगाची नुसती उधळण आहे. भडक रंगाप्रमाणेच त्यांचे रंगतरंग किंवा मिश्ररंगहि बालकवि तितक्याच कुशलतेने वापरतात, हें 'अरुण', 'बालविहग' वगैरेसारख्या कवनांमधून दिसतें. ह्या साऱ्या रंगच्छटा केवळ सूर्यप्रकाशांतल्याच आहेत असें नाही. त्यांच्या काव्यदृष्टीला रजनीच्या प्रकाशांतहि रंगसौंदर्य दिसतें. असें म्हणतात की सर्व रंगांत पांढरा रंग वापरणें

अवघड आहे. पण बालकवि त्यांतहि सिद्धहस्त आहेत. त्यांच्या या कसबाचें सुंदर उदाहरण म्हणून 'थडग्यांतील रमणी' या कवितेकडे बिनधोक बोट दाखवतां येईल. काळसर किंवा भुज्या पार्श्वभूमीवर गोरेपणाचें चित्र उठावदारपणे रंगवणें अवघडच. पण बालकवींनी गोरेपणाला कसा उठाव आणला आहे पाहा. थडग्यांतून एक सुंदरा वर आली. त्या वेळीं पौर्णिमेचें निखळ टिपूर चांदणें पडलें होतें. त्या चांदण्यालाहि काळेपणा यावा इतका उजळ वर्ण तिने वापरलेल्या रेशमी दुकूलाचा आहे आणि त्या धवल कोमल वसनालाहि लाजवील असें अप्रतिम सौंदर्य त्या तरुणीचें आहे. त्या धुवून साजऱ्या झालेल्या वस्त्रांतहि तिचें गोरेपण वेगळें दिसतें याचें कारण तें दिव्य सौंदर्य आहे. 'संध्यारजनी' या गोड गीतांतील हें दिव्य सौंदर्य वाचा :

“ उदयगिरीवर नवतेजाची शांत पताका ही । की गंगेच्या शुभ्र जलाचा झोत वरी येई
हे मेघांचे धुवून पडदे स्वच्छ कुणीं केले ? । मंगल मंगल तेज चहुकडे कुठुनि बरें आलें ?
अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या नयनांनी । कुणास बघती दिशा, कळेना
मंदस्मित करुनी ? ”

अशाच प्रकारचा लोभस पांढरा वर्ण 'शारदीय सौंदर्यदेवता' दाखवील. 'कणाकणांनीं शुद्ध चेतना भरुनी अवकाश—सर्व धुवुनि हा निवळ साजिरा रंग भरे त्यास' अशी तिने पूजा बांधली आहे. या चांदरातीप्रमाणेच 'काळ्या अंधारांतील काळा बागुल' त्यांनी उभा केला आहे, 'काळ्या डोहांतील जळाचा गोड काळिमा' सुद्धा ते विभिन्न छटांनी रंगवितात. ही चित्रकला अर्वाचीन मराठी कवितेंत अनन्यसाधारण आहे. या बाबतींत ते एकमेवाद्वितीय आहेत.

ढोमऱ्यांच्या कवितेंतील शब्द आणि रूप यांचें येथवर वर्णन केलें. तिच्या रसवत्तेचें वेगळें वर्णन करण्याची जरूरी नाही, पण शब्द-स्पर्शांचें स्वरूप येथे एखादें उदाहरण घेऊन स्पष्ट करतां येईल. 'अलवार कोवळें अंग-जशि काय फुलांची मूस' हें ताराराणीचें वर्णन आहे. तिच्या देहाचें मार्दव वर्णन करतांना 'कोवळें' म्हटलें, पण नुसतें 'कोवळें' लिहून थोडीच कल्पना येते ? तें स्पष्ट करण्यासाठी 'मृदुल' या अर्थी 'अलवार' असा आणखी एक कोवळा शब्द ठेवून दिला. आणि तोहि किती नाजुक. अ-ल-र या एकमात्रक शब्दाची दाटी करणारा. वाटतें की मखमलीच्या गिरदींत सावरीचा कापूस भरला आहे. पण एवढी कोवळ्या अंगाची कल्पना देऊन बालकवींचें समाधान होत नाही. त्या स्पर्शसुखाची झालेली जाणीव वाचकापर्यंत पोचवावयाची आहे. म्हणून त्यांनी वाचकाच्या हातीं 'फूल' दिलें. त्यावरून त्या युवतीच्या कोवळिकेची संवेदना येते, पण कवीची प्रतिभा त्याला आणखी जवळ बोलावत आणि सांगते की या फुलाची मूस आपल्या तरल कल्पनेने तूं बनव, म्हणजे आपोआपच उमज पडेल. वाचक जर थोडा जाणकार असेल तर जुन्या आख्यायिकांची 'ओतीव हे न

घटिताकृति बोलिजेली' ही ओळ तुलनेला येथे घेऊन रसग्रहणाचें पूर्ण समाधान घेईल. 'हिरवे हिरवे गार गालिचे हरित तृणाच्या मखमालीचे' किंवा 'हळूच बघते, खुणावितेहि या-या कोणाला' असलीं अनेक उदाहरणें सुजाण वाचकाला बालकवींच्या काव्यांत आढळतील. शब्दध्वनीचें उदाहरण म्हणून 'निर्झर' कवितेचें पहिलें कडवें पाहावें. पंचेंद्रियांना गम्य असणाऱ्या गुणांपैकी शब्दस्पर्शरूपरस या चतुर्विध गुणांचा आढळ कमीअधिक प्रमाणांत बालकवींच्या कवितेंत होतो, तितका त्यांच्या पिढीपर्यंतच्या अन्य कोणा कवींत फारसा दिसत नाही. असो. येथे बालकवींच्या काव्यमंदिराचें बाह्य दर्शन पूर्ण होतें. यानंतर त्या मंदिरांत प्रवेश करून अंतर्दर्शन घेतलें तर तिथे अनेक सुवचनें, पुण्यश्लोकांच्या प्रतिमा आणि प्रसन्न भाविक वातावरण निर्माण झालेलें दिसतें. आणि मग स्वाभाविकच गर्भागारांतील भावमूर्ति पाहण्यास आपण आतुर होतो.

• बालकवींच्या कवितेचा आशय समजून घेण्यापूर्वी बालकवींच्या कांही कल्पना आणि त्यांनी वापरलेले शब्दांचे अर्थ ध्यानांत घेणें आवश्यक आहे. ते आपलें काव्यलेखन एका विशिष्ट सारणीने करतात. तींत सौंदर्य, दिव्य, मंगल, प्रेम आणि गाणें यांचीं हिरेमाणिकें बनून कवनांना झळाळी आणतात. हीं तत्त्वे त्यांना नेहमी सृष्टींत भरलेलीं दिसतात. त्यांचा साक्षात्कार त्यांना वारंवार होतो. आणि ते आपला तो अनुभव प्रामाणिकपणे वाचकांना विशदहि करतात. तसें करित असतां त्यांनी त्या विश्वसत्यांचें व्याख्यानहि केलें आहे. तें लक्षांत ठेवून काव्यवाचन केलें तर रसग्रहणाला त्याची अतिशय मदत होते.

सौंदर्य हें विशुद्ध, अक्षय आणि आनंददायक आहे. "चंचल निमिषाचें मोहन तें— 'सुंदर' म्हणती ज्यातें" असें निर्वचन 'पाळणा' कवितेंत आलें आहे. 'प्रेमाचा पहिला भास' या गीतांत 'मन्मानसराजसहंसी । अवतरली स्त्रीरूपाने ॥ सौंदर्य हृदंगम ज्योती । पाजळते दिव्यत्वाने ॥' असें त्याचें स्वरूप वर्णिलें आहे. या त्यांच्या दिव्य सौंदर्याचें प्रतीक 'थडग्यांतील रमणी'मध्ये दिसतें. त्याचें वर्णन वर आलेच आहे. आता 'शुक्रोदय' कवितेंतील सौंदर्य पाहा :

“तेजतमांचें झुंज परी	अव्यक्त नभीं हास्य करी
संधिकाल अत्युत्कट तो	क्षितिजावर अस्फुट फुटतो !
अत्युत्कट सगळें कांही	नित्य नवी शोभा पाही
सौंदर्यहि वेडें झालें	तेजाची वारुणि प्यालें.
दिव्याच्या मागुनि चाले	विश्व; खरें कळुनी आलें.
केंद्र तथा सौंदर्याचा	शुक्र नभीं उगवे साचा.”

असें बालकवींचें सौंदर्य दिव्य आहे. तें निर्भेळ आहे. तें न किडतां जशाचें तसें राहतें.

दिव्य हैं बाह्य विश्वांत आणि अंतर्हृदयांत जिकडेतिकडे भरलें आहे, असें 'माझे दिव्य' आणखी 'शून्य' या कवितांमध्ये त्यांनी सांगितलें आहे, पण तें उत्तान नाही. तें शाश्वत आहे. निराशा त्याला स्पर्श करूं शकत नाही. म्हणूनच तें नसेल तर जीवन एक ओझें वाटतें, असा निर्वाळा 'दिव्य' या कवितेंत त्यांनी दिला आहे. 'विश्वात्म्याचें मधुहास — दिव्य जर्गीं वदती त्यास' अशी त्यांची दिव्याची व्याख्या आहे. 'चराचराच्या चित्तीं भरलें दिव्याचें गान!' असें 'अरुण' कवितेंत त्यांनी म्हटलें आहे तें पटतें. पण कुणाला पटतें की नाही याची वाटसुद्धा न पाहतां ते सांगून टाकतात की, अरुण म्हणजे 'मूर्त गान हें दिव्य' आहे. त्याला कुणी गायलाच नको. कारण

“दिव्य गायनें, दिव्य शांतता, दिव्याचे झोत
वसुंधरेच्या अरुण ओतितो न कळत हृदयांत !
त्या दिव्यानें स्वभूर्मींचें ऐक्य असें केलें
त्या दिव्यानें मांगल्याचे पाट सुरू झाले !”

असें स्तोत्र रचलें आहे. दिव्याने मांगल्याचे पाट सुरू झाले तरी मांगल्याची निश्चित कल्पना त्यांनी कोठे प्रगट केलेली दिसत नाही. 'संध्यारजनी' या कवितेंत नुसतें 'मंगल मंगल जिकडे तिकडे जय मांगल्याचा !' किंवा 'मंगल मंगल तेज चहुंकडे' असें म्हणत 'मधुयामिनी' या गोड गीतांत, "सुप्रसन्न पुण्य शांत । रामण्यकभरित धौत । या मंगल मोहनांत । विश्वगोल रंगला" असें वर्णन आहे. त्यावरून सामान्य वाचकापेक्षा त्यांची मांगल्यभावना वेगळी वाटत नाही.

प्रेम ही भावना मात्र ते वेगवेगळ्या ठिकाणीं विशद करतात. दिव्यावरून दिवा लावून व्यावा त्याप्रमाणे 'प्रेम बनून जीवेंभावे—प्रेमाला शोधित जावे' असें त्यांचें सांगणें आहे. 'प्रेमावांचुन सर्व सुनें—जग भासे बापुडवाणें' असें ते एके ठिकाणीं लिहितात तर दुसऱ्या ठिकाणीं 'प्रेमांतच झाला सारा । विश्वाचा अंतर्भाव' असें बोलतात. 'प्रेमगंगेच्या शुद्ध सिंचनेंही—शुद्ध होइ न जो दोष असा नाही' अशी त्यांची निष्ठा आहे. म्हणूनच 'आत्म्याची जी पुरोगती—नांव तिचें प्रीती प्रीती' असें ते प्रतिपादन करतात. त्यांची ही 'स्वयंप्रकाशा प्रीति' ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाने आल्यासारखी वाटते. ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायांत 'हा सहज माझा । प्रकाश जो कपिध्वजा । तो भक्ति या वोजा । बोलिजे गा ॥' अशी ओवी आहे, तिचाच अनुवाद वरील व्याख्येंत उतरलेला आहे. अनेक मूल्यांप्रमाणे प्रीतीचाहि ते दिव्याशीं संबंध जोडून देतात

“दिव्य जिथे प्रीती तेथे — धालिंगुनी धन्योन्यातें
प्रीति तुला जर हवी खरी — विलीन हो दिव्यांत तरी.”

आणि संध्याराग म्हणजे प्रेम नव्हे; हृदयरसानेच प्रेमाची पूजा बांधली पाहिजे.

असें बजावतात. त्यांनी आपली प्रेमदेवता जगाच्या पाटावर बसविली आहे. तिचें भव्य स्वरूप त्यांनी बाळपणींच लिहिलेल्या 'प्रेमदेवता' या कवितेंत विस्ताराने केलेलें जिज्ञासू वाचकांनी जरूर वाचावें.

जिकडेतिकडे गाणेंच गाणें. या जादूने ब्रह्मांड भारून टाकलें आहे. ही विश्व-मंगलाची तार ही बालकवींच्या मतें 'मंगल मंगल मद्रानाची गति ही शेवटली' आहे. हें गाणें नभांत साठवलेलें आहे. याने अवघी अवनी दुमदुमलेली असते. त्याचे सूर त्यांना नेहमी ऐकूं येतात. पण 'चित्ताची रमणीयता उतरुनी संगीत होतें' असा त्यांचा अनुभव आहे. 'गाणें प्रेमच ! तें स्फुरेल तरि का निष्प्रेम चित्तावरी ?' असा त्यांचा सवाल आहे. जाणतेपणीं 'गाण्याची चढती कमान' या कवितेंत लावलेल्या कलगीचे 'पंथ' या बाळपणींच्या कवनांत तुरे दिसतात. तिथे ते सांगतात, 'ये मंजुळ गाणें जिथे आत्मविश्वास'. अशा प्रकारें गाणें आणि काव्य यांच्या सीमारेषा जरी एकमेकीला भिडत असल्या तरी त्यांचे वेगवेगळे प्रांत आहेत, हें जातांजातां सुचवून ठेवावेंसें वाटतें. कारण बालकवि नेहमी म्हणत की, "विकारी सौंदर्य मातेच्या वात्सल्यरसांत भिजवून त्याकडे भिजलेल्या डोळ्यांनी पाहणें हें माझें काव्य आहे !" तें खरेंहि आहे. आणि त्या दृष्टीनेच त्यांची कविता वाचली तर चांगली समजते. बालकवींच्या कवितेचा अर्थ समजतो, पण बालकवि समजला असें वाटत नाही, अशी जी कांही रसिकांची धारणा होते त्याचें कारण म्हणजे बालकवींनी दिलेला तो शोधदीप या टीकाकारांनी वापरला नाही हें असावें.

बालकवींना भगवद्गीतेंतील 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति' (९।२१) या श्लोकावरून 'कविबालें' ही सुंदर कल्पना आली असें सर्वच टीकाकारांचें म्हणणें आहे. मला त्यांच्या त्या समजुतील विरोध करावयाचें कांहीच कारण नाही. ज्ञानेश्वरी बालकवींनी चांगली अभ्यासलेली होती. तिथे या श्लोकावर प्रवचन करतांना पुढील ओव्या आल्या आहेत : "मग तया पुण्याची पाउटी सरे । सवेचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका ॥ ३२८ ॥ जैसा वेश्याभोगी कवडा वेचे । मग दारहि चेपूं नये तिथेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षिताचें । काय सांगों ? ॥ ३२९ ॥" एवढ्यावरून बालकवींनी मननाने किंवा सूचनाने 'कविबालें' जन्माला घातलीं असें ज्यांना म्हणावयाचें असेल ते तसें म्हणोत किंवा बालकवींच्या प्रतिभेचा तो स्वतंत्र विलासहि असेल. पण त्यांतील 'परि त्याच दीर्घ किंकाळ्या—ठरतात जगाचीं गाणीं' वगैरे जें कल्पनेचें उड्डाण आहे त्याच्याशीं समानार्थक म्हणून अनेकांनी शैलीच्या 'स्कायलार्क' या कवितेंतून पुढील अवतरण दिलें आहे. 'Our sweetest songs are those that sing of saddest thought.' या विचाराच्या जोडीने कीट्स कवीचें 'ओड ऑन द पोएट्स' हें काव्य ध्यानांत घेतलें तर या विचाराचें मूळ विदेशी असावें असें वाटतें. कीट्स त्या भावगीतांत म्हणतो,

“Bards of Passion and of Mirth
Ye have left your souls on earth !
Have ye souls in heaven too,
Double-lived in regions new ?”

यानंतर कीट्सने कवींचे स्वर्गीय खेळ आणि पार्थिव जीवन याकरिता दोन वेगवेगळे परिच्छेद लिहिले आहेत. त्यांचा अनुवाद बालकवींना नीटसा करतां आलेला नाही. दोनदा प्रयत्न करूनहि तो विचार त्यांना पूर्णपणे आत्मसात् झालेला नाही. त्यामुळेहि कदाचित् ती कविता अपूर्ण राहिली असेल. ‘कवित्राळें’ या गीताच्या सहाव्या कडव्याचें साम्य वर्ड्सवर्थच्या पुढील पंक्तींशीं ताडून पाहण्यासारखें आहे.

“Not in entire forgetfulness,
And not in utter nakedness,
But trailing clouds of glory do we come
From God, who is our home.”

भगवद्गीतेच्या त्या श्लोकार्धाइतकाच ‘क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव’ हा रामायणाच्या सुंदरकांडांतील श्लोकार्धहि येथे विचारांत घेतां येण्यासारखा आहे.

बालकवींच्या काव्यविषयक कवितांवर इंग्रजी कवितेची झाक फार आहे. ‘तेजो-वीणेची रागदारी’ वाचतांच विवेकानंदाच्या ‘The Hymn of Samadhi’ या कवितेची आठवण होईल. या दोन्ही कवितांची विचारधारा एकाच प्रकारची आहे : ती येथे उतरून घेतों.

“Lo ! The sun is not, nor the comely moon,
All light extinct ; in the great void of space
Floats shadow like the image universe.
In the void of mind involute, there floats
The fleeting universe, rises and floats,
Sinks again, ceaseless in the current ‘I’.
Slowly, slowly, the shadow multitude
Entered the primal womb, and flowed ceaseless
The only current the ‘I am’, ‘I am.’
Lo ! It is stopped, even that current flows no more,
Void merged into void—beyond speech and mind !
Whose heart understands, he verily does.”

‘तेजोवीणेच्या रागदारीं’तील पहिल्या दहा ओळी म्हणजे वरील कवितेचा सुलभ अनुवाद आहे. विवेकानंदांच्या कवितेंतील आशय बालकवींनी आपल्या कवितेंत सहज आल्याप्रमाणे मांडला आहे. वरील कवितेंतील ७ ते १२ या ओळींचा अनुवाद तर फारच रम्य झाला आहे.

“निशंत विरला तःप्रमसर, ती लीन रवीच्या करीं
रविकर होती लीन अंबरीं, अंबर परमेश्वरीं
परेश तोही लीन जाहला या गाण्याभीतरीं
तो गाण्याचा सूर साठला वसुधेच्या अंतरीं”

यापेक्षाहि ‘कवीचें अंतरंग’ ही कविता इला विल्र विलकॉक्सच्या कवितेचें भाषांतरच आहे. मूळ इंग्रजी ओळी अशा आहेत :

“Our songs are shells, cast out by waves of thought,
Here take them at your pleasure ; but think not
You have seen beneath the surface of the waves
Where lie our shipwrecks and our coral caves.”

या कवितेच्या भाषांतरावरून बालकवि कवितेच्या काळजालाच कसा हात घालतात तें समजतें व युरोपियन मिशनरी त्यांच्या शिकवणीवर कां खूप असत याचीहि कल्पना येते. अशीं विचारसाम्याचीं उदाहरणें किंवा मुळाचे सदळ अनुवाद इंग्रजीप्रमाणे संस्कृत वा मराठी काव्यकृतींचेहि आढळण्यासारखे आहेत. पण ते सहज समजण्याजोगे असल्याने त्यांचे उतारे देऊन जागा अडवीत नाही. त्यांतील कांही पुढील विवेचनांत त्या त्या कवितेच्या अनुरोधाने आलेले आहेत.

बालकवींनी केलेली सृष्टीची आराधना, डोळसपणे पाहिलेला निसर्ग आणि अनन्य श्रद्धेने सृष्टीशीं झालेले त्यांचें तादात्म्य यासंबंधीचे त्यांच्या मित्रांचे वेगवेगळे अनुभव पूर्वी दिलेलेच आहेत. “लहानपणीं आमच्यासारख्या नीरस मित्रांबरोबर खेळत असतांनासुद्धा मध्येच लहर येऊन ते आकाशाकडे, नदीकडे, देवळाकडे, किड्यांकडे अगर दीनदुबळ्यांकडे सारखे टक लावून पाहत बसत, अगर कित्येक वेळीं मनाशींच कांही तरी गुणगुणत असत. आम्हांसारखे इतर सवंगडी त्यांच्या या वृत्तीचें यथार्थ ज्ञान न झाल्यामुळे त्यांस वेडापीर समजत व त्यांची थड्याहि करीत.” असाच प्रकार त्यांच्या मोठेपणींहि अनेक प्रसंगीं त्यांच्या मित्रांनी पाहिलेला आहे. त्यांचें तें सांगणें जमेस धरतां,

“Such was the boy—he beheld the sun
Rise up and bathe the world in light ! He looked
Ocean and earth, the solid frame of earth
And ocean’s liquid mass, in gladness lay,
Beneath him : Far and wide the clouds were touched,
And in their silent faces could he read
Unalterable love : sound needed none ;
Nor any voice of joy ; his spirit drank
The spectacle, sensation, soul and form

All melted in him , they swallowed up
His animal being, in them did he live
And by them did he live ; they were his life
In such success of mind, in such high hour of visitation
from living God ;
Though was not ; in enjoyment it expired
No thanks he breathed ; he preferred no request ,
Rapt into still communion that transcends
The imperfect offices of prayer and praise ;
His mind was a thanks-giving to the power
That made him ; it was blessedness and Love."

या वर्ड्सवर्थच्या 'एक्सर्शन' मधील ओळी त्याने जणु बालकवींसारखा सृष्टिकवीच आपल्या नजरेपुढे ठेवून लिहिल्या असाव्यात असें वाटतें. निसर्ग हा कीट्सप्रमाणेच बालकवींचा आंगिक भाव आहे. म्हणूनच स्वतःचीं सुखदुःखें ते निसर्गांत पाहूं शकतात आणि त्या निसर्गाचें आत्मीयतेने वर्णन करूं शकतात. बालकवींची कोणतीहि निसर्ग-कविता याचा पुरावा देईल.

महात्रळेश्वरची १९१३ सालची गोष्ट. संध्याकाळची वेळ. त्या दिवशीं बालकवि नेहमीपेक्षा थोडे अधिक खुशींत होते. निरभ्र आकाश आणि थंड सुखद हवा त्यांच्या उल्हासाला भरतें आणीत होती. फिरतफिरत ते एका सौंदर्यकेंद्राशीं आले. एका झाडींतून ओहळ येऊन तो दगडादगडांतून लोळत व दौडत खाली वाहत होता. त्या प्रपाताचा ध्वनि कानाला गोड वाटे. पाणी दगडावर आपटून त्याचे तुषार उडत. त्यांतच इकडून तिकडे उडणारीं पाखरें चिवचिवत व निझरसंगीताला साथ देत. जणु शुचिर्भूत होऊन तीं स्तोत्रें गात होतीं. असें तें रम्य निसर्गदृश्य होतें. साहजिकच बालकवि तिथे थांबले. तो देखावा पाहण्यांत रमले. गुंगले आणि भावनातिशयाने अल्पावधींतच त्या झऱ्याच्या अनुकरणाने ते बोलूं लागले. त्यांना उभ्याउभ्याच आलेली ती स्फूर्ति होती. ते काय बोलतात याचें त्यांना भान नव्हतें. ते म्हणत होते, 'हे प्रपात, तूं या वसुंधरेच्या कुशींत शिरण्याचा प्रयत्न करीत आहेस काय ? स्वयंतक मणी किंवा कोहिनूर हिरा यापेक्षाहि मूल्यवान् रत्नं तुला या वसुंधरेने दिलीं आहेत का ? तीं तुला लपवून ठेवावयाचीं आहेत म्हणून का तूं असा वेगाने धावत आहेस ? छे, छे ! लोकांचा तूं जीवनदाता आहेस ! त्या हिऱ्यामाणकांचा लोभ तुला कशाला ? तीं रत्नं तुला खड्यागोट्यासारखीं वाटावीं अशीं दिव्य, अनर्घ्य रत्नं तुझ्यापाशीं आहेत. तीं तूं नेहमी उधळून देत असतोस ! हां. हां. आता आलें लक्षांत. पाताळांत कमलापति भगवान् शेषशायी आहेत ना ? त्यांच्या दर्शनासाठी गोड गोड गाणीं गात, तूं धाव घेत आहेस ! होय ना ? मग असा एकटा नको. मलाहि घेऊन चल !' असें किती तरी वेळ ते बडबडत होते. पण जेव्हा ते खरोखरीच पाताळांत

जाण्यासाठी धावले तेव्हा त्यांच्या मित्रांनी त्यांना सावरून धरलें. या वेळीं त्यांच्या-बरोबर गिरीश कवींचे बंधु, 'कामायण'कर्ते हिंदी कवि जयशंकर प्रसाद व आणखी एक जण असे मित्र होते." असें वर्णन कुंठम यांनी लिहून पाठविलें आहे. तें जसेंच्य तसें खरें मानलें नाही तरी त्यांतील भावना आणि तादात्म्य लक्षांत घेतलें तरी पुरे अशाच प्रकारची आठवण केशवराव मुदलीयार, वकील, वेळगाव, यांनीहि मल एकदा सांगितली होती.

या प्रसंगानंतर दोनतीन दिवसांनी 'निर्झर' कविता निर्माण झाली असें म्हणतात. परंतु बरील वर्णनांतील एकहि कल्पना सध्याच्या निर्झरामध्ये नाही. केवळ निसर्गवर्णन आणि भाव मात्र आहेत. पूर्वीच्या अपरिष्कृत 'निर्झर'मध्ये त्या असल्यास न कळे. कवीच्या काव्यसंग्रहांत छापलेला 'निर्झर' हा संस्करण झाल्यानंतरचा आहे. ता. १४-१-१९१३ च्या एका पत्रांत ते मित्र सोनाळकरांना लिहितात, " 'निर्झर' या कवितेंत लिहितां लिहितां फिरून फारच फरक झाला आहे. पहिल्या व दुसऱ्या निर्झरांपैकी कोणता चांगला हें माझे मलाच कळून येत नाही. पहिला आपण ऐकला आहेच. आता दुसरा म्हणजे बराच बदल होऊन बनलेला दुसरा निर्झर आपणाकडे पत्रासोबत पाठवीत आहे. जर त्या पहिल्यापेक्षा आपणास हा पसंत असेल, तर परभारें मनोरंजनकडे पाठवा." ही कविता पुढे मनोरंजन मासिकाच्या मे १९१३ च्या अंकांत आलेली आहे.

या कवनांत वर्णन केल्याप्रमाणे, नीलारुण फलकावर लुकलुकणाऱ्या रम्य तारका, मेघांच्या सुंदर पंक्ति, काठावरील फुलवेली आणि हसरीं रानफुलें, वाहत्या झऱ्यांत नाचणारे खडेगोटे, आणि बुद्बुद लहरींतून घुमणारें दिव्य संगीत व त्यांत व्यक्त होणारें परमात्म्याचें चैतन्यस्वरूप या सर्वांचा प्रत्यय वर्डस्वर्थ कवीच्या पुढील ओळींतहि येतो. परंतु त्या ओळी या 'निर्झरा'च्या जन्मकारण आहेत असें मुळीच नाही.

"In all things, in all natures, in the stars
Of azure heaven, the unenduring clouds,
In flower and tree, in every pebly stone
That paves the brooks; the stationary rocks,
The moving waters and the invisible air

If circulates the soul of all the worlds."

बालकवि आपल्या निसर्गगीतांत सुंदर दृश्यें कोमल शब्दांनी चितारतात, वर्णनाला उठाव यावा म्हणून त्यांत मानवी छटा व्यक्त करतात आणि कथनाचा आधार घेऊन तें बोलकें करतात. आणि मराठी मनावर कृष्णभक्तीचा प्रभाव केवढा आहे तें लक्षांत घेऊन, कृष्ण, गोपी, रासलीला यांचे भावरंग त्यांत मिसळून देतात. हीच रीति 'निर्झरा'च्या रचनेंत दिसून येते. पहिल्या कडव्यांत निर्झराची गति आणि ध्वनि

चपखलपणे रेखाटलीं आहेत. दुसऱ्या कडव्यांत झऱ्याचा प्रवाह ज्या वनराजीतून जातो त्या आसमंत प्रदेशाचें वनरामण्यक गुंफलें आहे. तिसऱ्यामध्ये आकाशसौंदर्य दाखविलें आहे. चौथ्यामध्ये आवडती कृष्णलीला आहे, आणि पांचव्यामध्ये निसर्ग-संगीताशीं आपल्या कवितेची तुलना केली आहे व शेवटीं निर्झराचें शिष्यत्व पत्करून आशीर्वाद मागितला आहे.

या कवितेच्या शेवटच्या भागांतच 'दिव्यरसीं विरणें जीव—जीवित हें याचें नांव' असें काव्यमय व्याख्यान आणि 'प्रेमझरी काव्यस्फूर्ति—ती आत्मज्योती चित्तीं!' अशी काव्यव्याख्या आलेली आहे. या अनुपमसुंदर कवनाचा 'शिकवीं रे शिकवीं मातें' येथून पुढच्या भागांत बालकवीने प्रगट केलेली इच्छा शैलीच्यासुद्धा त्याच्या तितक्याच अनन्यमधुर 'स्कायलार्क' कवितेंत आहे. तिथे तो म्हणतो,

"Teach me half the gladness
That thy brain must know
Such harmonious madness
From my lip should flow
That the world should listen then
As I am listening now."

तुम्हांला 'फुलराणी' पहायची आहे ना? चला तर बालकवींच्या चित्रमंदिरांत. 'अरुण' किंवा 'संध्यारजनी' यांची मौज पाहावयाची आहे का? तर पाहा ठोमऱ्यांचीं नादचित्रें. 'निर्झरा'शीं मनसोक्त क्रीडा करायची आहे कां? मग या तर बालकवींच्या गीतपुष्करणींत. एकेक निसर्गवर्णनाचा कसा आगळा नमुना आहे. तरीसुद्धा कांही रसिकांनी त्यावर आक्षेप घेतलेच आहेत. त्यांच्या मतें बालकवींच्या सृष्टिवर्णनावरून एक विवक्षित भाग नजरेपुढे उभा राहत नाही. असा आक्षेप ग. स. भाटे यांनी बालकवींच्या 'अरुण' या कवितेच्या आधारें 'वाचन' या निबंधांत घेतला आहे. मला तर हा आक्षेप म्हणजे कवींच्या निसर्गकाव्याचा गौरवच वाटतो. एक तर निसर्ग हा कधीहि कालचा आज असत नाही. त्याचें वर्णन करायचें म्हणजे ऋतुमान, हवा, आणि भूमि यांनी युक्त अशी भौगोलिक परिस्थिति, आकाशांत विहरणारे मेघ, पक्षी आणि तारामंडळ यांच्या दृश्याबरोबरच सांस्कृतिक निर्देश आणि स्वतःची भावदृष्टि या सर्वांचा परिपाक होऊन तयार होणारें वर्णन जितकें स्थलकालनिरपेक्ष आणि स्वाभाविक असेल तितकें तें अधिक आकर्षक होतें. पण हें ज्यांना साधत नाही त्यांना उत्प्रेक्षांची लांबण लावावी लागते. पण अशा उत्प्रेक्षांतूनहि वर्णनाची प्रादेशिकता जाणवते. मग सांस्कृतिक उल्लेखाने प्रदेश निर्णीत झाला तर नवल नाही. बालकवींच्या 'अरुण' कवितेंत असे विपुल निर्देश दिसतात.

रसरशीत सुवर्णाची लाल छटा पूर्वसमुद्रांत पडली आहे. कुणीं तरी गुलालाची मूठ आकाशांत उधळून दिली आहे. अरुणाने दुसऱ्याचें हृदय जिंकलें आहे.

त्याचें मंगल झालेलें आहे. क्षितिजाची कड सारवली आहे, राजस हातांनी रांगोळी घातली आहे, अशा वेळीं, 'की रात्रीचें ध्वांत पळालें, आशेची लाली—उत्साहार्शी संगत होऊन ही उदया आली' अशी व्यक्त झालेली तरुण मनाच्या नवजीवनाची भावना हे उल्लेख काय भारताबाहेरचे आहेत? पण याहिपेक्षा या अरुणवर्णनांत झालेली सोन्याची खैरांत आणि "नील झग्यावर वेलबुटी तो तुमच्या चढवील। 'निगा रखो', 'येईल तुम्हांला सरदारो डौल!'" हा सह्यगिरि शिखरांना दिलेला दिलासा, व "जय' शब्दाने आळविण्याला लोकनायकाला। नभोवितानीं द्या धाडुनि ही विहगांची माला" हा प्रत्यहीं कानीं येणारा तत्कालीन लोकनायकांचा जयजयकार किंवा दसऱ्याच्या मुहूर्तावर मुलुखगिरीसाठी बाहेर पडणाऱ्या महाराष्ट्रीय वीरांची रीति, अथवा "किंवा फडके ध्वजा प्रीतिची जगता कळवाया। की अपणावर आज पातली हीच खरी विजया!" असे प्रादेशिक उल्लेख महाराष्ट्राबाहेर कुठे पाहायला मिळतील का? इतका बारीकसारीक सोपस्कार करूनहि त्यांत विवक्षितपणा नाही म्हणावयाचें असेल तर अर्थाचा अनर्थ केला पाहिजे. एरवी हा 'अरुण' महाराष्ट्रीय असून तो विजयादशमीच्या सुमारास लिहिलेला असावा, असें सामान्य वाचकाला सांगतां येईल.

'निर्झर' कवितेप्रमाणेच 'अरुण' हें कवन रंगविलें आहे. यांत आनंद आणि आशा आहे. लाडक्या गोपीकृष्णांच्या प्रणयलीला आहेत. नाट्यात्मक वर्णन आहे. प्रतिभेची चमक आहे. 'प्रेम न मोजी क्षुद्र लौकिकाला' किंवा 'प्रेमावांचुन फेड कशाने प्रेमाची व्हावी?' अशीं सुभाषितें आलीं आहेत. आणि 'चराचराच्या चित्तीं भरलें दिव्याचें गान। मूर्त गान हें दिव्य, तयाला गाणारें कोण?' अशी काव्यविवेचनाची छटाहि गुंफली आहे. आणि त्या कवितेप्रमाणेच या कवितेचा कांही भागहि वर्ड्स-वर्थच्या इंग्रजी कवितेशीं समविचार आहे :

"There is blessing in the air,
Which seems a sense of joy to yield.
To the bare trees and mountain bare
And grass in the green field.
Love now on universal birth,
From heart to heart is stealing
From earth to man, from man to earth
It is the hour of feeling."

या ओळींतील भावभावना बालकवींच्या पुढील ओळींत प्रतिबिंबित दिसतात.

"पिवळीं कुरणें या गाण्याने हर्षोत्कट झालीं
गाउं लागलीं, नाचुं लागलीं, वेडावुनि गेलीं.

दिव्य गायनें, दिव्य शांतता, दिव्याचे झोत

वसुंधरेच्या अरुण ओतितो नकळत हृदयांत !
त्या दिव्याने स्वभूमिचें ऐक्य असें केलें !...”

आपल्या हृदयरसांनी प्रेमाची पूजा करणाऱ्या दिग्गवळणीबरोबर गोफ खेळणारा कृष्णगडी या अरुणोदयाला ‘प्रेमकाल’च म्हणत नाही काय ?

‘औदुंबर’ आणि ‘श्रावणमास’ हीं अगदी वेगळ्या प्रकारचीं दोन निसर्गगीतें आहेत. ‘औदुंबर’ अवध्या आठ ओळींतच रमला आहे. त्याला कसली पार्श्वभूमि नाही की कसली तत्त्वज्ञानाची झालर नाही. बोटाने दाखवतां येईल असा सांस्कृतिक निर्देशहि नाही. पण कलावंताचा हात आणि चित्रकाराची दृष्टि इतक्या कौशल्याने इथे कवीने वापरलीं आहेत की ही निर्भेळ सृष्टिवर्णनात्मक कविता वाचल्याबरोबर मुखांतून गुणग्रहणाचे धन्योद्गारच निघाले पाहिजेत. भराभर घटना घडव्यात व चित्रपटकथेंतील नायक-नायिकांविषयी वाढती उत्कंठा प्रेक्षकाला लागावी त्याप्रमाणे प्रत्येक ओळींत, अगदी मोजक्या शब्दांत एक संपूर्ण वेगळें चित्र रंगवून लगेच पुढच्या चरणांत त्याहून मोहक रेखाकला ठेवून दिली आहे. अशीं दृश्ये भराभर मांडतां मांडतां उत्सुक मनाने त्यांचा पाठलाग करावा. या धावत्या चित्रपटतंत्राचा अवलंब करून ठोमऱ्यांच्या प्रतिभेने एक अजोड चित्रमंदिरच उभें केलें आहे. ‘ऐल तटावर, पैलतटावर हिरवाळी घेऊन । निळासावळा झरा वाहतो वेटावेटांतुन’ येथपासून तों ‘झाकळुनी जळ गोड काळिमा पसरी लाटांवर । पाय टाकुनी जळांत बसला असला औदुंबर” येथपर्यंत कवितेच्या अवध्या आठ ओळीं; पण वाचकावर त्याचा परिणाम किती असामान्य ! इतकें अल्पाक्षररमणीय काव्य बालकवींच्या काव्यांत दुसरें नाही. त्यांत दोष काढूं म्हटलें तरी टीकाकाराला जमायचें नाही. ‘नाकींढोळीं नीट वाहुली देवाने केली’ हेंच बालकवींच्या शब्दांत त्याचें वर्णन. कांही रसिकांनी ती कविता एक रूपक कल्पून त्यांतून कविचरित्र शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे, तर कोणा दार्शनिकाला तें अनासक्त योग्याचें ध्यान वाटतें. उद्या एखाद्या सौंदर्योपासकाला सौंदर्याच्या मोहनांत विलीन झालेल्या कलावंताची मूर्ति त्या औदुंबरांत दिसणार नाही असें तरी कुणी सांगावें ? कसेंहि असो. या कवनांचा प्रभाव अतुल आहे, ध्वनि मोठा आहे आणि फुलावर भुंगे गुंगारत राहावेत त्याप्रमाणे रसिकांचीं मनं या गीतावर लुब्ध आहेत एवढें खरें. याच लेखनतंत्राचा उपयोग करून बालकवींनी ‘श्रावण महिन्याचें गाणें’ लिहिलें आहे. त्यांत श्रावण महिन्यांतील दैनंदिन दृश्यांची गोड गुंफण आहे. औदुंबराचें थोडक्यांतच कां होईना, पण चित्र पूर्ण वाटतें तसें दृश्यांची एवढी ओळ लावूनसुद्धा श्रावणमासाचें वाटत नाही. याचें कारण औदुंबरामध्ये एका विशिष्ट क्षेत्राचेंच वर्णन आहे व तिथेच वाचकाची दृष्टि केंद्रित होईल एवढेंच दक्ष धोरण कवीला ठेवून भागण्यासारखें आहे. पण श्रावण महिन्याची उभी तीस

दिवसांची काल्मर्यादा पसरलेली असल्याने तेवढ्या विस्तारावर वाचकांना स्थिरचित्त करणे अत्यंत दुर्घट काम आहे. तरीसुद्धा वाचकांचे चित्त वेधण्यांत बालकवींनी मिळवलेले यश केवळ असाधारण आहे. दृश्यांची माळ गुंफावी, फुलांचा गंध, रंग आणि स्पर्श यांनी मन फुलून जावे, व आणखी फुले ओवण्यासाठी हात परडीकडे न्यावा तों तिथे फुलेच नसावीत तसे ही कविता वाचतांना होतें. श्रावण महिन्यांतील आकाश, इंद्रधनुष्य, ऊन, पाऊस, तरुशिखरांवर दिसणारी ओल्या उन्हाची रंगत, उडती बलाकमाला, भिजले पंख फडफडवणारीं पाखरे, कुरणांत चरणारीं खिल्लारें, केवडा, सोनचाफा नि पारिजात यांच्या फुलांचा दरवळ, गोपांनी गाइलेलीं गाणीं, मंगळागौरीच्या पूजेसाठी फुले गोळा करणाऱ्या आणि पत्री खुडणाऱ्या पोरी, देवदर्शनासाठी झुंबड करणाऱ्या सुवासिनी अशा किती तरी गोष्टींची नोंद येथे झालेली असली तरी ही यादी आणखी अशीच चालू राहावी, असे ही कविता वाचून झाली तरी वाचकाला वाटत असतें. यांतच बालकवींच्या कलेची यशस्विता आहे. यामुळेच कदाचित् ही कविता अपूर्ण आहे असें माडखोलकरांच्या रसिकतेला वाटलें असावे. एरवी ही कविता पूर्ण असल्याचा निर्वाळा या कवितेंतच बालकवींनी देऊन ठेवलेला असला तरी तो दृष्टिआड होता ना. 'औदुंबर' कसा का होईना, थोडाफार प्रतीकात्मक वाटतो. पण 'श्रावण महिन्याच्या गाण्या'चें तसें नाही. त्यांची बैठक निव्वळ सृष्टिवर्णनाची आहे. म्हणून त्याचें महत्त्व औदुंबरापेक्षाहि अधिक.

'बालविहग' (अष्टदिशांचा गोफ) हाहि सृष्टिवर्णनाचा एक आगळा नमुना आहे. वस्तुतः यांतील सौंदर्य उदासीनतेत भिजलेलें आहे. कवितेच्या वर्णनांत आत्मलेखन विणल्यामुळे तें अधिकच उदासरम्य वाटतें. भावना आणि सृष्टिवर्णन याचा सुंदर गोफ येथे बनला आहे. प्रारंभीचें संध्यावर्णन आणि उत्प्रेक्षा, दृष्टांतांच्या आधारें केलेलें त्या आनंदी बालविहंगमाचें वर्णन यांचा रम्य चित्रपट पहिल्या तीन कडव्यांवर पसरलेला आहे. चौथ्यामध्ये कवीने त्या खगत्राळाप्रमाणे होण्याची आपली उत्कट इच्छा प्रदर्शित केली आहे. त्यानंतर अंतर्मुख झालेला कवि आपल्यांतील उणीवांमुळे हळहळतो आणि शेवटी अपूर्णत्वाच्या जाणिवेंत बुडाल्याने, उदासकरण झालेली ही कविता कशीबशी लिहून कवि मोकळा झाला आहे.

ही कविता व 'मनोहर' मासिकाच्या मे १९६१च्या अंकीं मीं प्रकाशित केलेली कविता 'सृष्टिदेविच्या सगुणा बाळा !' या दोन्ही कवितांवर शेलीच्या 'स्कायलार्क'ची टाट छाया पडलेली आहे. विशेषतः त्या दोन्ही कवितांचा पूर्वार्ध 'स्कायलार्क'वरून सुचलेला असावा असें या कविता वाचून वाटतें :

“ सृष्टिदेविच्या सगुणा बाळा, स्वर्गाच्या तान्ह्या
नांवहि रे तव ठाउक नाही मज गोजिरवाण्या !

निजदेहाचा करुनि असा हा सुंदर आंदोल
आत्मरंगिं रंगल्या मनाला झुलविसि की बोल !”

या ओळी वाचतांच ‘स्कायलार्क’ मधील ओळी ध्यानांत येतात त्या अशा :

“What thou art we know not ;
What is most like thee ?
From rainbow clouds there flow not
Drops so bright to see
As from thy presence showers a rain of melody.”

त्याचप्रमाणे,

“त्या तेजाचा प्राण चिमुकला संध्येचा दूत
बालविहग आनंद मूर्तिमान् झुलतो गगनांत
क्षणभर येथे क्षणभर तेथे भिंगोरी साची
अवकाशीं जशि काय फिरवली फिरकी जादूची !”

या ‘बालविहगां’तील भावना ‘स्कायलार्क’ मधील पुढील ओळींशीं मिळत्याजुळत्या आहेत :

“The blue deep thou wingest,
And singing still dost soar, and soaring ever singest.
In the golden lightening
Of the sunken sun,
Over which clouds are brightening.
Thou dost float and run
Like an unbodied joy whose race is just begun.”

किंवा ‘खेळाडू कविबाळ करुनि जणु भावांची होडी—मूर्तरूप देऊन तिला या वाऱ्यावर
सोडी’ या पंक्ति ‘like a poet hidden in the light of thought’ या
शेलीच्या ‘स्कायलार्क’ मधील ओळींवरून सुचणें असंभवनीय नाही.

या कवितेंत ‘काव्यदेवता अंतरली मज गरिबाला आज । काळ लोटला हाय
किती मन वरिताहे लाज’ असे उद्गार काढले आहेत. त्यावरून ही कविता १९१६
च्या आसपास केव्हा तरी झाली झाली असावी. अशी तक्रार केल्याची एक आठवण
मागल्याच प्रकरणांत आली आहे. पण त्यांच्या मनांतला खरा सल कविता दुरावली
हा नाही, तर

“भ्राते माझे वातावरणीं तुजपरि भरभरती
पंख तुटुनिया विहल पडलों मी धरणीवरती”

यांत आहे. इतर अर्वाचीन कवींच्या मानाने बालकवींचें त्यांच्या हयातींतच खूप
कोडकौतुक झालें. त्यांचे काव्यगुणहि थोरामोठ्यांनी गाइले. तरीसुद्धा त्यांची कुरकुर

आहेच. 'वी' कवींना रसिकांची उणीव भासली तर त्याचा अर्थ समजू शकतो, परंतु 'गाणाच्या पक्ष्यास' उद्देशून जेव्हा बालकवि

“तुझ्या गानाचें मोल नसे येथे
कुणी नाही संतुष्ट ऐकण्यातें,
जगें अपुल्या कानास दिली टाळी
वृथा मानाची हाव अशा वेळीं”

असें म्हणतात तेव्हा त्या सबबीला जागा दिसत नाही. कदाचित् ती केवळ काव्यलकवहि असेल.

बालकवि ठोमरे यांचें नांव उच्चारतांच त्यांच्या ज्या कांही अमर कवितांचीं फुलें आपल्या स्मृतींत उमळूं लागतात, अशा कवितांमध्ये 'फुलराणी'ची जागा अग्रश्रेणींत आहे. याचें एक कारण बालकवींच्या उत्तम कवितांवर जी एक प्रकारची उदासर्म्य छाया दिसते तीसुद्धा येथे नाही. या कवितेंत कला आणि जीवन एकरूप होऊन नटलेलीं दिसतात. येथे दोहोंचेहि विहार आणि विलास स्वैर आणि निरागस आहेत. त्यामुळे 'कनिष्ठिकाधिष्ठितपुष्पराशी' असेंच तिचें वर्णन मराठी रसिक टीकाकारांनी केलेलें आहे.

या कवितेवर मराठींत लहानमोठीं टीकाटिपणें अनेक आहेत. प्रा. शं. के. कानेटकर व प्रा. गो. म. कुलकर्णी यांनी केलेलीं विस्तृत रसग्रहणें सरस आहेत आणि एकमेकांना पूरकहि आहेत. तथापि या सर्व पूर्वसूरींच्या लेखनदृष्टीपेक्षा एका वेगळ्याच दृष्टिकोनांतून ही कविता मांडतां येईल.

पण हें लिहिण्यापूर्वी एक गोष्ट स्पष्ट करावीशी वाटते; नव्हे, करणें आवश्यक आहे. ती ही की, कवीने आपल्या काव्याचा मालमसाला कोठून आणला याला महत्त्व न देतां तो कसा मांडला आहे, त्याचा उपयोग कसा केला आहे याला महत्त्व आहे किंवा दिलें पाहिजे, ही होय. खाणींतून हिरा घेतलेला असला तरी तो छानूनछिनून व व कातूनकोतून कोदणांत घातल्याने त्याची किंमत वाढत नाही का? कलाकाराचें कौतुकहि याच न्यायाने झालें पाहिजे. नामदेवाच्या कैक अभंगांचा जो तुकारामाच्या अभंगांत अवतार झाला त्याबद्दल कोणाहि रसिकाने कधी विरोधभक्ति केलेली नाही. उलट, जुन्या घातूस परीस लागून सुवर्ण झाल्याचा आनंद त्या त्या रसिकांना झाला आहे. अगदी असेंच बालकवींच्या 'फुलराणी'संबंधीं आपल्याला म्हणतां येईल. या कवितेचें मूळ कळलें तरीसुद्धा ठोमऱ्यांच्या जातिवंत कलेविषयी—कविमनाविषयी—आदर अधिकच वाढतो.

कवि गिरीशांनी 'सह्याद्री'तल्या, "बालकवींची 'फुलराणी'" या लेखामध्ये लिहिलें आहे की, "ते स्वतः पुण्याला भवानी पेठेंत बालकवींना भेटायचास गेले

असतां, बालकवि तेथून उठले व जवळच्या फडताळाकडे जाऊन तेथून एक बुचकुलीभर हाताला सापडतील ते कागद त्यांनी उचलून आणले. त्या सर्व कागदांवर त्यांच्याच कविता लिहिलेल्या—लिहिलेल्या कसल्या? खरडलेल्या होत्या. त्यांच्या नेहमीच्या स्वभावानुरूप त्या फडताळांत कोठे तरी पडलेल्या होत्या. त्यांपैकी एक कागद घेऊन त्यांनी कविता म्हणण्यास सुरुवात केली. ही कविता म्हणजे 'फुलराणी' होय."

पण या घटनांवरून 'फुलराणी'ची जन्मभूमि पुणे शहर होय असें वाटेल तर मात्र ती चूकच होईल. ही कविता 'मासिक मनोरंजना'च्या १९११च्या सप्टेंबर-मध्ये प्रसिद्ध झाली आहे. तेथे 'अहमदनगर' असा स्थलनिर्देश आहे. कदाचित् बालकवींनी 'मनोरंजन'काराकडे कविता पाठवली त्या वेळीं ते अहमदनगरास होते, त्याचा तो उल्लेख असेल.

नटश्रेष्ठ कारखानीस व ठोमरे यांचा परिचय तुतारी मंडळामुळे होताच. त्यामुळे ठोमरे पुण्याहून जळगावला आले ते थेट महाराष्ट्र नाटक मंडळांत आपल्या स्नेह्याकडे आले. दुपारची वेळ. आपण प्रवासांत लिहिलेली एक अर्धवट कविता त्यांनी आपल्या मित्रांना वाचून दाखविली. कविता तशा अपूर्ण अवस्थेमध्येहि चित्तवेध घेई. पण बालकवींच्या डोक्यांतील संपूर्ण कल्पना त्यांत उतरलेली नसल्यामुळे त्यांनी त्यावरून पुन्हा हात फिरवण्याचें योजिलें नि मित्रांकडून एक कागद मागून घेतला आणि आपल्या मानसकान्येचें यथासांग शुभमंगल त्यावर रेखलें. ती कविता म्हणजे 'फुलराणी' होय.

परंतु या दोहोंपेक्षाहि एक निराळीच जन्मकथा 'फुलराणी'ची दिसून येते. कै. बालकवि यांचे एक स्नेही मंजुबाळ गडकरी यांनी माझ्या हातीं एक नाटक दिलें आणि म्हटले, "बालकवींची 'फुलराणी' तुम्हांला मुळांत पाहायची असेल तर येथे पाहा. खरा बालकवि येथे आहे. 'काव्य कराया जित्या जिवाचें जातिवंत करणेंच हवें' म्हणजे काय, तें तुम्हांला येथे दिसेल." हें पुस्तक म्हणजे प्रसिद्ध वंग नाटककार मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या नाटकाचें वा. न. भावे यांनी भाषांतर केलेलें 'पद्मावती' नाटक होय. हें नाटक १९०३ सालीं प्रसिद्ध झालेलें आहे. हें नाटक ठोमऱ्यांनी केव्हा वाचलें वगैरे नक्की काळ कळला नाही. त्यांच्या स्वप्नाळू स्वभावाशीं जुळणारें वातावरण या नाटकांत पूर्णत्वाने असल्यामुळे 'फुलराणी' कविता लिहिण्यापूर्वी थोडे दिवस अगोदर त्यांनी तें वाचलें असावें असें अनुमान काढणें चूक ठरणार नाही.

त्या नाटकाच्या तिसऱ्या अंकाच्या प्रथम गर्भाकाचा कथाभाग असा आहे : राजा इंद्रनील आपल्या विदूषक मित्राबरोबर वेषांतराने माहेश्वरीच्या मदनोद्यानांत येतो. येथे येण्याचें कारण स्वप्नांत पाहिलेल्या एका सुंदर कुमारिकेच्या शोधार्थ हे महाराज घराबाहेर पडलेले असतात. आणि माहेश्वरींत पद्मावतीचें स्वयंवर होणार असल्यामुळे आपली स्वप्नसुंदरी येथें पाहावयास मिळेल असा त्याचा हेतु असतो. जागृतींत,

स्वप्नांत त्याला तिचेच रूप दिसत असे. सौभाग्यकांक्षिणी पद्मावतीची सुद्धा अगदी अशीच स्थिति होती. तिनेहि आपल्या स्वप्नांत एका पुरुषोत्तमाला पसंत करून आपल्या मनार्शीं असें ठरवलें होतें की, आपण जो स्वप्नसाथी पाहिला तो आढळला तरच त्याच्याशीं लग्न करायचें. यासाठीच तिने स्वयंवर थाटलें होतें. तेथील प्रिया आपल्या प्रियकराचें वर्णन करतांना सांगते : 'हे हृदया, इतक्या दिवसांनंतर तुझा अंधकार नाहीसा करण्याकरतां तुझ्या दिनकराचा उदय झाला !' याच्या उलट, प्रेयसीचें वर्णन राजाने केलें तें असें : 'ज्याप्रमाणे रात्र संपली म्हणजे नलिनी विकसित होते त्याप्रमाणे तुझी प्रियसखी, संज्ञा प्राप्त होतांच, आपले कमलनेत्र उघडूं लागली...मला वाटत होतें की कमलिनीलाच पुष्पकुलाचें अग्रस्थान दिलें असावें, पण कमलिनीहूनहि अधिक सुंदर पुष्प या पृथ्वीतलावर आहे.'

परस्परांनुरक्तांचें हें स्वप्नाळू वातावरण व स्वप्नांतील विवाहकल्पना केवळ ठोमऱ्यांना रुचणारी आहे असें नसून त्यांच्या काव्याचाहि स्वप्न हा एक विशेष आहे, हें त्यांनी जागजागीं जे स्वप्नाचे उल्लेख केले आहेत त्यावरून समजून येईल. तेव्हा अशा स्वप्नाळू वातावरणांत वावरणारा इंद्रनील राजा आपल्या मित्रासाठी पाणी आणण्याकरता म्हणून एका सरोवरापाशी आला आणि तिथेच रमला. त्याने एक अद्भुत स्वयंवर पाहिलें. राजाने पाहिलेल्या अद्भुत स्वयंवराचें वर्णन राजाच्याच शब्दांत असें आहे : "ह्या सरोवरांतल्या कमलिनीचें जणु काय आज स्वयंवरच होत आहे. तिच्या पाणिग्रहणलोभाने भगवान् सहस्ररश्मि, मलयमारुत, अलिराज व राजहंस हे सर्व त्या स्थळीं उपस्थित झाले आहेत. शिवाय या मंगल प्रसंगाकरता कोकिलांनी सुस्वर गाण्यास सुरुवात केली आहे. मित्रा, चल. आपणहि ती मौज पाहण्यास सरोवराच्या काठीं जाऊं." हें स्वयंवर म्हणजेच 'फुलराणी' या कवनाचें मूळ होय.

वर दिलेला उतारा व पद्मावती नाटकांतील गर्भाकाचा सारांश वाचल्यानंतर वाचकांनी 'फुलराणी' कविता वाचली तर बालकवींनी आपल्या कवितेचा सांगाडा कोठून उचलला आणि त्यांत कसा प्राण ओतला याची कल्पना येऊन बालकवींच्या कलाचातुरीची कल्पना करतां येईल.

बालकवींच्या प्रतिभेने स्वयंवराची कल्पना टाकून नवीन काळानुसार प्रीतिविवाहाची कल्पना स्वीकारली आहे. अर्थात् स्वयंवरांतील इच्छुक जे वारा, पक्षी, यांना वेगवेगळ्या भूमिकेंत उभे करून मूळ 'सहस्ररश्मी'चा 'रविकर' करण्यांतच खरी कल्पकता आलेली आहे, मानवता राखली आहे. 'सहस्र'पणांतील अतिमानवतेचा संशयसुद्धा रविकरामध्ये येत नाही. यांतील अद्भुततेला फाटा पडून वाचक काव्यसत्य स्वीकारायला तयार होतो. गिरीशांनी यासंबंधी म्हटलें आहे : "पृथ्वीवरची साधी कळी. पण तिचें प्रेम बसलें स्वर्गांत वास करणाऱ्या सूर्यकिरणावर आणि तो किरणहि मावळता." गिरीशांच्या सुंदर लेखाला हें गालबोट आहे, रसभंग करणारा अगदी गद्यमय नीरस

अनुवाद आहे. कारण ठोमरे आपल्या 'सोनेरी रविकर नवरदेवाचें' वर्णन सूचकतेने करीत आहेत. "कोण वरें त्या संध्येतून हळुच पाहतें डोकावून ? तो रविकर का गोजिरवाणा ? आवडला आमुच्या राणींना ?" संध्येच्या महालांतून डोकावून पाहणारा गोजिरवाणा काय म्हणून मावळता म्हणायचा ? 'म्हातारा इतुका न अवघें पाउणशें वयमान' या जुन्या संस्थानी उपरोधाचा खाक्या तर नाही ना गिरीशांच्या नजरेसमोर ? मावळण्याच्या क्रियेंत विरहाला कूस असली तरी थडामस्करीच्या पहिल्या कुमारकाळींच मावळता नवरदेव कल्पितें सुद्धा भयावह, अशुभ नाही काय ?

मूळ कल्पनेतील स्वप्नाळू दृश्य कवीने सरसतेने विस्तारलें आहे इतकेंच नव्हे तर कांही गोष्टी साक्षेपाने टाळल्या आहेत. सरोविहारिणी कमलिनीच्या ऐवजी मखमलीच्या गालिच्यावर खेळणारी फुलराणी घेतली; त्यामुळे कमलिनीच्या शेजारी चित्रांतून दिसणारा राजहंस लोपून नवकवितेच्या अनुरोधाने चंडोल आणि भारद्वाज आले आहेत. पण या सर्वांपेक्षाहि विशेष हें की कविवरांनी कोठेहि अलिराजांना फिरकू दिलें नाही. त्यांच्या रसिक प्रतिभेने विनोदी संध्यावातच फुलराणीची थडामस्करी करण्याला पसंत केला आहे.

तात्पर्य, नाटकाच्या मूळ नायक-नायिकांच्या स्वभावचित्रणांतहि कवीने भर घालून फुलराणीची थडा, तिची प्रेमनिर्भर वृत्ति, विरहावस्था, मधुर मीलन सर्व कांही हृदयंगम रेखलें आहे. त्यामुळे ही सर्वच कविता अगदी नवीन, अनोखी झाली आहे. तरीसुद्धा कवीने आपलें वाङ्मयीन ऋण अत्यंत शालीनतेने व सूचकतेने त्याच कवितेच्या शेवटच्या कडव्यांत सांगितलें आहे, असें कोणास वाटलें तर त्यांत वावगें काय आहे ? त्या ओळी अशा :

“वधूवरांना दिव्यरवांनी
त्यांत कुणीसैं गुंफित होतें
आणिक तेथिल वनदेवी ही
लिहीत होत्या वातावरणीं
गुंगत होता कवि त्या ठायीं
त्याने तर अभिषेकच केला

कुणीं गायिलीं मंगल गाणीं,
परस्परांचें प्रेम अहा तें !
दिव्य आपुल्या उच्छ्वासांहीं
फुलराणीची गोड कहाणी !
स्फूर्तीसह विहराया जाई
नवगीतांनी फुलराणीला !”

या ओळींत सत्यकथा आहे, पावित्र्य आहे, रास्त अभिमान आहे, नम्र विश्वास आहे, असें नाही का म्हणता येणार ?

याशिवाय 'संध्यारजनी', 'संध्यातारक', 'तारकांचें गाणें', 'अप्सरांचें गाणें', 'शुक्रोदय', 'पाऊस', 'गवताचें गाणें', 'फूलपाखरूं-फुलवेली', 'पाखरांस' वगैरे किती तरी निसर्गसुंदर दृश्यांच्या कविता बालकवींनी लिहिल्या आहेत. आणि त्या

प्रत्येकांत कांही ना कांही वैशिष्ट्य आहे. तेवढ्यासाठी ती ती कविता काव्याभ्यासकाला वाचून पाहणें आवश्यकहि आहे. ही सर्व कविता सुकुमार-कोमल आहे. उदासरम्य आहे. क्वचित् चिंतनशीलहि आहे. बालकवींची मनोरचना पाहिली तर त्यांनी कूर भयाण सृष्टि कां रंगवली नाही?—या प्रश्नाचें बूडच नाहीसें होतें. तरीसुद्धा जिथे तसा प्रसंग आला, जिथे तशी सवड होती, अशा खंडकाव्यांत त्यांनी सृष्टीची दुसरी बाजू तितक्याच ठसठशीतपणे चितारली आहे. 'वीरगडी' व 'वीर मराठा' हीं प्रकरणें येथे जरूर वाचून पाहण्यासारखीं आहेत. 'निराशेचें गीत' हा या बाबतींतील लहानपणचा पहिला प्रयत्न आहे. 'खेड्यांतील रात्र' हीसुद्धा कांही कमी भयाण नाही.

बालकवींच्या चांगल्या कवितांमध्ये 'खेड्यांतील रात्र' येते; परंतु ती त्याची अमर कविता नव्हे. त्या कवितेंत एका विवक्षित प्रदेशाचें चित्र आहे, कवितेला ध्वनि आहे आणि ती वाचतां वाचतां रसिकांच्या नजरेपुढें स्थळचित्राबरोबरच कवींच्या भाववृत्तीचेंहि चित्र उभें करते. अशा प्रकारें ध्वनि आणि वास्तवता यांचा मनोहर संगम येथे दिसत असल्यामुळे या छोट्या कवितेने नवटीकाकारांचें लक्ष वेधून घेतलें आहे.

कवितेची रचना सामान्यतः लयतत्त्वानुरोधाने तीन प्रकारची दिसते. ज्या कवितेचा आशय एक पातळींतील विस्तार दाखवतो व ज्याची गति आत्मकेंद्रित व वर्तुळाकार असते अशा पद्यरचनेला 'पद्मबंध' म्हणतां येईल. दुसऱ्या प्रकारांत ज्याची लयगति उभी आहे व ती ध्येयाकडे निमूळती होत जाते त्याला 'गोपुरबंध' असें नांव देतां येईल. आणि तिसऱ्या प्रकारच्या रचनेंतील स्थितिगति ऊर्ध्व आणि वरपातळींत विसावणारी असते तेव्हा तें पद्य 'वृक्षबंध' रचनेचें होईल. हें वर्गीकरण शास्त्रीय नसेल पण यापेक्षा बारकाईने तें कुणी मांडून दाखवलें तर मला हवेंच आहे.

माझ्या दृष्टीने 'खेड्यांतील रात्र' कविता पद्मबंधाची नसून गोपुरबंधाची आहे. म्हणजे एकावर दुसरा मजला चढावा, दुसऱ्यावर तिसरा चढावा व अखेरीस आशयाने शिखर गाठावें आणि शिखरानेहि न कळत अनंतांत आपली अणकुची विलीन करावी, तशी या कवितेची रचना झालेली आहे. ही कविता एक उत्तम ध्वनिचित्र आहे. त्यांत चित्र आणि ध्वनि एकजीव झालेली आहेत. बालकवींच्या लेखनशैलीशीं परिचय असलेल्या रसिकांना थोडें बारकाईने पाहिलें तर असें दिसेल की, ते प्रथम कवितेची सुरुवात वर्णनाने करितात त्या वेळीं वर्ण्य वस्तूंच्या प्रतिमा मूर्त असतात. त्या इंद्रियाला गोचर होतात. त्याचा प्रत्यय आणून दिल्यावर त्यांची प्रतिमा मूर्त साधनांचा उपयोग करूनच अमूर्त प्रतिमा उभी करते. त्यांने रसिक मनाची पकड घेतली न घेतली तोंच ते त्याला तत्त्वचिंतनांत उचलून घेतात. आणि मग आपोआप सचेतन अमूर्त प्रतिमांसह स्वैर विहार करतात व या स्थितींतच त्यांच्या बहुतेक चांगल्या कवितांचा शेवट झालेला असतो. त्यामुळे त्या वाचतां वाचतां गोड गोड होत जातात

आणि वाचून झाल्यावर चटका लागण्याऐवजी समाधान वाटते. 'खेड्यांतील रात्र' ही अशाच पद्धतीने गाइली आहे. म्हणूनच तिचे वर्गीकरण मी 'गोपुरबंधां'त केले आहे. या पद्धतीत आशयाची लय उत्तरोत्तर वाढत जाऊन ती निमुळती बनते व शेवटी वास्तवांतून व्यक्तित्वांत विरते; मूर्तीतून अमूर्तीत संचार करते किंवा सांतांतून अनंतांत विलीन होते.

बालकवींच्या कविता वाचतांना त्यांच्या कांही काव्यनिष्ठा रसिकांना दिसतात. उदासीनतेची भावना ही त्यापैकीच आहे. आपल्या अंतःकरणाला काय रूपते-खुपते ते त्यांना समजत नाही; उदास विचार कुठून कसे येतात ते त्यांना कळत नाही. पण या व्याकुळतेपोटीच अमर कविता निर्माण होते, अशी त्यांची अगदी लहानपणापासूनची श्रद्धा आहे. बालपणांत लिहिलेल्या 'कवितेस' या कवितेत "अश्रूसह हृदय गळाले—चितेने चित्त मिळाले—दुःखांनीं कावुनि गेलों, तुजसाठीं वेडा झालों" अशी आपली अवस्था वर्णिली आहे. दुसऱ्याहि एका ठिकाणी "प्रतिदुःखामधिं सौख्य साठलें जें अद्भुत कांहीं—वर्णाया तें शक्ति शारदादेवीसहि नाहीं" असें दुःखमाहात्म्य वर्णिले आहे. या निष्ठेमुळे तत्त्वज्ञांच्या भूलभुलाईचा शोध घेण्यासाठी त्यांची धडपड आहे. या धडपडीतून प्रस्तुत 'खेड्यांतील रात्र' जन्मलेली दिसते.

'खेड्यांतील रात्र' हा कवितेचा मथळा आणि कवितेतील आशय हीं पूर्णत्वाने एकरूप नाहीत. खेडें आणि रात्र या शब्दप्रतिमांच्या जोडीने जें चित्र डोळ्यापुढे येतें किंवा यायला हवें तें ती कविता वाचून येत नाही. पण या कवितेत बालकवि एक वेगळीच तार छेडीत असलेले दिसतात. त्यामुळे 'कोकस्थान' हें शीर्षक अधिक उठावदार झालें असतें. तथापि खेडें आणि रात्र यांतील दोवळ कल्पना ध्यानांत असावी, शहरांतील नागरिक समजुती व सुधारणा बाजूला ठेवून रसिकाने खेड्यांतील अज्ञ जनतेच्या धार्मिक व सामाजिक समजुतीच्या अनुरोधाने कविता वाचावी, एवढें सूचित करण्याच्या हेतूने 'खेड्यांतील रात्र' असें कवितेचें नामकरण झालेलें असावें.

असें तें कोणतें स्थल आहे, हें एकदम न सांगतां 'त्या उजाड माळावरतीं' अशी उत्कंठा वाढवणारी ओळ प्रथमच ठेवून दिली आहे. पुढे त्या उजाड माळाला मर्यादा घालीत घालीत, नवे नवे भावरंग भरीत, 'त्या' स्थळाची स्थूल जाणीव देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तें स्थळ गावाबाहेर आहे, निर्जन आहे, भयाण आहे. तिथे इतिहास घडला आहे, धार्मिक भावनेचीं पावलें उमटलीं आहेत. पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीची स्मृति व्हावी अशा प्रतिमा एकदोन शब्दांच्या साहाय्याने मांडून तो उजाड माळ सजविला आहे. भिंती पडलेले बुरुज, ओसाड देऊळ, वडाचा पार, सर्व स्थळें एकेकशः उदास दृश्यें आहेतच, त्यामुळे त्यांचा सामुदायिक परिणाम होऊन अपेक्षित उदासीनतेचें वातावरण निर्माण होतें. आणि त्यांत अंधाराची भरपूर भर घालण्यास कवि विसरलेला नाही. इतकें होऊनहि तें स्थळ उमगत नाही. म्हणून

त्यांत जिवंतपणा ओतण्यासाठी, स्वतः व्यक्तित्व गुंतवण्यासाठी बालकवि या कवितेची सुरवात 'त्या' या शब्दाने करतात. या 'त्या'च्या योगाने जसें दूरत्व समजतें तसा कांही तरी इतिहास त्या 'त्या'मागे असावा याची वाचकाला कुणकुण लागते. तो विचारचक्रांत सापडतो. येथे या साध्या शब्दांत कवीच्या शब्दकलेचें यश प्रत्ययाला येतें.

त्या उजाड माळावरचीं हीं भकास दृश्यें दिवसाचीं पाहतांनाहि भयानक वाटण्यासारखीं आहेत, मग रात्रीचीं तीं अधिकच भयंकर वाटत असतील हें काय सांगायला हवें? त्यांच्या भीषणतेचा प्रत्यय आणण्यासाठी प्रकाश हळुहळू कमी करीत अंधार मंद गतीने येत नाही, तर तो इतक्या वेगांत आणला आहे की त्याच्या गतीबरोबर आवाजहि यावा. अंधार आला. दाटला. खाली, वर, चहूंकडे भरला. अगदी भर पुराने धावला. शब्दार्थाच्या द्विरुक्तीने त्या अंधाराचा काळेपणा जितका गडद झाला आहे तितकाच त्या संपूर्ण ओळींतील 'र'कार एक प्रकारची किरकीर निर्माण करून त्या भीषणतेत भर घालतो. या किर नादाचा फायदा घेऊन कविप्रतिभेने पुढच्या कडव्यांतील तरल पावलें सहज अलगद टाकलीं आहेत.

पहिल्या कडव्यांतील स्थिरतेला दुसऱ्या कडव्यांत अस्थिर, चल बनवली आहे. त्यांतील मूर्त पार्थिवता काढून टाकून कवि अमूर्त पार्थिवतेत शिरला आहे. पहिल्या आवर्तनांतलें वस्तुजात अंधारांत गडप झाल्याने त्यांचा आकार लोपला आणि किरकीर तेवढीच ऐकूं येऊं लागली. अशा 'त्या' स्थळांत दुरून ऐकूं येणारी ओढ्याची खळखळ, ओढ्यांत पाण्यासाठीं आलेल्या भालूची हुकी हुकी, देहाला भासमान होणारा वारा व त्या अंधारांतील मंद वाऱ्यांत वावरणारीं भुतें—इच्छाकारी असंतुष्ट आत्मे—आणि त्यांच्या त्या अतृप्तीची ओरड, सारेंच कसें तरल तरल आहे. आणि त्यांतील आवाजाची भीतिसुद्धा तितकीच तरल आणि तीव्र आहे. पण या तीव्रतरल आवाजाचा सुद्धा कवीने अगदी हलक्या हाताने फोटो घेतला आहे. आणि तोहि तितकाच अप्रतिम आहे. त्या ठिकाणच्या त्या वातावरणांत त्या भिऱ्या जीवाने, अज्ञानामुळे, लोकसमजुतींमुळे आणि स्थानिक अफवांमुळे जी भुतावळ उभी केली तिच्या 'डोहांत सावल्या पडती काळ्याशार'. किती स्पष्ट प्रतिबिंब आहे हें! कवीच्या अपूर्व संवेदनेचें येथे कौतुक करावें तितकें थोडेंच वाटणारें आहे.

वरवर पाहणाऱ्या वाचकाला येथे अंधारांत सावल्या दाखवणारें वर्णन चुकीचें वाटणें साहजिक आहे. पण याच वर्णनांत कवीच्या तरल संवेदनशीलतेची अपूर्वाई आहे. हें संवेदन पकडण्यांत कवीने असामान्य प्रतिभा वेचली आहे. येथवरच्या वर्णनांतील आवाज अमूर्तच आहे पण त्या त्या आवाजाला स्वतःची अशी एक गति आहे. ती गति आणि ध्वनि यांची पकड घेणारा शब्द 'पडती' हा सहज सुचला असेल. पडण्याच्या क्रियेंत वरून खाली जाण्याची गति आहे. ती कवीला

नको असून, ती टाळण्यासाठी डोह आणला आहे. कारण पाणी हें ध्वनिवाहक नाही. तेव्हा सावली पडण्याने आवाज येणार नाही. आणि कवीला तर तो त्याच्या विस्तारासह हवा आहे. इतकेंच नव्हे तर त्या आवाजाचे गुणधर्महि त्यांत प्रतिबिंबित व्हायला हवेत. त्यासाठी पाणी हवेच आहे. म्हणून 'सावली पडणें' याचा लक्षणिक अर्थाने उपयोग करून कवीने पाण्यावर आवाजाची सावली पाडली. आणि ती प्रतिमा बरोबर पकडली. आवाजाचे गुणधर्म सांगण्यासाठी त्या सावल्या काळ्या काळ्या शार केल्या. त्यासरशी भुतांच्या बडबडी साकारल्या.

आता अंधारांत या गरजणाऱ्या सावल्या दिसतील कशा, असें विचारणारांना दिवसा दिव्याची ज्योत पाहतां येते त्याप्रमाणे अंधारांतहि माणसाला दिसत असतें हा अनुभव नेहमीचाच आहे. आणि अंधारापेक्षाहि या सावल्या काळ्या कुळकुळीत असल्याने त्या सहजच उमगण्यासारख्या आहेत. डोहांत अंधार आहे. त्यांत पडणारी सावली काळी स्वभावतःच असते. ती तीव्रत्वाने काळी आणि शार काळी अशी असल्याने, अंधार हा तिला एकपरी उजेडासारखाच झाला आहे; म्हणूनच ती दिसू शकते. या डोहाच्या जाळींत किंवा गर्द जाळीखालच्या डोहांत पडलेल्या सावल्यांच्या आवाजाला 'रात देत हुंकार' असें स्पष्टच सांगून कवीने या गुहेत उजेड आणला आहे. तेव्हां वर्णनांत भासणारा दोष कवीनेच येथे पूर्णत्वाने नाहीसा केला आहे.

अशा प्रकारें ही प्रतिमा रेखित असतां या अमूर्ततेतून त्या पुढें उड्डाण कवि घेतो. आणि हा तरल कल्पनेचा कवि वास्तवतेकडून अतिवास्तवतेकडे रसिकाला सहज घेऊन जातो. हें कसत्र, हें संवेदनकौशल्य ज्ञानेश्वरानंतर फक्त बालकवीनाच साधलेलें दिसतें. टण्टण्याटण्ट्याने उडणाऱ्या अग्निबाणाप्रमाणे कवि मूर्त पार्थिवतेतून अमूर्त पार्थिवतेत आला, जडांतून अजडामध्ये गेला. आता तो तिसऱ्या कडव्यांत तमांतून ज्योतीकडे जाऊं पाहत आहे. कवि आपल्या त्या 'त्या'चा विस्तार आणखी वाढवतो. पहिल्या कडव्यांत नुसता भूभाग व्यापून आहे, तर दुसऱ्या कडव्याने भूमीवरील वातावरण भारून टाकलें आहे. तो दिक्कालांच्या सीमेवर आहे. रात त्याला हुंकार देते. साहजिकच त्याचें देहभान हरपून तो बेहोष आहे. डोक्यांत भुतांचें वेड आहे. त्यामुळे त्या उजाड माळावर, कोकस्थानांत भडकणारे जाळ त्याला दिसतात. आकाश कोसळून धरणीला लागलेलें दिसतें. आणि त्या घुमणाऱ्या अवकाळाबरोबर त्याचें मस्तक गरगरूं लागतें. तो उद्विग्न होतो. त्याच्या भ्रमिष्ठ स्थितीला आरना पार होऊन जातें. आणि सुरुवातीच्या 'त्या'चें आकारावर्तन येथे पूर्ण होतें.

या तिसऱ्या आवर्तनाचें स्पष्टीकरण करण्यापूर्वी कांही स्थळांचें निर्वाचन करणें आवश्यक आहे. 'भररानीं काकस्थानीं' अशी ओळ बालकवीच्या तीनहि संपादकांनी घेऊन 'काकस्थानीं' असाच शब्दप्रयोग स्वीकारला आहे. तो चूक आहे. छपाईच्या चुकीने तो दोष पहिल्याच्या नजरेंतून निसटला आणि इतरांनी मग जशाच्या तसा

उचलला. त्याऐवजी 'कोकस्थानीं' असा योग्य शब्द तेथे पाहिजे. वस्तुतः 'काकस्थान' किंवा 'कोकस्थान' दोन्ही शब्द कोशांत दिलेले नाहीत; पण म्हणून त्या शब्दाची निपज बालकवींनी केली असें म्हणतां येत नाही. कोकणांत व इथे सीमा-भागांतील लोकवाणींत रूढ असलेला 'कोकस्थान' हा शब्द खानदेशांतहि रूढ असावा किंवा पुणेनगरांतील स्नेहीसोबत्यांच्या बोलण्यांतून त्यांनी तो उचलला असावा. कर्मठ ब्राह्मणाला चिडवणाऱ्या 'संध्या मंध्या कोकस्थान—वरणभाताचें निसंतान' या लोकवाणींत तो शब्द आढळतो. त्याचा अर्थ 'कोकलण्याचें स्थळ म्हणजे कोकस्थान—स्मशान' असा आहे. 'काकस्थाना'चाहि तोच अर्थ सर्व टीकाकारांनीहि मान्य केला असला तरी 'कोकस्थाना'ची जागा 'काकस्थाना'ला घेतां येणार नाही.

भीतीनें मेल्यापेक्षा मेला झालेला जीव आता भर रानांत कोकस्थानांत आहे. अवतीभवती कांही पाहून समाधान मानावें म्हटलें तर सर्वत्र अंधार भरलेला, त्यांतूनहि ज्या पुसट आकृति दिसत असतील त्या तरी धड असाव्यात. पण त्यांचीहि मोडतोड झालेली. उजाड माळ, पडक्या भिंती, ओसाड देऊळ, भुतांची बडबड, सारेंच कसें उदासभयंकर आहे. सर्वांची धाव नश्वरतेकडे लागलेली. साहजिकच वैराग्याचे विचार डोक्यांत भडकून उठतात. सारा संसार इथल्या इथे टाकून मृत्यूची वाट धरणारा आत्मजन धडधडत्या चितेवर असलेला तो प्रत्यक्ष पाहतच असतो. तेव्हा त्याचीच वाट धरावी असा स्मशानवैराग्याचा विचार बळावत जातो. तों लांब दूर कुठे तरी त्याला अस्मान धरणीला मिळालेलें दिसतें. त्याला तें स्थळ मिळाल्याचा आनंदहि होतो. पण हाय ! आहे कुठें तें ? आर ना पार ! ना आदि ना अंत ! कांहीच समजत नाही. त्याची निराशा शतगुणित होते. त्या जीवात्म्याचे हातपाय गळून जातात आणि मागे फक्त ते अवकाळ शिल्पक राहतात. तो घोर प्रहर घुमत राहतो की, बाबा रे, हें सारें जग नश्वर आहे ! अखेर जायचें आहे !! या विचारांत त्या सुरुवातीच्या 'त्या'चें चित्र पूर्ण होतें. गोपुराचें शिल्प पूर्ण होतें.

या कलाकृतीचा विचार करतांना त्यांतील विरामाचा उपयोगहि नजरेंत भरतो. हा विराम जिथे जिथे आहे त्या त्या ओळींत काव्य मोठ्याने वाचतांना S S S असा 'अ' कारपूर्वक किंवा 'अ'काराने करावा लागतो. त्यांत नकाराची माळ ओढली जाते. ज्याचें 'ऊर्ध्वमूलमधः शाखम्' असें गीतेने वर्णन केले आहे तो 'वडाचा पार'च प्रथम विरामस्थान असल्याने मनाची तिरपगड होऊन जाते. त्यांतच दुसऱ्या विरामाच्या वेळीं काळ्याशार सावल्या दिसतात. तो अधिकच बावरतो. आणि तिसऱ्या विरामांत त्याची 'आर ना पार' अशी खात्रीच होऊन चुकते. कुठेच कशाचाहि पत्ता लागत नाही. त्यामुळे त्याची 'अ'कार गायनाने आलेली लय SSS-पार ब्रह्मांत विलीन होऊन जाते. कवीची उदासविचारी झेप पार्थिवतेतून अपार्थिवतेत शिरते, सांतांतून अनंतांत जाते, मूर्त अचेतनांतून अमूर्त

सचेतनांत विहरते. अशाच प्रकारचा विलयाचा प्रत्यय आणून देणारा 'अ'कारात्मक विराम प्रत्येक ओळीच्या शेवटीं राखल्याने 'नेति नेति'ची जाणीव राहते, त्यांतहि 'अंधार', 'रातीचा हुंकार' आणि 'घुमणारा घोर अवकाळ' हीं चढत्या पायरीने जीवाला नश्वरतेकडे घेऊन जातात. तो नव्हत्यांतून होत्यांत आला होता तसा आता होत्यांतून नव्हत्यांत नाहीसा होतो. अनाकलनीय असा हा अंधारांतील सादपडसादाचा खेळ खलास होतो. पण काळाचा झरा मात्र अशाश्वततेचें गीत मागे ठेवून जातो तेव्हां त्या रिकाम्या जागाहि कवीने अचेतनाकडून सचेतनाकडे जाण्यासाठी पूर्ण करून घेतल्या आहेत.

बालकवींच्या निसर्गकवितांमधील सृष्टिवर्णनें अत्यंत प्रभावी वढल्याने त्यांतील दोषांकडे सामान्य वाचकाचें लक्ष जातच नाही. या दोषांची एक मोठी यादीच 'अवाचीन वाङ्मय सेवक' मधील बालकवींवरील लेखांत मा. त्र्यं. पटवर्धन यांनी दिलेली आहे. परंतु त्यांतील कांही स्थळें तरी दोष या संज्ञेला पात्र होत नाहीत. 'चेतनोक्ति' हा जोपर्यंत अलंकार आहे, जोपर्यंत ती दोषास्पद ठरत नाही, तोपर्यंत तिच्या आश्रयाने आलेले किंवा केलेले वाकप्रचार हे दोषाचीं स्थळें होऊं शकणार नाहीत. उदाहरणार्थ : दिशा डोलणें. जगताचा गोल जिथे हलता आहे, तिथल्या काल्पनिक दिशांचा भाग छायाप्रकाशांच्या अनुरोधाने डोलणारा वाटला तर ती चूक नव्हे. म्हणून 'रजनी संध्येच्या आंदोलीं बसून झोके घेते' हें सृष्टिवर्णन चुकीचें ठरत नाही. परंतु 'भूदेवी आपल्या तोंडावरून दंबबिंदूचा पडदा दूर करते' हें म्हणणें शास्त्रीय दृष्टीनेहि चुकीचें आहे. कारण दंबबिंदू नाहीसे होतात ते सूर्याच्या उष्णतेने व तो पृथ्वीपासून लांब असतो. भूमीने पडदा दूर करायचा म्हणजे ते दंबबिंदू जमिनींत जिरून जायचे असा अर्थ करणेंहि हानिकारक ठरण्याचा संभव आहे. कारण दूर केलेली वस्तु पुन्हा हवी तेव्हा घेतां येते तसें जिरलेलें दंब पुन्हा भूमीला घेतां येणार नाही. म्हणून अशा ठिकाणचा दोष लक्षणेने अर्थ घेऊन टाळला पाहिजे व तेवढी कूस कवीला टीकाकारांनी घेऊं दिली नाही तर त्यामुळे टीकेचें काव्यतत्त्वावरच आक्रमण होईल. तेव्हा प्रा. पटवर्धनांनी दाखवलेले दोष सृष्टिवर्णनांत क्षम्यच मानले पाहिजेत. किंबहुना त्यांना दोष म्हणून वेगळें काढणें हें तेवढ्यापुरतें काव्यरसिकतेतील न्यूनच म्हटलें पाहिजे. अशाच प्रकारचें आणखी एक उदाहरण पाहूं.

“सांज खुले, दिनरजनीमेलन झालें
दंब-माला, उपमा तरि कसली याला
टपटपती, स्वभूच्या हृदयावरती”

असें वर्णन 'फूलपाखरू फुलवेली' मध्ये आलेलें आहे. वेळ 'सांज' आहे. अर्थात् दिवसभर तापून निघालेल्या या सांजेला 'दंबमाला टपटपणें' निसर्गविरुद्ध आहे. पण

ही वास्तविक चूक लक्षांत न घेतां प्रा. पटवर्धनांचा आक्षेप 'दंवमाला टपटपती—स्वर्भूच्या हृदयावरती' या दृश्यावर आहे. दवत्रिंदु आकाशांतून झाडावर आणि झाडफांदीच्या वरच्या पानावरून खालच्या पानावर किंवा जमिनीवर गळतात. तेव्हा 'टपटप' आवाज होतो. या क्रमाने पाहिलें तर दव प्रथम डोक्यावर आणि मग हृदयावर पडलें पाहिजे, अर्थात् दवाच्या पट्ट्यांतूनच जाणाऱ्या व्यक्तीला हा वरून खाली येण्याचा नियम लागू नाही, असें एखादा वात्रट टीकाकाराचें तोंड बंद करण्याकरता म्हणेल. प्रा. पटवर्धन वस्ताद आहेत. ते त्या टारगटाला विचारतील, 'कां हो, पृथ्वीवरचें हें दव स्वर्गांत कसें टपटपतें?' आणि हा शब्दांचा मार सहन न होऊन विचारा अधोवदन होईल. पण असें विचारण्यांत काव्यरसिकतेचा यत्किंचित्हि ओलावा दिसत नाही. कारण स्वर्भूच्या संगमांतच सांज खुलते. स्वर्ग आणि भूमि यांची उराउरीं भेट म्हणजे क्षितिज-रेषा असें मान्य केलें, तर असला काव्यपरवाना बालकवींनी वापरला तर त्या दोषांतील बरेचसें हीण नाहीसें होतें हें उघड आहे. या दोषांना कवीचें बालवय कारण आहे हें त्यांचें म्हणणें चिंत्य आहे. शास्त्रीय ज्ञानदृष्टीचा अभाव हेंसुद्धा या दोषांचें कारण होऊं शकेल. पण कांही ठिकाणीं मूळ भाषाच असल्या दोषाला जबाबदार ठरते. उदाहरणार्थ, कोकीळ तानांवर ताना घेतो म्हणजे त्या कोकिळेचें गाणें गवयाच्या गाण्याप्रमाणे असलें पाहिजे असें समजून टीका करतां येणार नाही. कारण कोकिळेचें कुहूगीत मुलांच्या कुहूच्या सादाबरोबर जोराजोरांत सुरू होतें. हा नेहमीचा अनुभव आहे व याचें वर्णन करतांना 'तानांवर ताना घेणें' हा भाषाप्रयोगच वापरावा लागला तर तो कवीचा दोष होऊंच शकत नाही.

विठ्ठलाची भक्ति केली तर विठ्ठल होतां येतें असा नामदेवांचा विश्वास आहे. ते म्हणतात,

“पृथ्वी ध्यासी तरी पृथ्वीच होसी केशव न होसी अरे मना
आप जरी ध्यासी आपचि होसी केशव न होसी अरे मना
वायु ध्यासी तरी वायुचि होसी केशव न होसी अरे मना
आकाश ध्यासी तरी आकाशचि होसी केशव न होसी अरे मना
नामा म्हणे जरी केशव ध्यासी तरी केशवच होसी अरे मना

या संतानुभवाप्रमाणे बालकवि निसर्गाचें ध्यान करून निसर्गच झालेले आहेत. त्याचा तसा त्यांना साक्षात्कार झालेला आहे. म्हणूनच 'शारदेस' या कवितेंत ते लिहून जातात, “निर्झरमय, काननमय, गायनमय दिव्य जाहला देह । सृष्टीचेंहि पुरे ना, विचराया स्वैर त्याजला गेह.” साहजिकच त्यांची या क्षुद्र मर्त्य देहावरची आसक्ति राहिली नाही. ते आनंदरूप झाले. या त्यांच्या म्हणण्यांतील सत्यता येथवर केलेल्या काव्यविवेचनावरून पटण्यासारखी आहे.

निसर्गकवितांच्या खालोखाल बालकवींचीं बालगीतें वाखाणलीं जातात. परंतु प्रा. वेहरे यांच्या मते 'बालकवींना मूलत्राळ नाही, त्यांच्या मांडीवर खेळणारी फुलराणी किंवा अरुण नसल्यामुळे त्यांचीं शिशुगीतें सहज नाहीत. त्यांत जी सहजता भासते ती शब्दांची आहे, रसाची नव्हे. त्यांनी मुलांचें निरीक्षण दुरूनच केलें, त्यांचा वत्सलरस दुसऱ्याच्या मांडीवर चाललेल्या बाळक्रीडा पाहून उत्पन्न झाला आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे. प्रा. रा. श्री. जोगांनासुद्धा शिशु हा बालकवींचा स्फूर्तिविषय झालेला नाही, असेंच वाटतें. मला याबाबत जें काय म्हणावयाचें होतें तें दुसऱ्या प्रकरणांत लिहिलें आहे. यासाठी येथे फक्त प्रा. वा. ल. कुळकर्णी यांचा अभिप्राय देऊन हें शिशुगीतप्रकरण आवरतां.

“बालकवींची वृत्ति ही अखेरपर्यंत बालसदृशच राहिली. लक्ष्मीबाईंच्या 'स्मृतिचित्रां'मध्ये रेखाटलें गेलेलें बालकवींचें व्यक्तिचित्र आपल्या मनाची पकड घेतें तें त्यांतून व्यक्त होणाऱ्या त्यांच्या निरागस, निष्पाप, बालसुलभ वृत्तीमुळे. मला वाटतें, याच वृत्तीच्या जोरावर बालकवि आपलीं 'चांदोवा मजला देई', 'घोडा घोडा खेळुं चला रे!', 'पाहत राहूं—गोजिरा ग माझा भाऊ', 'रागोवा आला आला!!' हीं एकापेक्षा एक सरस असलेलीं शिशुगीतें रचूं शकले. त्यांचा नाद, त्यांतून प्रगट होणारें कल्पनाविश्व आणि भावविश्व या सर्वच गोष्टी अशा आहेत की त्यांनी शिशु मोहितच व्हावेत. 'चिमणीचा घरटा चोरीस गेला!' हीच कविता पाहा!" त्यांच्या शिशुगीतांपेक्षाहि त्यांचीं बालगीतें अधिक सरस आहेत. तीं थोड्या जाणत्या मुलांसाठी असल्याने त्यांत 'आनंदी आनंद गडे!', 'गा गा गा विहगा गीतें', 'गवताचें गाणें', 'भारद्वाजास', 'पाऊस', 'पक्ष्यांचें गाणें', 'अप्सरांचें गाणें' वगैरे अनेक कविता येतील. हीं सर्वच गाणीं गेय आहेत, सोपीं आहेत आणि मुलांना आवडणाऱ्या रंगांचीं आहेत.

त्यांची तात्त्विक कविता फारशी नाही. जी आहे ती वरच्या दर्जाची वाटत नाही. त्यांतील तत्त्वानुभव त्यांचाच असला तरी तो जुन्या संतांच्या व संस्कृत परंपरेचा आहे. त्याचप्रमाणे तो केशवसुत कवीच्या अध्ययनानेहि आलेला आहे. स्वर्गसमक्षतेचें त्यांचें वेड केशवसुतांपासून घेतलेलें आहे.

“'वनमाले'वर तर 'झपूझा'ची छाया विशेष पडली आहे. 'वनमाला' हा शब्दहि 'झपूझा'मध्ये येऊन गेला आहे" असें प्रा. रा. श्री. जोग म्हणतात. पण कसाहि विचार केला तरी त्यांचें तें म्हणणें पटण्यासारखें नाही. 'वनमाला' हा शब्द बालकवींनी अनेक कवितांतून वापरला आहे. 'बालविहग', 'अरुण', 'तूं तर चाफेकळी!' या कवितांतून तो आहेच, पण अगदी लहानपणच्या त्यांच्या ज्या सुरुवातीच्या कविता आहेत त्यांपैकी 'प्रेमदेवता' या कवनांतहि तो आहे. या प्रत्येक ठिकाणीं या शब्दाचा जो अर्थ आहे तोच 'वनमाला' या कवितेंतहि कवीला

अभिप्रेत आहे. येथे कांही वेगळा तात्त्विक अर्थ आहे असेंहि नाही. तेव्हा हें शब्दप्रमाण अगदी पोचट आहे. विचाराच्या दृष्टीनेसुद्धा या दोन्ही कवनांत सारखेपणा नाही. या कवितेची जन्मकथा 'व्यक्ति आणि प्रकृति' या प्रकरणांत पूर्वी दिली आहे. त्यावरून ज्या फुलाच्या दर्शनाने ही कविता जन्मली त्या प्रेमभेटीचें वर्णन कवितेच्या चौथ्या कडव्यांत आलें आहे. पांचव्या कडव्यांत कांही अस्फुट भाव आहेत, व पुढे 'वनमाले, तूं अमृतवर्षाव कर. कवीला नवजीवन दे' असें स्पष्ट मागणें न मागतां कवीच्या मुखांतूनच ते बोल मागे पडले. त्याला त्या वनमालेच्या रूपाने प्रेम दिसलें. त्याला जर मी प्रेम न म्हणोन तर माझें जीवन व्यर्थ आहे, असा विचार मांडून कविता पूर्ण केली आहे. अशा प्रकारची रचना बालकवींच्या दुसऱ्याहि गीतांतून आढळते. येथे 'झपूझा' चें वर्णन येतेंच कुठे? उलट वनमालेचा विचार जिथे सरतो तेथून वरच्या पायरीवर 'झपूझा' आहे. बालकवींनी गूढगुंजनात्मक फारसें लिहिलेलेंच नाही. त्यांना तें साधतहि नाही. त्यांचीं 'दीपशिखा', 'ज्योति' इत्यादि गीतें हेंच स्पष्ट करतील.

त्यांचीं प्रेमगीतेंसुद्धा तशीं विशेष ध्यानांत राहण्यासारखीं नाहीत. त्यांत वर्णन केलेलें प्रेम निरागस आणि बाल्यभावाचेंच आहे. याचें कारण तें ज्या काळांत 'प्रेमास अंधता येते' अशा, बाल्य संपून यौवनाला सुरुवात होते अशा नवतीच्या काळांतील आहे. या काळांत तरुण उमदा आणि ध्येय बाळगणारा असतो. त्याला जगाचे टक्केटोणपे बसलेले नसतात. अंगांत रंग आणि रग असल्यामुळे तो नसत्या चिंता डोळ्यांपुढे आणीतच नाही. त्याच्या वाचनांत येणारे प्रिया-प्रियकर हे आदर्श तरुण असतात. त्यांचींच चित्रें त्याला आवडतात. बालकवींच्या आयुष्यांत तारुण्याच्या ऐन उमेदीच्या काळांतच त्यांचा अंत झाला, हें दुदैव क्षणभर बाजूला ठेवले तरी संस्कृत व इंग्रजी काव्याच्या व्यासंगाने असें आदर्श प्रेमच त्यांच्या दृष्टीपुढे राहिलें, व तेंच त्यांच्या कवितेंतून उतरलें आहे. 'प्रीति हवी तर', 'तूं तर चाफेकळी!', 'प्रेमाचा पहिला भास', 'जादुगारीण', 'प्रेमाचें अल्लड चित्र' इत्यादि प्रेमगीतें कमीअधिक फरकाने तें आदर्श प्रेमच निवेदन करतात. क्वचित् एखाद्या कवनांत आत्मभाव आले आहेत. तरी तीं गीतें मस्त, धुंद वाटत नाहीत. कारण त्यांत तारुण्याची शिरशिरी नाही. त्यांचें प्रेमाचें गाणें 'गृहं तु गृहिणीहीनं कांतारादतिरिच्यते' या सुभाषिताचा अनुवाद करतें. प्रेमनिराशेने झाकळलेलीं प्रेमगीतें त्यांनी फारशीं लिहिलीं नाहीत. त्यांतील मर्यादा 'तारुण्यमदाचा श्वास—प्रेमाचा पहिला भास' एवढ्यापुरतीच आहे. 'ताराराणी' या कवितेंतील वर्णन पाहा :

“मदनाची मंगल माया । नटनाच करी हृदयांत
स्फुरतात कल्पनातीत । रणकार सुखाचे त्यांत

किति होत नाच नयनांचा । किति रंग मुखावर आले.
तें चित्र चोर चित्ताला । कितिदां तरि चुकवुन गेलें
उत्कंठा धीर धरीना । लागला दुखाया ऊर
तारुण्यतरल बालेच्या । चित्तांत भरे हुरहूर”

हें वर्णन वाचतांना तरुण मनांची खुमारी प्रतीत होत नाही. अशा तऱ्हेच्या आणखी दहावीस ओळी वाचूनसुद्धा तारुण्य सळसळणार नाही. कारण त्यांत नुसतें प्रेमचिन्हाचें वर्णन आहे, प्रेमभाव नाही. त्यांच्या काळापर्यंत तरी कवितेंतून प्रेमाचे आत्मानुभव प्रगट होत नसत. त्याला कशाचा तरी आधार लागत असे. त्यामुळे ती कविता दिखुलास न होतां जखडल्यासारखी होई. स्वतःच्या भावनेपेक्षा आधाराला घेतलेल्या त्या प्रतीकावर कवींची भावना खिळून राही, व ओघानेच प्रेम-कल्पना व्यापक बने. त्यांनी जागोजागीं कृष्णगोपींचा उल्लेख करून प्रेमाची छटा आपल्या निसर्गगीतावर पसरली आहे. ती सर्व जमेस धरली तर त्यांचीं प्रेमगीतें प्रा. ना. के. वेहेरे म्हणतात त्याप्रमाणे ‘कृत्रिम’, ‘अळणी’ आहेत असें मात्र वाटत नाही. त्यांनाहि स्वतःचें असें महत्त्व आहेच.

कवि हा स्वभावतःच स्वप्नाळू असतो. स्वप्नांत रमण्याची वृत्ति असल्याखेरीज त्याच्या हातून चांगलीं काव्यें सहसा निर्माण होणार नाहीत. त्यांत बालकवींसारखा स्वप्नांशींच खेळणारा आणि स्वप्नांवर जगणारा कवि असला तर त्याच्या आयुष्यांत स्वप्नांना महत्त्व अधिकच येतें. बालकवींच्या अनेक कवितांतून स्वप्नाचा आधार घेतलेला दिसेल. प्रणयचिंतनांत विलीन झालेली कुमारिका ‘फुलराणी’ प्रेमसंगर्मी गुंग होऊन स्वप्ने पाहते. ‘तारकांचें गाणें’ स्वपतीच्या विरहभावनीं रंगलें आहे. ‘निद्रिस्त भूमिला स्वप्न जणों हें दिसलें । स्वप्नांत लाडके, सुंदर डोळे भिजले’ असली मधुमंद सुखद घटिका ते ‘पांखरास’ दाखवतात आणि स्वप्नांची सृष्टि जळाली की कविवाळांची गाण्यांची तार गळून पडते, तीं दुखीकष्टीं होतात व त्यांच्या शोकालाच जगाच्या गाण्याचें मोल प्राप्त होतें, असा बालकवींचा विश्वास आहे. स्वप्नांच्या मनोमयी लीला पाहणारी हतभागी बालिका दिव्य तेजाने चमकून ‘ओवाळणि घाली भाई!’ असेंच म्हणते. अशा कितती तरी सुंदर कवनांचा साजशृंगार ठोमरे स्वप्नांतूनच घेतात. त्यांचें स्वतःचें जीवनहि असेंच एक स्वप्न झालें. ‘कवीची इच्छा’ व्यक्त करतांना ते स्वप्नांना विसरत नाहीत. ते सांगतात :

“सुमकोर्षीं आपोआप क्षण ध्यावी साखरझोप
डोलतची जागें व्हावें हासतची गुंगत जावें
सत्याचीं स्वप्नें व्हावीं सत्याला स्वप्नें यावीं
स्वप्नींही स्वप्नें बघत स्वप्नांतच व्हावा अंत
मरण्याचें स्वप्नहि गोड जगण्याचें स्वप्नहि गोड !”

बालकवींची ही इच्छा काळाने पूर्ण केली, पण महाराष्ट्र मात्र त्यामुळे दुःखी झाला.

‘बळकट तन तर बळकट मन’ अशा अर्थाची इंग्रजीत म्हण आहे. त्या म्हणीच्या अर्थाचा व्यत्यास केला तर ‘दुबळें तन त्याचें दुबळें मन’ असा होईल. बालकवि देहाने आणि मनाने दुबळे होते. आपला मनोरा खंबीर ठेवण्यासाठी त्यांनी कधी मेहनतच केलेली नाही. लहानपणापासून आजार त्यांच्यामागे होता. जीवनाची असोशी होती. त्यांतील सुखें पडल्या पडल्या अनुभवतां यावीत म्हणून मित्रांमध्ये कलागती लावून मजा लुटली, तर मोठेपणीं हातून चांगलीं काव्ये निपजावीत म्हणून चालता गाडा दुःखाच्या खाईत लोटून दिला. त्या आठवणी मागे दिल्या आहेत. आपण तरून इतरांस तारण्यासाठी त्यांनी आत्मविश्वासाने व काव्यनिष्ठेने मृत्यूशीं पहिला सामना यशस्वीपणे दिल्याचा उल्लेखहि ‘क्षय’ कवितेच्या विवेचनामध्ये आला आहे. परंतु त्यानंतर मात्र लहानपणीं ‘घे जगताची समजून गोडी । यास्तव तुजला ईश्वर धाडी’ हा ‘जग’ या कवितेने मिळविलेला ईश्वरी संदेश त्यांनी आपल्या पुढील जीवनांत आचरला नाही.

एकदा त्र्यंबकरावांनी भास्करराव उजगरे यांना सांगितलें की, “केव्हा केव्हा मला विलक्षण काव्यमय स्वप्न पडतात; लोक स्वप्नांवर विश्वास ठेवत अगर न ठेवत, मला मात्र तीं खरीं वाटतात. त्यांचा पडताळा पटतो. कधी कधी स्वप्नांत एक उंच निळा पर्वत दिसतो. तो निळ्या गवतानेच आच्छादलेला असतो. जिकडेतिकडे शांतता असते. अशा वेळीं त्या उंच पर्वताच्या शिखरावर मी उभा राहतों. दृष्टीला बहारीचें सृष्टिसौंदर्य दिसतें. तिथे त्या मनोहर सौंदर्याचें मोहन कुणी तरी माझ्या कानांत मंजुळ वाणीने गुणगुणत आहे असा भास होतो आणि तीं गोड गाणीं ऐकत असतां मला जाग येते.” त्याचा अर्थ काय ? असें भास्कररावांनी दोनतीनदां विचारलें. त्यावर बालकवि म्हणाले, “अशा तऱ्हेचें स्वप्न पडतें एवढें खरें, पण त्याचा अर्थ काय तें अद्याप मला कळलेलें नाही, व त्याचा प्रत्यक्ष अनुभवहि कांही आलेला नाही.”

असा निळा-पारवा रंग ज्ञानेश्वरांना दिसत असे. ‘निळें हें व्योम, निळें हें सप्रेम । निळेपणें सम । आकारलें’ असा त्यांचा अनुभव आहे. त्यावरून बालकवींच्या काव्यांतील उदात्त आशय तर त्या पर्वतांत साकारला नसेल ? पर्वत आच्छादणारें तें निळें गवत म्हणजे कवीच्या दिव्यमंगल कल्पना तर नसतील ना ? त्यांच्या कानांत मंत्रजागर करणारी ती काव्यदेवताच असेल का ? की सृष्टिदेवीने आपला लाडका कविनाळ आपल्या अंकावर घेऊन, त्याला अंगाई गायिली असेल ? की ज्ञानदेव म्हणतात त्याप्रमाणे त्यांचा भावदेव जो अगदी पहिल्या कवितेंत त्यांना दिसला तो ‘आला नीळवर्ण शाला । निळेपण गोवळा । रातलीये’. कसेंहि असलें तरी हें दिव्य स्वप्न एक साक्षात्कारच होय !

असल्या स्वप्नाप्रमाणेच त्यांना मृत्यूचीं स्वप्नें पडत. 'यमाचे दूत' हें एक दिवास्वप्न आहे. हें स्वप्न त्यांना दिसलें तेव्हा जॅक्सनच्या खुनामुळे पोलीस पिसाळले होते. क्रांति-कारकांच्या कटांतील साऱ्या जवानांचीं पाळेंमुळें खणून काढण्यासाठी नाशिक, खानदेश आणि पुणे येथील तरुणांना हुडकून काढून पोलिस त्यांचा अनन्वित छळ मांडीत. कटांतील व्यक्तींचीं नांवे सांगण्यासाठी हातीं आलेल्या युवकाला उताणा पाडीत. त्याच्या छाताडावर नाचत आणि तो वधत नाही असें पाहून चौथे जण त्याचे हातपाय धरीत, व एक जण नाक दाबून धरी. मग अधिकारमदाने धुंद झालेले ते 'यमाचे दूत' त्यांना कटाची हकीगत विचारित. मृत्यूचा धाक घालीत आणि नाक दाबल्यामुळे उघडें तोंड करून पडलेल्या त्या देशभक्ताच्या टाळ्याला ते मृत्युसहोदर काडी ओढून लावीत. पण प्राण पाठीशीं बांधून प्रवास करणारा तो धीरयुवा तोंडांतून शब्द काढीत नसे. चौदा ज्योतींची तापलेली काच हातीं दाबून धरून फोड आले तरी त्याच्या उत्साहाची रेषा रतिभर त्याच्या मुखावरून उतरली नव्हती. म्हणूनच तो कटांत सामील करून घेतलेला असे. मरण पत्करीन, पण मायभूमीशीं वेड्मानी करणार नाही, अशी शपथ घेऊनच त्याने सदस्यत्वाच्या कागदावर रक्ताने सही केलेली होती. असा तो करारी वीर पोलिसांच्या त्या चाळ्याला थोडाच दाद देणार ! तो हूं का चूं करीत नसे. त्याच्याकडून कांहीच समजत नाही असें नक्की झाल्यावर त्या पांच पोलिसांपैकी एक जण त्या तरुणाच्या तोंडांत हगमूत करी. पण धन्य त्या नरश्रेष्ठाची ! तो आपल्या ध्येयापासून तसूभरहि विचलित होत नसे. अधिकारी त्याला सोडून देत. मग दुसरा इसम धारेवर धरीत. अशा दुर्धर काचणींतून वाचलेल्या एका वृद्ध देशभक्ताचीच अनुभूति मीं वर दिली आहे.

दुवळ्या मनाच्या बालकवींना असल्या हालअपेष्टा सहन होणें शक्यच नव्हतें. त्यांचे बंधु अमृतराव हे शिपायांचे टक्केटोणपे सहन करीत, आणि बालकवि मागे राहून त्यांना मदत करीत. या ठोमरेबंधूंवर पोलिसांचा डोळा होता, ही गोष्ट त्यांचे खानदेशचे स्नेही आजहि सांगतात. अशा प्रकारचा त्रास त्यांना होत होता. त्यांच्या मनाची गाळण उडाली होती. त्यांच्या काव्यांत झिरपलेल्या या परिस्थितीच्या खुणा त्यांच्या कांही अप्रकाशित काव्यांतून दिसतात :

“ धाव धाव गे आता देवी—अंत न पाही, ये लवलाही,
नाही तर ने मला येथुनी—जें जें होतें होऊं दे तें
तयार हा मी सोसायाला—कोठे पाहूं सांग तुला ? ”

‘कोठे पाहूं सांग’ या कवितेंतील उद्गारांपेक्षा ‘मूढ म्हणा’ या कवनांत पस्पृध्वनि आहे :

“तुम्ही झाकिलें हृदयाला—मीं केलें उघडें त्याला
तुम्ही भीतसां मृत्यूला—वाटाड्या परि तोच मला
वीज कडाडे नभांतरीं—भीति जना, मज हर्ष परी
दुःखाचें गाणें गाणें—नाचत मी आनंदाने.”

रे० टिळकांनी ठोमन्यांच्या मागचा पोलिस चुकवला हें सर्वांना माहीत आहे. अशा जागत्या कवीला समाजविन्मुख, पलायनवादी ठरवून टीका करणाऱ्यांनी मात्र कुठे दिवे लावलेले नाहीत. तो त्यांचा प्रांत नव्हे. त्यांनी लेखणी चालवावी आणि विचान्या कवींची कापाकापी करावी. असो.

बालकवींना पडणाऱ्या मृत्यूच्या स्वप्नांचा दाखला देण्यासाठी म्हणून ‘यमाचे दूत’ ही कविता अनेक टीकाकारांनी उल्लेखिलेली आहे. कांहींना बालकवींनी वडिलांच्या दुखण्यांत पाहिलेलें दृश्य त्यांत दिसतें तर कोणी त्याचा संबंध ज्योतिषाने सांगितलेल्या मृत्यूशीं जोडून देतो. कोणाला ती कविता म्हणजे कवीला लागलेलें मृत्यूचें वेड वाटतें, तर कोणी ठोमरे टिळकांघरीं असतां विषमाने आजारी पडले त्या वेळीं त्यांना ज्या मरणाच्या छाया दिसल्या त्या येथे काव्यरूपाने अवतरल्या असें म्हणतो. परंतु मला मात्र त्यांच्या मित्राने सांगितलेल्या त्या जॅक्सनवधकालीन पार्श्वभूमीवर ठोमन्यांच्या भयभीत मनस्थितीचें चित्र ‘यमाचे दूत’ दाखवतात. ठोमन्यांचे वडील वारले तेव्हा ठोमरे घरीं नव्हते. त्यांची सेवाशुश्रूषा केली ती त्यांच्या वडील बहिणीने म्हणजे जिजींनी. अर्थात् त्या वेळीं ही कविता सुचणें शक्यच नव्हतें. शिवाय रुग्णाला धीर देण्याचें सोडून आपलीच मरणाची भीति गाणें योग्यहि दिसत नाही. घटकाभर तें मान्य केलें तरी बालकवींच्या प्रामाणिक काव्यप्रकृतीशीं तें विरुद्धच वाटतें. त्यापेक्षा १९११ सालीं प्रकाशित केलेली ही कविता त्या सालांत किंवा १९१० मध्ये केव्हा तरी लिहिली हें उघड होतें. आणि जॅक्सनवधानंतरचाच तो काळ आहे. तो कवितेच्या आशयाशींहि जुळतो.

जॅक्सनवधानंतरची परिस्थिति ध्यानांत घेतल्यानंतर बालकवींच्या भेदरलेल्या मनाला चवताळून गेलेले ते पिसाट पोलिस ‘विक्राळ यमाचे दूत’ वाटले तर नवल नाही. ते सत्ताधुंद असल्यामुळे, आ करून भक्ष्य गिळायला बसल्यासारखे भयंकर वाटतात. काळे डगलेवाले असल्याने अगर गुप्तचर असल्यामुळे अंधारांत दडून राहिल्यासारखे दिसतात. किंवा पडक्या बुरुजावरच्या भुताप्रमाणे अकस्मात् मानगुटीवर बसतात की काय, असें वाटतें. आणि जणु कांही याला देहांताचीच शिक्षा योग्य असें समजून दरडावतात, “चल, तूं आता या जगांत राहूं नकोस. स्वर्गच तुला योग्य !”

मनाने एकदा असा धसका घेतल्यावर, त्याच्या पुढची पायरी ठोमरे यांच्या तरल प्रतिभेला चटकन दिसली. ते ऐतिहासिक काळांत शिरले. अपराध्यांचा कडेलोट

करण्यासाठी तिथे 'खोल खोल भेसुर दरडी' त्यांना दिसल्या. फाशी देण्यासाठी उपयोगांत आलेल्या 'पडक्या घोर जुन्या विहिरी' होत्या आणि त्यांतून 'वर येणारे पिंपळ' हे जीव घेण्यासाठी उभे असलेले सूळच आहेत की काय असा भास होतो. हीं सर्व मरणाचीं ठिकाणें त्यांना ओरडून खरडून सांगतात की 'चल त्या तुझ्या शांत स्वर्गांत.'

भोवतालच्या भयानक दृश्यांचीं हीं कठोर भुतें मनाचा उत्साह मारून तें उदास भकास करून टाकतात. मध्येंच पूर्वजांच्या पराक्रमाची आठवण दरवळते. इंदोर रियासतींत सुभेदारी गाजवणारे आणि १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरांत परदेशी सत्तेशीं लढा देऊन पारोळे येथील किल्ल्यांत फाशी जाणारे पूर्वज बालकवींच्या डोळ्यांपुढे येतात. त्यांना धीर येतो. पूर्वजांच्या शौर्याची जाणीव होऊन स्वतःची मांडी कापून दाखवणारे वडील आठवतात, आणि वीरश्रीचें तेज नसानसांतून सळसळतें. पण स्वतःची परवशता त्यांना काचूं लागते. ते जळफळतात, तडफडतात. त्यांच्या हृदयाचें भूत थयथयतें.

थोडीशी विश्रांति मिळाली, किंवा क्षणभर एकांत सापडला की डोक्यांत काहूर माजतें. संसार आणि गणगोत यांच्या प्रेमाची ज्योत विझून जाते. त्यांचे पाश मनांतल्या मनांत तुटून जातात. परिस्थितीचा विचार करतां करतां, स्वातंत्र्यासाठी पेटणारें हृदय, पराधीन वृत्तीचे असंख्य वणवे पेटवून, आंतल्या आंत धुमसत राहतें.

अंतरांतील ही आग विझवण्यासाठी पुस्तक वाचायला घेतों. कधीकधी काव्य-गायनांत मन रमविण्याचा प्रयत्न करतो, तर कधी सृष्टीचें सौंदर्य बघण्यांत जीवन ओततो. परिस्थितीचा विसर पडावा म्हणून मी जों जों धडपडतो तों तों हृदयाचा भडका अधिकाधिक धगधगतो. मन विषण्ण होतें.

एखादे वेळीं असेंहि वाटतें की मी वेडा झालों तर काय बहार होईल? पण दैवांत काय लिहून ठेवलें आहे कोण जाणे! हें काळें तोंड कुठे लपवावें? कुठे जावें? कांहीच कळेनासें झालें आहे! हे विक्राळ यमाचे दूत, सत्ताधुंदीने दीनदुबळ्यांना गांजणारे अधिकारी—मात्र मला असें सारखें कां बरें छळतात!

हे जगदीश्वरा दयाळा, धाव! धाव!! या दीनावर दया कर! तुझ्यावाचून आता तरणोपाय नाही! आता तुझीच आशा! तूंच आधार! आई शिवाभवानी, ये! लौकर धावून ये! आणि या 'यमदूतां' पासून सोडव.

सामान्यतः काव्यनिष्ठेचीं माणसें प्रेमळ, आनंदी आणि खेळकर असतात. परंतु त्यांच्या त्या निष्ठेवर कोठे आघात घडला आणि मनावर उदासीनतेची सावट दाटून येऊं लागली तरी त्याच काव्यनिष्ठेंतून तीं बळ घेतात. आणि स्वतःच्या पडत्या हृदयाचा तोल सावरतात. 'यमाचे दूत' या कवितेचा वर दिलेला सारांश नुसता वाचला तरी बालकवि निसर्गाशीं प्रामाणिक राहून आत्मभाव प्रगट करतांना

दिसतात, तितकेच आपल्या ध्येयधोरणासून विचलित न होतां त्यांतून धीर घेण्याची प्रवृत्ति व्यक्त करतात. त्यामुळेच या कवितेच्या आशयांत कृत्रिमतेचा वासवारा कोठेही येत नाही. सर्व कांही स्वभावसहज वाटतें. म्हणूनच माडखोलकर म्हणतात त्याप्रमाणे या कवितेंत कवीच्या मनःस्थितीचें व जीवनाचें गूढ स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झालेलें दिसतें.

अगदी मोजक्या कविता, पण ज्यांची चर्चा अधिक, अशांपैकी बालकवींच्या सामाजिक कवितांचा भाग आहे. त्यांपैकी 'संतांचा अनुवाद' या कवितेविषयी पूर्वी लिहिलेंच आहे. दुसरी कविता 'धर्मवीर'. ही टीकाकारांच्या लेखणीचें कुरुक्षेत्र झाली आहे. उलटसुलट वाग्युद्ध खेळणारे वीर तुल्यबल आहेत. प्रतिस्पर्धी योद्ध्यांत बाळकृष्ण अनंत भिडे, प्रा. माटे, प्रा. जोग असे रथीमहारथी आहेत, तर कवींची कड घेऊन भांडणारांमध्ये ग. त्र्यं. माडखोलकर, प्रा. बेहेरे यांच्यासारखे अतिरथी आहेत. प्रतिकूल टीकेची झोड प्रथम बा. अ. भिडे यांनी उठवली व तिचाच अनुवाद पुढे इतरांनी केला. गोविंदाग्रज मंडळाने 'कवनगुच्छ' या नांवाखाली एक प्रातिनिधिक कवितासंग्रह प्रकाशिला आहे. त्या पुस्तकाच्या परीक्षणाच्या निमित्ताने 'महाराष्ट्र साहित्य' : पुस्तक तिसरें, अंक ५/६ मध्ये भिडे लिहितात : "कवनांना भ्रंतावस्थेंतील 'रडगाणी' ठरवणाऱ्या ('कविबाळें' कवितेचा रोख) व चित्तचांचल्याने सर्व सुखास पारखें झाल्याची व बुद्धिदौर्बल्याची अव्याज कबुली ('प्रीति आणि कर्तव्य'मध्ये) देणाऱ्या कवींनीच स्वतःला धर्मवीर, समाजवीर, राष्ट्रवीर म्हणवून घेऊन आणि पूर्वागत परंपरेबद्दल आदराच्या वढाया मारून, समाजांत दृढमूल झालेले आचार व संस्था यांबद्दल सर्व बाजूंनी इष्टानिष्ट परिणाम ध्यानीं आणून मननपूर्वक विचार न करतां, आपल्या तेजस्वी, प्रतिभासंपन्न काव्यवाणीने चौफेर कठोर प्रहार करीत सुटावें, ही बेतालपणाची कमालच म्हटली पाहिजे." या आक्षेपाचाच प्रा. माटे यांनी आपल्या भडक शैलींत अनुवाद केला आहे. त्याचीच री पुढे जोग आणि वाळिवे यांनी ओढलेली आहे. तेव्हा फांद्यांकडे लक्ष न देतां मुळाकडेच देऊन भागेल.

'धर्मवीर' ही कविता १९१४ च्या मार्च महिन्यांत 'मनोरंजन'मधून पुढे आली. अर्थात् ती त्यापूर्वी चारसहा महिने अगोदर लिहिली असेल. या सुमारास बालकवि विन्स्लॉना गीताभाष्य समजावून सांगत होते. तेव्हा या कवितेंतील आदिऋषींचा उल्लेख सहज आहे. त्याची कवीला चांगली तोंडओळख आहे. 'धर्मवीर' कवितेच्या अप्रकाशित भागामध्ये पुढील ओळी आहेत.

“ आद्यऋषींनी जी स्तविली	वेदऋषींनी अनुभविली
आदिगति विश्वाची ही	दिव्य उषा स्फुरली पाही
हृदयें, वाणी, नेत्र, मनें	आकर्षोनी दीक्षीने
तेजाचे स्फुरले मंत्र	आद्यऋषींच्या हृदयांत.”

बालकवींच्या चरित्राचें वरवर अवलोकन केलें तरी त्यांनी लहानपणीं वाचलेली निबंधमाला, जाणतेपणीं अभ्यासलेला दासबोध, राष्ट्रकाजासाठी केलेली मदत, भूमिगतांना दिलेला आश्रय आणि त्यांच्यामागे असलेला राजकीय गुप्तचरांचा ससेमिरा, साक्षरतेच्या प्रसारासाठी राष्ट्रीय शाळेंत केलेली सेवा, जातिभेदातीत वर्तन या गोष्टी ध्यानीं घेतल्या आणि 'रा. ठोमरे यांचा समाजशास्त्राचा अभ्यास वराच मोठा होता, असें आम्हांस स्वानुभवावरून ठाऊक आहे' हें वा. दा. पंडित या स्नेह्यांचें म्हणणें खरें धरलें, तर बालकवि यांनी प्रेषितपणाचें अवसान आणून न पचलेले विचार मांडले, ही प्राध्यापकांचीच बरळ वाटते. यांतील विचार 'तेजस्वी, प्रतिभासंपन्न काव्यवाणीने चौफेर कठोर प्रहार' करणारे आहेत अशी कबुली भिडेच आपल्या आक्षेपांत देतात.

“कोणत्याहि काळांतील कवींच्या प्रासंगिक व भावनाप्रधान स्फुट कृतींत... एखाद्या विशिष्ट प्रसंगीं जे विचार अगर विकार कवींच्या अंतःकरणांत उसळी घेऊन खळबळ उत्पन्न करतात, त्यांचीच शब्दप्रतिमा प्रतिभावळाने या गीतांत वढलेली असते; म्हणजे अशा काव्यांतील तत्त्वविचार विषयाचें पोक्त मनन करून व साधकबाधक गोष्टी हिशेवांत घेऊन बनविलेले असतात, असें मानणें युक्त होणारें नाही.” हें मिड्यांचेंच स्पष्ट प्रतिपादन आणि “अशा स्फुट गीतांतील मोहकतेची सर्व मदार विकारांना व भावनांना हृदयंगम शब्दस्वरूप देण्यावरच आहे. कवनाचें काव्यतेज त्यांतील विचारसरणींच्या तात्त्विक निर्दोषपणांत नसून रसाविर्भावांत आहे.” हा त्यांचा दंडक विचारांत घेऊन, त्यांनीच 'धर्मवीर' गीतावर जो वर दिल्याप्रमाणे आक्षेप घेतला आहे, त्याच्या निरसनार्थ 'तवैव वाहास्तव नृत्यगीते' असें म्हणून तें प्रतिपादन व दंडक दोन्ही त्यांनाच साभार परत करीत आहे.

'धर्मवीर' व त्यांतील विचार या टीकाकारांना वाटतात तितके हास्यास्पद खास नाहीत. आता त्यांत द्विरुक्ति आहे असा एक सामान्य आक्षेप आहे. त्या वावतींत असें सागतां येईल की, बालकवींच्या काव्यांत शब्दांची, ओळींची, कल्पनांची आणि वर्णनाची द्विरुक्ति आढळते त्यांतलाच हाहि एक प्रकार आहे. कांही विचारच असे असतात की ते काळ, वेळ व प्रसंग पाहून द्विरुक्तीनेच सांगावे लागतात. तरच ते त्रिवतात. चिंतामणराव कोल्हटकर यांनी आपल्या 'बहुरूपी' या सुंदर ग्रंथामध्ये नागपुरच्या रसिकांनी संपूर्ण नाट्यप्रवेश पुन्हा करून दाखवण्यासाठी टाळी दिल्याचा उल्लेख केला आहे, त्याच धर्तीवर हा काव्य-पुनरुक्तीचा प्रयोग बालकवींनी करून पाहिलेला दिसतो. नाही तर, कवितेंत पुनरुक्ति घडत आहे, हें न समजण्या-इतकी अप्रबुद्ध रसिकता बालकवींची नाही. ती पुनरुक्ति सहेतुकच असावी असें वाटतें. त्यालाच अनुसरून त्या अप्रकाशित 'धर्मवीरा'चा कांही भाग येथे देऊन हें प्रकरण पुरें करतो.

“ धर्मवीर निजला होता तोच पुनः उठला आता
 आदि अंत लागत नाही या ब्रह्मांडाचा कांही.
 देवाचा न दिसे थांग मायेचा न दिसे रंग
 गूढ गूढ तत्त्वज्ञान बावरले आमुचे प्राण
 सर्वदूर घोटाला तो वरखाली भरला दिसतो
 राज्ये हीं उलथून दिलीं ओढुनिया पायाखाली
 देशदेश झाले चूर काळ खरा जगतीं थोर
 खिळखिळुनी सारीं अंगें कापाया सृष्टी लागे.
 वृद्ध बने झिजुनी झिजुनी धाय धाय रडते अवनी
 उदंड वारा संडल हें अवशपणे फिरतें आहे
 फिकट पडे. तरिही नाही विश्रांती क्षणभर कांही ”

ही अवशता घालवण्याचा प्रयत्न अविश्रांत करणें, व आपले आदरणीय कवि केशवसुत यांच्या तुतारीला साथ देणें हेंच धर्मवीराचें कार्य आहे, व तें त्याने अत्यंत चोखपणे बजावले आहे यांत दुमत होण्याचें कारण नाही.

बालकवि आणखी जगते तर त्यांची कविता कोणत्या प्रकारची झाली असती याचा विचार व्यर्थ आहे. एका रसिकाने बालकवि जगते तर त्यांनी मानवता गाडली असती असें 'संतांच्या अनुवादा'च्या आधारेणें म्हटलें आहे. हा त्यांचा दृष्टिकोण नाकारावयाचा नाही. पण त्यांनी जें लिहिलें आहे त्यापेक्षा अधिक सुंदर, अधिक गानमधुर किंवा अधिक भव्यदिव्य त्यांच्या हातून कांही लिहून झालें असतें असें वाटत नाही. जें आहे तें सर्व शांत आणि मधुमंगल आहे. उदास असलें तरी मनोहर आहे. प्रेमार्द्र आणि निसर्गरमणीय आहे. तेवढें आणि तसें त्यानंतर कोणीं लिहिलेलें नाही, तरी त्या योग्यतेचे लिहिणारे कवि मराठीला लाभत अशी इच्छा करून हा भाग हातावेगळा करित आहे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत.

अनुक्रम वि:

आंक नोंद दि:

बालकवि

गेले ! बालकवी !

क्षीण हसतमुख ती मूर्ति

स्फुरेल ती दिव्य स्फूर्ति

कोणाची उज्ज्वल कीर्ति

हा सृष्टीचा शाहीर

रसगंगा तरुच्या सुमनीं

पंचत्वा मिळुनी गेले !

आता नच दिसणें पुढती

कोणाच्या आता चित्तीं ?

यांच्यासम राहिल जगतीं ?

हा कविरत्नांतिल हीर.

रसगंगा याच्या कवनीं.

कवि माधव : ('खेळगडी' १९१८)

परिशिष्ट पहिले

बालकवींचीं पत्रें

सुंदर छत्तीस पत्रांत अवधीं दोन पत्रें बाहेरचीं आहेत. एक रे० ना. वा. टिळकांनी बालकवींना लिहिलेल्या पत्रांतील उतारा असून दुसरें वेळगावचे वकील केशवराव मुदलीयार यांचें आहे. बाकी सर्व पत्रें त्र्यं. वा. ठोमरे यांनी के. मा. सोनाळकर, दत्तोपंत टिळक वगैरे मित्रमंडळींना लिहिलेलीं आहेत. माझ्या समजुतीने बालकवींनी आणखीहि पत्रें लिहिलेलीं असावीत; पण आपला जुना पत्रसंग्रह चाळून शोधून काढण्यास त्या त्या सद्गृहस्थांना सबड होत नसावी किंवा त्या पत्रांचें महत्त्व त्यांना कळत नसावें, असें म्हणणें धाष्ट्यांचें असलें तरी तीं पत्रें अद्याप उजेडांत आलेलीं नाहीत एवढें खरें.

सोनाळकर व गडकरी यांचीं पत्रें (मूळचीं हस्तलिखितें) मला पाहतां आलीं, पण इतर पत्रें निरनिराळ्या ठिकाणाहून मिळालेल्या नकला आहेत. स्वतः कविबंधूंच्या संग्रहांत आणि वा. दा. पंडित यांचेकडील कागदांत पेन्सिलीनें लिहिलेल्या कांही पत्रांच्या नकला आढळल्या. रे० टिळकांच्या पत्रांतील उतारा व भास्करराव उजगरे यांची पत्रेंसुद्धा उजगरे यांच्या कागदांत वाचायला मिळालीं. शिवाय अनेकांनी आपल्याजवळ असलेलें एखाददुसरें पत्र अगर कविता दे. ना. टिळकांनी नेल्याचें सांगितलें; पण त्या कविता अगर पत्रें कवीच्या काव्यसंग्रहांतून प्रसिद्ध होण्याचा योग अजून आलेला नाही.

“मी पत्र लिहिण्यांत आळशी आहे.” (पत्र १२) असें स्वतः ठोमरे सोनाळकरांना लिहितात. त्यांतच भर टाकतात, “मीं आपणांस किती पत्रें लिहिलीं तें सांगण्यापेक्षा सोबत पाठविलीं आहेत तींच वाचा म्हणजे झालें. तीं पोष्टांत माझ्या हलगर्जीपणामुळे व कित्येक दुसऱ्या कारणामुळे टाकलीं गेलीं नाहीत.” (पत्र ९) या स्वभावधर्मांमुळे त्यांच्याकडून जशा अनेक कविता वाऱ्यावर गेल्या, किंवा त्यांनी जाळून टाकल्या तसाच प्रकार त्यांच्या पत्रांच्या बाबतींतहि झाला असण्याचा संभव आहे. दत्तोपंत टिळकांना लिहिलेल्या एका पत्रांतहि (पत्र २९) “तीन पत्रें लिहून ठेवलीं आहेत, चवथें पाठवण्याचा योग येत आहे....व परमेश्वरी सूत्र असल्यास हें पत्र

पूर्ण होऊन आपणास मिळेल.” असाच सूर आहे. अशा प्रकारें एकाच वेळीं अनेक पत्रें लिहायचीं, कांही स्मरणपत्रेंहि तयार करायचीं, आणि हीं सर्व पत्रें पूर्ण होऊन टपालपेटींत न पडतां केराच्या टोपलींत पडायचीं, याबद्दलची गमतीदार आठवण उजगरे यांनी दिलेली आहे. बालकवींच्या स्वभावाचा आणखी एक विशेष असा की, ते एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं गेले की तेथील नवीन मित्रपरिवारांत ते रमून जात आणि पहिल्या ठिकाणच्या मित्रांना विसरत, त्यामुळे त्यांचा पत्रव्यवहारहि फारसा होत नसे. शिवाय एकाच ठिकाणीं ते वर्ष दोन वर्षांपेक्षा अधिक काळ राहिले नसल्यामुळे त्यांचे जिह्वाळ्याचे असे संबंध फारच थोड्या जणांशीं जडत आणि घरची परिस्थितीहि त्यांना असे स्नेह जोडण्यास उपकारक नव्हती. अशा अनेक कारणांनी त्यांचा पत्रव्यवहारहि फारसा नसे. तथापि त्यांची आता संकलित होणाऱ्या पत्रांपेक्षाहि आणखी कांही पत्रें असलीं पाहिजेत, असें वाटल्यावांचून राहात नाही.

ठोमऱ्यांनी लिहिलेलीं हीं पत्रें १९१० ते १९१८ पर्यंतच्या काळांतील आहेत. त्यांची पत्र लिहिण्याची वार्षिक सरासरी चार पत्रांची पडते. त्यावरूनहि कवीचा स्वभाव, परिस्थिति आणि मित्रपरिवार याविषयीं कल्पना येते. ही पत्रें वाचल्यावर बालकवि हे प्रथम बाल आणि नंतर कवि आहेत, अशा प्रकारें केलेल्या अधिक्षेपात्मक टीकेला फारसा वाव राहत नाही. सोनाळकरांना लिहिलेलीं पत्रें, तें अनामक अपूर्ण पत्र किंवा ‘गति’, ‘अनंत’ या सारख्या गुजगोष्ठीवजा टिपणी वाचल्यावर तर ठोमऱ्यांना ‘बाल’ म्हणतांना जीभ अडखळल्यावाचून राहणार नाही. या पत्रांत दिसणारें मार्मिक ज्ञान, बारीक निरीक्षण, रेखीव वर्णन करण्याची हातोटी, वाचन, मनन, सर्व कांही सकस व जाणकाराला शोभण्यासारखीं आहेत. किंबहुना सामान्यांना चार युक्तीच्या गोष्ठी सांगण्याइतकी धमक त्यांच्या अंगीं आहे याचा प्रत्यय येतो.

दत्तोपंत टिळक आणि ताराबाई टिळक यांना अगदी लहान समजूनच ठोमरे यांनी त्यांच्या थड्याविनोद करीत पत्रें भरून काढलीं आहेत. दत्तोपंतांना बरोबरीचे समजून पत्र लिहिलेंच नाही असें नाही. तशीं एकदोन पत्रें आहेतहि; पण सोनाळकरांना लिहिलेल्या पत्रांशीं या पत्रांची तुलना केली तर हा फरक लगेच जाणवतो. सोनाळकर ठोमऱ्यांना ‘गुरुस्थानीं’ समजून प्रथम पत्र लिहित असले तरी ठोमरे त्यांना बरोबरीचेच मानतात व त्यांना मोकळेपणाने पत्र लिहितात. “जगांत माझीं हृदयें उकलावयाचीं फारच थोडीं ठिकाणें आहेत, त्यांत मी प्रमुखत्वाने आपली गणना करतो.” (पत्र ९). दुसऱ्याहि एका पत्रांत ‘माझी निवाऱ्याची गुहा’ असें त्यांचें वर्णन आहे. सोनाळकरांप्रमाणेच दत्तोपंतांना ठोमऱ्यांनी ‘बंधु’ म्हटलें असलें तरी हा भाव त्या पत्रांत नाही. स्वतःच्या कवितेविषयी किंवा मित्राच्या काव्याविषयीची देवाणघेवाण किंवा मतप्रदर्शन जसें सोनाळकरांच्या पत्रांत दिसून येतें तसें टिळकांच्या पत्रांत दिसत नाही. बालकवि स्वतःसंबंधीचे, आत्मविषयीचे किंवा परिस्थितीचे उल्लेख जसे सोनाळकरांना लिहिलेल्या

पत्रांत करतात त्याचा फारच थोडा अंश टिळकांच्या पत्रांत डोकावतो. टिळकांच्या पत्रांशेजारीं राहिल किंवा जवळपास येईल असें एकहि पत्र त्यांनी सोनाळकरांना लिहिलेलें नाही, हेंहि ध्यानांत घेण्यासारखें आहे.

इसवी सन १९१४-१८ या काळांत टोमन्यांच्या हातून विशेषसें काव्य निपजलें नाही, याचें कारण त्यांची प्रतिभा ओसरली किंवा क्षीण झाली असा कांही टीकाकारांनी तर्क बांधला; पण 'पोटाचें काम करीत असतां ओठ अजिबात बंद ठेवावयाचे' असा त्यांनी केलेला निश्चय पत्र १५ मध्ये त्यांनी सांगितला आहे तो आणि "कवितेला खाकोटीशीं घेऊन पुनः व्यवहाराशीं झगडत बसणें म्हणजे दोघांचेहि हाल!" (पत्र ११) हा त्यांचा अनुभव यांची सांगड घातली की, टीकाकारांच्या आक्षेपाला बूड राहत नाही. त्यांच्या तात्त्विक विचारांकडे पाहिलें तर 'उदासीनपणामध्ये माझे गाणें थांबतें' (पत्र ३), नैराश्याने लेखणी गळून पडते (पत्र १२), असें ते सांगतात. कवितेंतहि 'निष्प्रेमाचें गाणें केविलवाणें' त्यांनी नमूद केलें आहे. 'नैराश्यांतहि मोठें सुख आहे' असें ते पत्रांतून लिहितात तर 'प्रतिदुःखामधि सौख्य साठलें जें अद्भुत कांही' असें कवितेंतून वर्णन करतात. देवाविषयीचा आस्तिकवाद किंवा नास्तिकवाद हे दोन्ही पत्रें आणि कविता यांमधून सारखेच दिसतात. तथापि पुनर्जन्म, कर्माचें फळ आणि पूर्वसंचित याविषयीचे त्यांचे विचार शांकरमताशीं जुळणारे आहेत. काव्यांत आढळणारी स्वर्भूसंगमता पत्रांत फारशी नाही. काव्य आणि पत्रें यांमध्ये विचारसूत्र असून तें एकमेकांला पूरक होण्यासारखें आहे.

पत्रांच्या वरवर वाचनांतहि एक गोष्ट लक्षांत येते की, पत्राची सुरुवात ठराविक पद्धतीने 'पत्र लिहिण्यास कारण की' अशी न करतां, तो साचा खोलून खुलवून लिहिला आहे. कांही वेळेला तर ही खुलावट इतकी अतिरिक्त झालेली आहे की, त्यांतच त्या पत्राचा शेवट झालेला आहे. अशा कांही वेळीं ही सुरुवात लघुनिबंधांतील गुजगोष्टीसारखी वाटते. पत्राची लेखनशैली सामान्यतः हृद्यच आहे. पण कांही गोष्टी खटकल्याशिवाय राहात नाही. 'प्रे० पू० सा० न० वि०' हे या पत्रांतून जितक्या वेळा आवश्यक म्हणून लिहिलें आहे त्यापेक्षा अधिक वेळा 'असो' चा निरर्थक उपयोग यांत आहे. चिं. वि. वैद्य आपल्या बोलण्यांत एकदोन वाक्यांगणिक 'अतिशय' या शब्दाचा उपयोग करीत तसाच कांहीसा प्रकार 'पण' या पुणेरी शब्दाचा बालकवि करतांना दिसतात. त्याचप्रमाणे 'म्हणजे'च्या अनुरोधाने होणारी वाक्यरचना अनेकदा झालेली आढळेल. या दृष्टीने तें 'अपूर्ण' पत्र पाहण्यासारखें आहे. त्यांच्या पत्रलेखनाचें बाह्य स्वरूप रेखीव आणि मोहक नाही. कधी 'श्री' आहे तर कधी नाही. कधी तारीख व स्थळ आहे तर कधी नाही. केव्हा केव्हा तर यांपैकी कांहीच नसतें. असें असलें तरी मायन्याचा व पत्रलेखनपद्धतीचा अभिमान दांडगा. तेवढ्यासाठी एक छोटें प्रवचन त्यांनी दत्तोपंतांना दिलेलें आहे. (पत्र २३). मात्र 'जुनें ठेवण्यांतील

मीपणा' त्यांनी फारसा सांभाळलेला नाही हा भाग वेगळा. पत्रांत लहान छेदक असावेत, विरामचिन्हें व्यवस्थित मांडावीत, हा शिरस्ता त्यांच्या ध्यानींमनींही नसावा असें त्यांच्या पत्रांचीं हस्तलिखितें पाहून वाटतें. 'पडप' यासारखा ज्ञानेश्वरकालीन दुर्वोध शब्दहि ते या पत्रांतून सहज लिहून जातात. त्या वेळीं पडप म्हणजे कौतुक हा अर्थ वाचकाला कळेल की नाही याचा ते फारसा विचार करीत नाहीत. तथापि सामान्यतः त्यांच्या लेखनाची शैली विषयानुरूप असते. ते रंगांत आले की त्यांचीं वाक्यें लहानलहान होतात. प्रसंगीं एकेक दोनदोन शब्दांनी काम भागवतात. पण तेंच ज्या वेळीं ते विचारांची कास धरून पत्रलेखन करीत असतात त्या वेळीं त्यांची वाक्यरचना पळेदार व विचाराचे छेदक मोठमोठे होतात. क्वचित् काव्याप्रमाणे गद्यांतहि ते शब्दाची पुररुक्ति करतात. त्यांची कविता जशी १६ मात्रांच्या चरणाची विशेष आहे त्याप्रमाणे त्यांच्या पत्रलेखनालासुद्धा कहाणीचा घाट विशेष आवडीचा दिसतो. कांहीं ठिकाणीं तर त्यांनी कहाणीच उतरली आहे की काय असा भास होतो.

पत्रांच्या विषयांकडे पाहिलें तर सृष्टीचें वर्णन, प्राण्यांचें वर्णन, व्यक्तीचें वर्णन आणि मानसविश्लेषण इतकें बारकाईने येतें की लेखकाने हा अभ्यास कसा व कुठे केला असेल असा प्रश्न सामान्य वाचकाला आल्याशिवाय राहणार नाही. त्यांची तीव्र बुद्धि आणि तरल भावना यांचा प्रत्यय हीं पत्रें वाचतां वाचतां येतो.

या पत्रांतील स्वाक्षरीकडे लक्ष गेलें तर एक गोष्ट उघड दिसते की व्यंबक बापूजी आपलें आडनांव लिहितांना 'ठोंबरे' आणि 'ठोमरे' असें दोन्ही तऱ्हांनीं लिहितात. याविषयीं त्यांच्या आत्ताकडे चौकशी करतां तेहि आपलें आडनांव असेंच दोन्ही प्रकारें वापरतात असें कळतें. एकाच व्यक्तीचीं अशीं दोन आडनांवां रूढ व लिखित असल्याचें हेंच एक उदाहरण असावें. इतिहासज्ञांनी याची दखल घेतली तर भावी काळांत एकाचे दोन बालकवि होणार नाहीत आणि साहित्यिक घोटाळा माजणार नाही.

या सर्व पत्रलेखनांत ठोमऱ्यांची काव्यात्म दृष्टि दिसून येते. खेळकरपणाने ते कुत्र्यामांजरांचें विनोदी वर्णन करतील तर कधी गमतीने 'अलिकुलवहनाच्या जीवना नेत होतें' या आडवळणी कवितेप्रमाणे आपल्या मित्राचें व आपलें वर्णन 'प्रियसूर्या अर्जुनाच्या शंखोबा' आणि 'तीन डोळ्यांचा नारळ' असा करतील. कधी वेदांत्याप्रमाणे 'आत्मा, ईश्वर, ब्रह्ममाया, पूर्वजन्म सगळीं स्वप्न आहेत' असें सांगतील तर कधी 'विश्वजननीचें मी मूल आहे' असें अगदी भावपूर्णतेने प्रतिपादन करतील. कधी उद्विग्नतेने कृतिशून्य होत चालल्याची तक्रार करतील, तर कधी उत्साहातिरेक होऊन 'या जगांत मला अडवील असें कांहीच नाही' असा खणखणीत घोष करतील. सारांश, ठोमरे यांच्या वृत्तींतील चढउतार, आत्मनिरीक्षणाचे गुणदुर्गुणात्मक क्षण, स्वतःची हलाखीची स्थिति, आकांक्षा आणि मित्रांचें साह्य वगैरे अनेक

चित्रकण रसिक वाचकाच्या हातीं येतील. तेवढे घेतले तरी ते पाहून आणि वाचून मनाचें समाधान झाल्याशिवाय राहणार नाही, तसें करुण प्रसंगी हृदय हेलावल्या-शिवाय राहणार नाही.

पत्रांखेरीज बालकवींचें गद्यलेखन फारसें झालेलें नाही. 'केसरीं'तील नवकवितेची तरफदारी करणारा 'अर्वाचीन कविता' हा लेख त्यांनी लिहिला तेवढाच. त्याशिवाय प. वा. डब्ल्यू. एम्. हेन यांनी संग्रहित केलेल्या सोळा गोष्टींचीं भाषांतरे 'सृष्ट चमत्कार' या शीर्षकाखाली 'बालबोध मेवा' मासिकांतून संपादलीं आहेत. तीं लहान मुलांच्या मनोरचनेला जुळणारीं व अगदी सोप्या भाषेंतच केलेलीं आहेत. त्यांतील कांही क्रमिक पुस्तकांतहि अवतरलीं आहेत. लहान मुलांच्या बालसाहित्याचें तें एक लेणें आहे असें म्हणतां येईल. परंतु त्यांचा संग्रह आज दुर्मिळ झालेला आहे.

: १ :

[बालकवि ठोमरे यांनी न. चिं. केळकरांना लिहिलेल्या पत्रांतील हा उतारा
'गतगोष्टी'मध्ये आहे.]

अहमदनगर

२० मे १९१०

परिचय नसतां पत्र लिहितों याबद्दल क्षमा करा. तीनचार महिने झाले. मी गजानन गणेश पेंडसे यांच्याकडून अहमदनगर येथे रे० टिळक यांजकडे आलों आहे. परंतु येथे राहणें मला बरोबर वाटत नाही. येथे मी एका वार्डट परिस्थितींत सापडलों आहे; म्हणून आपणास लिहिण्याचें धाडस करीत आहे. करुणा येईल तर पाहावें, म्हणून हें करीत आहे.

ज्यं. बा. ठोमरे

: २ :

[रे० टिळकांनीं ठोमऱ्यांना लिहिलेल्या पत्रांतील हा उतारा भास्करराव उजगरे यांनी लिहिलेल्या 'ठोमऱ्यांच्या आठवणी'वरून घेतलेला आहे.]

अहमदनगर

२१-२२-१९११

“काळ, दैव, आपली सारी परिस्थिति आपणास आपले पायाखालीं दडपतां येते. हा आपला म्हणजे मनुष्याचा अधिकार आहे. नाताळ म्हणून आमचा जो सण आहे, त्याचें सर्व स्वरूप “गौरव, अनुग्रह, शांति” या तीन शब्दांनी व्यक्त होतें.

माझा हेतु असा आहे की, आमच्या घरचा यंदाचा नाताळ याच अर्थाने साजरा व्हावा. यंदा आपल्या बागांत फारशीं फुलें नाहीत; नसोत. आपल्या बागांजवळच बसणारे उठणारे गृहस्थ मुख्यतः आपणच आपल्या प्रसन्न वृत्तीने फुलांचें कार्य करा, म्हणजे झालें. आम्ही एकदोन दिवसांत तिकडे येऊं.”

ना. वा. टिळक

: ३ :

[पुढील १५ पत्रें (क्रमांक ३-१७) बालकवीचे बंधुतुल्य स्नेही के. मा. सोनाळकर यांना लिहिलेलीं आहेत.]

क्षेम.

श्री

अहमदनगर

१४-११-१९१०

प्रिय बंधु, मला खात्रीने वाटतें, तुम्हांला माझें पत्र आलें नाही म्हणून अत्यंत वाईट वाटलें असेल; पण काय करूं? एरंडोलहून तुमचीं पत्रें इकडे आजच आलीं. येतांबरोबर उत्तर लिहावयास बसलों. काय असेल तें असो. अंतःकरणांत जें कांही होतें आहे, त्याचें वर्णन करतां येत नाही. इथे अगदी करमत नव्हतें व अलीकडे प्रकृतीहि चांगली नाही, त्यामुळे मी उदास असें. पण आता तुमचीं दोन्ही पत्रें आलीं. नव्हे, माझा आनंद परत आला. इतके दिवस निराशेच्या काळ्याकुट्ट काळोखानंतर इतका गोड अरुणोदय—काव्यमय अरुणोदय—झाला आहे. आता मीहि गाईन. उदासीनपणामध्ये माझें गाणें थांबतें. त्याप्रमाणे तें या दोन महिन्यांत सर्वस्वी बंदच झालें आहे. पण आता सुरू होणार. पुढच्या पत्रीं तुमच्याकडे एक कविता पाठवीन. तुम्हांला फार वाईट वाटलें असेल नाही पत्र फार उशीरा आलें म्हणून? पण माझा काय इलाज? आता इकडे पत्र पाठवीत जा, म्हणजे मी ताबडतोब उत्तर लिहित जाईन. मला ‘गुरुस्थानीं’ हा शब्द कसासाच वाटतो. अभिन्न होणें हेंच प्रेम-सर्वस्व आहे. ते उच्चनीचभाव फार घातक आहेत, आमचीं मनं अभिन्न असूं द्या. कुजक्या उच्चनीच भावाला पार झुगारून द्या. मग आपण जगाच्या अंतापर्यंत अभिन्नपणाने असेच नाचत राहूं.

‘अश्रुमाला’ व ‘शांति’ दोन्हीहि कविता पोचल्या. ‘प्रेमगीत’ मनोरंजनाकडे पाठविलें आहे. सध्या श्री. मित्र आजारी आहेत. एक महिन्यांत त्यांचें मला पत्र नाही. ‘शांति’ आणि ‘अश्रुमाला’ दोन्ही कविता त्यांचेकडेच पाठवितों. अभिनव काव्यमालेसाठी कांही कविता पाठवा. आता आपल्या नितांतसुंदर कृतीची स्तुति मी

बालकवींचीं पत्रें

करीत नाही. जगालाच ती करूं द्या! खूप पत्र लिहीन असें वाटत होतें पण आता कांही आठवत नाही. पुन्हा पत्र पाठवावें.

आपला आज्ञाधारक
त्र्यंबक

माझा पत्ता :

त्र्यं. बा. ठोंबरे
फर्ग्यूसनगेट, अहमदनगर

मीं प्लेग टोचून घेतला आहे व येथील प्लेगहि संपत आला आहे. काळजी नसावी. माझी प्रकृति अत्यंत क्षीण झाली आहे. औषध घेतों आहे.

आपला
त्र्यंबक

: ४ :

क्षेम.

श्री

अहमदनगर

ता. २९ (११-११)

प्रिय मित्राचे सेवेसी. प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—मी सध्या मिशन स्कूलमध्ये ४ तास शिकवावयाचें एक काम पत्करलें आहे, आणि एक तास मला दुसरी एक शिकवणी मिळून महिन्याचे २५ रु. मिळणार. आता थोड्याच दिवसांनी आईला येथे आणणार आहे. माझ्या प्रकृतीसंबंधी मी फारशी काळजीच करीत नाही. मधूनमधून कांही चमत्कारिक तन्हा होते; पण त्याला माझा उपाय नाही. आता तुमच्याकडे हीं कामें सोडून येणें कसें शक्य आहे? रे० टिळक हे नागपुराहून केव्हा येतील हें निश्चित नाही. तथापि ते तुम्हांस भेटतील. मी साधल्यास दरबारच्या सुटींत मिरजेला जाऊन डॉक्टराला प्रकृति दाखवून येईन.

नुकतीच आलेली 'प्रेमरहस्य' ही कविता नितांतसुंदर आहे. मला फारच फार आवडली. तुम्ही महाराष्ट्रवाङ्मयांत आपलें नांव कायमचें करून ठेवणार यांत शंका नाही. 'अ० काव्य मालेंत' तुमच्या कविता घालावयाच्या आहेत. त्यांची निवड मी सदरप्रमाणे केली आहे. १ कवीचा हट्ट. २ शांति. ३ प्रेमगीत. ४ प्रेमसंशोधन. ५ बालविधवेस...इत्यादि.

मनोरंजनांत 'अश्रुमाला', 'नौका', 'प्रेमरहस्य', 'प्रेमकळी' या प्रसिद्ध करावयाच्या. मनोरंजन तुमची कविता आनंदाने प्रसिद्ध करील. पण कोणत्याहि मासिक पुस्तकांत प्रसिद्धी एकदोन महिने मागेपुढे होत असते.

बालकवि

माझ्या कविता जेवढ्या प्रसिद्ध आहेत त्याशिवाय मज्जवळ राहिल्या नाहीत. कांही पुण्यास हरवल्या व कांही वेडेपणाने मी जाळून टाकल्या. फार वाईट वाटते. पण त्या वेळेस मला असें कांही सुचत नाही; असो.

कविता पुष्कळ होऊं द्या ! पुस्तक वगैरे पुढे छापवूं. 'अश्रुमाला' व 'प्रेमगीत' यावर तुमचीच सही आहे. यापुढे 'मधुकर' ही लिहीन. मी माझ्या प्रत्येक कवितेवर पाठवावयाचे वेळीं 'तुतारी मंडळ' असें लिहितों, पण मित्र प्रसिद्ध करित नाहीत. त्यांना कारण विचारलें, तरी उत्तर नाही. असो.

आपला आज्ञाधारक
त्र्यंबक

कविता पाठवा !

माझी एकहि कविता नाही. मी आता कवीच राहिलों नाही. असो. काय उपाय ! तुमचें पत्र आलें की कविता लिहावीसें वाटते. पण टाक हातांत घेतला की भयंकर नैराश्याने लेखणी गळून पडते.

आठवण न राहिल्याने पत्र उशीरां आलें. क्षमा करा.

त्र्यंबक

: ५ :

श्री

अहमदनगर

२९-३-१२

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—मीं अहमदनगर येथे असलेली नोकरी सोडली. आता वर्धा येथे एक 'सुमति' या नावाचें प्रागतिक पत्र नुकतेंच सुरू झालें आहे. सध्या हें पत्र द. मि. रणदिवे चालवीत आहेत. पण त्यांना एक नवें मासिक काढावयाचें आहे. असो. एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत मी तेथे येईन. पण मला जास्त दिवस राहतां येणार नाही. मानवी आशा, कल्पना, ध्येयें यांची सत्यता जर जगांत नेहमी अनुभवाला आली असती तर आम्ही स्वर्ग एका क्षणांत—या मर्त्य जगांत सुद्धा—निर्माण केला असता. पण वस्तुस्थिति याच्या अगदी उलट आहे ! या जगांत एखादीच कल्पना अथवा आशा खरी ठरली म्हणजेच आम्ही धन्यता मानून घेतों. असो.

आपला आज्ञाधारक
त्र्यंबक वा. ठोंबरे

प्रिय बंधु—काय असेल तें असो, तुम्हांला पत्र लिहितांना मनाला फारच आनंद वाटत असतो. क्षणभर सर्व दुःखांचा—सर्व चिंतांचा विसर पडतो व 'आंतरः कोऽपि हेतुः' प्रबळ होऊन एक तऱ्हेची शांति वाटते.

अलीकडे माझ्या वृत्तींत बराच फरक पडत चालला आहे. मी कधीहि निराश—पूर्वीप्रमाणे निराश नसतो. कृष्णमेघांचा स्तंभ फोडून प्रगट होणारा भगवान् नृसिंहरूपी सूर्यनारायण मला असें सांगतो की, कसल्याहि परिस्थितीपेक्षा तूं फार श्रेष्ठ आहेस ! तुझ्या दृष्टीचें तेज पसरतांच कृतांताच्या कालदाढासुद्धा गुलाबाच्या फुलाप्रमाणे फुलतील. मोठमोठाले पर्वतसुद्धा तुझ्या दृष्टीच्या प्रतापाने वाष्पमय होऊन वातावरणांत विरून जातील. तुला मोडेल असा एकहि कांटा जगांत नाही. तुला भीति दाखविणारा सैतान—सैतान म्हणून कांहीच नाही.

माझा प्राण तुमचा आहे. तो सर्व महाराष्ट्राचा आहे ! अहाहा ! तूं देवच आहेस ! मी आपल्या नसत्या अहंकाराचा त्याग केला नाही, म्हणून तूं मला प्रेरणा केलीस. खरोखर, मी पापी आहे ! बंधु, तुला वाटतें तसा पवित्र मी कधी होईन ? मी निष्प्रेम आहे, दांभिक आहे. माझें किडकें हृदय माझ्या राष्ट्राला—माझ्या जगाला—माझ्या देवाला आवडेल का ? विश्वात्मका, मी तुझा व्हावें अशी तुझी इच्छा आहे ना ? घे ! मला आपल्याकडे ओढून घे ! प्रेमा, मला प्रेम शिकव. माझें अंतःकरण तुला पाहिजे ? तें तुझेंच आहे. तूच मला निमित्ताला धनी केलें आहेस. मी नाहीच. तूच आहेस. घे माझें—छे ! हें तुझेंच सारें आहे. त्याला मी अज्ञानाने माझें म्हणत होतो. तुझें तुला घे !

बंधु, भडकल्या डोक्यांतून आता काय निघेल, नेमच नाही. आता पुरें करतो. आमच्या शाळेंतील परीक्षा १५ दिवसांनी आटपेल. पुढे परीक्षेची सुटी मिळाली म्हणजे मी आपल्याकडे येईन. तोंपर्यंत तुम्ही माझ्या हृदयांत व मी तुमच्या हृदयांत आहोंच.

सर्वस्वी आपलाच
ज्यंबक बापूजी ठोमरे

कविता वाचली. ठीक ! चालूं द्या. मीहि कांही कविता आपणाकडे पाठवीन.

माझा पत्ता :

सातभाई गल्ली, अहमदनगर

बालकवि

: ७ :

श्री सातभाई गल्ली, अहमदनगर

१४-१-१९१३

प्रिय बंधु—सुंबईहून आल्यापासून आजारी होतो. त्यामुळे कांहीच करतां आलें नाही. आता लौकरच आपल्या दोन कविता व 'निर्झर' मनोरंजनकडे पाठवून देतो. अद्याप प्रकृति ताळ्यावर येत नाही. असो.

'निर्झर' या कवितेंत लिहितां लिहितां फिरून फारच फरक झाला आहे व पहिल्या व दुसऱ्या निर्झरांपैकी कोणता चांगला हें माझं मलाच कळून येत नाही. पहिला आपण ऐकला आहेच. आता, सोबत दुसरा म्हणजे बराच बदल होऊन बनलेला 'निर्झर' आपणांकडे पत्रासोबत पाठवीत आहे. जर त्या पहिल्यापेक्षा आपणांस हा पसंत असेल, तर परभारें मनोरंजनाकडे पाठवा. नाही तर मला पत्र लिहा. मी मूळचा जशाचा तसाच लिहून पाठवितों. पत्रोत्तर लवकर येईल अशी खात्री आहेच. मजकडून पत्र पाठविण्यास उशीर होतो. या बा॥ मी क्षमा मागतां.

आपला आज्ञाधारक

त्र्यंबक ठोंबरे

लवकरच दुसरें एक काव्य रजपूत सरदाराचें (नांव काय द्यावें हें समजत नाही.) पुरें करून आपणांकडे पाठवितों. 'सिद्धशबरी' प्रकृति बरी होतांच लिहावयास घेतों.

: ८ :

क्षेम.

श्री सातभाई गल्ली, अहमदनगर

२२-१-१३ (पोस्टाच्या शिक्का)

प्रिय बंधु—मागच्या पत्राने आपणांस बरेंच घोटाळ्यांत पाडलें असेल. त्यांत मी सोबत 'निर्झर' ही कविता पाठविली आहे, असें लिहिलें. पण चुकून ती कविता माझ्या वडील बंधूंच्या पत्रांत गेली असा आज त्यांच्या पत्रावरून उलगडा झाला. खरोखर, मी किती तरी हलगर्जी, निष्काळजी आहे! कळतात पण वळत नाहीत अशा कित्येक गोष्टी असतात, त्यांतलीच ही माझी सवय होऊन गेली आहे. ज्या दिवशीं विसर व निष्काळजीपणा हे दोन मोठाले दुर्गुण माझ्यांतून जातील—पण पुरे! प्रकृति साधारण बरी आहे. 'निर्झर' पुनः लिहून पाठवितों.

आपला आज्ञाधारक

त्र्यंबक ठोंबरे

: ९ :

श्री

महाबळेश्वर, घ. नं. २२२

१८-४-१३

प्रमपूर्वक सा० न० वि०—आपणास पुष्कळ दिवसांत पत्र पाठविलें नाहीं, याचीं पुष्कळशीं कारणें आहेत. पण तीं देत बसण्यांत काय हशील आहे? आता कसल्याहि प्रकारचा विचार न करतां, नुसती मौज करण्यासाठी म्हणून महाबळेश्वरीं आलों आहें. खरोखरच मनाला फार बरें वाटतें. मध्यंतरीं, मला जें वेड्यासारखें होत असे, त्याचा आता पत्ता नाहीं. निसर्गजननीच्या या उदात्त आणि गंभीर दर्शनाने मला काय वाटतें, तें लौकरच मी कवितारूपाने आपणांस कळवीन. विशाल गिरिशिखरें, गर्द अरण्यें, भयाण खोरीं, अजस्र प्रपात, या सर्वांचें दर्शन, अहाहा! मला किती आनंददायक वाटतें, याची प्रिय बंधु, तूंच कल्पना कर. त्याकडे पाहतां पाहतां एक गोड वेड माझ्या डोक्यांत उसळतें. कल्पनासाम्राज्यांतील मधुर स्वप्नसृष्टीशीं मन संलग्न होतें. विचारांचा विलक्षण प्रवाह सुरू होतो, ज्या विश्वजननीचें मी मूल आहें तिचाच सगळा हा अवाढव्य विस्तार—ती किती तरी विशाल असेल—पण असे ना का! ती माझी प्रेमळ आई आहे! तिला लहानमोठें ठाऊकच नाहीं.

त्र्यंबक

: १० :

श्री

अहमदनगर

प्रिय मित्राचे सेवेसी

६-६-१३

प्रमपूर्वक सा० न० वि०—मी आपणांस किती पत्रें लिहिलीं, तें सांगण्यापेक्षा सोबत पाठविलीं आहेत, तींच वाचा म्हणजे झालें. तीं पोस्टांत माझ्या हल्लार्जीपणामुळे व कित्येक दुसऱ्या कारणांमुळे टाकलीं गेलीं नाहींत. असो.

तुमचें सध्याचें पत्र मी प्रवासांत असल्यामुळे कित्येक ठिकाणीं प्रवास करून आज मला येऊन मिळत आहे. आता सुटी संपण्यास सारे चार दिवस उरले आहेत. तेवढ्या वेळांत येणार काय व जाणार काय? पण तुम्हाला भेटण्याची मात्र अत्युत्कट इच्छा आहे. पुष्कळ पुष्कळ बोलावयाचें आहे. तुम्हांला चार दिवस कां होईना, वेळ मिळाल्यास, वेळांत वेळ काढून कृपा करून मला भेटा. जगांत माझीं हृदयें उकलावयाचीं फारच थोडीं ठिकाणें आहेत; त्यांत मी प्रमुखत्वाने आपली गणना करतां. महाबळेश्वर येथे असतां, मला आपली आठवण किती वेळां आली, याची साक्ष रे० टिळक यांचे चिरंजीव दत्तोपंत हेच देतील. अशा कितीएक गोष्टी आहेत की, त्या आपण एकमेकांस भेटल्यावांचून बोलतां येणें शक्यच नाहीं.

मनोरंजनाने 'निर्झर' प्रसिद्ध केला. पण अजून पैसे पाठविले नाहीत. या अशा गोष्टीमुळे खरोखर वीट येतो. चित्रमयजगत्ने माझी एक अत्युत्तम कविता हरवून टाकली. विस्ताराकडे पाठविलेली कविता अजून प्रसिद्ध झाली नाही. पण लौकर होईल असें वाटते. कृपा करून वेळ होईल तेव्हा मात्र वेळ काढून एकदा येथे या.

आपला आज्ञाधारक बंधु
त्र्यंबक

: ११ :

श्री

माळीवाडा, अहमदनगर

२०-१०-१३

प्रेमपूर्वक सा० न० वि० —सोबतच भाऊचें पत्र पाठविलें आहे. त्यावरून मी येण्याचें रहित केलें, तरी पण भेटण्याची अत्यंत इच्छा आहे. पत्राशिवाय अगर भेटीशिवाय प्रेम तसेंच्या तसेंच अनंत कालपर्यंत राहूं शकेल यांत शंका नाही. पण या तत्त्वापेक्षा प्रत्यक्ष भेटच मला अधिक वाटते, व म्हणून मी तुम्हांला विनंती करतां की, कशीहि सवड काढून—शक्य असेल तसें करून एकदा मला भेटा. दिवाळींत ऑफिसें बंद होतील. आपलें कामहि बुडणार नाही, व मला शाळेची दगदग नसल्यामुळे आपण नगरला आल्यास 'प्रेमाचा सुकाळ' होऊन दिवाळीला खरें दिवाळीपण येईल. नुसत्या भाऊच्या पत्रावरूनच मी जळगावीं येत नाही असें नव्हे, तर इथे मला एका युरोपियन बाईची शिकवणी आहे; तिने दिवाळींत सुद्धा मला रजा देण्याचें नाकारलें. दुसरें, आमचा पगार सुटीनंतर आम्हास मिळणार. अशीं अनेक कारणें झाल्यामुळे मला निराश—नेहमीच्या माझ्या जगांतल्या अनुभवाप्रमाणे, पुनः याहि प्रसंगीं मला निराश व्हावें लागलें. कोणत्याहि गोष्टीसंबंधीं विचार करतांना, मला कांही बंधनें आहेत, हें मी अगदीच विसरतां. नकळत मला त्यांचा विसर पडतो. आणि प्रत्यक्ष सृष्टींत माझे विचार येऊं लागले म्हणजे हीं बंधनेंहि पुढे येऊन कल्पना-सृष्टींत निजलेल्या माझ्या जीवाला जागें करतात, आणि मग मला जें काय वाटतें तें वाटतें. तें पत्र तुम्हाला पाठविलें त्या वेळीं मला कांहीच कसल्याहि अडचणीची कल्पना नव्हती. आता त्यांची मालिका डोळ्यासमोर उभी आहे. असो. हा जगांत पावलोपावलीं येणारा माझा अनुभव आहे. त्याच्यासाठी वाईट वाटून घेण्यांत हाशील नाही. तुम्ही इथे या. शारीरिक दिवाळीचें जरी येथे फारसें पडप नाही, तरी आपल्या आत्म्यांची जीवाची दिवाळी इथे फार चांगली होणार; हें मला व तुम्हांलाहि पूर्णपणे माहित आहे. मात्र जर खरोखर कांही तशीं कामें असलीं तर माझ्या उतावळ्या मनःसाम्राज्याला भुलून तीं सोडून, नुकसान करून घेऊं नका.

श्री

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—मी अनंत अपराधी जरी असलों तरी माझी खात्री आहे की तुम्ही मजवर रागावणार नाही. तुमचें पत्र आलें तें एकदा नव्हे, दोनदा नव्हे, किती वेळां वाचलें, मला सांगतां येणार नाही. मला किती धीर उत्साह आला याची नुसती कल्पनासुद्धा तुमच्या मनाला होणें कठीण आहे. माझ्या उदास परिस्थितीने माझ्यावर अत्यंत उपकार केले. तिने माझ्या उदार मित्राच्या पवित्र हृदयाची कल्पना मला फारच चांगल्या तऱ्हेने करून दिली. या परिस्थितीने काळ्या झालेल्या हृदयाच्या प्रभावळींवर माझ्या मित्राचें प्रेमचित्र किती खुलून दिसतें ! ही प्रभावळहि अशीच राहूं दे. प्रेमाचा प्रकाश पडल्यावर दगडाचीं फुलें बनतील, मग आभासमय सुखदुःखाची काय कथा ! प्रेमा, मी कीर्ति, मान, धन, ऐहिक सुखें यांच्यासाठी धडपडतां, पण मला ठाऊक आहे, चिर विश्रामा, तूच माझें घर आहेस. माझी निवाऱ्याची गुहा—माझ्या आत्म्याचें लेणें—माझ्या जीवाचें सर्वस्व—माझ्या चकोराची चंद्रकला, पवित्र प्रेमा, तूच आहेस ! आम्ही तुला विसरतां. खऱ्या सुखाचें स्थान जें तूं त्या तुला सोडून हवें तेथे भटकतां यात्रा। रागावूं नकोस. तूं आहेस म्हणून आशा आहे. जीवित आहे. आम्ही आहां, हें आम्हांला कळत नाही.

उसासे टाकतेंस, आम्ही त्याकडे दुर्लक्ष करतो. तूं आम्हांला बोलावतेंस, आम्ही तुजपासून दूरदूर पळतो. पक्ष्यांचा कलरव, व पानांच्या मर्मर शब्दांतून, तरंगिणीच्या कल्लोळांत, वसुंधरेच्या खोल हृदयांतून आणि वरच्या विस्तीर्ण नभोमंडलांतून तूं आम्हाला बोलावतेंस, पण आमची दृष्टि बदलली आहे. या अस्थिर संसाराच्या लाटांवर आपल्या जीविताची होडी टाकून वरखाली जाण्यांतच आम्ही सुख मानतो. सुखाचें सुख, अमृताचेंहि अमृत, आनंदाचाहि आनंद तूं आहेस. तुझ्या स्वाधीन हें जीवित केलें. तुझ्या सदानंदमय गंगेंत आतां हवें तेथे याला फिरव. रात्र येवो, काळोख होवो, की प्रलयकाल ओढवो, मी आपली मान तुझ्या हृदयावर टाकून खुशाल निजेन. कालाची गति कुंटित होईल, नक्षत्रांना विराम मिळेल, सूर्य शांत होईल, सर्वांचें मधुर संमेलन होऊन मी त्या अद्वैतांत यापुढे स्वप्न पाहीन. मला कांहीच काम नाही. जग चालविण्यास तूं समर्थ आहेस. तूं सर्वशक्तिमान् आहेस. मी मात्र तुझ्याकडे पाहत राहीन. तुझीं गाणीं गाईन. तुझी सेवा करीन. तूं माझा धनी जगन्नियंता असल्यावर मी कुणावर वरें रागवावें ? मला सर्वभावाने तुझ्याकडे ओढून घे ! आजपर्यंत स्वतःसाठीच वेडेपणाने स्वतःचा धिक्कार करित आलों, पण यापुढे तूच मला विकत घेतलें. मी सर्वस्वी तुझा झालों. मी मोठें ओढाळ गुरूं आहे. पण तूं मला चांगला धनी मिळालास. गरुड पक्षाप्रमाणे माझी दृष्टि तीक्ष्ण

झाली आहे. प्रत्येक पदार्थांत केवळ तुझेच वास्तव्य मला दिसत आहे. माझे हृदय पाण्यापेक्षा पातळ, वाऱ्याच्या मोटेपेक्षाहि हलकें व चैतन्याप्रमाणे सर्वव्यापी झालें आहे. किंवाहुना माझे अस्तित्वच आतां तूं नाहीसैं करून टाकलेंस.

ज्यंबक

: १४ :

श्री

प्रिय बंधु,

स्वप्नांत भयंकर जीव दडपला गेलेल्या मनुष्याला एखाद्याने हलवून जागें करावें त्याप्रमाणे आपल्या पत्राने मला अत्यंत सुखमय अशी माझी जागृति देऊन विचारकल्लोलांची परिसमाप्ति केली याबा॥ परमेश्वराचे मनःपूर्वक आभार मानावेसे वाटतात. रा. शांतारामपंतांचें पत्र पत्ता चुकलेला असल्यामुळे बुधवारीं मला मिळालें. त्यांत आपल्या अपघाताबद्दल त्यांनी कळविलें. काय वाटलें असेल तें काय सांगणार ? आजच सोमवारीं ११ वाजेपर्यंतची रजा काढून उभ्या उभ्या आपणांस भेटावयास म्हणून निघणार तों आपणच पत्ररूपाने येऊन भेट दिली. यापेक्षा परमेश्वर भक्ताच्या धाव्याला धावतो, याचें अधिक प्रत्यंतर दुसरें कोणतें मिळणार ? त्याच्याच कृपेच्या भांडारांत मला अत्यंत प्रिय असलेलीं माझीं हिरेमाणकें ठेवून मी खुशाल झोप घेईन. सर्वनियमकाच्या अपरिमित प्रेमसामर्थ्यापेक्षा मानवी मनाचें अदूरदर्शी प्रेम कितीसा पल्ला गाठणार ? आणि अधिक तें काय करूं शकणार ?

: १५ :

श्री

अहमदनगर

प्रियमित्राचे सेवेसी प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—कितीतरी दिवसांनी आलेलें आपलें हें पत्र पहातांच मला काय वाटलें याची तुम्हालाहि कल्पना करतां येईल की नाही मला शंकाच आहे. मी पत्र पाठविलें नाही याचें कारण मला अत्यंत तीव्र निराशेने वेडें केलें होतें, याशिवाय दुसरें कांही नाही. मला क्षमा करा. मी आहेच अंमळ आळशी ! व त्यांत खिन्न विचारांमुळे मनाला कांही सुचत नाही. असो. माझे प्रेम अभिन्न आहे. यांत कालत्रयीं शंका नको. कधीहि घेऊं नका. या शिवाय दुसरें सांगणें नाही. आता आपलें पत्र आलें; त्यामुळे मनाला फार आनंद वाटला. नाहीतर आजचा दिवस तर विशेषच उद्विग्नतेंत गेला असता. आता बरीच हुषारी वाटत आहे. मी कदाचित् तुमचें प्रोत्साहन असेन पण तुम्ही माझे प्रोत्साहन आहां

यांत मात्र शंका नाही. कांही हरकत नाही. चला. परस्परांचा हात धरूनच आपण प्रवास करूं. परमेश्वराने आम्हांला गाण्याला उत्पन्न केले असेल तर—तर काय? आम्ही एकाच सुराने गाणींहि गाऊं अशी मला हिंमत आहे. प्रिय मित्रा! एप्रिलमध्ये मला सुटी लागेल. सदर दोन महिन्यांची सुटी मी आपणाकडेच घालवीन.

आपली लवकर भेट व्हावी असें इच्छिणारा

त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे

मनोरंजन बा। आपण लिहिलें. नाही त्याने छापविली तरी काय हरकत आहे? येऊं. कधी तरी पुढे येऊं!

त्र्यंबक

: १६ :

श्री

१०२ रास्ता पेठ

१२-६-१५

प्रेमपू० सा० न० वि०—माझे अकल्पित पत्र पाहून आश्चर्य वाटेल. पण कांही विशेष कारणासाठीच आज पत्र लिहित आहे. माझे मेव्हणे जळगांव खुर्द येथे मास्तर आहेत. तेथील कुलकर्णी त्यांना कांही खाजगी गोष्टीवरून निष्कारण त्रासदायक झाला आहे. कांही तरी भानगडी काढून त्यांना पेचांत पकडण्याची त्यांची इच्छा दिसते. मी आपणांस भेटल्यानंतर तेथे (जळगांव खुर्द) गेलों होतो. तेथे सार्वजनिक सुधारणांवर बोलतां बोलतां जरा कडक झाल्यामुळे त्याला माझे बोलणें लागलें. तेव्हापासून तो त्यांनाच त्रास देऊं लागला आहे. तेथील मामलतदाराची व आपली ओळख असल्यास त्यांच्याकडून त्याला जरा दोन गोष्टी सांगितल्या तर तो गप् बसेल असें वाटतें. त्याचें नांव गणेश परशराम कुलकर्णी तलाठी असें आहे. तो कांही विशेष त्रास देऊं लागल्यास मी एखाद्या युरोपियनाची चिठी तिकडच्या ऑफिसरला देईन. पण इतक्या थरावर गोष्टी जाऊं न देतां थोडक्यांत मिटवावें म्हणून आपणांस पत्र लिहित आहे. दोन शब्दांनी हे गप् बसतात अशी माझी खात्री आहे. असो. सहज करतां येण्यासारखें असेल तें करावें.

दुसऱ्या सर्व गोष्टींत आनंद आहे. पण कवितेची एक ओळ नाही. आपणहि लिहिण्याचें सोडून दिलें की काय? परस्परांच्या प्रेरणेने परस्परांचा उत्साह वाढून दोघांनाहि कांही तरी करतां येईल, हें स्वप्न वाऱ्यावर विरून गेलें की काय? आपलें नाटक व आपल्या कविता कोठे आहेत? 'जाइन फिरेन नभांतरीं' म्हणणारा गृहस्थ

स्वप्नांत बरळला होता असें समजावें काय ? किंवा हिंदुस्थानच्या हवेला कर्तव्य-तत्परतेचा ताप सहनच होत नाही ? माझा तर अनुभव असाच आहे. आपल्यालाहि दुर्दैवाने तसाच आला काय ? आयुष्यांत कांही क्षण असे येत असतात की त्यांच्या-खातर सर्वस्व विसरून, त्यांनी दिलेल्या दिव्य संदेशाच्या जोरावर पुढील जीविताचें तारुं न्यावयाचें असतें. 'प्रीती ग बाला' या कवितेने तुम्हाला कोणता दिव्य संदेश दिला आहे ? तो तुम्हाला आठवत नाही काय ? माझ्याप्रमाणेच सर्वांची स्थिति व्हावी हें आश्चर्य आहे. माझें मन तर पाणी टाकून विझवलेल्या विस्तवाप्रमाणे झालें आहे. खाली काळे कोळसे व वर मात्र थोडी कल्पनेची धग याशिवाय कांही राहिलें नाही. सर्वत्र सामसूम. प्रेतकळा आलेली आहे. पण असें सर्वांचें होऊं नये. कोणी तरी कांही तरी करा. नाही तर असेंच आयुष्य निघून जाईल. पुढे काय आहे कोणास ठाऊक ? आत्मा, ईश्वर, ब्रह्म, माया, पूर्वजन्म, सगळीं स्वप्ने आहेत. तीं बालमनाचें समाधान करूं शकतील. त्यांचा त्यांच्यावर विश्वास बसेल, पण निदान माझा तरी त्यांच्यावर विश्वास राहिला नाही. नाइलाज आहे. पण असें आहे, असें लिहितांना भलतीकडे वाहवलों. पत्र पाठवा, उद्योगाला लागा.

आपला बंधु
च्यं. ठोंबरे

: १७ :

श्री

हेल्थ कॅम्प रूम नं. ४२
अहमदनगर १-११-१७

प्रिय बंधु :— माझ्या दुर्दैवाने आपलें पत्र आज कुठे माझ्या हातीं पडत आहे. कारण पत्र पोष्टमनाने घरांत नेऊन टाकलें व आम्ही प्लेगमुळे बाहेर रहात असल्यामुळे घरीं गेल्यावर तें दिसून आलें. दुसरें एखादें कसलेंहि पत्र आणखी दहा दिवस लोळत पडलें असतें तर मला फारसें वाईट वाटलें नसतें. पण ज्या पत्रांत आपण मला 'आई आली रे भाऊ, आई आली !' म्हणून प्रेमाच्या भरांत, आनंदाच्या उद्रेकांत, अमृतपूर्ण वाणीने कळवितां तें पत्र—तें स्वर्गद्वारावरचें पासपत्र—मला इतक्या उशीरा मिळालें, दुर्दैव माझें ! दुसरें काय ? मला इतकें चमत्कारिक वाटतें आहे की पुसतां सोय नाही. तुला काय वाटलें असेल याबद्दलहि काळजी नाही. पण आईला काय वाटलें असेल ? असें कां झालें ? अजून माझा भाग्योदयकाल—खरा भाग्योदयकाल—दूरच आहे का ? २९ तारखेपर्यंत मला सुटी होती. मी सहज आलों असतां. आईची भेट झाली असती. मोठ्याने गळा काढून रडलों असतां. मनाच्या

वेदना कमी केल्या असल्या. दुःख हलकें झालें असतें. जीवाला शांति मिळाली असती. पण हा संकेतार्थ केव्हा सुटणार? गळ्यांतलें हें विरडें—दावें—केव्हा तुटेल? माझी आई मला केव्हा भेटेल? या वेळीं तर दैवानेच दावा साधला. त्यामुळे आईची भेट अंतरली. पण—आई तेथे राहिल का? मी दिवाळींत तेथे जरूर जरूर येईन. पण आई मात्र तेथे राहिली पाहिजे. कसेंहि कर. माझ्यावर दया, करुणा, काय पाहिजे तें कर. पण आईला तेथून जाऊं देऊं नकोस. भाऊ हा भाग्याच्या वाट्याचा वाटेकरी असतो. माझ्या आईची भेट हेंच मी माझें परम भाग्य समजतो. त्याचा वाटा मला घेऊं दे. मी अशक्त आहे. मी तुझ्यासारखा खंबीर मनाचा नाही. नाही तर नोकरीचीहि पर्वा न करतां निघून आलों असतो. पण माझी कर्मकथा कशाला हवी? आईला कळव. मी दिवाळींत येईन. माझ्या दुर्दैवाने माझ्या दुःखाचा कडेलोट करण्यासाठी यापूर्वीच आईला तेथून नेलें तर नसेल ना? ही शंकासुद्धा मनांत दहा वेळां येऊन गेली. काय काय झालें असेल तें ताबडतोब कळीव. तुझ्या पत्रांतील 'तूर्त' या शब्दाने हा संशयकल्लोल अनावर वाढत आहे. व पत्राकडे—अर्थात् उत्तराकडे डोळे लागले आहेत. मी कांही वाचीत नाही, कांही लिहित नाही...जीवंतपणींचें मरण अनुभवीत आहे. आणि म्हणूनच आईच्या भेटीची मला फार फार आवश्यकता आहे.

दुसरी आश्चर्याची गोष्ट, मी कधी कविता लिहित नाही. पण अलीकडे १२ दिवसांत एक लिहिली. व आज आपल्या पत्रांत आईला कविता दाखव म्हणून तू लिहिलेंस. पोटाचें काम करीत असतां ओठ अजिबात बंद ठेवावयाचे हा माझा हट्ट मी कसा विसरलों याचें आश्चर्य वाटतें.

ती कविता वाचून तर तुम्हाला आश्चर्यहि वाटेल. कारण त्यांत 'रजनी मातेचें आवाहन' केलें आहे. कविता मात्र अभ्यास मोडल्यामुळे बोजड झाली आहे. कांही का असेना, बाळाने आईपुढे आपले बोटबोट बोल बोलावयाला कां लाजावें?

दुसरीहि एक पाठवीत आहे. ती जुनीच पण तुम्ही न वाचलेली आहे. डॉ. नूलकर यास माझा प्रे० पू० सा० न० प्रविष्ट करावा. मी आईला भेटावयास ९ किंवा १० तारखेस येथून निघेन.

आपला बंधु
त्र्यंबक

[पुढील वारा पत्रें—क्रमांक १८ ते २९—श्री. दे. ना. टिळक यांस लिहिलेलीं आहेत.]

: १८ :

क्षेम

श्री

एरंडोल, खानदेश

प्रिय मित्र देवदत्त यास. प्रेमपूर्वक सा० न० वि०

मी येथे सुखरूप आलों. एकंदरीने आनंदांत काळ जातो. अजून काव्यास आरंभ केला नाही. असो.

माझ्या सर्व प्रिय मंडळीस नमस्कार सांगण्यास विसरूं नये. आईस प्रेमपूर्वक नमस्कार कळवावा. चि. छबू व ताराबाईस आशिर्वाद व सर्वास सा० न० प्र० करावा. पत्र येत जावें.

आपला
त्र्यंबक

मित्रांची नांवे लिहिलीं नाहीत कारण सर्व पत्र त्यांनीच भरेल.

: १९ :

श्री

फर्ग्यूसन सोलापूरचे मिशनरी
आक्टोबर १९०९.^१

प्रियसूर्या, अर्जुनाच्या शंखोत्रा, तूं फार भागलास सांबा. तुला तर भाऊच म्हणते अंबा. पण असे तुझ्यांत कोणते रे गूण बाबा ?

बरं केलंस, पाटविलंस पत्र, फार हर्षित झालेत तुझे मित्र. कमी रागावली मात्र. गुरगुरतच होतं तें द्राड कुत्रं ! म्हणे 'आमचं का नाही गायलं स्तोत्र.' तथास्तु. आपली आम्हाला किती तरी वेळ आटवण झाली. तें असो. पण घरांत तरी आपण कोण धांदल उडवून दिली आहे. आपण लौकरच यश घेऊन परत यावें म्हणून कुमारी (निश्चयाने सांगतां येत नाही) कमलाबाईने मूषकस्वाहाकार फार जलदीने चालविला आहे. आणि कुत्रोजी डोळे मिटून घेऊन ईश्वरचिंतनांत तासचे तास घालवितात. त्या शेजारच्या उल्लू मार्जारसुंदरी ते (कुत्रोजी) झोप घेत पडतात असा कुत्सितपणाचा

१. प्रा. पाटणकरांनी पत्राचा सन चूक छापला असावा. कारण यावेळीं दत्तोपंत व ठोमरे यांची इतकी ओळख नव्हती.

आरोप करतात. पण एवढ्या ईश्वरनिष्ठ महानुभाव व्यक्तीवर असले आरोप करणे-देखील महापाप आहे. दोघांनाहि (श्री० कमलाबाई व रा० रा० ब्लाकोजीराव) आपल्या विरहाने फार वाईट वाटत आहे. फार काय सांगावें, हृदयांतील विरहाग्नि कसा तरी शमविण्याकरता श्री० कमलाबाई दुधाचा सारखा फडशा उडवीत असतात. व पोटांत उद्धवलेल्या विरहाच्या उमाळ्यांना दडपून टाकण्याकरतां ब्लाकोजी भाकरीच्या भाकरी पोटांत कांबीत असतात. काय करतील विचारे. मला तर त्यांच्याकडे पाहून दिवसांतून किती तरी वेळा खडबडून, छे, छे चुकलों ! भडभडून येतें. बरं, एवढ्यावरच तरी कर्म-कथा संपली असती तर बरें होतें. पण छे. ती वेटी जाई, कांही केल्या ऐकत नाही. जरी मी तिला सांगतो, 'बाई, तुझा भाऊ इथे नाही. खोलीच्या बाहेरच राही.' तरी आपली आंतच येई. याला उपाय आहे का कांही ? मला तर कांही बुवा सुचतच नाही. गुलछबूला तर हसूंच येई. पण गुलाब त्याच्यासारखा फुलीश नाही. अलीकडे पावसाने केली आहे घाई. तो कांही थांबत नाही. मधूनमधून हसत जाई. पण तिला फारसा बहर नाही. खूब फुगल्या शेवंतीताई, पण फूल पहावं तर एकहि नाही. मोगन्याला तरी एक येई; आणखी कळ्याहि आहेत कांही. असो. कमजास्त कांऽऽऽही नाही.

पण हो ! आपल्या ताराबाई, त्यांच्या नाकांत सध्या कांही फूल नाही. असलीं जरी थोडीं कांही, तरीहि त्यांचें महत्त्व नाही. एखादं दुसरं खाली येई. पण ती आपली खुडीत राही. त्यामुळे रान माजत नाही.

कसला घोटाळा, कांही नाही.

स्मशानवास

हिमालयाचा सहवास,
पण राखच माझ्या अंगास.

आपला प्रिय मित्र
तीन डोळ्यांचा नारळ

: २० :

क्षेम

श्री

अहमदनगर
२२-११-११

प्रिय दत्तोपंत,

तुम्हांला आज इतकीं पत्रें लिहिण्यांत आलीं आहेत की त्या तेवढ्या पत्रांवर एखादें 'मनोरंजन' सारखें मासिक निदान बारा वर्षें तरी एकाहि लेखकाच्या मदती-शिवाय चांगल्या रीतीने चालेल, असा माझा तरी निदान अंदाज आहे. या सर्व पत्रांविषयीच जर लिहूं लागलों तर...जाऊं द्या, तीं पत्रें लिहितां लिहितांच मी मेटाकुटीला आलों आहे. आतां स्वतःचें पत्र कसें तरी भरकटायचें आहे.

सगळ्यांचींच पत्रं ! पत्रं ! पत्रं ! त्यांत एखादं तरी महाकाव्य-काव्य-लघुकाव्य अगर अल्पकाव्य पाहिजे होतं आणि सध्याचा समय या महाकाव्याला योग्य असाच होता. घरांत नवरसांची—श्रीखंड, लाडू, इत्यादि नवरस—एकसारखी गर्दी लागून राहिली होती. आणि तसल्या प्रसंगीं माझ्यासारखा नवरसात्मक महाकाव्य करण्यास तयार असा महाकवीहि हजर होता. पण काय करूं ? ते नवरस मला—माझ्यासारख्या योग्य महाकवीला—अनुभवायला, यथेच्छ ताव मारायला, मिळाले नाहीत. ते नवरस तुमच्याकडे येण्यास तयार झालेल्या पेटींत बंद झाले. त्याबरोबर आमचें काव्यहि बंद झालें आणि पेटीला कुलूप बसतांच आमच्या तोंडालाहि कुलूप लागलें. असो, हरीच्छा ! काय उपाय ! मीं माझेकडून हवा तितका प्रयत्न केला व प्रसंगविशेषीं त्यांचा यथाशक्ति अनुभव घेतला. पण ते रस महाकाव्यांत उचंबळायला आधी पोट साफ भरलें पाहिजे. एवढ्या तेवढ्याने हीं महाकाव्यासारखीं महत्कार्ये होत नसतात, हें तुम्हांला सांगायला पाहिजे असं नाही.

महाकाव्याचा वेत अशा तऱ्हेने रहित झाला. बहुत दुःख झालें. उपाय नाही. मग मीहि आपल्या मनाशीं शहाणपणाचा विचार केला की, जाऊं द्या. पण बेटी मनाला ती एक खुरखुर लागून राहिली आहे. बरं, दुसरी एक गोष्ट मनाला टोचते आहे. ती म्हणजे श्रीमती लक्ष्मीबाईंनी केलेली तुमच्याकडे पाठविल्या जाणाऱ्या वस्तूंची जंत्री. अमक्याने अमुक पाठविलें, तमक्याने तमुक पाठविलें. याने हें पाठविलें, त्याने तें पाठविलें. अन् ठोमरेने कांहीच पाठवलें नाही. दत्तोपंत, या गोष्टीवर मुळीच विश्वास ठेवूं नका. प्रत्येक वस्तु पाठविली मीं. अहो, मीं सारखें तोंडाला कुलूप घालून ठेवलें होतें, म्हणून तसें बोलायचें काय ? खरोखर मला फार राग आला. प्रत्येक वस्तु, निदान गोड पदार्थ, मी...मी छातीला हात लावून सांगतां की मी...पाठवला आहे. आमच्या हातातोंडाच्या लढाईतून वाचल्यावरच प्रत्येक वस्तु आपलेकडे येऊं शकली. म्हणजे प्रत्येक वस्तु आम्ही—मला प्रांजलपणें कबूल करावें लागेल की मी बेबीचें साहाय्य घेतलें असतें तर—आमच्या विशाल दरींत केव्हाच गडप केली असती. पण तुमच्यावर आमची कृपा म्हणून तसं कांही न करतां भयंकर आत्म-संयमन करून आम्ही—मीं ती प्रत्येक वस्तु तुमच्याकडे पाठविली. अन् माझे नांव नाही ! असा राग येतो किंनई—पण जाऊं द्या ! तुम्ही सुन्न आहां. तुम्हांला सर्व समजून येईल. पुढील पत्रीं सदर गोड गोड खाऊ पाठविल्याबद्दल माझे व बेबीचे मनापासून उपकार मानण्यास विसरूं नका.

आपला आज्ञाधारक

श्यांबक

बालकवि

: २१ :

श्री

अहमदनगर

४-८-१२

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०

पत्राला उशीर लागला याबा। क्षमा कराल असा भरवसा आहे. एक पत्र लिहिलें होतें तें भास्कररावाने गडप केलें. असो. मी घरीं जात नाही, असें आपणास (गाढव) वेबीने कळविलें, तें सपशेल चुकीचें होतें. मात्र माझी जाण्याची वेळ सकाळची असे, व असते. त्या वेळीं ती बहुधा शाळेंत जाते. म्हणून तिची माझी भेट होत नाही. या तिच्या चुकीच्या विधानाबद्दल तिला (अर्थात् मजकडून) खरी शिक्षा देण्यांत आली आहे. त्याबा। काळजी करण्याचें मुळीच कारण नाही. आपण मला कळवा म्हणजे आपला गैरसमज करून दिल्याबद्दल ही शिक्षा मुळीच वेळ न लावतां तिला देण्यांत येईल. असो. इतिश्री वेबीपुराणे ॥ १ ॥

मधला काळ अत्यंत तीव्र निराशेंत गेला, इतकें कळवलें म्हणजे पुरे आहे.—बद्दल मला किती आदर वाटतो तो शब्दांनी कळवणें (कवि आहेत तरी) शक्यच नाही. मागील सर्व कविता फाडल्या. नवी होतांच पाठवितों. अठरा रुपये मिळतात, थोडासा आजारी आहेत, इत्यादि एवढ्याशा पत्रांत कितीसें लिहूं? पुरे करतां. प्रेमाबद्दल शंका कां घेतां?

: २२ :

श्री

अहमदनगर

तुमचें चित्र—छे ! तें चित्र नव्हतेंच मुळी ! खरोखर तें एक मूक काव्यच होतें— किंवा तें चित्रच होतें ! स्वर्गीय बालभावनांचें—सत्त्वपूर्ण सहानुभूतीचें—परमात्म्याच्या शुद्धतम विभूतीचें—प्रेमाचें—तें चित्रच नव्हतें का ? प्रिय बंधु, आपण पुढे जातों की मागे जातों कुणास ठाऊक ? आम्ही ज्ञानी झालों—कवि झालों—पण खरें का हें ? वाळपणांत जें जग होतें तेंच हल्लीहि आहे ना ? अरेरे, किती बदल हा आमच्यांत ! जगाच्या आरंभापासून एकाच तेजाने प्रकाशित होणाऱ्या तारा या बहुरूपी मनुष्याला काय बरें म्हणत असतील ? काय आमचे रंग हे असे बदललेच पाहिजेत ? काय मनुष्य पतनशीलच आहे ? काय बाल्य आणि तारुण्य यांचें एकीकरण होणें शक्यच नाही ? छे, असें मात्र म्हणूं नका.

त्र्यंबक

पत्र संपलें. हृदय भरलेलेंच आहे.

त्र्यंबक

दत्तोपंत, माझे पत्र पाहतांच तुम्ही एक सबंध लाडू मावेल एवढा थोरला आ करून, टोंबरेचें पत्र ! आश्चर्य आहे बुवा ! असें कायसेसें पुटपुटाल. मी चित्रकार नाही. नाही तर तुमच्या भावी पोझीशनचें—तें थेट लाडवाच्या आकाराप्रमाणे बनलेलें तोंड, डोंगराच्या उभ्या सुळक्याप्रमाणे आकाशाचें चुंबन घ्यायला धावणाऱ्या आश्चर्यचकित भुवया—अन् त्यांच्याच पायथ्याशीं कांही मजेच्या पण विलक्षण लाटांनी खळबळलेली तुमची दृष्टि, हीं सर्व मिळून असें कांही विलक्षण चित्र काढून तुमच्याकडे पाठविलें असतें की, त्या चित्रांतले तुम्ही ते तुम्हीच आहां, हें पैजेने तुम्हालासुद्धा ओळखतां आलें नसतें. पण उपयोग काय ? हे कल्पनारूप विद्युत्तरंग माझ्या या लाकडी लेखणींत शिरणें बहुधा अशक्यच आहे. मग कागदांत शिरण्याचें तर नावच घ्या कशाला ? जाऊं द्या. हें जग असेंच अपूर्ण आहे. असो. पत्र लिहिण्याच्या आधी जें कांही—पत्र नव्हे हो !—लिहावेसें वाटलें तें लिहून झालें आहे. पण यापुढे प्रश्न असा येऊन पडला आहे की आता प्रेमपूर्वक साष्टांग नमस्कारापासून पत्राला प्रारंभ करायचा की आपला मजकूरच लिहायला लागायचें ? प्रे० पू० सा० न० ला आता आरंभ करूं म्हटलें तर प्रथमच नुसतें 'दत्तोपंत' म्हणून खड्या सुराने एकदम भाषणाला सुरुवात केली आहे. बरं, एकदम मजकूर सुरू करूं म्हटलें तर नमस्कार करायचा राहिला त्याची वाट काय ? नमस्काराशिवाय पत्राला प्रारंभ करणें हेंहि ठीक नव्हे.—छे, छे ! फार अशुभ. अशा स्थितींत सुबुद्धिदाता गणराज—पण अरे हो. कल्पना पण कल्पना सुचली. देव भक्तांच्या—माझ्यासारख्या भक्तांच्या—थोडासुद्धा दूर नाही याचा अनुभव असा येतो बरं ! योजना पण किती योग्य ! आपलीं पत्रं लिहिण्याची पद्धति किती तरी पद्धतशीर आहे, याची कल्पना आता तुम्हांलाहि झाल्याशिवाय राहाणार नाही. मनुष्य चुकतो. विसरतो. अशा स्थितींत ताज्या कलमाची स्मृतीच त्याला पत्र लिहिण्यास ताज्या दमाचा पुरवठा करण्याचा मक्ता घेत असते. दत्तोपंत, ताज्या कलमांत तुमच्या विसरून राहिलेल्या नमस्काराचें पार्सल रवाना करण्याचें तुम्हाला आश्वासन देऊन मी आता पुढील मजकूर लिहायला लागतां.

तुम्ही इथे बाराव्या तारखेला येणार. नव्हे नव्हे, बाराव्या तारखेला इथल्या तुमच्या खोलींतून मी तुम्हाला जादूने उत्पन्न करून सर्व मंडळींकडून अस्सल बंगाली पंचाक्षण्याला सुद्धा मिळाली नसेल असली शात्रासकी मिळवणार हें तर ठरलेंच ! पण आधी स्मशान जागविण्याची सर्व तयारी कशी काय करावयाची यासंबंधी थोडासा विचार करूं. तुम्ही साधारण संध्याकाळीं येथे पोचाल अशा गाडीने येथे यावें. तेथून तुम्हास पारनाईक आमचे येथे आणतील. मी आधीच कार्ड्स घेऊन जादूच्या ट्रिक्स करण्या-

साठी घरीं जाईन. बराच अंधार पडल्यावर पारनाईकाने तुम्हांला आणून बाहेरच्या खोलींत निजवावे व आंत माझा तपास काढण्यास यावे. मी टिक्स करतां करतां एक अपूर्व ट्रिक दाखवावयाची म्हणून खोलीकडे येईन. दार उघडीन. दिवा आणावयास सांगून आपल्याला झोपेंतल्या झोपेंत नागपुराहून येथे आणल्याबद्दल सांगेन. तुमच्या अंगांत त्यावेळीं नुसतें कुडतें, आंतली विजार एवढेंच पाहिजे. पुढची गोष्ट—इ० इ० इ० इत्यादि. आपण कोणत्या गाडीने येणार तें मात्र बरोबर कळवा.

आपला
च्यंबक ठोंबरे

: २४ :

श्री

माळीवाडा, अहमदनगर
९-१२-१३

प्रेमपूर्वक साष्टांग नमस्कार विशेष,

आपली रिप्लायपेड तार पावली. परंतु रानडेसी की रानडे, की काय कांहीच समजेना. बऱ्याच वेळाने तर्क झाला की, कदाचित् रणदिव्यांचें तें नांव असेल. तथापि मी तेथे ८-१० रु. खर्चून यावे असें विशेष काय कारण तें समजत नाही. म्हणजे आपल्या तारेचें महत्त्व माझ्या—टिळकांच्या की लक्ष्मीबाईंच्या लक्षांतच येत नाही. साग्र हकीगतीचें पत्र ताबडतोब पाठवा. मी येईन. पण येण्यापुरते पैसे मला एक महिन्यांत साचवतां येतील की नाही, ही शंकाच आहे. नव्हे, इतके पैसे खर्च करणें सध्या तरी केवळ अशक्य आहे. शिवाय रजा मिळेल अशीहि आशा दिसत नाही. कारण सेंटिनरी वगैरेच्या सुट्यांत व धांदलींत आमच्या शाळेचा सप्टेंबरपासून आजपर्यंत कांहीच अभ्यास झाला नाही. आतां अभ्यासास सुरुवात झाली आहे. अशा वेळीं रजा मिळणें अशक्य आहे. नाताळाची सुटी असते. त्या सुमारास साधल्यास आणि इतर सर्व गोष्टी जुळून आल्यास मला येतां येईल. नाइलाज ! वस्तुस्थिति अशी आहे. रणदिव्यांस माझा प्रे० पू० सा० न० प्र० क०

आपला नम्र
ठोमरे

रणदिवे हल्ली वध्यांसच असतात काय ? जरी त्यांचें नांव तें नसलें तरी त्यांची माहिती कळवा.

Dumpu=दत्तु; ranadisi अशा तऱ्हेचा स्पेलिंग होता.

परजी प्रथ सप्रधा
 बालकवीं वीनुममें ३४५३५. वि: ...
 : २५ : १०२८. लो वि: २-६-६३

श्री

अहमदनगर

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—आपण प्रो० बर साहेब यांचेकडे मजबदल चौकशी केल्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. मला पुण्यास येण्याची फार इच्छा आहे. परंतु त्याबरोबरच एका थोरल्या कुटुंबाचा भार सर्वस्वी माझ्यावर असल्यामुळे, त्यांच्यासंबंधीं मजवर असलेली सर्व जबाबदारी विसरूनहि माझे भागणार नाही. म्हणजे दरमहा सुमारे ३०-३५ रुपये तरी सारखे मिळत राहतील तरच मला तेथे येणे शक्य आहे. दोनतीन शिकवण्या तरी मला तेथे मिळत राहतीलच असा भरवसा असला म्हणजे पुरे. माझ्या शिक्षणासंबंधी खात्री होण्यास आपणाकडे सध्या एक (सर्टिफिकेट) प्रशंसापत्र पाठवीत आहे. शिवाय मी आजपर्यंत १५-२० जणांस शिकविले आहे. त्यांचींही प्रशंसापत्रे मला मिळालीं आहेत, पण तीं सध्या मजजवळ नाहीत. आपण मला पुन्हा पत्र पाठवून मला शिकविण्या सारख्या मिळत राहाणे शक्य आहे की नाही, एवढें कळविल्यास मी आपला अत्यंत आभारी होईन. तसदीबद्दल माफी कराल अशी आशा आहे.

आपला नम्र

ज्य. बा. ठोमरे

फर्ग्यूसन गेट, अहमदनगर

: २६ :

श्री

अहमदनगर

दत्तोपंत, सर्वांनी तुम्हाला एक एक पत्र लिहिलें; आता मी काय लिहावं? पुष्कळ डोकें खाजवलं. तोंडाचें गोल बोळकें करून, डोळे फाडून सारखा कितीतरी विचार करीत बसलों. पण काय? एक अक्षर सुचेल तर शपथ. डोकें थोपटीत बसलों. सगळें अंग खाजवीत बसलों. पण आज कुठूनच कशी कांही शकल, नकल निघत नाही. विचार! विचार! विचार!

तिकडे लोणी कढतें आहे. त्याचा गोड सूर निघतो. त्यांतच माझ्या डोक्याचे आडवेतिडवे विचार सैरावैरा उधळताहेत व त्यांचाहि कसलासा सूर निघून तो त्या लोण्याच्या सुरांत विराम पावत आहे. एकहि विचार नक्की होत नाही.

वेवी वात्रटपणा करते आहे. कमी कांही तरी मिळावं या आशेने मधूनमधून करुण स्वराने म्यांवं म्यांवं करीत हिंडते आहे. आणि ब्लाकोजी गंभीर मुद्रेने भाकरीची मार्ग-प्रतीक्षा करीत जिभली चाटीत बसले आहेत. स्टोव्हची एकसारखी घरघर चालू आहे.

गोपाजी गोणपाटाचें वेखंड अखंड सुरू झालें असून कांपाउंडमध्ये ओरडणाऱ्या गाढवाच्या सुरावरहि त्यांच्या सुराची तान—सरसी—होत आहे. वरं, एवढ्यावरच आमचं दुदैव थांबावं की नाही? पण छे! हा पहा ससा आला उड्या मारीत बेटा! आता त्याला आंजारल्यागोंजारल्याशिवाय कसं चालणार? इतकीं सारीं व्यवधानं संभाळून मग पत्र लिहायचें! तरी पण हें पहा, आणखी सांगितलं लक्ष्मीबाईंनी काम काय करावं? चहाला साखर नाही! डब्यांतून आणायची! पण ही मूर्ख बेबी उठतच नाही. वात्रटच ती! हे इतके पत्रांत व्यत्यय!

आता पत्र लिहिणार तरी कसं? लिहिणार तरी काय? साराच घोटाळा. असो. पत्रच लिहित नाही.—जाऊं द्या की.

आपला
त्र्यंबक ठोमरे

शेवटीं रागारागाने सांगतां की या मंजुळाबाईंनं मला फार तरास घेला.

: २७ :

श्री

महाबळेश्वर

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—आपलें पत्र पावलें. वाचलें. हरवलें पण मजकूर लक्षांत आहे. यंदाची येथली फजिती म्हणजे कांही विचारूं नका. खाण्याची सोय नाही. अंग धुण्यास पिण्यास पाणी नाही. राहण्यास घर नाही. हवा खाण्यास कांही हरकत नाही. पण तीहि पोटभर खाण्यास भीतीच वाटते हो! एखादा प्लेगजंतु पोटांत गेला म्हणजे आटोपलेंच. काम सहा तास. तेंहि एके ठिकाणीं नव्हे. महाबळेश्वर हाच त्रिकोण कल्पिला तर त्याच्या तीन टोकांस हे तीन बंगले आहेत. आनंदी आनंद! एकाच खोलींत साळवे, मी व थोरात राहत असतां. आतापर्यंत एकहि ठिकाण पहाण्यास गेलों नाहीं. मी माझा, आलों तसा, एकदोन पॉईंट पाहून आलों तेवढेंच. आपण फिरावयास जात असूं त्या वेळप्रमाणेच आताहि चांदणें पडतें. (या विचारांबरोबरच लिहितां लिहितां फार गोड आठवणी येत आहेत. कसल्या—त्या काय तुम्हांला माहित नाहीत?—त्या?—त्या आठवणी आपण कधी विसरूं का?) पण तुम्ही नाही! तसली परिस्थिति नाही! त्यामुळे तो मीहि नाही! स्थळ तेंच. चंद्र तोच. चांदणेंहि तसेंच. पण पुढचें लिहिण्यापेक्षा पत्र पुरें करून, तेंच कल्पनासाम्राज्य अनुभवीत बसणें जास्त गोड आहे.

सौ. लक्ष्मीबाईंस प्रे० सा० न० सांगून कळवा की, मी तेथे आल्याबरोबर आजारी पडणार आहे. तुम्ही आता आजारी पडून राहिलां तर पुढे माझा आजार निपटण्याची

शक्ति राहाणार नाही म्हणून आता आजारो पडूं नका. वेबी कोठे आहे? श्री० मुळे, पारनाईक मित्रद्वयास प्रे० सा० न० कळवावा. माझी आठवण काढीत जा. चि० काशिनाथ यांस प्रे० आशिर्वाद. येत्या शुक्रवारी पांचगणीस जणार आहे. रत्नाकरराव जोशी येथे आहेत. त्यांनी आपणांस व लक्ष्मीबाईस प्रे. न. सां.

: २८ :

श्री

१०२ रास्ता पेठ, पुणे

१२-८-१४

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—आपलें पत्र भास्कररावांकडे आलें होतें. तें वाचावयास मिळालें. येथे सकाळीं सहा वाजल्यापासून संध्याकाळीं सहा वाजेपर्यंत एकसारखें काम करावयाचें असतें, त्यामुळे फार त्रास होतो. काम फार नाही. पण फिरणें अतोनात पडतें. त्यामुळें उदास वाटतें. असो. कवितेला तर राजीनामा दिलाच आहे. शनिवारशिवाय तोंड बाहेर काढायलासुद्धा सवड नसते. आहे या स्थितींत आनंद मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. अ० नगरच्या दुपटीने पुणें महाग आहे. घरभाडें भयंकर. त्यामुळे मनाची स्थितीहि भयंकर होते. म्हणून आपणास पत्र पाठविण्यास मी बसलों. कारण करमत नाही. उदास वाटतें. आपण उत्तर पाठवावें.

आपला आज्ञाधारक

त्र्यं. बा. ठोमरे

: २९ :

क्षेम

श्री

मालकमपेठ, महाबळेश्वर

१५-५-१९१५

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—तीन पत्रें लिहून ठेवलीं आहेत. चवथें पाठविण्याचा योग येत आहे. पहिलें आगगाडींत, दुसरें दाभणीची घळ, व मकरंदगड पाहावयास गेलों तेव्हा व तिसरें सरादे आले तेव्हा. एकहि पूर्ण लिहिलेलें नाही. मध्यंतरीं आजारी होतो. ताराचा निरोप आला तेव्हा पुनः पत्र लिहिण्यास बसलों व परमेश्वरी सूत्र असल्यास हें पत्र पूर्ण होऊन आपणास मिळेल. कृष्णरावांना जवळजवळचीं सर्व ठिकाणें दाखविलीं. तारावर गारांचा मारा झाला. तिला पहिल्या प्रथम, रस्ता चुकून, आम्ही कोणत्या घाणेरड्या रस्त्याने नेलें, सकाळच्या गाड्या व आपल्या जीवसृष्टींतील अद्भुत चमत्कारांच्या अपूर्व शोधांचें रहस्य तिने कसें फेटाळून

लावलें, तिने ठरविलेल्या टाईमटेबलवरहुकूम आपण कसे वागलों, वगैरे गोष्टी येथे आल्यापासून सारख्या आठवत असतात. मी व माझे मित्र बोरगांवकर ब्रह्मारण्याला गेलों. तेथे गारांच्या पावसांत यथेच्छ भिजलों व तशा कपड्यांनी, रात्रीं साडेदहा वाजतां, घरीं येऊन पोहोचलों. संध्याकाळीं एल्फिन्स्टन पॉइंटवर पाऊस पडत असतां इंद्रधनुष्य पाहिलें. तसलें धनुष्य व तो देखावा जन्मभर विसरणार नाही. चोरांच्या घळींत सुमारे हजार लोकांस राहण्यास जागा आहे. आंत पाणीहि आहे. आपण केवळ एक उसासा बघूनच परत आलों. मात्र आंत चुडी पेटवून व भयंकर घाणींतून जावें लागतें. दामणीची घळः—डोंगरास एक छिद्र पडलें आहे. त्यांतून आरशाचें प्रतिबिंब पाडून पाहतां, आंत एक मोठी नदी वाहतांना दिसते. लव्हाळें, मासे वगैरे त्यांत आहेत. उगम व अंत नाही. पाणी वाहात आहे. डबकें नाही. मकरंदगडाचा देखावा अपूर्व आहे. मागचीं सर्व स्थानें पाहून या वर्षी विशेष पाहिलें तें पत्रीं लिहिलें आहे. पुष्कळ लिहावयाचें. पण कार्ड जवळ असल्यामुळे व लांबलचक पाकिटाची अपेक्षा केली तर कदाचित् पत्र लांबणीवर पडेल असें वाटल्यावरून येथे विराम करावा लागत आहे. मी विन्सलो यांना शिकवीत असतो. त्यांनी मीं शिकविलेल्या टिळकांच्या कवितांचीं सुंदर भाषांतरें केलीं आहेत. कवितांचीं कांही भाषांतरें पाठवीन.

: ३० :

[खालील पत्र सौ. हेमांगिनी जोशी (तारा टिळक) यांना लिहिलें आहे. 'स्मृतिचित्रां' मध्ये या पत्रांतील कांही भाग गाढून, थोडेंसें संस्करण करून छापलेलें दिसतें.]

श्री

अहमदनगर. फर्ग्युसन गेट. टिळकांची वाडी.
मधलें घर. माठानजीक, जात्याशेजारीं लहानसें
अंथरूण. त्यावर निजलेल्या लक्ष्मीबाईच्या
उशानजीक. ता. ३-३-१९१४

अनेकोत्तम आशिर्वाद विशेष. आटपाट नगर होतें. तेथे एक गृहस्थ होते. त्यांना एक मुलगी होती. तिचें म्हणणें मला एक लांब पत्र पाठवा. लांबलचक पत्र. लिहूं नाही, लिहिलें. कसें लिहावें? काय लिहावें? मार्च महिना तिसरी तारीख. खिचडी करावी. साध्या पोळ्या. लोणकढें तूप. जेवण करावें. चाकराला भांडीं घासावयास द्यावीं. कोठीच्या खोलीला कुटूप लावावें. फाटकेंसें अंथरावें, तुटकेंसें पांघरावें.

एक बाजायला आला, जरा आडवें व्हावें. असें केल्यानें काय होतें ? देहमन निश्चित होतें. लांबलचक पत्र लिहिलें जातें.

एका, एका ताराबाई, तुमची कहाणी. पुणें शहर. हुजूरपागा. फीमेल हायस्कूल बोर्डिंगमध्ये. थोडीशी मंगोलियन, थोडीशी बर्मी. थोडीशी जपानी, थोडीशी चिनी. इंडियांत आली. इंडियन झाली. अर्धी भाकर सगळा कांदा. भिकारणीला वाढला. ताराबाईचा अवतार घडला.

अरबांचा मुल्ला, तुर्कांचा काजी, ग्रीसमधला शिपाई, रशियाचा रशियन. कोकणांत गेला, भुरका झाला, अंगणांत आला, खुडखुडत पडला. मोठ्याने रडला, सगळ्यांनी पाहिला. न्हाणला, धुणला. 'ऊठ बाबा मोठा हो !' बाबा मोठा झाला. नागपूर शहर. हिस्लॉप कॉलेज. इंटर क्लासांत शिकायला गेला. असली बहीण, असला भाऊ, त्रिखंड शोधून गेला पाहूं. थकला. भागला. निराश झाला. घरचें खावें, लष्करच्या भाकरी भाजाव्या. असलें काम कोण करो ? काम नाही, धाम नाही, तोच असलें काम करो. इंजिनिअर खात्यांत मांजर व्याली. तिला तीन पिळें झालीं. एक कुत्र्याने खाल्लें. एक मांजराने नेलें. ऊठ भाऊ, प्रधानांना सांग, 'ताराराणीला मांजर पाहिजे—ताराराणीला मांजर पाहिजे.' कसं पाहिजे ? काय पाहिजे ? रोगी कष्टी, मिचमिच दृष्टि. रोडके पाय. तणतण करीत नाचत जाय ! प्रधानाने दिलें शिपाया हातीं. हाका रे हलकारे, पिटा रे नगारे ! नगरामध्ये ताराराणीचें मांजर आलें. ताराराणीचें मांजर आलें. आता बाई ठेऊं कुठे ? नेऊं कुठें ? राहूं कुठे ? माझी मांजर, माझी मांजर ! डोक्यावर घेऊं का खांद्यावर घेऊं ? पलंगावर घेऊन निजायला जाऊं. दोन सॉसर दूध पिते. दोन बचक मांस खाते. दूध काढायचे वेळीं त्रास देते. दुधाच्या बादलींत जीव देते—पण उंदीर पाहून पळून जाते—गरीब झुरळाचा जीव घेते.

माझी मांजर, माझी मांजर. तजबीर पाहून काच फोडते. वेताचें मेज मोडते. गुलाबाच्या फांद्या मोडते. लिलीचीं पानें फाडते. सुतळीच्या गुंड्या काढते. वरणाचें भांडें सांडते. कढत पाणी अंगावर पाडते. ज्याचें त्याचें अंग चाटते. माझी मांजर, माझी मांजर. बन्याबाबाचा हात फोडते, चंपीवर दात काढते. ब्लाकीवर फुस करते. हाड हाड, पाप्या, चांडाळा ! माझ्या मांजरीचें खाद्य तूं कुठे घेऊन चाललास ? म्यांव म्यांव. बन्याने दिलें, बबीने खाल्लें, किती दिलें तरी पुरत नाही. दरिद्र कांही फिटत नाही. अंग कांही सुटत नाही. हावरेपणा मिटत नाही.

आमच्या हाताची शिकार करते. लुगड्याधोतराचे सोगे धरते. सांगट्या उडवून घरभर करते. आता बाई, सांगूं किती ? लिहूं किती ? गुण कांही संपत नाही. वर्णन केल्यावाचून राहवत नाही. आतांच पहा. पत्र फाडलें, नवें जोडलें. तेव्हा पुढे लिहिणें घडलें. वेवीपुराण लिहूं नाही, लिहिलें. कसं लिहावं ? काय लिहावं ? फाल्गुन मास, पहिला पक्ष, पहिल्या मंगळवारीं लिहिणें केलें. कहाणीचें एवढें फळ ! पत्राचें काय

फळ ? तें फक्त मला सांग. गुडगुड गुपित, किल्ला कुपित. काय तुझ्या मनांत ? सांग माझ्या कानांत ! तुझ्या मनांतलें मीं जाणलें. लांबच लांब पत्र आणलें. पत्राच्या मिषें दौत भेटली, लेखण भेटली.—लांब पत्र लिहिण्याची हौस फिटली.

बेबी ! तुझा कान पुढे कर. हें बघ. फाल्गुन महिना लागलाच आहे. वेड्यासारखी बाजा वाजवण्याची परवानगी कशाला मागायला पाहिजे ? दररोज मनसोक्त बाजा वाजवीत जा. सर्व मंडळींची सदर परवानगी आहे.

कार्ल पुराण

शंख पुराणी कथा पवित्र । कार्लियाची महती विचित्र । करूनी लांब दोन्ही श्रोत्र । श्रवण कीजे सादरें ॥ १ ॥ कलीयुगींचा तीर्थराज । तोच वर्णिन सादर आज । श्रोते सज्जन महाराज । कथाभाग परिसा की ॥ २ ॥ साक्रेटिसाचा शिष्य परम । तखरीपखां तया नाम । तयें उपदेशून नेम । धोंड भडजीस सांगितला ॥ ३ ॥ कीं या कार्लियाची महती । तिन्ही त्रिकाळीं मुली गाती । कलीयुगीं विशुद्ध कीर्ति । तीर्थराज हा एक ॥ ४ ॥ होतां कार्लियाचें दर्शन । शहाणेपणाचा मळ धुऊन । गाढवाचे अवतार पूर्ण । भाविक जन होती पै ॥ ५ ॥ मुलीचा हड्ड चालला । पैशियाचा खर्च मांडिला । किती पडती मिळवा-याला । कष्ट तयांना न कळेची ॥ ६ ॥ म्हणती नरजन्माचा लाहो । त्यांतहि स्वतंत्रपणाचा प्रभावो । चला, चला जाऊन पाहो । काळें क्षेत्र सत्वरी ॥ ७ ॥ लांगूल नसेल जयातें । सत्त्वरी ते उपजे तेथे । भाविक वदती कितीकांतें । शिंगें आलीं तया स्थलीं ॥ ८ ॥ कितीक झाले चतुष्पाद । ऐसा कार्लियाचा प्रसाद । नाही नाही मिथ्यावाद । प्रचीत आली कितेका ॥ ९ ॥ आम्ही तरी दुबळे जन । आम्हा न घडे तीर्थदर्शन । आपण परी आवश्यक जाऊन । तीर्थ पाहुन येईजे ॥ १० ॥ या तीर्थाचा महिमा प्रसिद्ध । साच न मानी जयाचें चित्त । तोच दुरात्मा मतिमंद । गाढवाचा अवतार ॥ ११ ॥ कार्लियास तरी जाइजे । श्रद्धालुपणें दर्शन घेइजे । रुपये येतिल आतां सहजे । पोष्टमार्गें करोनी ॥ १२ ॥ श्रोते म्हणती यास आधार । शंख पुराणीं असे सादर । फत्तेश्वर अति पवित्र । ग्रंथ लिहिला तयांनी ॥ १३ ॥ त्रिभुवनांत डंका गाजला । फत्तेश्वराची अगाध लीला । ग्रंथ सादर संपविला—एक तासामाझारीं ॥ १४ ॥ पहिलें तें तारापुराण । मग दत्तोपंत जन्मविंदान । त्यापरी सुंदर सगुण । मार्जारीचें पै केलें ॥ १५ ॥ त्यावरी बाजा वाजवायाला । दिली परवानगी तुम्हाला । कार्लपुराण ही सर्व लीला । संपविलें क्षणार्धीं ॥ १६ ॥ शंखपुराणग्रंथीं प्रचंड । लांब पत्र रचना उदंड । कर्ण लांबवोनी प्रचंड । अती आदरें परिसावी ॥ १७ ॥

त्र्यं. बा. ठोंबरे

खुशाल बाजा वाजवा. फाल्गुन महिना आला आहे. कार्ल येथें जाण्याची परवानगी आहे. पैसे उद्या टिळक पाठवतील. सर्व मंडळीं आनंदरूप आहेत.

बालकवींची पत्रे

: ३१ :

[पुढील दोन पत्रे श्री. भास्करराव उजगरे यांना लिहिलेली आहेत.]

श्री

माल्कम पेठ, महाबळेश्वर

२१-५-१५

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—आपलें अनपेक्षित पत्र पाहून फार आनंद वाटला. माझा मुक्काम येथे आणखी एकदोन दिवस होईल, असें वाटतें. नंतर गोकाकचा धवधवा, सज्जनगड वगैरे कांही ठिकाणें बघावयास जाण्याचा विचार आहे. जून ५ तारखेपर्यंत पुण्यास जाईन. पण रजेवर अवलंबून आहे. ती न मिळाल्यास २० तारखेस खाली जाईन. मी मध्यंतरीं आजारी होतो. यंदा येथून रायगड, प्रतापगड, मकरंदगड वगैरे किल्ले बघावयास गेलों होतो. येथली शोभा तर अपूर्व आहे. लोकांनी सांगून ऐकण्यापेक्षा प्रत्यक्ष पाहूनच ती शोभा अनुभवली पाहिजे. पण आमचे नशिवाला सर्व सौंदर्य लोपलें होतें. सर्वत्र धुकें भरून गेल्यामुळे दहा हातांवरचा मनुष्य दिसणें अशक्य. चोहीकडे खाली पांढरा धुक्याचा समुद्र व वर काळे निळे मेघ. पण हीसुद्धा एका दृष्टीने मौज असते. असो. आपलें पत्र नेहमी यावें, अशी अत्यंत इच्छा असते. रा. प्रल्हादपंतांना आपल्या संबंधी नेहमी विचारीत असतो.

आपला नम्र

त्र्यं. बा. ठोमरे

: ३२ :

श्री

१०२ रास्तापेठ, पुणे

२७-२-१९१६

प्रेमपूर्वक सा० न० वि०—आपलें पत्र पावलें. मला आपली आठवण येत नसेल अशी आपणास शंका कां येते, मला समजत नाही. तसें मुळीच वाटूं देऊं नका. आपण कांही कविता वगैरे करीत असतां की नाही? मी लॅंग्वेज स्कूलचा जानेवारीपासून हेडमास्तर झालों आहे. असो. चि० बाबूराव परीक्षेनंतर खानदेशांत येईल. मी एप्रिल १ ला महाबळेश्वरीं जाईन. नेहमी पत्र यावें. मला वाटतें, मी पत्र पाठवावयास इतका हलगर्जी असूनहि आपल्या पत्रास उत्तर द्यावयास कधीहि विसरलों नाही. रा. बापूचें पत्र आलें होतें. कुशल आहेत.

आपला नम्र

त्र्यं. बा. ठोमरे

बालकवि

: ३३ :

[पुढील पत्र श्री. रा. ग. गडकरी यांना लिहिलेले आहे.]

श्री

१९ जून १९१३

प्रेमपूर्वक नमस्कार वि० वि०—मी 'प्रेमसंन्यासा'ची कॉपी आपलेकडून आणावयाचें विसरलों. पण आता तें पुनः वाचावयाची उत्कंठा लागली आहे. तरी 'प्रेमसंन्यास' उलट टपालीं पाठवून द्यावें. हयगय होणार नाही अशी खात्री आहे. मी 'संध्यातारक' मनोरंजनकडे पाठवीत आहे. असो. प्रेमाची वृद्धि असावी.

आपला नम्र
त्र्यं. बा. ठोमरे

: ३४ :

[पुढील पत्र श्री. का. र. मित्र, संपादक 'मनोरंजन' यांस लिहिलेले आहे.]

श्री

सातभाई गल्ली, नगर

२-२-१९१८

प्रेमपूर्वक सा० न० वि० वि०—पुष्कळ वर्षांनी प्रेमाचें अत्यंत क्षुद्र उपायन घेऊन 'मनोरंजना'च्या भेटीस येत आहे. जर अशा प्रकारची सेवा आपणांस व महाराष्ट्रास पसंत पडली तर खाली दिलेल्या कवितां(संतांचा अनुवाद)प्रमाणे काव्याचें कडबोळें वाङ्मयाच्या ताटांत वाढण्याचा विचार आहे. कळावें. पूर्ण कृपालोभ असावा ही विनंती.

आपला नम्र बंधु
त्र्यं. बा. ठोमरे

: ३५ :

[पुढील अर्धवट लिहिलेले पत्र अमृतरावांच्या कागदांत आढळलें; पण तें कुणाला लिहिलेले आहे तें कळत नाही. पत्र जांभळ्या शिसपेन्सिलीने लिहिलेले आहे.]

श्री

प्रेमपूर्वक नमस्कार वि० वि०

आपलें पत्र पावलें. त्याला उत्तर शांतपणे लिहावें, असा विचार केल्यामुळे विलंब लागला. मध्यंतरी लॅंग्वेज स्कूलच्या परीक्षा, शाळेची इन्स्पेक्शन व सर्वांत विशेष

म्हणजे माझा आळस वगैरे गोष्टींचे अडथळे आले. असो. आज तरी लिहावयास वसलों हें नशीब. संपलें म्हणजे भाग्य...

गेल्या तीन वर्षांत आपली चांगलीशी मुलाखत झाली नाही. त्यामुळे परस्परांच्या स्वभावांत किती अंतर पडलें असेल कुणास टाऊक ! जे तुम्ही तीन वर्षांपूर्वी फुलपाखराप्रमाणे आनंदांत झुलत होतां त्या तुम्हाला आता तरुणपणा, मोठेपणा आला आहे, असें तुमचें मन सांगूं लागलें. पण मला हा मोठेपणा म्हणजे जडपणा—म्हातारपणा—वाटतो. तुम्हाला अगदी उदास वाटतें, जग नकोसें वाटतें, याचा तरी अर्थ काय ? चैतन्यशक्ति जेव्हा रोमरोमांत थैमान करूं लागते तेव्हा खऱ्या मोठेपणाला प्रारंभ होतो. तथापि तुम्ही माझेच आहां. कारण जें माझे आहे तें माझ्यापासून नेण्याला प्रत्यक्ष तुम्ही किंवा कोणीहि समर्थ नाही, असा माझा पक्का विश्वास आहे. एखाद्या मित्राचें माझ्यावर प्रेम आहे, तो मला जीव की प्राण करतो, त्याचें स्मरण झालें म्हणजे माझ्या हृदयांतील आनंदाचा कोष विकसित होतो. अनेक पवित्र व उदात्त विचार जागृत होतात. पण पुढे मौज काय होते, तो आपल्याशीं बरोबर वागत नाही, अशी आपली समजूत होते. खरोखरच त्याचें मन आपल्याबद्दल शुद्ध राहिलें नाही, ही आपली समजूत यथार्थ असते. आणि तसें झालें म्हणजे आपण काय करतो ? त्याच्याबद्दलचे पवित्र विचार रागाच्या ज्वाळांत जाळून टाकतो. आणि त्याबरोबर आपल्या मनांत असलेल्या त्या मित्र-शरिराची हळुहळु रक्षा होऊन जाते. मग पुढेमागे त्या भागावरून आपलें लक्ष गेलें तर, स्मशानांतून जातांना चितेवर पाय पडला असतां जसें भेसूर वाटतें तसेंच वाटूं लागतें. अशा किती तरी चिंता आपण आपल्या हातानें पेटवून घेत असतो. थोडीशी तितिक्षा पाहिजे. तेवढी नसली म्हणजे चिंताच भडकणार. कारण तें तसेंच आहे. पण गड्या, थोडा वेळ दम धरला असता, चिंता पेटवली नसती, तर तुझ्या दृष्टीने वाईट दिसणारे जे पदार्थ होते त्यांतूनच कल्पवृक्षाचे अंकुर बाहेर आले असते व त्यांनी जगाचें नंदनवन करून सोडलें असतें.

दुसऱ्याने आपल्या अंतःकरणांतील सुविचारांचीं सौभाग्यलेणीं फेकून दिलीं म्हणजे आम्हीहि तीं फेकून देतो. दुसऱ्यांनी आपल्या मनोमंदिराला आग लावून दिली की आम्हीहि लावतो. असंतोष म्हणजेच ही आग. ही पुष्कळ कारणांनी व पुष्कळ प्रकारांनी लागत असते. किती हें वेडेपण ! ही एकदा लागली, तिचा धूर चोहोकडे भरला म्हणजे मनुष्याची दिशाभूल झालीच पाहिजे आणि दिशाभूल झालेला मनुष्य कोणीकडे झुकेल याचा नियम नाही. खरें म्हटलें तर माझे प्रेम हें जर जगाच्या आरशांत पडलेलें प्रतिबिंब आहे तर मी प्रेमरूपच आहे का ? जगाने प्रेमस्वरूप आपल्यापुढून काढून घेतलें की गेलें आपलें प्रेमस्वरूप ! हें खरें प्रेम नाही. या प्रेमाच्या चेष्टा आहेत.

अरे वाण्यांतो, गिऱ्हाईकांनी तुमच्यावर प्रेम करावें असा तुमचा काय अधिकार आहे ? दात्याची स्तुति करावयाला जग तयार आहे. परमेश्वराला कधीहि कुणीहि पाहिलेलें

नाही. परंतु त्याने हें सर्व आम्हाला दिलें अशी नुसती भावना झाल्यामुळे, सगळें जग आज त्याची स्तुति करीत आहे. दाता दान करतो तो संतोषाखातर करतो व भिकारी हात पसरतो तो असंतुष्ट असतो म्हणून पसरतो. दात्याला दान करतांना संतोष वाटत नाही. कां ? तर त्या भिकाऱ्याजवळ हा धनिक भिकारी स्तुतीची, मानाची, कशाची तरी याचना करीत असतो व ती मिळाली नाही म्हणजे असंतुष्ट, निराश होऊन बसतो. दान करतांना, प्रेम करतांना, दयाक्षमा दाखवितांना, किंबहुना कोणतीहि गोष्ट करतांना लक्षांत ठेवा की असंतोष म्हणजे भिक्षावृत्ति. भिक्षावृत्ति नसली तरी वणिक्वृत्ति तरी आहे. पण ही वणिक्वृत्ति तरी कसली ? प्रेमासारखीं अमोल रत्नें देऊन आम्ही त्यांच्यापासून अपेक्षा कसली करतो ? मिनिटांत वाऱ्यावर विरून जाणाऱ्या चार गोड शब्दांची ! देवाच्या निवडलेल्या लोकांनो, विदेश्याप्रमाणें प्रतिफळाची अपेक्षा करूं नका.

सद्धेतूने कर्म करा. परिणाम काय होणार याकडे डुंकूनसुद्धा पाहूं नका. तुमच्या रागाच्या एका शब्दाने तुमच्या मित्राच्या हृदयांत चार मिनिटांत केवढें अरण्य माजून जातें याची तरी तुम्हांला कल्पना झाली असेल. ज्या शेतांत गांजा चांगला पिकतो त्यांत गहूहि चांगला पिकतो, असें शेतकरी म्हणतात. एक बारीकसें बीं पडलें म्हणजे त्यापासून वडासारखा एक प्रचंड वृक्ष तयार होतो, म्हणून आश्चर्यचकित होणाऱ्या लोकांनी ही मनःसृष्टि अजून पाहिली नाही. एका शब्दाला अनंत शब्द फुटतात व त्यांतूनहि पुनः अनंत विचार उत्पन्न होऊन, ही अनंताची परंपरा अनंत काळपासून चालू असून, सृष्टीबरोबर पुढेहि अनंत काळपर्यंत चालू राहणार आहे.

एक लहानसें पान घेतलें तर त्याच्यावर अनंत लहरी, सूर्याचे अनंत किरण, वाऱ्याच्या अनंत कणिका, बीजाने त्याच्या अंगी दिलेली ब्राह्म-पदार्थ-संग्रहणाची शक्ति, वृक्षावर झालेले परिणाम, फांदीला लागलेले आघात, इत्यादि इत्यादि अनंत संस्कार झालेले आहेत. हाच किंवा याहीपेक्षा गहन विचार केला तर आपणास मनुष्यत्व-व्यक्तित्वाची कल्पना येणार आहे. यावरून पाहतां प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे अनंताच्या अनंतावधि कर्माचा परिणाम असून तिच्यावर प्रत्येक सेकंदांत जग अनंतावधि परिणाम करीत असून, तीहि आपल्या पूर्वसंस्कारांत हे नवीन संस्कार मिश्रित करून, अनंतावधि नवीन संस्कार उत्पन्न करीत असते. हा संस्कार-संकर व त्याचीं कार्ये याला आपण मनुष्याचा स्वभाव व त्याचें वर्तन असें म्हणत असतो. याप्रमाणे पाहतां, प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव किती तरी काळापासून बदलत आला आहे व पुढेहि बदलत राहणार. जेव्हा आपण एखाद्यावर प्रेम करतो तेव्हा हे विचार जर आपल्या अंतःकरणांत जागृत असले तरी आपणांस निराश होण्याचें कारण उरत नाही. कारण आपणाला पूर्ण कळून चुकतें, की या क्षेत्रांत नुसता उसासा सोडला, वाकड्या डोळ्यांनी पाहिलें तर तेंसुद्धा उगवून, त्याचे मोठमोठाले वृक्ष बनतील. तर आता मी तर त्याच्यावर शुद्ध अंतःकरणाने प्रेम करीत आहे, तें उगवलेंच नसेल काय ? जेथे उगवत

नाही अशी जागा अटलांटिक महासागराच्या शेवटच्या बर्फमय सीमेवर देखील सापडणें शक्य नाही. झाड उगवलें आहे. कदाचित् दिसत नसेल. कारण तेथे नुसतें एकटें झाड नाही. अनेक चिंतांचीं, संशयाचीं, कर्तव्यांचीं, विकल्पांचीं अनेकावधि झाडें आहेत. त्यांत तुमचें आहेच. दिसो की न दिसो. जेव्हा तुम्ही जन्मालाच आलां नव्हतां तेव्हा तुमच्यावर कुणाचें प्रेम नव्हतें. राग नव्हता. तेव्हा तुम्हाबद्दल जें प्रेम, राग किंवा दुसरें कांही जगांत उत्पन्न झालें असेल तर तें तुमच्या द्वारेच उगवलें, किंवा परंपरेने तुम्हींच उत्पन्न केलें, असें म्हणावें लागतें. कळो किंवा न कळो, कर्माचा नाश होणें कधीहि शक्य नाही. हें कळल्यामुळेच कोणत्याहि महात्म्याला आपल्या वर्तनाचा जगावर परिणाम झाला नाही, असें स्पष्ट दिसून आलें तरी खेद होत नाही. पूर्वकर्म, संस्कार, पूर्वसंचित यांचे परिणाम अनुभवलेच पाहिजेत. याबद्दल खेद करूं नये. आणि पुढे या कर्मभूमीचा, नख पेरलें तर नख उगवेल, डोळा पेरला तर डोळा उगवेल, हा न्याय लक्षांत ठेवून, शुद्ध सात्त्विक हेतूने कोणतीहि गोष्ट करावी. आणि मग 'कर्म करा आणि धीर धरा' हा गीतेचा उपदेश लक्षांत ठेवून नेहमी वागावें; म्हणजे असंतोषाला जागा राहात नाही. नैराश्याचा अंधार होत नाही व संशयाचें काहूर भरत नाही. आत्मविश्वास उत्पन्न होतो व आत्मविश्वासाने काम करण्याची नवी उमेद येते. अशा रीतीने मंगलाचा मंगल साठा वाढवून आपणास आपली व जगाचीहि तृप्ति करतां येते. जगांत न्याय आहे; हें तत्त्व तुम्हाला पटलें—वास्तविक अर्थाने पटलें—तरीहि तुम्हाला किती आनंद होणार आहे ! किती शांति मिळणार आहे ! याची नीटशी कल्पनाच जगाला होत नाही. याला कोण काय करणार ? जर न्याय आहे, सत्य आहे, आनंद आहे, किंवा यांपैकी एक तरी आहे, असा तुमचा विश्वास बसला तर तुम्हाला देव सापडला असेंच मी समजेन. पण शब्दज्ञान्याचे शब्दसुद्धा अर्थहीन होऊन जातात आणि म्हणूनच ज्ञानामृत प्राशन करूं पाहणाऱ्या तुम्हा विद्यार्थ्यांचीं तोंडें मला कशीं पाण्यावाचून कोमेजलेलीं अशीं दिसतात. (अपूर्ण)

: ३६ :

[पुढील पत्र रा. केशवराव मुदलीयार वकील यांनी बालकवींना लिहिलें आहे.]

श्री

मुंबई लॉ स्कूल

२ जाने. १९१८

प्रेमळ मित्रास प्रेमळ नमस्कार वि० वि०—बहुत दिवस झाले. आपला क्षेमसमाचार न कळाल्यामुळे, आपल्याकडे पत्रद्वारा धाव घेत आहें. आपली आठवण कधीच बुजणार नाही. काळ माझ्या सर्वस्वाचा अपहार करूं शकेल, इतकेंच नव्हे तर

माझ्या देहाचाहि नाश करूं शकेल. तरीहि त्याच्या सर्वसंहारक शक्तीचें 'चित्ताच्या परि नंदनांतिल पहा एकेक माझ्या कळी' अर्थात् गोड आठवणीच्या कळीपुढे कांहीच चालणार नाही. आपली आठवण पावलोपावलीं होत असतेच. पण त्या आठवणीची विशेष जाणीव होण्याचें कारण म्हटलें म्हणजे प्रो. पटवर्धनांनी आपल्या 'मराठी वाङ्मयाची भवितव्यता' या भाषणांत आपलें नांव मोठ्या अभिमानाने घेतलें, हें होय. आपली व आंग्लकवि वर्ड्सवर्थ यांची तुलना करतांना ते म्हणाले की, 'वर्ड्सवर्थला जडतेचीं बंधनें उकलतां येत नसत व आपल्याला तीं उकलतां येतात. इतकेंच नव्हे तर आपण एखाद्या निर्झराच्या हृद्गतारीं तादात्म्य पावून त्याच्या जीवाचीं गाणीं काव्यदेवीच्या वीणेवर सहज छेडतां!' सर्व महाराष्ट्रच नव्हे तर हिंदुस्थान क्षात्रतेजाने तरवार म्यानांतून बाहेर काढूं पहात आहे. त्याच वेळेला ज्या काव्यांनी त्यास दुजोरा दिला जावा, तसलीं काव्ये लिहिणाऱ्या कवीची लेखणी कलमदानांत पडून राहावी, हें महाराष्ट्राचेंच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानचें दुदैव नव्हे काय? वा महाराष्ट्रा! 'एकुनि हें माझें गान—गर्जू दे हिंदुस्थान' असें म्हणणाऱ्या थोर कवीने याच वेळीं तुला दगा द्यावा म्हणजे अजून तुझें खडतर नशीब संपलें नाही, असेंच म्हणावें लागतें. महाराष्ट्र आताच कोठे जागा झाला आहे व एखाद्या अर्भकासारखें लडिवाळपणाने पण हक्काने, स्फूर्तीच्या मायेकरितां हपापलेला असतांना आपण त्याला निर्दय हाताने दूर लोटणार का? आपण पुनः एकदा काव्यवीणा छेडून सरस्वति-मंदिर काव्यबालेच्या नृत्याच्या रुग्णझुणण्याने भरून टाकावें, अशी माझीच नव्हे तर सर्व महाराष्ट्राची विनंती आहे. माझ्या उद्धटपणाबद्दल—आपणामधील प्रेमळ स्नेहास्तव—आपण मला क्षमा कराल, अशी आशा बाळगतां.

आपला
केशव

: ३७ :

गति

गति ! ही कोणाला चुकवतां येणार नाही. तिला हवें तें नांव द्या. कमी करा की जास्त करा. पण विरति हा शब्दच उच्चारतां येत नाही. अक्षय गति, अविरत, अखंड गति. या गतीला अंत आहे की नाही हें मला सांगतां येत नाही. पण विरति हा मात्र केवळ भास आहे. किंवा तीहि असल्यास सापेक्ष आहे, यांत शंका नाही. गतिविरहित स्थिति, विरतीची कल्पना सुद्धा होत नाही. कारण माझी स्थिति म्हणजेच गति आणि गति म्हणजेच स्थिति, असा हा येथला नियम दिसतो. गति-विरहित स्थिति व स्थितिविरहित गति यांची सुद्धा कल्पना करवत नाही. स्थिति व गति यांच्या संमिश्रणापासून दिक्कालाची कल्पना माझ्या मनांत आली आणि अस्पष्ट

द्वैतभावनेच्या रूपरेषा ठळक होऊं लागल्या. प्रथम येथील स्थिति गति एकच प्रकारची आहे, असें मला वाटत होतें. तें आता एकांत अनेकत्व दिसूं लागलें व अनेकत्वांत एकत्वाचा भास होऊं लागला. आकाशांत फिरणाऱ्या ग्रहगोलांना एक प्रकारची गति आहे. पृथ्वी, तिजवरील पर्वत, समुद्र, अरण्य, नद, नद्या यांनाहि एक प्रकारची गति आहे. गतिविरहित स्थितीची कल्पनासुद्धा होत नाही, हें वर सांगितलेंच आहे. पण वरील प्रकारच्या गतींत व माझ्या गतींत एक प्रकारचें अंतर आहे. त्यांच्या गति निसर्गनिर्मित आहेत. माझ्या गतीचा चक्रचालक मी आहे.

: ३८ :

अनंत

अनंताच्या अनंत, अगाध, आरपार, अमर्याद आणि गहन अशा सृष्टिविस्तारांत मन गडून गेलें होतें, कल्पनातीताला क्षुद्र कल्पनांचें आवरण घालूं पाहणाऱ्या वेड्या विचारांची धांदल उडून गेली होती. गर्द अरण्याच्या गुंफांमध्ये संध्याकाळच्या वेळीं वाट चुकलेल्या वाटसराप्रमाणे बुद्धि जागच्या जागीं थकून सभोवार डोळे फाडून मिरमिर पाहात राहिली होती. विचारांचें हळुहळु विकारांत परिवर्तन होऊं लागलें. कांही भीति, कांही आश्चर्य-चकितपणा यांनी मन गोंधळून गेलें. ही अज्ञेयाची खोल दरी आहे. हिच्यांत धुकें भरलें आहे. माझ्याशिवाय मला कांही दिसत नाही. दिसल्या-सारखें वाटतें, पण कदाचित् ती माझीच सावली असेल. पदोपदीं मन साशंक होतें. थबकतें. ओरडतें. पुनः डोळे वासून पाहूं लागतें. गोंधळलेल्या स्थितींतच भीतीने भेदरून चार पावलें पुढे किंवा मागे टाकतें. पुन्हा विचार पडतो व आपल्याप्रमाणे गोंधळ उडतो व पहिल्याप्रमाणेच पुन्हा होऊं लागतें.

पुष्कळ लोक तेथून गेले आहेत, जात आहेत, जाणार आहेत. कोणी हसत, कोणी रडत. कोणी गात-नाचत तर कोणी दीर्घ आक्रोश करीत चालले आहेत. ते कां रडतात हें मला ठाऊक आहे. ते कां हसतात हें मला ठाऊक नाही असें नाही. तरीपण तें हसणें किंवा रडणें ज्याचें त्यालाच आहे. कारण प्रत्येकाच्या मनाची इतकी गुंतागुंत झाली आहे की कांही गोष्टींशिवाय मला त्यांच्या हसण्यारडण्याचा थांग लागत नाही, असें म्हटल्यास चालेल. उलट ते माझ्या मनाला अधिकाधिक गोंधळांत घालतात, असें वाटतें. कोणाला हसतांना पाहून त्याच्यामागे चार पावलें जातो तोंच मला त्याच्या उलट अनुभव येऊं लागतो. त्यामुळे माझा विश्वास उडाला व निराशा बलवत्तर झाली. चालण्याशिवाय गत्यंतर नाही, हेंहि येथे कळून आलें. रडत किंवा उड्या मारीत, रडत किंवा हसत, पुढे अथवा मागे, प्रत्येकाला गेलेंच पाहिजे.

परिशिष्ट दुसरें

आधुनिक कविता : एक वाद

१. आधुनिक कवितेचे जनक

लेखक : न्यंत्रक बापूजी ठोमरे

केसरी—मंगळवार, ता. २३ माहे जानेवारी सन १९१२

या विषयाकडे आमच्या समाजाचें पोहोचावें तितकें लक्ष पोहोचलें नाही. सर्व सामाजिक सुधारणांच्या या भराभटीच्या काळांत कवितेसारख्या जगमान्य विषयाकडे समाजाचें दुर्लक्ष असणें श्रेयस्कर नाही. उलट तें राष्ट्राचें मोठें दुदैव होय, असें मला वाटतें. काव्य हें राष्ट्राचें जीवन आहे. मनुष्यमात्राचीं अंतःकरणें कोमल भूतदयेने प्रेरित करून त्यांवर नीतीचा ठसा उमटविण्यास काव्याची फार गरज असते. सदसद्विवेक-बुद्धीला पोषक असें काव्यगुटिकेशिवाय दुसरें औषध, तितकेंच गुणकारी औषध साऱ्या जगांत शोधलें तरी सापडणार नाही. यांचा गुण फार हळूहळू मनुष्याच्या प्रत्ययास येतो. पण चिरकाल टिकणारा असतो. मनुष्याच्या मनाला हसत खेळत शून्याच्या पलीकडे नेऊन त्याला नकळत सुसंस्काराचें बीज त्याच्या अंतःकरणांत पेरणारी ही मोहिनी आहे. जगांतील स्वर्ग म्हणजे काव्य. सुधेला लाजवणारेंहि काव्यच. मृत राष्ट्रांनाहि काव्याने जागें केलें, असें इतिहास सांगतो, व अद्याप ती जादू काव्याच्या ठिकाणीं वास करीत आहे.

गाण्याने कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुता घेइल
स्फूर्तीच्या तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होइल ।
आशा प्रेम तसेंच वीर्य कवनीं तो आपुल्या गाइल
गेलें वैभव गाउनी स्फुरण तो युष्मन्मना देइल ॥

यांत अतिशयोक्तीचें एक अक्षरहि नाही. सौंदर्य, प्रेम, उत्साह, आशा वीर्य, वगैरे अनेक शक्तींचें मिश्रण कवितेशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि करतांच आलें नाही. राष्ट्राच्या परिस्थितीप्रमाणे अनेक रूपें धारण करून समाजाला खडबडून जागें करण्याचें श्रेय

बहुतेक अंशीं कवितेकडेच आहे. कोणत्याहि राष्ट्राचा उन्नतीचा सूर्य किती वर आला आहे हें तुम्हांस पाहणें असल्यास त्या राष्ट्राच्या पद्य वाङ्मयाकडे पाहा. कारण राष्ट्राच्या अरुणोदयाबरोबर हें चंडोलाचें गाणें सुरू होतें व त्या राष्ट्रावर पूर्ण प्रकाश होईपर्यंत ते सारखें चालू राहतें ! आज ज्या मानाने महाराष्ट्र उन्नतीच्या शिखरावर चढत आहे, त्याच मानाने या कवितेच्या तुतारीचे सूरहि त्यांचा रस्ता साफ करित आहेत !

आतापर्यंत केलेलें कवितेचें वर्णन आमच्या या मराठी आधुनिक कवितेला लावतां येईल असें मला वाटतें. तिच्यांत स्फूर्ति, उत्साह, वीर्य, आशा, प्रेम, सौंदर्य, व 'शून्यांत वाडे उठविण्याची' ताकद आहे. खरें काव्य म्हणतात तें आधुनिक कवितेंतहि आपल्या दृष्टीस पडेल. पण घोरत पडलेल्याला मंजुळ गायनालाप निरर्थक होत, त्याप्रमाणे कवितेकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे आमच्या समाजास तिचें तितकें महत्त्व वाटत नाही. आणि आधुनिक कवींकडे त्याची नजर सहसा वळत नाही. जुने कवी, हरदास, पुराणिक वगैरेंच्या साहाय्याने थोडेफार तरी महाराष्ट्रांत वावरतात. पण बिचाऱ्या अलीकडील कवींच्या दुर्दैवाला तर पारावार नाही. "आधुनिक कवी म्हणजे कुऱ्यामांजरांवर कविता रचणारे—प्रतिभाशून्य असेच असावयाचे ! त्यांच्या कविता रसहीन, यमकप्रासरहित, कसल्याशा चालीवर—त्या चालीला ताल ना मेळ—रचलेल्या असावयाच्या, तेव्हा त्यांत अर्थ तो काय असणार ? आणि त्यांचें महत्त्व तरी काय ?" असले उद्गार जिकडेतिकडे आपल्या कानांवर येतातात. अशा तऱ्हेने लोकमत व्हावयास पुष्कळ कारणे झालीं आहेत. आधुनिक कवितेचें स्वरूप जुन्या कवितेच्या स्वरूपाहून फार निराळ्या तऱ्हेचें झालें आहे. त्यामुळे साधारणपणे सर्व समाजास हिचें हें स्वरूप नवीन असल्यामुळे कसेसेंच दिसावयास लागलें आहे. आमच्या समाजाची कवितेसंबंधाची कल्पनाच चमत्कारिक झाली आहे. जिच्यामध्ये यमक, प्रास, संस्कृत शब्द, श्लेष वगैरेंची एकच गर्दी उडून गेली आहे अथवा भक्तिरसांत तल्लीन होऊन जिने निवृत्तिमार्ग स्वीकारला आहे, अशी सर्वसंगपरित्यागी, परब्रह्मांत लीन होणारी जी पद्यरचना तिलाच कविता म्हणावें, बाकीच्या कविताच नव्हेत, असा सिद्धांत ठोकून देऊन आधुनिक कवितेस 'नीरस', 'हीन' वगैरे शेलक्या शब्दांनी हिणवण्याचें कांही जुन्या कवितेच्या अभिमान्यांचें तर व्रतच होऊन बसलें आहे. अशा तऱ्हेने आधुनिक कवितेसंबंधी पूर्ण औदासीन्यच नव्हे, तर तिरस्कार दृष्टोत्पत्तीस येतो. समाजाच्या प्रोत्साहनाच्या अभावीं तिला आज दैन्य प्राप्त झालें आहे.

आधुनिक कवितेचें क्षेत्र लहान आहे. अद्याप एखादें मोठें काव्य आधुनिक कवींकडून झालेलें नाही; तेव्हा आजच तिच्याविषयी विचार करण्याचें कारण नाही, असें म्हणणें वेडेपणाचें आहे. कवितेची किंमत संख्येवर नाही तर गुणांवर आहे. आधुनिक कवितेच्या संख्येची वाढ होत नसेल; पण गुणांची वाढ निःसंशय होते आहे. या पांचपन्नास वर्षांत आधुनिक कवींनी बजावलेली कामगिरी फार मोठी आहे.

ती कामगिरी आमच्या ध्यानांत येत नाही व आम्ही तिला उत्तेजन देत नाही; त्यामुळेच तिची वाढ होत नाही. जुन्या कवितांना धर्मग्रंथांचा पाठिंबा होता. व त्यांचें वळण परमार्थाकडेच विशेषतः होतें. त्यामुळे या धर्मभूमींत त्यांना प्रोत्साहन मिळण्यास मुळीच विलंब लागला नाही. हरिदास, कथेकरी, पुराणिक यांच्या साहाय्याने तिचें प्रस्थ समाजांत चांगलें बसलें. 'आधुनिक' कविता याच्या अगदी उलट दिशेने वाढली आहे. यमक, प्रास, संस्कृत शब्द, यांना तिने महत्त्व दिलें नाही. बाल्यांतच तिने हळूहळू आपल्या पायावर उभें राहण्याचा प्रयत्न केला. आणि या बालिकेने हातांत पुराणकथांचीं बाडें न घेतां, स्वकपोलकल्पित लहानलहानसे खेळ खेळण्यास सुरुवात केली. 'रसात्मकं काव्यम्' हेंच ध्येय तिच्या डोळ्यांसमोर आहे. तिच्या बोलण्यात तुटक तुटक बोलांत माधुर्य आहे. उत्साह, प्रेम, आशा, सर्व कांही आहे. तिच्यांत प्रतिभेचें तेज चांगलेंच झळकतें आहे. तिची दिशाभूल झाली नसून आमच्या समाजाची मात्र झाली आहे. तो तिच्याकडे चमत्कारिक दृष्टीने पाहून तिला नीरस दीन ठरवीत आहे. जुन्या कवींत सृष्टिसौंदर्याची गोडी फारशी नव्हतीच म्हटलें तरी चालेल; ती गोडी आजच्या कवितेंत उत्पन्न झाली आहे. कविता करण्यास अमुक एका तऱ्हेचा विषय घेतला पाहिजे असें नव्हे; चित्रकार एखाद्या राजाचें चित्र काढो किंवा साधारण मनुष्याचें काढो, त्याला दोहोंतहि आपलें कौशल्य दाखवतां येईल. त्याचप्रमाणे कवि आपल्या प्रतिभेच्या कुंचलीने हव्या त्या विषयाला रंगवो; तो त्या विषयाला अलौकिक बनवून सोडील. क्षुल्लक विषय घेतात म्हणून आधुनिक कवि कवीच नव्हेत असें म्हणणारांनी निदान 'रांगोळी घालतांना पाहून', 'वातचक्र', 'म्हातारी,' 'भृंग', 'पुष्पाप्रत,' या 'केशवसुतां'च्या कविता एकदा तरी अवश्य वाचाव्या.

बाह्यसृष्टीचा चेतनेला ढका लागण्याबरोबर ज्यांची प्रतिभाशक्ति कल्पनेच्या वातावरणांत आपला मंजुळ गायनाचा झणत्कार सुरू करते व ज्या गायनाला मोहून अदृश्य शक्तीदेखील आपलें अमूर्त रूप सोडून देऊन मूर्त रूपाला येते, असलें काव्य म्हणजे खरें काव्य. त्याला यमकप्रासाची जरूरी नाही; त्याला लट्ट, जाड संस्कृत शब्द नकोत, कांही नको. कल्पनेच्या वातावरणांत उंच उडत असतां त्याच्या भरान्या मराठी भाषेंत स्पष्टपणे येऊं शकत नाहीत, म्हणून संस्कृत शब्दांची मदत घेणें अगदी अवश्य होय, असें म्हणणारी कांही मंडळी आहेत. त्यांनी 'हरपलें श्रेय', 'झपूझा', वगैरे कविता वाचल्यास हें भ्रमाचें पटल सहज नाहीसें होईल असें मला वाटतें. कवि म्हणजे लांबच लांब आख्यानें रचून नुसत्या शब्दांशीं झगडणारा नव्हे; वाऱ्याशीं, कल्पनेशीं झगडणें हें कवीचें आद्य कर्तव्य आहे. हें आधुनिक कवींच्याच मात्र लक्षांत आलें आहे व त्या दिशेने प्रयत्न करणारे 'केशवसुत', 'दत्त' वगैरे कवी आधुनिक कवींत उत्पन्न झाले आहेत व होत आहेत. तथापि वाऱ्याशीं झगडण्याची ही शक्ति सर्वच कवींमध्ये सारखी असते असें नाही. त्याच्या खाली एक पायरी आहे.

अंतरंगांवर, सृष्टिसौंदर्यांवर, स्वामित्व गाजविणारे कवि येथे परिभ्रमण करतात. मानसिक विकारांचे पडदे, सृष्टीचें सौंदर्य वगैरे पाहून यांची प्रतिभा पेट घेते. अशा तऱ्हेच्या कवींची योग्यताहि लहान नाही. अशा धर्तीच्या कविता आधुनिक कवितेंत फारच आहेत. रा० लेंभे यांची कविता (विशेषतः 'शोकावर्त'), गंधर्वांचें प्रेमालेख्य, टिळकांचें वनवासी फूल, विनायकांची कृष्णाकुमारी, गणिकोद्धार, संमोहलहरी, वृंदा इत्यादि बहुतेक कविता याच वर्गांत मोडतात. चंद्रशेखरांचें कुंजकुजन, तारातरंग, शरचंद्रिका वगैरे कविता म्हणजे त्या त्या प्रसंगाचीं शब्दचित्रेंच आहेत असें कोणीहि म्हणेल. काव्याच्या आम्रतरूवर बसून सृष्टिसौंदर्याने उचंबळून आलेलें अंतःकरण प्रतिभेच्या द्वारें खुलें करण्याचें वळण आधुनिक कवितेनेच प्रथम घालून दिलें. या माझ्या लिहिण्याने कित्येकांच्या डोक्यांत क्रोधाग्निज्वाळा भडकूं लागतील. पण शांतपणें विचार केला तर मी म्हणतां याची सत्यता कोणाच्याहि सहज ध्यानांत येईल. पण त्याने 'पुराण-मित्येव न साधु सर्वम्' हें वाक्य लक्षांत ठेवून आधुनिक कवितेचें—दोषैक दृष्टीने नव्हे—समालोचन करावें. आधुनिक कवितेंतून पुष्कळसे निवडक उतारे घेऊन वाचकांची खात्री करून द्यावी, असें वाटतें. पण स्थलसंकोचास्तव तसें करतां येत नाही.

मुक्तेश्वरादि जुन्या कविमंडळांत सृष्टिसौंदर्याची गोडी नव्हती असें जरी नाही, तरी त्यांच्या कवितेच्या मानाने ती फारच थोड्या प्रमाणावर होती. मोरोपंतांच्या काव्य-भांडारांतून एकदोन शृंगारिक कविता दाखवून त्या कवीस शृंगारिक कविता करणारा ठरविण्यासारखेच हें हास्यास्पद होईल. जुन्या काव्यसरितेकडे सहज नजर फेकली तर आपणांस असें दिसून येईल की, एका विवक्षित मार्गानेच तिचा ओघ वाहवला आहे. तुकाराम, रामदास, नामदेव, ज्ञानेश्वर वगैरे स्वतःच्या पायावर उभे राहिलेले कवि होते; तथापि त्यांची दृष्टि एका महत्त्वाच्या कामांत गढली असल्यामुळे त्यांच्या कवितांनाहि तीच दिशा लागली. ते परमेश्वराचे एकनिष्ठ सेवक होते, व त्यांचा सर्व रोख निवृत्तीकडेसच होता; त्यामुळे ऐहिक सुखें, सृष्टिसौंदर्य, संसाररहस्य, वगैरे गोष्टींबद्दल ते उदास राहिले. पण काव्य म्हणजे धर्मग्रंथ, पण नीतितत्त्वाची गाथा नव्हे. त्यांत धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष वगैरे चारी पुरुषार्थांचा समावेश होतो. त्यांतून शृंगारहि वगळून ठेवतां येत नाही. किंवा प्रवृत्तींची धिंड काढून काव्यांत निवृत्तीचीच सर्वत्र स्थापन करतां येत नाही. नुसतीं आंब्यांचीं झाडें लावलीं म्हणजे वाग बनत नाही; यांत कांटेरी गुलाब पाहिजे, मोगरा, जाईजुई, हरतऱ्हेचीं फुलझाडें, फळझाडें पाहिजेत. त्याचप्रमाणे कवितेंत सर्व तऱ्हेचीं काव्यें पाहिजेत. नुसत्या निवृत्तिपर कवितांनी महाराष्ट्रकविता सर्वांगसुंदर झाली नाही. कवितेची एक बाजू त्या महानुभावांनी खरोखर अवर्णनीय सजविली त्याबद्दल ते अखंड स्तुतीस पात्र आहेत; पण माझें म्हणणें एवढेंच की, तेवढ्याने काम भागत नाही. पूर्वीचे कवि देवांचीं स्तोत्रें गात व आधुनिक कवि संसाराचीं स्तोत्रें गातात, असें म्हणून त्यांना हिणवायचें कारण नाही. कवी संतच

असले पाहिजेत, संत नसतील ते कवी कसले?—असें ज्यास वाटत असेल त्याला कवि या शब्दाचा अर्थ अजून समजला नाही, असेंच म्हटलें पाहिजे. कविता अमुक पंथाची, विचाराची, अगर तऱ्हेची असावी असें म्हणणें असमंजसपणाचें आहे. कविता पूर्ण स्वच्छंदी आहे. यमक, प्रास, चाल, हीं कवितेचीं बंधनें आहेत. यांनी तिचा देह शोभायमान दिसत असेल. पण प्रतिभेच्या वातावरणांत ती स्वैर विहार करीत असतां ते तिला अडवून धरितात, यांत शका नाही. ती वायूप्रमाणे स्वच्छंदी आहे, व स्वच्छंदपणा हेंच तिचें ब्रीद होय.

तिने एका भक्तिमार्गानेच किंवा एका शृंगारांतूनच गेलें पाहिजे, अमुक यमक-प्रासांचे दागिने अंगावर चढविले पाहिजेत, व अमुक वृत्तानेच तिने नाचलें पाहिजे, अमुक एका तऱ्हेचे विषय घेतले पाहिजेत, हें ठरविणें वेडेपणाचें लक्षण होय. कवितादेवी असल्या पेचांत कधीहि राहणार नाही. ती भक्तींत तल्लीन होईल, शृंगाराचा अनुभव घेईल अगर करुणालाप काढत वसेल. ती कदाचित् राजाचें वर्णन करील, पण एखाद्या शेतकऱ्याचें वर्णन करूं नको असें सांगून ती ऐकणार नाही. तिची दृष्टि ज्या पदार्थावर पडेल तो पदार्थ यःकश्चित् जरी असला तरी त्याला दिव्यत्व येईल आणि त्या पदार्थांतच पाहणारास स्वर्ग दिसूं लागेल, असा अद्भुत तिचा प्रभाव आहे. ती गुणगुणेल ती डफावरची चाल कां असेना ! ती बोलेल ते निव्वळ मराठी शब्दच कां असेनात, त्यांत एक अद्भुत जादू निर्माण होते व त्या योगाने ऐकणाराचें मन तेव्हाच तल्लीन होऊन जातें; असा विचार करूनच आधुनिक कवींनी तिला या बंधनापासूनच बरीचशी मोकळी केली आहे. ती आता पूर्वीप्रमाणे पुराणें शोधीत वसत नाही; तर एखाद्या मुग्धमनोहर बालिकेप्रमाणे फुलपाखरांबरोबर, फुलांबरोबर खेळते, म्हातारीबरोबर उडायला धावते, वातचक्राबरोबर स्वर्गांत जाते. कधी शोकावर्तांत, कधी संमोहलहरींत आपल्या बालिश लीला करीत असते. हिच्या या लीलांकडे महाराष्ट्र मात्र आपलें लक्ष पुरवीत नाही याबद्दल खेद वाटतो.

आम्ही आधुनिक कवितेची तरफदारी घेतांना फारच वाहवलों असें पुष्कळांना वाटेल आणि तें खरेंहि आहे. आधुनिक कवितेंत दोष नाहीत किंवा आहे ती सर्व चांगलीच आहे, असें आमचें म्हणणें नाही. सध्या मासिकें पुस्तकें आणि वर्तमानपत्रें बरींच असल्यामुळे वाटेल त्याला एकदोन कविता प्रसिद्ध करून आधुनिक कवि हें पद पटकवतां येतें. “गेलों होतों बाजाराला मी भाजी घेण्याला” असल्या पुष्कळ कविता आधुनिक कवितेच्या सदाराखाली कदाचित् आणतां येतील. पण आम्ही असल्या ‘एक ना धड भाराभर’ कवींबद्दल लिहूं इच्छीत नाही; तर जे कांही आपल्या तेजाने आधुनिक कविमंडळांत विशेष चमकत आहेत त्या निवडक आधुनिक कवींबद्दल व त्यांच्या कवितेबद्दल हे आमचे उद्गार होत. या भस्माच्या राशींतच कोटेंसें तेज लपलेलें आहे. तें तेज, तीं झाकलेलीं माणकें महाराष्ट्राने उचलून

ध्यावीं, व लडिवाळपणाने त्यांचें कौतुक करावें, एवढेंच आमचें त्यांस आग्रहपूर्वक सांगणें आहे.

२. आधुनिक कवितेचें स्वरूप (दुसरी बाजू)

केसरी—मंगळवार, ता. २७ फेब्रुवारी १९१२

ता. २३।१।१२ इ० स० चे अंकांत रा० रा० त्र्यंबक बापुजी ठोंबरे ऊर्फ आधुनिक 'बालकवि' यांनी वरील विषयावर एक लेख लिहून आज सातआठ वर्षे आंतल्या आंत धुमसत असलेल्या विषयास पुनः एकवार चलन दिलें हें एकपरी बरें झालें आहे. इतके दिवसपर्यंत या विषयावर जे काय चार हात झाले ते फक्त सामान्य जनसमूह, कांही गद्य लेखक व कांही काव्यरसिक यांमध्येच झाले. त्यांत आधुनिक कविजनांनी हात घातला नव्हता. नाही म्हणायला काव्यदोहनाचे प्रस्तावनेत रा. रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए., यांनी आधुनिक कवितेतर्फे थोडेंसे लिहिलें आहे. या विषया-संबंधाने प्रस्तुत लेखकाचें काय मत आहे, तें त्याने इ. स. १९०७ सालीं जळगावीं भरलेल्या कविसंमेलनाचे वेळीं निर्भीडपणे बोलून दाखवले होते. परंतु आज पुनः एका नांवाजलेल्या आधुनिक कवीनेच तो विषय हातीं घेतल्यामुळे त्याला त्या विषयावर चार शब्द लिहावेसे वाटत आहेत.

आधुनिक कवींनी वस्तुतः या विषयास हात घालावयास नको होता, कारण त्यापासून आत्मनिवेदनाचा, आत्मश्लाघेचा नसता दोष त्यांचेवर येण्यासारखा आहे—
—नाही—आला आहे व त्यामुळे त्यांची कृति नाटकांतील दिव्याभोवती आपलें तोंड ओवाळून घेणाऱ्या विदूषकाप्रमाणे हास्यास्पद झाली आहे. "भस्माच्या राशींतच कोठेसें लपलेल्या या तेजाचें, या झाकलेल्या माणकाचें महाराष्ट्राने कौतुक करावें!" असें म्हणणें म्हणजेच 'मला मान द्या किंवा मजवर प्रेम करा' असें म्हणणें आहे ! मान द्या किंवा मजवर प्रेम करा असें रडगाणें गाऊन कोणी कोणावर प्रेम करणें किंवा कोणी कोणाला मान देणें शक्य नाही. मान मिळवून घेण्यासारख्या कृति हातून उतरल्या पाहिजेत. तसें जोंपर्यंत होणें नाही, तोपर्यंत वरीलप्रमाणे उद्गार अरण्या-रोदनवतच होणार. गुलाबाचें फूल मला नाकाशीं धरा असें कोणास म्हणत नाही; माझे पंचमस्वर ऐका असें कोकिल म्हणतांना दिसत नाही, मी फार गोड आहे असें साखर रडगाणें गातांना ऐकूं येत नाही, माझे स्पर्शसुख किती मधुर व आल्हादजनक आहे असें तोंड वेंगाडतांना शारदीय चंद्रिका आढळत नाही, व माझा पिसारा किती शोभिवंत आहे तो नीट डोळे भरून पाहा असा मयुराला टाहोहि फोडावा लागत नाही ! त्यांच्या अंगचे निसर्गगुणच मनुष्यांना त्या त्या क्रिया करावयास लावतात हें

निर्विवाद आहे. 'आम्ही उत्तम रत्ने आहेत. आम्हांला ललाटीं धारण करा' अशी प्राचीन कवींनी कोठेहि हाकाटी केल्याचें वाचनांत नाही व ऐकिवांतहि नाही! मग महाराष्ट्रांत घोघरीं त्यांच्या घोडशोपचारें पूजा कां होतात? हा एक प्रश्न आहे, व त्याचें उत्तर त्यांची जिवंत व अधिकारयुक्त वाणी हें होय. संस्कृत कवीसंबंधानेहि हाच प्रकार. विद्याच्या कालिदासाने आपल्या ग्रंथावर कोठेहि नांव न घालण्याइतकी शालीनता प्रकट केली असतांहि भारतवर्षाने—नाही, सर्व जगाने—त्याला 'महाकवि' म्हणून मस्तकीं घेऊन नाचावें. 'कालोह्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' असें भवभूति अत्यंत तीव्र निराशेने म्हणत असतांहि त्यांच्या गळ्यांत 'महाकवि' म्हणून माळ घालावी व पंडित जगन्नाथराय सर्व कवींना मेषकवत् समजून स्वतःला 'कविराजराजेश्वर' असें स्वतःच म्हणवून घेऊन दिमाख मिरवीत असतांनाहि 'बाबा रे, तूं आहेसच तसा!' असें म्हणून लडिवाळपणाने त्याचें कोडकौतुक करावें हा कसला बरें प्रभाव! कर्तव्यगारीचा, अधिकार-युक्त वाणीचाच नव्हे काय? मग महाराष्ट्र आधुनिक कविवर्गालाच 'आम्हांला मान द्या, आमच्या कविता वाचा' असें म्हणण्याची पाळी कां यावी? ही शंका सहज ओघानेच येते व तिचें निरसनहि पण आपोआपच होतें. वाणींत अधिकार नाही म्हणून. बाल-कवींनी काव्याचा प्रभाव गायिला आहे तो बरोबरच आहे. परंतु तोच प्रभाव आधुनिक काव्यांतहि आहे असें सांगण्यांत मात्र त्यांनी मोठें धाडस केलें असें वाटतें. 'शून्यांत वाडे उठविण्याची ताकद आधुनिक कवितेंत आहे' असें ते म्हणतात. म्हणोत विचारे! मनोराज्यांत गर्क होणाऱ्या माणसांचे तोंडांतहि हवेंत किह्ये बांधून तेथे राज्य करण्याची ताकद असते. परंतु कृतींत ती फोलच. दिवसभर आचान्यापाणक्यांचीं कामें करून रात्री नाटकांत नाचणाऱ्या नटाच्याहि अंगीं वाटेल तसा पराक्रम गाजविण्याची, वाटेल तें करण्याची हिंमत असते. पण ती कोठे? तर रंगभूमीवर व केव्हा, तर रात्रीं दहा वाजल्यापासून दोन वाजेपर्यंत! पुढे काय? तर आचान्यापाणक्यांचे पराक्रम! शाळेंत जाणाऱ्या कोवळ्या बाळांच्या अंगींहि वेदांताच्या गोष्टी बडबडण्याची ताकद असते; परंतु ती कोठवर? 'आई मला भूक लागली', किंवा 'गोंद्याने कानशिर्लीत मारली' असें म्हणून रडरडून घर दणाणून टाकीपर्यंत! तोंडपाटीलकीचेंच राज्य! मग काय? वाटेल तसें बडबडावें, झालें!

'आधुनिक कवितेने यमक-प्रास यांना महत्त्वच दिलेलें नाही!' बरोबरच आहे. कोठून देणार? आडांत असेल तर पोहोऱ्यांत येणार? यमकप्रास साधण्याची ताकदच नाही तर त्यांना महत्त्व देऊन भागावें तरी कसें? द्राक्षें हातीं येत नाहीत तर त्यांना आंबट म्हणून सोडावें हेंच बरें! दागिने जवळ नाहीत, मिळविण्याची हिंमत नाही, बरें, यदाकदाचित् असतील तरच अंगावर चढवून मिरविण्याची ताकद नाही असा तिन्ही बाजूंनी ननाचा पाटा असल्यावर, 'तोडे घातले म्हणजे पाय निशक्तच होतात, गोटपाटल्यांनी मनगटें चेपून जातात व सरीच्या दोरखंडाने मान गळावयाला होते' व

अखेरचें वाक्य म्हणजे 'इश्य! काय बाई सोस! दागिन्यांनी खऱ्या सौंदर्याची माती होते' असेंच हेल काढून म्हटलें म्हणजे झालें! बाकी मनोवेदना काय बोलते तें एक मनच जाणे! सुंदर मनोहर वाड्यांत राहून चमचमीत भोजन झोडण्याची ऐपत असल्यावर झोपडींत राहून वाळलेले तुकडे चघळण्याची इच्छा कोण करणार? बरें, खऱ्या सौंदर्याला अलंकाराची गरज नाही असें धरून चाललें तरी, अलंकार सौंदर्याला मारक होतात काय? हा प्रश्न उद्भवतो व त्याचें उत्तरहि पूर्ण विचाराअंती 'नाही' असेंच येणार. दूध जात्या रुचकर व गोड आहे, पण त्यांत साखर, केशर, वेलदोडे, बदाम, वगैरे घातले तर तें कडू न होतां अधिकच मिष्ट लागणार. गुलाबाचें फूल सुवासिक व मनोहर आहे, परंतु त्याचेभोवती चार हिरवीं पानें ठेवलीं म्हणजे तें ओंगळ दिसणार, की अधिक चांगलें दिसणार? हिरकणी सुवर्णकोंदणांत बसविली तर ती घाण म्हणून 'दृष्टीस न लगे ओंगळ मेली,' असें म्हणून कोण सुन्न तिला झुगारून देईल? बरें, तें कांही नाही. शुद्ध मूळ सौंदर्यच चांगलें, अलंकार त्यांना मारकच होतात असें धरून चालूं या. कबूल. उत्तम छानदार दगडमातीची एक बंगली उभारली. चांगली आहे, सुंदर आहे, स्वच्छ आहे, नीटनेटकी आहे, तिला म्हणे सफेती द्या, भोवताली टुमदार बगीचा लावा, समोर एक कारंजें करा, आंत कांही राजा रविवर्म्याच्या शेलक्या शेलक्या तसबिरी लावा, छत द्या, वरून कांही केरबीर पडतो म्हणून छत चालेल, पण त्याला म्हणे झालर लावा, हीं सोंगें कशाला हवींत हें कोणी सांगेल काय?

“कविता पूर्ण स्वच्छंदी आहे, यमक, प्रास, चाल हीं तिचीं बंधनें आहेत” हा मुद्दा वरीलप्रमाणे चमत्कारिक आहे; नाही, त्यांत कांही अर्थच नाही. यमक, प्रास, चाल हीं फार बंधनें वाटतात तर छंदशास्त्र तरी कशाला पाहिजे? वृत्तं तरी कशाला पाहिजेत? नुसतें गद्यच लिहिणें काय वाईट! कवितेला अमुक एक चाल न घेऊं दे—तमुक कां होईना, पण ती अखेरला 'तमुक' घेतलेली चालच ना! दिंडीची चाल नको, साकीची लावा; साकीची चाल नको, 'चंद्रकांत राजाची कन्या' चाल लावा; चंद्रकांत राजाची चाल नको, दुसरी कोणती चाल लावा. पण त्या तरी सर्व चालीच होणार ना? 'तेथे होती भलि मोठि थोरली घासाडि विहीर जीमध्ये गोड पाणी', 'जातां जातां मार्गी गवसे चाकू मजला पितळेच्या मुठीचा' असें मंदाक्रान्ता वृत्तांत रचना करावयास कोणी कबूल आहेत काय? 'चंद्रकांत राजाची कन्या सुगुण रूपखाणी' ही ओळ 'चंद्रकांत नामक राजाची कन्या सुगुण रूपखाणी', असें म्हटलें, असतां फार गोड लागेल नाही? 'प्रातःकाळीं थंड गारसा वारा झुळझुळ येतो' ही साकीची ओळ 'प्रातःकाळीं बर्फासारखा थंड गारसा वारा किती तरी झुळझुळ वाहतो' अशी जर आलाप घेत म्हटली तर हर्षातिरेकाने मुरकुंड्या वळेपर्यंत ती गोड लागून ब्रह्मदेवाने मला दोनच लहान लहान कान दिले ते चांगले सुपाएवढाले मोठमोठे व

लांबलांब कान सर्व अंगभर दिले असते तर त्या थोरळ्या कुंभाराचे हात झिजले असते काय ? असेंच म्हणावयाची पाळी येईल—होय ना ? तात्पर्य काव्यरचना म्हणजे गद्यरचना नव्हे. गद्यांत काव्य असू शकेल, परंतु काव्यांत गद्याचा संभव शक्य नाही. काव्याला छंदशास्त्राची जरूरी आहे. छंदशास्त्राची जर जरूरी आहे तर विचान्या यमक-प्रासांनीच काय घोडे मारलें व कोणते मोठाले केळीनारळीचे वाग कापले आहेत की, आधुनिक कविवर्गाने त्यांच्या नावें सारखी तिलांजुळी घेऊन बसावें हेंच कळत नाही ! या सर्व त्यांच्या बडबडीचा निष्कर्ष इतकाच निघतो की, त्यांना ते अलंकार चढवितां येत नाहीत !

कवितेची किंमत संख्येवर नाही तर गुणांवर आहे, हें म्हणणेंहि सर्वतोपरी बरोबर दिसत नाही. गुणांबरोबर विपुलताहि पाहिजे आहे. तांदूळ विकत घ्यावयास गेलें असतां दोनच सुबक दाणे हातावर निवडून दिले तर तेवढ्यावरूनच तांदुळाची परीक्षा करतां येणार नाही. निदान मूठभर तरी तांदूळ घ्यावयास पाहिजेत. परोपकार हा एक सद्गुण आहे; पण तो एकटाच असल्याने भागावयाचें नाही. तो करण्याची ताकद पाहिजे व इच्छा पण पाहिजे. अंगी न्यायान्याय निवडण्याची दृष्टि आहे, पण तो यथायोग्य देण्याची बुद्धि जर नाही व तिच्याबरोबरच निस्पृहपणा व करारीपणा हे गुण नाहीत तर नुसती न्यायान्याय निवडण्याची दृष्टि काय कामाची ? शंभर कुपुत्र असण्यापेक्षा एक सुपुत्र असणें बरें हें खरें; पण तें केव्हा ठरवायचें ? एका सुपुत्राबरोबर शंभर कुपुत्र असतील तेव्हा. 'एकश्चंद्रस्तमो हन्ति' हेंहि खरें आहे, पण तें मनावर केव्हा ठसणार ? त्याच्याबरोबर तारांगण दिसेल तेव्हा ! दैत्यांत प्रल्हाद फार श्रेष्ठ होता, 'रघुकुलांत श्रीरामचंद्रासारखा राजा झाला नाही', 'कौरवपांडवांत भीम बलाढ्य होता', 'रामशास्त्री फार निस्पृह होते', 'पेशव्यांत थोरले माधवराव फार थोर होते व दुसरा बाजीराव फार पाजी होता' हे सिद्धांत ठरविण्यास तीं तींच माणसें एकटीं कामीं पडलीं नाहीत. त्यांच्याबरोबर दुसऱ्या पुष्कळ व्यक्ति घ्याव्या लागल्या. एकट्या अफझुलखानालाच श्रीशिवाने मारिलें असतें तर त्याला तो शूर होता असें कोणी म्हटलें नसतें. तैमुरलंगाने नुसते दहापांच लोकच ठार मारिले असते तर त्याच्यासंबंधी तो क्रूर होता असें विधान करावयास कोणी धजलें नसतें. संभाजी एकदाच दारू पिऊन राहिला असता तर तो अत्यंत मद्यपि होता असें इतिहासांत अखबारनवीस खास लिहिते ना ! हाच प्रकार काव्याचा. एकदोन कवितांवरूनच काव्यांत कमी व श्रेष्ठ असे भाग पाडणें कधीहि इष्ट होणार नाही. काव्यांतील गुणांबरोबर त्याची संख्याहि पण ध्यानांत घ्यावी लागेल हें निर्विवाद आहे.

“हरिदास, कथेकरी-पुराणिक यांनी हात दिल्यामुळेच पांगळ्या प्राचीन कवितेला चालतां आलें व आधुनिक कविता आपल्या पायांवरच उभें रहावयास शिकली व तिने पुराणकथांचीं बाडे हातांत न घेतां स्वकपोलकल्पित लहानलहान खेळ

खेळण्यास सुरुवात केली.” बरोबर आहे ! आधुनिक कविता इतक्या दिवस रांगत होती. तिला आता बालकवींचा पांगुळगाडा मिळाल्यामुळे ती लवकरच दुडदुड धावा-वयास लागेल याबद्दल संशय नाही. परंतु प्राचीन कालांतील व पुराणांत वर्णिलेल्या गोष्टी, विमानांत बसून हवेत उडणे, बाण मारून विहिरींतील विट्टी वर काढणे, भीमाचे अचाट पराक्रम वगैरे गोष्टींवर अशक्यतेचा छाप बसला असतांही, सांप्रत पाश्चात्य लोक विमानांत बसून उत्तर ध्रुवाची सफर करताहेत. प्रो. शहा सरतान-सिंहासारखे आर्यजन डोळ्यांदेखत मच्छयंत्राचा भेद करण्यासारखे अजब चमत्कार करून दाखवताहेत, व प्रो. राममूर्ति दोरास्वामी यांसारखीं प्रतिभीम माणसें भीमासारखीं अजस्र शक्तींचीं कामें करून दाखविताहेत, तरी आधुनिक कवितेला पुराणांतील गोष्टी म्हणजे बाडें वाटावीत हें केवढें नवल ! अथवा नवल तरी कशाचें ? पुराणें म्हणजे निव्वळ शिमगा अशी तिची कायमचीच समज न होवो म्हणजे झालें ! अजून ती पोर असल्यामुळे लहान लहानच खेळ खेळते आहे. हेंहि एकपरी बरेंच म्हणावयाचें. कारण मोठे खेळ खेळण्याची तिच्या अंगीं ताकदहि नाही व खेळलीच तर उगीच पायात्रियावर जडभारी ओझे पडून तिला लंगडें होऊन घरांतच बसून राहावयाची पाळी यावयाची !

“कविता—आधुनिक कविता—करावयास अमुक एका तऱ्हेचा विषय घेतला पाहिजे असें नाही !” मजा आहे बुवा ! अद्याप पोरच असल्यामुळे तिला खेळावयास दगड, माती, खडे, कागदाच्या रंगीविरंगी चिंध्या कांहीहि चालेल. परंतु हें कोठपर्यंत ? चांगलीं चांगलीं खेळणीं दृष्टीस पडेपर्यंत. खेळाच्या नानाविध वस्तु दृष्टीस पडल्यावर माती, खडे घेऊन कोण खेळ खेळणार ? तांब्याचे हंडे-घागरी मिळाल्यावर मातीचीं बोळकीं खेळावयास कोणती मुलगी तयार होईल ? बाकी चांगल्या जिनसांच्या अभावीं तिला दगडमातीच गोड वाटली पाहिजे हें निर्विवाद आहे. असो. ही तर अर्भकांची गोष्ट झाली. समंजस मोठ्या माणसांतहि तोच प्रकार आढळून येणार ! अंगरक्षणार्थ गोणपाट नेसणारी व उदरंभरणार्थ वाटेल तें खाणारीं किती माणसें आढळतील ? अंगरख्यांनी, बंड्यांनी, धोतरांनी व जोड्यांनी देहरक्षणाचीं कामें उत्तम प्रकारचीं होत असतां फारशी फॅशनचा कोट, नमुनेदार शर्ट्स, पाटलेणी व सुटरचे बूट कां वापरावेत ? निदान ऐपत नसेल तर वापरावेसे तरी कां वाटावेत याचें इंगित कोणी सांगेल काय ? नुसत्या भाजीभाकरीने पोटाची खळगी भरण्यासारखी असतांना चमचमीत भोजनाची इच्छा कां व्हावी ? शक्य तेव्हा—निदान—घरीं खावयास न मिळाल्यास किंवा मिळत असतांही—हॉटेलांत जाऊन एक पैशाचीं कांद्याचीं भजीं व दोन पैशांची मिसळ घेऊन खाण्याची मनाची प्रवृत्ति कां व्हावी ? हें कोडें कुणी उलगडील का ? चांगल्या चांगल्या वस्तु जर सर्वासच हव्यात तर विचान्या कवितेच्या शिरावर तरी वाटतील तसे विचार कां लादावेत ? वाटेल त्या विषयावरच्या कविता प्रसंगानुरूप त्या त्या वेळेपुरत्या गोड लागतील, पण ती गोडी कायम टिकणारी नाही हें लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. आंब्याच्या

दिवसांत सकाळच्या वेळीं कोथेरुडकडच्या वाटेने पुष्कळ बायका डोक्यावर आंब्याच्या पाट्या घेऊन मंडईकडे जातांना पुष्कळांनी पाहिल्या असतील. त्या वाटेने चालतां चालतां मार्गश्रमनिवारणार्थ कांही गाणीं म्हणत असतात. खरें बोलावयाचें म्हणजे तीं गाणीं कानाला इतकीं कांही गोड लागतात की, क्षणभर तीं ऐकत उभें राहावेंसें वाटतें. परंतु तीं गाणीं तेवढ्या वेळेपुरतींच. तीं गाणीं उतरवून घेऊन कोणी काव्यें म्हणून संग्रहीं ठेवावयास तयार आहे काय ? त्याचप्रमाणे बायका जात्यावर बसल्या म्हणजे किंवा झोपाळ्यावर बसल्या म्हणजे पुष्कळ नाना तऱ्हेच्या ओव्या म्हणत असतात. त्याहि कांही कांही प्रसंगीं गोड वाटतात. म्हणून त्या मोठ्या साक्षेपाने लिहून घेऊन त्यांचा गाथा प्रसिद्ध करावयास कोणी कबूल आहे काय ? अशाच प्रकारच्या आणखी गोंधळी वगैरे लोकांनी केलेल्या पुष्कळ कविता असतात व त्या क्षणभर तल्लीन करून सोडणाऱ्या पण असतात. परंतु त्यांना काव्यें म्हणून भारत, भागवत, रामायणाच्या पंक्तीला नेऊन बसविल्याचें ऐककिवांत नाही ! चित्तारी आपल्या करामतीने व आपल्या कुंचलीच्या सफाईने कितीहि व कसलींहि चांगलीं चित्रें काढो, परंतु देवघरांत बसण्याचा मान सर्वासच मिळत नाही. त्यांतलीं कांही देवघरांत बसतील, तर कांही दिवाणखान्यांत लावलेलीं दिसतील, तर कांही अगदी खास अंतःपुरांत शिरलेलीं दिसतील, तर कांही पोरांच्या हातीं पडून बाळूच्या इशीने उकिरड्यावर पडलेलीं आढळतील. तर मग आता या चित्रांना उपरिनिर्दिष्ट जे उच्चनीच मानमरातब मिळाले ते चित्रांच्या विषयामुळे मिळाले की, चित्तान्याच्या कर्तबगारीवर मिळाले ? तात्पर्य, काव्याला नव्हे, कायम टिकणाऱ्या काव्याला, आज जन्मून उद्या मरणाऱ्या काव्याला नव्हे, वाटेल तो विषय घेऊन चालणार नाही. आत्म्याला उच्च वातावरणांत, आभाळांत नव्हे, उदात्त तत्त्वाशीं नेऊन सोडणारेच विषय घेतले पाहिजेत असें निश्चित आहे.

असो ! “आधुनिक कवितेची तरफदारी घेतांना फारच वाहवलां आहोंत” असा बालकवीच जर स्वतः होऊन कबुलीजबाब देताहेत. तर मग या पहिल्या खेपेसच लिहिलें इतकें पुरे आहे. तात्पर्य, ‘बालकवि’ म्हणतात त्यामाणे आमच्या समाजाची कवितेसंबंधाची कल्पना चमत्कारिक झाली आहे; महाराष्ट्राची दिशाभूल झाली नसून आधुनिक कवीचीच दिशाभूल झाली आहे व महाराष्ट्राला ‘कवि’ शब्दाचा खरा अर्थ कळत असून आम्हांलाच तो चांगलासा कळला नाही असें मोठ्या कष्टाने म्हणावें लागतें ! कविता सरस उतरल्या तर महाराष्ट्र त्यांचें लडिवाळपणाने कोडकौतुक करील —सर्व कांही करील. कै. विठोबाआण्णा दत्तरदार, आण्णासाहेब किल्लोस्कर व रा. रा. देवल हे आधुनिकच कवि असतांहि त्यांचीं पद्यें महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांचे तोडीं भिनत नाहीत काय ? मग महाराष्ट्राने त्यांचा आदर केला की, अनादर केला म्हणावयाचें ?

—अनंततनय

परमेश्वर, ठाणे. स्वतंत्र.

३. आधुनिक मराठी कवितेचें स्वरूप
केसरी—मंगळवार, १९ मार्च १९१२

अनुक्रम वि:
प्रांक नों वि:

रा. रा. केसरीकरें यांस—

वि० वि० श्रीयुत अनंततनयांच्या लेखावर उलट टीका करण्याच्या भानगडींत मी पडूं इच्छित नाही. पुढे दिलेली कविता एका (आधुनिक) सत्कवीची कोणी एकाने निंदा केली असतां त्याला उत्तर म्हणून केलेली आहे :

(चाल—भूपति खरे ते—)

तूं दहनभूमिंतील पुष्प जयाला गणिसी
तें त्याज्य कसें तें सांग एकदा मजसी ॥
गुण अन्य फुलांचे यांत न कां वद वसती
जे रसिकां भ्रमरां दास करोनि घेती ॥

नवनीत मृदुल हें स्पर्शां । नाहि का ?
हा मोहक सौरभराशी । नाहि का ?
हा आश्रय रसविभासासी । नाहि का ?

हें अंतरंग वद भुलवीना कवणासी
वद हरी न नेत्रा कवणाच्या हृदयासीं ?

सौंदर्यकोंदणीं रम्य हिरकणी दिसते
तशि लोहमुद्रिकेवर बसली नच खुलते ॥
सामान्य जनें निंदिली । यापरी
पारखी उडी परि घाली । तिजवरी
चंद्रिका दिसे त्या गेली । ती खरी
तिमिरांत आपुलें तेजच दावायासी
नच निसर्गसिद्धा बांधहि कधी गुणासी ॥

ही कविता श्री. अनंततनयांचीच आहे ! एका क्षणांत तीन तऱ्हेचे रंग घेणाऱ्या सरड्याचा खरा रंग कोणता ? क० हे० वि०

आपला
अ. बा. ठोंबरे

४. आधुनिक कवितेचें स्वरूप (दुसरी बाजू)

केसरी—मंगळवार, २ एप्रिल १९१२

ता. १९-३-१२ चे केसरींत रा. रा. ठोंबरे बालकवि यांनी माझ्या टीकेला उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते म्हणतात, “श्री. अनंततनयांच्या टीकेला प्रतिटीका करण्याच्या भानगडींत मी पडूं इच्छित नाही.” “सुंभ जळालें तरी पीळ जळत नाही” व ‘काप गेले तरी भोकें कायम आहेत’ अशा ज्या दोन म्हणी आहेत त्यांचें हें एक उदाहरण आहे. वस्तुतः त्यांच्या वरील उद्गारांवरून त्यांना माझे मुद्दे पटले आहेत, परंतु केवळ वृथाभिमानामुळे कबूल करवत नाहीत, असें उघड दिसतें. वरील उद्गारां-वरच केवळ भागणार नाही, असें वाटून त्यांनी थोडीकवाळी करून सहज जातां जातां माझीं बोटें माझ्याच डोळ्यांत खुपसण्याचा प्रयत्न केला आहे! पण श्री० बालकवींच्या बोटांत माझीं बोटें सापडलीं नाहीत. ‘फूल तें फूल’ या कवितेवर कथासूत्र म्हणून खालील मोघम वाक्य आहे. “एका प्रसंगीं एका सत्कवीने दुसऱ्या सत्कवीबद्दल बोलत असतां कांही कुत्सित शब्द वापरले ते ऐकून हें पद्य रचिलें आहे.” सदरहू प्रसंग चव्हाट्यावर आणण्याचा मनोदय नव्हता व म्हणूनच तो अन्योक्तिरूपाने लिहिला; परंतु ही इतक्या दिवस झाली राहिलेली मूठ श्री० बालकवींना व पर्यायाने टिळकांना आवडली नाहीसें दिसतें. इ. स. १९०७ मध्ये जळगांवीं भरलेल्या कवि-संमेलनाचे वेळीं श्री० मयूरभक्त पांगारकर यांनी ‘या बाडग्याला आपल्यांत कशाला घेतलें?’ हे किंवा अशा अर्थाचे दुसरे कांही शब्द रे० टिळकांना उद्देशून वापरले होते. सदर शब्द मला आवडले नाहीत व त्याचें प्रत्यंतर म्हणूनच ही कविता निर्माण झाली. या कवितेचें (फूल तें फूल) तिसरें कडवें असें आहे :

“पाहूनि शुक्तिला मुक्ताफळ फेकावें ॥
की, पंक पाहुनी कमला सोडुनी जावें ॥
हें नसे वेड कां सांग ॥ तूं मला
मग नको मानुं तूं राग ॥ प्रेमला
तूं उदार धरुनी वाग ॥ वृत्तिला
बा भारतपुत्रा भारतांत सुमनांसी
तूं कोठेही बघ मान आपुलीं त्यांसी ॥ तूं दे ॥

प्रस्तुत कडवें नीट मनापासून वाचून पाहिलें असतां माझ्या म्हणण्याचा उलगडा सहजी होणार आहे. हें कडवें बालकवींनी कां वगळलें समजत नाही. वस्तुतः ही

चोटावरची थुंकी पालटण्याचा लपंडावाचा खेळ खेळण्याचें कांही कारण नव्हतें ! उपरिनिर्दिष्ट पद्यांचा 'आधुनिक कवितेचें स्वरूप' या विषयाशीं काय संबंध हें त्यांचे ते अगर त्यांना ज्यांनी हें पद दिलें त्यांचे ते जाणोत ! चांदीच्या भांड्यांतील पाणी गोड की, काचेच्या पेल्यांतील गोड हें प्रमेय सोडविण्याकरिता पुढे मांडलेला पुरावा विहिरीचें पाणी गोड की समुद्राचें पाणी गोड, हा सिद्धांत सोडवितांना कितीसा उपयोगी पडणार ? आधुनिक कवींतील वाद मिटविण्याकरिता पुढे आणलेला पुरावा प्राचीन व अर्वाचीन कवितांची तुलना करतांना कसा उपयोगी पडावा हेंच मला कळत नाही. तात्पर्य काय, माझ्या लेखावरून व कवितेवरून सरड्याचा रंग क्षणोक्षणी पालटतो हें बालकवींनी केलेलें विधान सर्वस्वी चुकीचें आहे. हा त्यांचा भ्रम आहे, हा त्यांच्या दृष्टीचा दोष आहे, व त्यांच्यांत मनाचा कोतेपणा आहे.

'फूल तें फूल' कविता ज्या धोरणावरून लिहिली होती तेंच धोरण 'आधुनिक कवितेचें स्वरूप' दुसरी बाजू लिहितांना ठेवलें होतें. त्या लेखांत आधुनिक कविता कशी असावी याबद्दल लिहिलेलें आहे, अतएव जें काय लिहिलें आहे तें फक्त प्राचीन कवितेच्या तरफदारीने लिहिलें आहे. त्यांत आधुनिक कवितेची निंदा केलेली नाही. अलीकडे बहुतेक आधुनिक कवींचे मनांत प्राचीन महाराष्ट्र कवितेबद्दल अनादर दिसून लागला आहे. तेव्हा असें होऊं नये म्हणून तो लेख लिहिला होता. आधुनिक कविता लोकांनी अति आवडीने वाचावी व आधुनिक कवींना मान द्यावा ही इच्छा कांही वावगी नाही; परंतु इच्छा परिपूर्ण करण्याकरता योजिले जाणारे मार्ग मात्र वाम आहेत. ती जुन्या कवितेची सरसहा निंदा व टवाळकी करून का आधुनिक कवितेला महत्त्व येणार आहे ? ज्ञानेश्वरांपासून मोरोपंतांपर्यंतच्या आपापल्या काळांत आधुनिक असणाऱ्या कवींनी प्राचीन कवींची व कवितेची कोठे निंदा केलेली नाही. त्यांच्या कवितेंत अमुक नाही तमुक नाही, म्हणून ती कविताच नव्हे, असेंहि कोठे म्हटलेलें नाही, तर त्यांनी उलटपक्षीं आपल्याकडे हीनत्व घेऊन आपल्या कवितेचें धोरण जुन्या कवितेच्या अनुरोधाने ठेवलें होतें. त्यांनी आपली पूर्वपरंपरा कायम ठेवली होती. आम्हांला आमची पूर्वपरंपरा सोडून उपयोगी नाही. ज्या कवींना पूर्वपरंपरा नाही ते कवि कसचे ? सांप्रत रसग्राहकत्व वाढलें तसें रसोत्पादन वाढलें असतें तर ग्राहकसमूहास प्राचीन सौरस्याचा झुटका आर्तावडीने वारंवार घ्यावा असें खास वाटतें ना !

क० हे० वि०

आपला
अनंततनय

परिशिष्ट तिसरें

बालकवि ठोमरे यांची जीवनधारा

- १३-८-१८९० त्र्यंबक बापूजी उर्फ बालकवि ठोमरे यांचा धरणगावीं जन्म.
- १८९१ ते १८९८ एरंडोल, यावल, जामनेर, बेटावद वगैरे ठिकाणीं वडिलांच्या फिरतीच्या ठिकाणीं बालपण व मराठी तिसरीपर्यंत शिक्षण.
- १८९९ एरंडोल येथे मराठी चौथी. श्रीधर, महिपति यांच्या कवितांचें वाचन.
- १९०० मुकुटी येथे मुंज. मराठी पांचवी. बालवक्तृत्व समेत मोरोपंतांच्या कवितेवर भाषण. बक्षीस मिळालें पण स्वीकारलें नाही.
- १९०१ निबंधमालेचें वाचन. शिरपूर येथे इंग्रजीचा परिचय.
- १९०३ मनुताई उर्फ जिजी यांच्याकडून भांडारकर यांचें संस्कृत पहिलें पुस्तक समजून घेतलें. सरस्वतिनंदनाचें भविष्य. नवापूर येथे पहिली कविता—'वनमुकुंद'.
- १९०४-५ कृष्णराव भारद्वाज यांच्यापाशी संस्कृत शाकुंतल, मृच्छकटिक वगैरे नाटकांचें वाचन. भय्याराव काळकर यांच्या राष्ट्रीय पाठशाळेंत शिक्षण, समर्थभक्त शं. कृ. देव यांच्या प्रिपरेटरी स्कूलमध्ये इंग्रजीचें अध्ययन. दासबोधाचा अभ्यास.
- १९०६ रामचंद्र कृष्ण वैद्य तथा कवि वनवासी या हरिदासासंगें एरंडोल येथून प्रयाण. काश्मीर, आग्रा, मथुरा वगैरे ठिकाणीं बुवांबरोबर प्रवास. एरंडोलच्या 'देशकालवर्तमान' साप्ताहिकामध्ये 'मुलांस उपदेश' या कवितेचें प्रकाशन.
- १९०७ जळगांवच्या पहिल्या कविसंमेलनांत अध्यक्ष डॉ० का० र० कार्तिकर यांच्याकडून 'बालकवि' म्हणून गौरव, श्रीफल व उपरणें देऊन सन्मान. विनायक कवीमुळे रे० ना० वा० टिळक यांची ओळख. 'आनंद' मासिकांतून काव्यलेखनास प्रारंभ.

- १९०८ वडील बापूराव देवराव ठोमरे यांचा मृत्यु; असोदे येथील श्री० वि० भा० जोशी यांच्या कन्येशीं विवाह. संस्कृत अध्ययनासाठी दूधभांडेशास्त्री यांचेकडे नाशकास प्रयाण. रघुकिरातांचें वाचन. संस्कृत रामायणावर चातुर्मास पुराण.
- १९०९ नाशकाहून वडोद्यास. प्रो० जी० जी० पेंडसे यांच्या मदतीने इंग्रजीचा अभ्यास. गुर्जर कवि कलापि यांच्या 'कलापीनो केकारव' या ग्रंथाचें वाचन. ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास. 'आनंदी आनंद गडे' या गोड कवितेचें लेखन आणि होळीच्या सणांत वाचन. म० सा० संमेलनांत 'ओवाळणि घाली भाई!' या नवकवितेचें निवडक मंडळीपुढे काव्यगायन. श्री० तात्यासाहेब कोल्हटकर, श्री० तात्यासाहेब केळकर, 'मनोरंजन'कार मित्र, 'आनंद'कर्ते आपटे इत्यादि साहित्यिकांचा परिचय. 'मनोरंजन'मधून कवितालेखनाची सुरुवात. 'काव्यरत्नावली'मधून कविताप्रकाशन.
- १९१० रे० टिळक यांचे घरीं अहमदनगर येथे वास्तव्य. अमेरिकन मिशन हायस्कूलमध्ये १७-१-१९१० रोजीं इंग्रजी पांचवींत नांव दाखल. डॉ० कीर्तिकर यांची मासिक दहा रुपयांची शिष्यवृत्ति. श्री० के० मा० सोनाळकरांशीं ओळख. नगर सोडून पुण्याकडे.
- १९११ गोविंदग्रज उर्फ श्री० रा० ग० गडकरी यांची ओळख. 'तुतारी मंडळा'चे सदस्यत्व. 'अरुण' कवितेचें लेखन व वाचन. नगरास पुनरागमन. डिव्हिनिटी स्कूलमध्ये रे० टिळकांच्या अध्यक्षतेखाली 'वनवासी फूल' या कवितेवर प्रवचन. पुनः पुणें. 'चित्रमय जगत्'मधून काव्यप्रकाशन.
- १९१२ साहित्याचार्य न० चिं० केळकर यांची मदत. केसरींत 'काव्य-कलाप' हे अवर्चीन कवितेचें सदर सुरू. स्वतः 'कलापि' या नांवाखाली केसरींत काव्यप्रकाशन. 'अवर्चीन कविता' या विषयावर कवि अनंततनय उर्फ द० अ० आपटे यांच्याशीं वाद. रास्ता पेटेंत बिऱ्हाड. 'निर्झर', 'फुलराणी' यांचें लेखन. रजपूत सरदारावरील खंडकाव्यलेखनाचा संकल्प व सुरुवात.
- १९१३ अहमदनगर येथे सातभाई गल्लींत बिऱ्हाड. मिशन स्कूलमध्ये संस्कृत व मराठीचे शिक्षक. शांकरभाष्याचें वाचन.

- १९१४ महाबळेश्वर येथील खिस्ती मिशनरीच्या शाळेंत पंडिताचें काम. 'धर्मवीर' कवितेचें लेखन.
- १९१५ एस्० पी० जी० मिशनच्या ट्रेनिंग स्कूलमध्ये शिक्षक. रे० विन्सलो यांची शिकवणी. रे० टिळकांच्या कवितांचें इंग्रजी भाषांतर करतांना रे० विन्सलोंना मदत. श्री० के० मा० सोनाळकर यांच्याकडून 'रमाईची' माहिती व दर्शनाची ओढ.
- १९१६ पुणें सोडून नेवाळीस गमन. 'रजनीस आवाहन'. लॅंग्वेज स्कूलचे हेडमास्तर.
- १९१७ नगरच्या मिशन स्कूलमध्ये पुनः नोकरी. श्रीमती डब्लु० एम्० हेन यांनी संग्रहित केलेल्या सोळा कथांचें 'सृष्ट चमत्कार' या मथळ्याखाली भाषांतर.
- १९१८ 'संतांचा अनुवाद', 'आवाहन' या कवनांचें लेखन. भादली-नशिराबाद रेल्वे स्टेशनजवळ रूळ ओलांडतांना अपघात व तेथेच आगगाडीखाली मृत्यु.

परिशिष्ट चौथें

संदर्भ

[ज्यांच्या लेखांतून एका शब्दापासून एका पानापर्यंत आधार घेतला त्या पुढील सर्व लेखांचा व लेखसंपादकांचा प्रस्तुत लेखक ऋणी आहे.]

कवितासंग्रह

१ मधुगीतें (बालकवींची समग्र कविता, भाग १)	ए. या. निफाडकर
२ बालकवींची समग्र कविता	गो. गो. अधिकारी
३ काव्यरत्नहार, सर १	गो. गं. पोतदार
४ बालकवींची असंग्रहित कविता (छंद)	कृ. बा. मराठे

चरित्रात्मक लेख

१ स्मृतिचित्रें : भाग ३	लक्ष्मीबाई टिळक
२ बालकवि—व्यक्ति आणि प्रकृति (ज्योत्स्ना)	कृ. बा. मराठे
३ महाराष्ट्राचा बालकवि (मनोरंजन)	का. र. मित्र
४ महाराष्ट्राचा बालकवि (मनोरंजन)	ना. वा. टिळक
५ बालकवींची अल्पस्मृति (विहंगम)	वा. कृ. भावे
६ रजनी (विलापिका)	के. ल. टेंभुर्णीकर

चरित्र आणि काव्यविवेचन

१ बालकवि—'आधुनिक कविपंचक'	ग. त्र्यं. माडखोलकर
२ बालकवि—'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक'	मा. त्र्यं. पटवर्धन
३ बालकवींची कविता—'काव्यचर्चा'	ना. के. बेहरे
बालकवींची कविता—'काव्यचर्चा'	के. ल. टेंभुर्णीकर
४ बालकवि—महाराष्ट्राचा शेले (मनोहर)	कृ. बा. मराठे
५ ,, टीकात्मक प्रबंध	रा. शं. बाळिंबे

६ बालकवि—‘अर्वाचीन मराठी काव्य’	रा. श्री. जोग
७ ” ‘अर्वाचीन कविता’	भ. श्री. पंडित
८ ” ‘मराठी साहित्य समालोचन’	वि. सी. सरवटे
९ बालकवि आणि त्यांची कविता	वा. दा. पंडित
१० बालकवि आणि गोविंदाग्रज (आगे बढो)	कृ. बा. मराठे
११ बालकवि (एक ध्वनिचित्र) (नवयुग)	वा. ल. कुळकर्णी
१२ बालकवींची कविता (उद्यान)	वि. ल. बर्वे
१३ ” ” (मनोहर)	वसंत तांबे
१४ ” ” (ज्योत्स्ना)	पद्मनाभ टोळे
१५ ” ” (वेळगांव म. सा. प. अहवाल)	बा. रं. सुंठणकर
१६ बालकवींची समग्र कविता (पुस्तकपरीक्षण, सहाद्रि)	रा. श्री. जोग
१७ ” ” ” (” ” महाराष्ट्र साहित्य)	शारदाश्रमवासी
१८ बालकवींची काव्यरत्नावली (समीक्षक)	कृ. बा. मराठे
१९ बालकवींची प्रतिभा (लोकमान्य)	ए. या. निफाडकर
२० दोन शेले (सूर्यकांत)	श्री. प. दांडेकर
२१ बालकवींच्या सहवासांत (मनोहर)	डी. एस्. सॅम्सन (कामरलेकर)
२२ बालकवि त्र्यं. बा. ठोमरे (सुमन)	वा. कृ. भावे
२३ बालकवि आणि गोविंदाग्रज—‘बहुरूपी’	चिं. ग. कोल्हटकर
२४ बालकवींची शब्दफळा (रत्नदीप)	विजया राजाध्यक्ष
२५ बालकविच्या निसर्ग कवितेचे आकलन (प्रतिष्ठान)	रा. ग. जाधव
२६ बालकवींची निसर्गकविता (नवयुग)	सदा कऱ्हाडे

रसग्रहणें

१ फुलराणी (सहाद्रि)	शं. के. कानेटकर
२ फुलराणी आणि आठवणी (नवभारत)	कृ. बा. मराठे
३ फुलराणी—‘मराठीचे स्वरूपदर्शन’	गो. म. कुळकर्णी
४ पाऊस—‘सारस्वतप्रवेश’	अरविंद मंगरूळकर
५ खेड्यांतील रात्र—‘सौंदर्य आणि साहित्य’	बा. सी. मर्ढेकर
६ औदुंबर ‘वाङ्मयीन वाद’	दि. के. बेडेकर
७ खेड्यांतील रात्र (सत्यकथा)	माधव आचवल
८ ” ” (—)	प्रभाकर पाध्ये
९ बालकवींच्या काव्यांतील सौंदर्यशुद्ध (विहंगम)	वा. दा. पंडित

